

દુંડી વાર્તાઓની શંખ્યા બની તેટલી ઝોઝી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય. તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યું તેમ દુંડી વાર્તા અને બીજું ગદ્ય બંને સાફ લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતાં સુધી “બીજું” ગદ્ય જ મેળવ્યું છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિર્માણ, ગંવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાર આપીને પણ કેટલીક તરજીમિયા અને થોડી સ્વતંત્ર દુંડી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારંગી-મુસદ્દમાન લેખિકાની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાંથી બીજામાં, વાંચનાર જોઈશે કે અગે નાસિપાસ થયા છે. જે થોડા પારંગીમુસદ્દમાનની કૃતિઓ આમાં આપી શકીએ છીએ. તે દરેક લેખિકાલેખિકાને વાંચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ગુજરાતી લેખિકાલેખિકાઓએ કાન્ટ ઉપરના સહભાવથી અને સાહિત્યરોખથી પ્રેરાઈને અને આવા ઉચ્ચારથી સેવાકૃત્યને પોતા તરફને પણ ટેકા દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સહકાર કરીને અમારે-અમે ઉપાડ્યો ત્યારે કોઈ કોઈ મિત્રને આતિસાદાસક જેવા લાગેલો-પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તે એમાંના કેટલાક ભાષ્યોએ તો વળી અમને પોતાની ઉમંગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. શુબધ, મુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાષ્યોએ આ કાર્ય જાણે પોતાકું જ હોય એમ અમને, અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખિકાને મળવુંહળવું, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પહોંચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારું કામ પોતે ઉપાડ્યું છે. આમાં કોઈક વાર ગેરસમજ પણ થઈ હશે; કોઈ કતા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આવે એટલે જાણે તેના ઉપર નાખસંદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનું અપમાન થયું, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે; કોઈ તો વળી આ સંગ્રહ પ્રકટ થતાં તેને અમુક દષ્ટિએથી જ વીખીને એમાંની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતાં વિષય કે તેના નિરૂપણમાં ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાંઠ વાળશે. આવા સમારંભમાં પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આણું આણું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજીથી ઉપરાંત ચોક્કસ જુલો * થઈ જાય અને થઈ શકે હશે; જેમાંની કેટલીક વળી જાણુ પહાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમાં શબ્દકેર આદિ યત્કિંચિત્ કરવું પડ્યું છે, તે ઘણુંખૂંડે તો તે તે કતાની સંમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જે કોઈ ઘણામાં તેમ કરવાનું કે કતાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલું હોય, અથવા કોઈ કેકણે સાફ નક્કલ કરનારથી કે છાપખાનામાં કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો હોય, તો એવું કઈ-કૃતિને બગાડવાના ધરાદારથી તો થયું ન જ હોય, એટલું કતા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

* ૩ જ વિભાગમાં કૃતિ ૫૬ માં અને ૧૮ માં અમને મળેલી, તે નવ-કાગળ ઉપર નોંધેલાં નામકામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પછે લખ્યા, તે એ કતાઓને ન પહોંચતાં, અમને જ D. J. O. માંથી પાગ મળ્યા છે એમના નામકામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી. આ પુસ્તક એ કતાઓ કે તેમના કાગળો જુલે ને તુરત તેમણે અમને એમનાં હાલના સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી. એવા કાગળ મળતાં સુધી અમે એ દરેક કતાને તેના હક્કની આ રીતની કોઈ નક્કલ પહોંચાડના અસમર્થ છીએ.

નામાવલિમા દિદુ જીપુરપોમા પણ વડનગરા પ્રેક્ષારા આદિ નામર નામે સૌથી વધારે છે. કાન્તના નાતિભાષ્યએ એમના સ્મારકમા પ્રેક્ષણીય સદ્ભાનથી અને સખ્યાબધ શામિલ થાય એ કુદરતી પણ છે તથાપિ આપણા માહિત્યને અંબાલાલભાઈના બૃહત્ બોલમા, “**પ્રજાની વાણી**” એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી રહિયે, અને રાત્રી તહિયે, એની ત્રિથિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરગી દેશમાથી ઘણી ઘણી નાતગત કામ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને વ્યથનાનો અમરકારક રીતે અને કનાલીલા વડે મગમ થવો જોઈયે, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણુ આ “**બાહ્યણિયુ**” માહિત્ય તથા તો ઘણુંથણુ પછાત છે. એ વિનમ્રપણે સીકારી થેલુ જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે જોઈયે, તો આ સમ્રદમા નૃગાર અને કરુણતા, તેમ સુરેષ ચિત્ર આખ્યાન વા અનનના કૈટ્યાક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે પણ આમા વીરરસ કેટલો છે ? ખુશુ દાસ્ય, નિરંજુ દાસ્ય, મર્મીય દાસ્ય કેટલુ ઝોણુ છે ? પશુપખીવનરપતિનો પરિચય અને એ “**કુદરતની અમર સજવનતા**” નો સપર્ક કેટલો આછો છે ? બીજી ક્રમેની લઇયે આમાની સ્વનત્ર દુકા વાર્તાઓમા હિંદની બીજી ભાવા-ભાષાઓમા થોડા મમયમા જ અનુવાદ થઇ જાય એની કેટલી હશે વાર ? વળી નિનયો જ જુવો એવ પણ મદાપુરુષ ઉપર કોઈએ વખ્યું નથી, વિક્રાન્તા, દિલસુરી, તર્કલીયા આદિના નમના ગદ્યાગાદ્યા જ છે વગેરે, વગેરે. આ સમ્રદ આદરનામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોગી સખ્યા મેળવવાને સાર આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊંચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકમા થ આટલા વિચારણ અને ભવિષ્ય અને ઉમગી સદ્કારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનમના આ દાયકાના બનામના એક ગુરુકે સુદખેલી પ્રતિમિ બનેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે પરંતુ અમને લાગે છે કે આરક્તની આના ઉદાર કે પના પ્રગ્ન સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ સુદનામા આવેલી હોવાથી રેખકયેષિમઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઇ રાકી નહીં, અને ઘણા ખગએ પોતાની ચિ પ્રતિતિઓમાથી જે કંઈ માહિત્યવિષયક-સાહિત્ય રામદના સાક્ષી જ અર્થમા-મગી રાકાય, તેવીના જ નમના અમને મોક્ષવાનું થોડા ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ મંચિત અર્થ લેતા, આ સમ્રદમા ઉદગતા અને અધાપિ ઝોણા જાણીતા લેખકયેષિમઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયું છે તેમ) ગસિંક, કના ન્વિન, પાણીગ, અને સજવન લાને છે, અને આશા અલાવવાને કારણે આપે છે ખરી કે હવે પછર પરને મુખ્યત્વે આજથી આગલા પદર વર્ષે મોળા નદી પડે, ઘણુ ખડ તો સરાયા નીવામે, અગ જો કે, ભેયક, સાહિત્યયેશમા એક જ બન મોડ અને નિર્બંધ છે, તે પ્રતિભા (*Pratibha*) નું અને પ્રતિભાલીવાનો લાભ સમયન કેટલો મગમે તે કાગી રાકાનું નથી, -આરી ન-ખામળીઓ ગજુનરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ.

કાન્તનુ જવન રગિ કે એમના વિમ મમમ અવરોમન જેડુ કંઈ આ કાન્તમાના નિમિત્તે ગ્દપીને લીધુ, લખ્યુ. કે લખાનુ નથી આતો બાગમા લ માય જે કંઈ જેડુ બની આરો તેડુ રજૂ કરીને ૧-૪ અદા ચર્ચ મહ એમ ગી લેવાનું વલણ વત માનપરો થ મિમે આદિને અનિવાર્ય દર્શો પણ એવા ન કાય લમમ, લેખઆ જરીકન અને અમ

નુદ્ધ-અગ અને ખોટા અને-મત થો અને અગણેના જ અવિધતનીય મિત્રણ હોવાને! સભન પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમા તો વળી એ સ્વીકૃતિઓની અનેરી * સ્થિતિ મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયના અને તે પછીના એમના જીવન-મથન સંપૂર્ણ સાચા મમલાવથી થયાવત ઉત્તરવાને માર પ્રથમ તો એને લગતા જે વધુ વિશ્વસનીય સાધનો ત્યાં હાથ તે બધા જ એકા દગવા પો. અને એ સર્વમાથી થે પછી એ જીવન-મથનને સાચેસાચ ઉકેરવાને માટે એની તો હદાગ તીવ્ર અને મા સ્વિક દૃષ્ટિ જોઇએ, કે સામાન્ય માણુગોતુ એ ગતુ જ નહીં એ બનાવનુ સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું કે તે ઘડી સુધીના એમના જે સૌથી વધારે મેહો અને સળવી તે લગ-ભગ દરેક, એ બતાવને લીધે જ, એમની હપના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, એાખા વતા કાલ સુધી, એમનાથી મોથી વધારે સિદ્ધ બની જાય એએ પોતે પણ તેમનાથી મોથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય અને આ પ્રમાણેના રૈમનમ્ય કાળે કરીને પાગ દલાવા ગાવા અટકાવન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કા તના આદિ કાવથી માડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનારા, તે એકે આના પ્રકાગના જીવનમથનના સમય, શાત, અને સમીચીન દશા ના નિરૂપક દ્રવિયે બની રહે ખગ ? બાવાર્ય કે એમનુ એ જીવનમથન તો ઉત્તરે બ્યારે ઉકેલાવાુ હશે ત્યારે ? એવી અસમ્યક્ વસ્તુને બાજનાને અમે ગયા જ નથી પણ સદ્માએ એ બનાવ પેલાના અને પછીના કાન્તના સે ટો કાગળો જળવાઈ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાથી સખ્યાનધ ઉનારાઓ વાલાનુક્રમમા ગોઠરીને આ સમૂહના એાથા વિભાગમા આપવામા આવે છે આ પત્રોમા કાન્તનુ વ્યક્તિત્વ એવુ તો પ્રતિનિધિત થયુ છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસમૂહ જ આ આખી માલામા સૌથી કીમતી વસ્તુ અને કાન્તનુ અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા મભવ છે એ મિત્રોના કાન્ત વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમા એમની માથે નિષ્ઠ સમાગમમા આવેલા, તે સમયને લગતી જીણીભાગી મિત્રોના આજાધેરા નિરૂપણુ સાથે, એ જ વિભાગમા દાખલ કરેલા છે ઉપગત એમના ટેટના અગ્રમ્થ મનો મેમની જન્મકુળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમા થયેલા તે કુટુંબનો આશો, એમનો કનાપી ઉપગનો એક મુગ્ધ પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આખી શ્રમિયે હશે તે માટે વાચનારાઓએ એમના કુટુંબીઓનો આભાગ માનવો વો છે મસ્તારના જીવન અને માનસ પ્રકૃતિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આત્મ જથા અને પરિસ્થિતિ સમક્રમા માટેની આરી અને આટની સામગ્રી આગલી ઉતાવળે પ્રગ્ન આગળ ખુશી સુખનાનો આવો દાખનો આપવા દેવામા ધણુ કરીને તો આ પેટનો જ હશે. સ્મારમ્યની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા

* સ્વીકૃતિઓની બનાવ 'સ્વો' આદિ ચમચનુ વ એવા ન હતા । રી ની સદ્ગાતીન સ્થિતિમા એને " દશન થતા, અને એ જે બનેતુ તેણ વણુ । આર્થ ન માથે ધરાવીને લખતા વખતા પણ એને 'સમાધિ' થતો આવુ દર્શન સામાય દર્શન નહી આવુ વાપુન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપો નહી આને દિવ્ય દિ ઉવાય અથવા સ્વપ્ન દિ દેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ નેરાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ જહેવાય પ્રથમ શબ્દગુગને સામાન્ય વાચનાગ સ્થિતિ ને બિંદીયને નિદા હો એ બનેથી દૂર રહેતુ છે, સ્મૃતિનિદા, સમતિ વિરોધ લેગ પણ આરી જાય એવા તમા । શબ્દ વર્જવા છે, અને એટલા માટે ઉપગ અને અનેરી સૃષ્ટિ હી છે એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માગે નબળો છે તેાપણુ

જુરો, તથાપિ ખીજ કટલાક તો તેને, બિજ બિજ દટિબિંદુઓથી, ટીકાપાત્ર પણ ગળ્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે. નવું હાલું, ચોક્કસ અનિવાર્ય ભક્તે ને હોય, તો પણ નવું હોવાના કારણથી જ ઘણાંય નાણુક દંડ્યોમાં ખૂંચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને ખીજઓની કૃતિ મોકલી આપનાર નહાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોના અમે યુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે. આ સંગ્રહ આપને પ્રસિદ્ધ થતાં કાન્તના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઈ જે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે.

*** ચિત્રો, અલંકારજોર વગેરે મૂલ ઉમેદ પ્રમાણે આપી શકતા નથી, અને પુસ્તકની હિંમત ધાર્યું હવું તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે કાર્ય માટેનો ફાળો દરાખાર મિત્રોના ઘણા ઘણા પ્રયાસ કરતાં અમે પૂરતો મેળવી નથી શક્યા, તેને લીધે ન હરકે બન્યું છે. શુદ્ધ સાહિત્યના પ્રયાસોને માટે પૂરત નાણું મળવું થાય એવું હજી આપણું માનસ બંધાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. ફાળા, હિસાબ, આદિની હકીકત જુદી છાપીને ફાળામાં રકમો બદલનાર દરેકને પહોંચાડવા ધારિયે છિયે, એટલે અમારા કાર્યની આ ગાળુ વિશે અર્ધા વગા મેકવાનું પ્રયોજન નથી.

આ સંગ્રહમાંની દરેક કૃતિનું કાયદેસર સ્વામિત્વ તે તે કૃતિના કર્તાનું છે. કોઈ કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ કર્તા (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી.

લેખકલેખિકાઓ, ફાળામાં રકમો બદલનારા, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આસરે કરેલો નકલો બહેંચાઈ જવામાં છે; આસરે નવમો નકલો વધશે, તે દરેક માટેનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ ઉચ્ચિયે છિયે. દપાસ આદિ ખર્ચ જુદું. નકલોના નેચાણને માટે ગુજરાતી પ્રેસને સેવા એજન્ટ નીમિયે છિયે. જુલાઈ માસની તા. ૧૫ મી સુધીમાં જે લેખક લેખિકા વા ફાળામાં બદલનારને પોતાની નકલ મળી ન થય તેમજ ઉપગણી કરવા કૃપા કરવી, નીચેને કેશણે—

આદિત્યમુદ્રણાલય, ગયબટ, અમદાવાદ

કાન્તમાલા

વિષયાનુક્રમણી

૧ વિષયાનુક્રમ ૨ કર્તાઓની કક્ષાવારી

૧ વિપયાનુક્રમ

વિભાગ ૧ લો- ટુકી વાર્તાઓ ૧-૭૬

આક	વિષય	પૃષ્ઠ	આક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	માધવી+	૩	૯	ડાયા અને કમલિની	૨૬
૨	આદર્શપ્રભુથી	૫	૧૦	એક જૂનો યુગલો કિન્નો	૫૩
૩	મૃગજલ+	૧૪	૧૧	આત્મપથે+	૫૫
૪	પ્રભ, મેદમાનોથી ગ્લોબ્લ કમી+	૧૫	૧૨	પૈમાનુ ઝાડ+	૬૧
૫	મરીચિકા	૧૬	૧૩	નગ્ન	૬૦
૬	અધાજ પુરુષો આવા હશે ?	૨૩	૧૪	ચપલ	૬૭
૭	શિવસૂક્ષ્મો ભમ	૨૦	૧૫	ધન્ય દયાળુ છે	૬૮
૮	દા. મ. રક્ષક	૩૬	૧૬	ઝોરો ભમ ને હોથય	૭૫

વિભાગ ૨ નો: બીજી ગદ્ય ૮૧-૧૮૫

૧૭	કવિઓનો અદિષ્ટાગચાર	૮૩	૨૦	બાવલ્લભનો આનંદ	૧૮૪
૧૮	અજની અને પુષ્કર	૮૭	૨૧	સદસામાન્ય ધર્મ	૧૮૬
૧૯	કરિ+	૮૯	૨૨	" મોર્ટિસ બેગ "	૧૮૮
૨૦	આર્પણવનની પા	૮૪	૨૩	પાલકુચાપનાના નાગીપાસાનિય	૧૫૭
૨૧	શાવ્યાપાપવિનો	૮૮	૨૪	અજનનજૂતા અડના+	૧૫૧
૨૨	માદાન વિ. નિગ્નગ	૧૦૭	૨૫	માદિત્યમા કપાનત્તવ	૧૬૦
૨૩	પ્રગમિ	૧૦૯	૨૬	બાસાનગ+	૧૬૮
૨૪	જગતના મદાન કવિઓ અને કાવ્યગ્લો+	૧૧૧	૨૭	નુજરાતના ખેડેને નાદે સચેતન બનશે ?	૧૭૦
૨૫	દયાગમ્મના અને "મિત્રવચન"	૧૧૫	૨૮	અલ્પ	૧૭૮
૨૬	અભિમાર્ગ અને પ્રિતીવર્ધ	૧૨૦	૨૯	નીલગંધારીવેડ	૧૭૧
૨૭	"પાગિલનમ્જગી"નાગિલનોમાગ	૧૨૫	૩૦	પ્રામા ય રસન કે પગન ?	૧૭૬
૨૮	આપત્તા દેશની સ્ત્રીમિત્રો+	૧૨૯	૩૧	નવોત્પદનગમ્મનિપાત્રને કામગી	૧૮૬
૨૯	જનનમા અમનપ	૧૩૫	૩૨	" સન્નતીગદ્ધ "અને " જાયા અને જાયા "	૧૮૭

વિભાગ ૩ જો: ૫૬ ૧૯૩-૨૭૬

૪૩ કાન્તતુ સ્વર્ગપ્રયાણુ	૧૯૫	૬૯	વસતતની કોયવદીને	૨૩૬
૪૪ સ્મરણોત્	૧૯૭	૧૦૦	ચિત્તસ્વભાવ	૨૩૯
૪૫ કવિતું મમાહું	૧૯૮	૭૧	વિરહનું આસુ	૨૪૦
૪૬ મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ	૧૯૯	૭૨	કાદ જરીમા પ્રકાશતો	
			અનુમરણનો ઉત્સાહ	૨૪૧
૪૭ મવૈયા	૨૦૨	૭૩	છેલ્લો ચુકાદો	૨૪૪
૮૮ સોરઠ	૨૦૩	૭૪	ગમણીય બચપણુ	૨૪૫
૪૯ સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણુ	૨૦૪	૭૫	યમકશોભા	૨૪૮
૫૦ રસમાળા કવિઓને	૨૦૫	૭૬	શારદાલુવન	૨૪૯
૫૧ ચંદાને	૨૦૬	૭૭	પ્રેમમર્મર્પણુ સ્મરણોત્	૨૫૨
૫૨ આમ ત્રણુ	૨૦૭	૭૮	પધારો	૨૫૪
૫૩ શરદાલુન	૨૦૮	૭૯	નિવાપોદક	૨૫૫
૫૪ રમર્ષિ કાન્તના સદર્શન	૨૦૯	૮૦	નરેશ્વર	૨૫૬
૫૫ રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ	૨૧૦	૮૧	ગસિવાજીને આમ ત્રણુ	૨૫૭
૫૬ ભાવોની ભરતી	૨૧૨	૮૨	અમારી લગ્નતિથિ	૨૫૮
૫૭ મીઠીયાદ	૨૧૩	૮૩	અગતિગમન	૨૫૯
૫૮ ના શક્યો	૨૧૪	૮૪	તે કહેશે ?	૨૬૧
૫૯ મોરઠા	૨૧૫	૮૫	ફર્શન	૨૬૨
૬૦ છપ્પા	૨૧૭	૮૬	વિધા	૨૬૪
૬૧ સામગી મખી	૨૧૮	૮૭	સ્થિતિમાન	૨૬૫
૬૨ દ્વિતિગ	૨૧૯	૮૮	આલુદીકે બનુગ	૨૬૭
૬૩ ગંગા દહરથની અંગતી	૨૨૧	૮૯	વહી	૨૬૮
૬૪ અશુભ આગતી	૨૨૪	૯૦	એક હા	૨૬૯
૬૫ વિવાદ ગયા	૨૨૫	૯૧	વનવાસનાટક, આટલો નો	
			આગ બો	૨૭૦
૬૬ નાપમ ભમ	૨૨૬	૯૨	પ્રભુને પોકાર	૨૭૧
૬૭ કન્તી અને ક્રિનાઈ	૨૨૮	૯૩	પ્રણીનિ	૨૭૨
૬૮ મોનના	૨૩૨	૯૪	યુસુફ કુલેખા	૨૭૩

વિભાગ ૪ થો: કાન્તવિભાગ ૨૭૭-૩૮૬

—કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો:

પ્રિયા કવિતાને આવાસન	૨૭૯
અંતિમ પ્રાર્થના	૨૮૨
અંદાને સંદેશો; સામ (Psalm)	૨૮૩
શાંતિ પ્રાર્થના; આન્તર સમપદી	૨૮૪
નયન પ્રાર્થના: બિરાહરોને પ્રાર્થના	૨૮૫
“ વહાલાંઓ શા માટે--?”	
“ પોકારું જેસી બારણે, ”	
અર્તન સહચારની પ્રાર્થના	૨૮૬
કવિતા દેવીને પ્રાર્થના; સ્વર્ગસ્થ	
દેવીને પ્રાર્થના; “ દીન ઉપર	
દયા કરજો ”	૨૮૭

—મણિશંકરનું હૃદય અને એમના

આશયો	૨૮૮
હૃદય મણિશંકરના જીવનની કુંડી	
રૂપરેખા	૨૮૭
હૃદય મણિભાઈ સંબંધી	૩૧૪
મણિભાઈની પત્રધારા	
(૧૪૪ પત્રોમાંથી અવતરણો	
અનુક્રમે ગોઠવેલાં: ટિપ્પણોમાના	
અવતરણો શુદ્ધ)	૩૧૫
—મણિશંકરના જીવનના મુખ્ય બના.	
વોની સાલવારી	૩૧૫

વિભાગ ૫ મા: યોદી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭-૪૩૪

૬૭ રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા?	૩૮૯	૧૦૩ ડાગું હૃદય*	૪૧૬
૬૮ પરમપ્રભુજન પ્રભ	૩૯૪		
		૧૦૪ બાર મામ*	૪૨૦
૬૯ મોહરૂપનું રહસ્ય	૩૯૭	૧૦૫ મર્મવાણી યોદી યોદી	૪૨૩
૧૦૦ એક ઐતિહાસિક સમાવેશના	૪૦૫	૧૦૬ સમસોજી અનુવાદ	૪૨૪
૧૦૧ કવિ ગિરિધરનું પ્રજ્ઞાદાખ્યાન	૪૧૦	૧૦૭ ઝરણા શાને હા!	૪૨૫
૧૦૨ રવ. નાનાભાઈ રાણીનાને કાગળ	૪૧૫	૧૦૮ પૃથ્વીસુક્ત	૪૨૬

* અવાદ

*ચિદેઃ ન્તાંની કૃતિ

૨: કક્ષાવારી લેખકલેખિકાઓની

નામ	લેખાંક	પૃષ્ઠ	છોટાલાલ	પૃષ્ઠ	૨૦૮
અખો	૧૦૪	૪૨૦	જગજીવન	૧૦૧	૪૧૦
અતિસુખશંકર	૧૭	૮૩	જન્મશંકર (લલિત)	૫૪	૨૦૯
અખાલાલ	૨	૫	જયકૃષ્ણ	૯	૩૯
“ અભય ”	૧	૩	જયંતીલાલ	૫૫	૨૧૦
અરદેશર	૪૩	૧૯૫	જયશંકર	૫૬	૨૧૨
“ ઉત્સર્ગી ”	૧૮	૮૭	જરખાઇ ડોઢાવાળા	૨૪	૧૧૧
“ આશીર્વાદ ”	૧૦૫	૪૨૩	જેઠાલાલ	૨૫	૧૧૫
કનુબહેન દવે	૧૯	૮૯	બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૫૭	૨૧૩
કનૈયાલાલ	૨૦	૯૪	ડાહ્યાભાઈ	૫૮	૨૧૪
કમલાશંકર	૨૧	૯૮	ત્રિભુવન	૫૯	૨૧૫
કરીમ મદમદ	૯૯	૩૯૭	અંબિકાલાલ	૬૦	૨૧૭
“ કળા ”	૩	૧૪	અંબારામ	૬૧	૨૧૮
કાવસજી	૧૦૬	૪૨૪	દામોદર	૬૨	૨૧૯
બહેન કીર્તિદા દિવાનજી	૪૪	૧૯૭	દીપકમા દેમાઈ	૬૩	૨૨૧
“ કુલલક્ષ્મી ”	૪	૧૫	દુર્ગાશંકર	૨૬	૧૨૦
“ કુસીન ”	૫	૧૯	દેવશંકર	૬૪	૨૨૪
કૃષ્ણપ્રસાદ	૪૫	૧૯૮	દેશજી	૬૫	૨૨૫
કૃષ્ણરાવ	૨૨	૧૦૭	નર્મદ	૧૦૨	૪૧૫
કેશવપ્રસાદ	૯	૨૩	નર્મદાશંકર પ્રભુરામ	૬૬	૨૨૬
કેશવલાલ કામદાર	૧૦૦	૪૦૫	નવલરામ	૧૦	૫૩
કેશવ	૪૬	૧૯૯	નાગરદાસ	૬૭	૨૨૯
દૌશિકરામ	૮૭	૨૦૨	“ પથિક ”	૬૮	૨૩૨
મિરિનગશંકર	૨૩	૧૦૯	પરમાનંદ	૬૯	૨૩૬
ગોકુળદામ	૪૮	૨૦૩	પુરુષોત્તમ	૨૭	૧૨૫
ગોવર્દનરામ	૪૯	૨૦૪	પૂતળીખાઈ કાખરાજી	૨૮	૧૨૯
ગૌરીશંકર (ધમકેતુ)	૭	૩૦	પ્રાણજીવન	૨૯	૧૩૫
ચંદલાલ	૮	૩૬	પ્રાણશંકર	૭૦	૨૩૯
ચંદ્રકાન્ત	૫૦	૨૦૫	બલવંતરાવ	૭૧	૨૪૦
ચંદ્રશંકર	૧૦૭	૪૨૫	ભાનુ	૯૭	૩૮૯
ચિમનલાલ	૫૧	૨૦૬	ભાનુમતી ત્રિવેદી	૧૧	૫૫
શુનીલાલ	૫૨	૨૦૭	ભાનુચંદ	૭૨	૨૪૧

ભૂપતરાય	૩૦	૧૪૪	વિશ્વનાથ	૯૬	૩૧૪
" મગ્નુત "	૭૩	૨૮૪	વૈકુંઠલાલ	૧૫	૬૮
મંગુલાલ મગ્નુદાર	૭૪	૨૪૫	વ્યોમેશ	૮૮	૨૬૧
મનહરરામ	૭૬	૨૪૯	" શાકત "	૮૫	૨૬૨
મનોરમા મગ્નુદાર	૧૨	૬૧	ચામળ	૮૬	૨૬૪
મોહનદાસ	૭૭	૨૫૨	શ્રીપ્રસાદ	૮૭	૨૬૫
મૂળશંકર	૭૫	૨૪૮	સન્નિધિલાલ	૩૭	૧૭૨
રમણલાલ	૩૧	૧૪૬	સાકરલાલ	૩૮	૧૭૪
રમણભાઈ	—	૨૮૮	" સાહિત્યપ્રિય "	૩૯	૧૭૬
રમણલાલ	૩૨	૧૪૬	મુખલાલજી	૪૦	૧૭૯
રમણિક	૭૮	૨૫૪	" શ્રીસિંહજી (દેલાપી) "	૪૧	૧૮૬
રામરામ	૭૯	૨૫૫	" સ્નેહશિખ "	૮૮	૨૬૭
રામનારાયણ	૧૦૮	૮૨૬	દંતરાજ	૯૨	૨૭૧
રામલાલ	૩૩	૧૫૭	દંત્રા મહેતા	૯૩	૨૭૨
રૂપશંકર	૮૦	૨૫૬	દરગોવિંદ	૯૬	૨૬૮
લલિતમોહન	૧૩	૬૨	દરગોવિંદદામ	૧૬	૭૫
લાભશંકર	૯૫	૨૯૭	દરજી (રાયદા)	૯૦	૨૬૯
લીલાવતી શેઠ	૩૮	૧૫૯	દરિપ્રસાદ (મસ્તફીર)	૯૮	૩૯૮
વાસુદેવ	૮૧	૨૫૭	દરિલાલ માધવજી બટ્ટ	—	૩૮૫
વિજયરાય	૩૫	૧૬૦	દરિલાલ મૂળશંકર	૧૦૩	૪૧૬
" વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી "	૮૧	૨૫૮	" દરિસિંહજી "	૯૧	૨૭૦
વિદ્યારાય	૮૩	૨૫૬	" દિમાંગુ "	૮૨	૧૮૧
વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	૩૬	૧૬૮	દિમનલાલ	૯૪	૨૭૩
" વિયામ "	૧૪	૬૭			

કાન્તમાલા

કાન્તમાલા

ગદ્ય

ટુંકી વાર્તાઓ

ચિ. “અભય” :

માધવી

• હિંદુસનગરના બૃહ રાજાને કાર્ત્ત સન્તાન નહોતું. રાજાશણીએ ધણા દેવોની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો. વસન્તદેવના નામ-અધુ-ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડ્યું. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાના કુલ ખુબ ગમતાં હતા. રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી. અતે તેમાં માત્ર માધવીના વેલા વાળ્યા હતા. તે વાડીનાં કુલ વસન્ત ઋતુમાં તો પુષ્કળ ઉગતા હતા. પણ નવાઇની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રે પણ દર વરસે ત્યાં કુલ ઉગતા હતા. અતે તે કુલ સાધારણ માધવીનાં કુલની માફક એક જ દિવસમાં કરમાઇ જતા નહોતા. પણ દસ દિવસ સુધી તાજાં રહેતાં હતા.

શરદપુનેમની રાત્રી હતી. રાજકુમારી વાડીમાં ફરતી હતી, એટલામાં તેને કુલના વચ્ચે પહેરવાનું મન થઇ ગયું. તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીના કુલના બધાજ વચ્ચે ગુથી આપ્યા, ને ગળામાં માળા પહેરાવી ને પગે કુલના ઝાઝર પહેરાવ્યા. જમણે હાથે કંઠણ પણ પહેરાવ્યું. પણ બીજાં કંઠણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ ત્રેય તો વાડીમાં બીજાં એક

પણ કુલ નહિં ! હવે શું કરે ! રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઇ. રાજમહેલમાં જઇને એતો સુઇ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યું. સખી-ઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી. એટલે રાજા પણ ખુબ દુઃખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલ્યાને માધવીનાં કુલ મંગાવ્યાં, પણ આ દિવસમાં એ કુલ કેવી રીતે મળે ! ખુબ શોધ કરી પણ કુલ મળ્યાં નહિ. એટલે રાજાએ દાંડી પીટાવી કે ‘દસ દિવસની અંદર જે માધવીનાં કુલનું એક કંઠણ બનાવી લાવશે તેનું’ રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામાં આવશે ! આ દિવસમાં કુદરતી કુલ તો ના મળે એટલે જેમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ કુલો બનાવવા આપ્યા. રાજાના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાનાં કુલનું કંઠણ લાવ્યો. કંઠણ તો સાઈ હતું પણ હીરાનાં કુલ કુદરતી કુલ જેવાં કેમ દેખાય ! સેનાપતિનો પુત્ર કાગળના કુલનું કંઠણ લાવ્યો. હીરાનાં કુલ કરતાં તો આ સારા હતા. રાજાએ કહ્યું કે ‘મોઢ વધારે સાઈ કંઠણ નહિં’ લાવે તો મેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું.’ એણે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાંનાં કુલનું કંકણ લાવ્યો. તે તો દાગળનાં કુલ કરતાં પણ સાફ હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠેના પુત્ર હતનું કંકણ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના કંકણ કરતાં પણ ચઢી-આતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખંડીઆ રાજાનેા રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનું કંકણ લાવ્યો. આ કંકણનાં કુલ તો ખરેખર કુદરતી કુલ જેવાં જ હતાં. ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઇ ગયો. ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયું.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં ધામધુમ હતી, કેમકે બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમાં તારાઓના અજવાળામાં ફરતી હતી. એટલામાં એક સુવાન ત્યાં આવ્યો. તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, માફ નામ સુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છું. અને તમે નાનાં હતાં ત્યારે હું તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે. પછી તો તું કાંઈ જતો રહ્યો.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હું મારે દેરા ગયો,

ને હવે લશ્કરમાં સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાલે તમારું લગ્ન છે. એટલે મારી જીંદગીમાં તો દુઃખીમાં દુઃખી દિવસ છે. હું હવે કોઈવાર તમને મળીશ નહિં. બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશો ?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, ઇન્દુશેખરના મોતીના કંકણ જેવું કંકણ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું; પણ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર સુખન કરવા દો. " રાજકુમારીએ કાબો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણ કંકણ નહોતું. સુપ્રકાશે નીચાં વળાને કંકણની જગ્યાએ સુખનો કર્ષા, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આંખમાં આંસુ હતાં. તેણે થોડીવારે આંસુ છુછ્યાં ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયું. સુપ્રકાશે સુખનો કરેલાં તે જગ્યાએ ખરેખરાં માધવીનાં કુલેનું એક કંકણ બની ગયું હતું ! તેમાંથી એવી સરસ સુવાન આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીનાં કુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી. સખીઓ પણ અજબ ચઈ. રાજકુમારીએ અધીરાધથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો સુવાન ના જાયો. પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાન કહી. તેણે બધે ફરતો એકલ્યા પણ સુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિં.

૨૧. ૨૧. અ'બાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પિતાનું સુખ શુભારી બેઠો. તે બીચારો સ્વભાવે જ રોડક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નષ્ટ થઈ ગયો. બાપે અંતકાળે પોતાની અંતિમ પત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની સુપરત એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાપક સમરસિંહ એક ભવે બમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ કે મતાનમાં દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ બેલતાં કુટુંબ. કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઈ થઈ જતી અને મોહન કંઈ વાગી બેમવાથી રાવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રડવા દેતી નહીં. પોતે જ નેચ્છી બેંકડો તાણતી. તે સાબળતા તેની મા ઉતાવળી બદાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી ચામડતી ધરમા લઈ જતી.

આવે પ્રમંથે મોહનને પોતાના માબાપ સાબરી આવના પણ તે છુટકા ગળી જઈ એકાનમાં છતેમાનો લપાઈ રહેતો. ત્યાં ગુપ્તગુપ્ત દામિની આવી ચઢતી અને તેની આખો પાછળથી એકદમ દાખી લેતી. મોહન બંગડીવાળો કાથ પકડી બોલતો, 'કાણુ દમ્મુ કે?' એટલે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે ફેલ્યું બળ્યું કે? હું તેમ ન કરત તો બા મને કેત' મોહન કંઈ જ જવાબ દેતો નહીં. મહેલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, બેઈ

બહુ વાન્યું તો નથી ને? હું બહુ જ ખરાબ છું, વાનવાતમાં લઈને મારી બેસું છું.' આ પ્રમાણે વખતોવખત સલાહમંદિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજ્ઞોનાં તદનામાં ને વચનો કરનાં વધારે ટકાઈ ન હતાં.

૨

એવામાં સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર મુંદરસિંહ તેને ત્યાં આવ્યો. તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમાં બંને એકબી-બીના મિત્ર બની ગયા. મુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદો જ ભાવનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો મુંદર ખરકરો હતો. તેની ધડપૂંછડા વગરની વાતો સાબળી સાબળીને દામિની હસી લીધે પોથ પોથ થઈ જતી. મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઈ પણ એકલો ખાઈ શકતો નહીં; પોતાના લાગભાથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને દીક લાગતું, બંદે દામિનીની મળહ તેને પોતાની મળહના કરતા પણ ઘણું વધારે સુખ આપતી. મુંદર આની બાબતોમાં પેટભરો અને દોષો જ હતો. તે મોહનનું તો શુ પણ દામિનીનું ખાવું પણ કુટ્યો ચોરી પડાવી ખાઈ જાય એવો હતો. તે કહેતો, 'અરર, અધધધ, આ પેટને ખાડો તે આડો ચોડો ઉઠો કેટલોક હશે' દમ્મુ, ત્યારે જેવી નાણુક નાજની, મોહન, ત્યારે જેવા પરગણુ ફિલસુર, એવી એવી કેટલીય મીઠાઈઓ એમાં પડતાની સાથે સાદ, હજમ, લમમ થઈ જાય ને !

એક દિવસ મુંદર અને દામિનીએ સંત-લશ કરીને મોહનને ખૂબ ચીડવ્યો. મુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંબંધિત ગાપા

મારતો ગયો અને દામિની ખડખડ ખડખડ હસતી જ ગઇ. મોહનનો મિત્રજ ગયો. તે મુંદરસિંહને કહે, 'આ શું માણ્યું છે-હું એકલો જ હાથ આપ્યો છું' જરા તો અપ્રત્યક્ષ રાખ!' મુંદર નરદાઠથી બોલ્યો, 'હા બાઈ હા' જરા વધારે હમે તે જનવગ, અને સો હમે ત્યાં ન હમે તે કોણ-જનાવર?' દામિનીને મુંદર આ બોલ્યો તે સાથેના એના મહેરા-મહેરાથી એટલું તો હમવું આવ્યું કે તે ગોટા ઘડને પડી અને મોહન વધારે ખીમ-ધને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' ગમે તેમ શું ચાળા-એટા કરી રહ્યો છે!' મુંદર કહે, 'ચૂપ રહેવામાં તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાધી દેતા આવ-ડયું નેમયે, તે મહારા જેવાનું ગળું નહીં. પણ મોટાભાઈ, હું જરા પૂછું કે હમે આવાને આવા હાસપરાય કયા મુધી રહેશો બધા?' દામિનીએ પેહલું હસવું પૂરું થતા પેલાં જ ખીલું રાગુ કહ્યું અને ઉંધી બેવડ વળેલી હતી તે ઉછીની ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ ખીચારે એ બેમને તથા આંખો જ ગયો. પોતાની ઓર-ડીમા જઈ પુરતક લઇને બેઠો. પરંતુ તેણે એક પાતુંભાગે વાચ્યુ હશે ત્યાં તો દામિની પણ ત્યાં જ આવી. મોહન આંખો જતા જ મુંદરની બંધી કળા તેને શીઘ્રદૃશ્ય લાગી અને તેથી કંટા-ળીને એ મોહન પામે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુક્યા. મોહન કહે, 'દમ્મ મહેને ન પજન, ચાંચવા દે.' દમ્મ કહે, 'નેમા નેમા હવે, હમે મોટા પડિન. આખો દિવસ વાચ વાચ તે શું કરવું?' પકડીને તેણે ચોપડી ઝુટની પણ લીધી. મોહન કહે, 'મહારી ચોપડી આપ પાછી' દમ્મ કહે, 'આ ચોપડી કઈ ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે જે?' દમ્મ કહે 'કાગળની અને શાહીની, અને વળી જેના હાથમા હોય તેની. ઘડી પછી પાગી આખીમ ત્યારે ત્હમારી, હાલ તો એ મટાગ

હાથમા છે તે મહારી.' મોહન કહે, 'સીધી ગીધી આપી દે નહીંતો ઝુટવી લેવી પડે' દામિની કહે, 'અરે વાહ, જેડ તો ખરી શી રીતે ઝુટવી શકો છો!' આ પ્રમાણે ચોપડીની ખેંચાળેથી યર્ષ. દમ્મ ચોપડીને એકમાથી ખીમ હાથમાં ફેરવી દે, અને મોહન તે કાટે નહીં એમ તેને લઇ લેવા મયે. એમ કરતાં દામિનીએ ચોપડી પાલવ તળે છાતી સરસ લીધી અને તે પકડવા જતાં મોહનનો હાથ ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપડાતા વક્ષસ્થળને અડકી ગયો.

પુરત દામિની લજ્જિત, સંકુચિત, કુપિત ક્રોધિત થઇ ગઇ. ચોપડી પડી જ ગઇ અને બહાર જતી રહી. ચોપડી પડી ત્યાં ને ત્યાં રહ અને મોહન પણ ચત્તવત બારીએ જઇને ઉભે આ શું થઇ ગયું! બાલિકા કિશોરી થત હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યાં આ અચા નક નહીં જેવા બનાવે ઉંડી ઉંડી શી શી તાત છુઓને છેડી સચેત બનાવી દીધી! જાહબ જગીયાની નજીક અને તે જગીયાની મોહક તાના કેવલ અનભિસ ખેલનારનાં આગળાં આજે એકાએક તે જગીયાનાં આપાની કળ ઉપર પડય અને આપો સહસા ખુની ગયો.

સાથે સાથે મોહનને અત્યંત પમાતાપ પણ થવા લાગ્યો. ચોપડી પડારી લેવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ મારું થયું. પાલક પિતામાતા શું ધારશે? દમ્મ જનતે પોતાને કેવાય ગણશે? આવા અચિંતા બનાવમા આખ રદાર માણ્યે હવે કરવું પણ શું?

ઘણી ઘણી ઘડબાંબને અંતે એક જ નિશ્ચય તેને પ્રપટ દેખાયો. આ ધરમા, આ રેહ વચ્ચે આ છત્ર તળે હવે તેણે ન રહેવું, અહીંથી કયાં ફર ચામ્યા જવું.

ખીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતા પિતાની આસા ક્યારે અને શી રીતે મારા

વિચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જાતે એની પાસે આગો. તે કહે, 'મોહનસિંહ, શું કરો છો?' મોહન પણ સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો, 'આપ મહારા પિતા છો, આપથી વધારે મને જાતમાં કોઈ જ નથી. તો આપને આ રહેલી તકે જ જણાવું છું કે મધ દાસે અમલખાનાં જ મહારાથી એક મોટા અપરાધ થઈ ગયો છે.' સમરસિંહ કહે, 'હંમુની માતાએ મને બધું કહ્યું છે. પણ અમને બેયને લાગે છે કે ત્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી.'

મોહન: 'હા, હું આપ રજા આપો તે જ પછીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા નૈવાર છું.'

સમરસિંહ: 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી. વળી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ કંઈ પથારીએ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.'

મોહન: 'તો આપ કરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાજી છું.'

સમરસિંહ: દામિની સાથે લગ્ન કરવાં એ જ ત્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના હક્કદાર અને એક પૂરા માયેક બનવું! આ સાંબળું તે જાગૃત કે જીવન? વળી મોહનને લગ્ન પણ બેસમાર કહી શકાય. નાણુક વેલીના જેવો તે આખો કંપી કહેવો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહ: 'મોહો, લાઈ, શું કહેો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર ગણના નથી?'

મોહન: 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હું કહી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત શરમાવના કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને સર્વથા તાબે છું.'

મુંદરસિંહે આ બધું ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુ જ ખોટું થયું.' દામિની છોડાઈ ડી: 'તો શું કોઈ પરણે તે જ ત્હમને ખમંદ

નથી કે શું?' મુંદર કહે, 'ના, ના, પણ તું ખીજે પરણે ને મોહન ખીજે પરણે તો મને મનમાં નનાં મેવા મીઠાઈ બેવડાં મળે. આ તો એક જ વાર મળશે!' દામિની, 'અગર પિતાજી મને ત્હમને પરણાવે તો!' મુંદર, 'છિ: છિ: એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' મુંદર, 'ત્યારે તો મહારે વરરાજા થઈને આખો દિવસ ગોંધાઈ રહેવું પડે ને વળી લાંઘણ તાણી પડે!' દામિની, 'અગર પિતાજી ત્હમને ટોપસે-ટોપસા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીઠા આપે તો!' મુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપસેટોપસા મીઠાઈ સાથે જ પરણી ન જઈ!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામતાં અને સમરસિંહનાં વર્ષવટોજ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમાં પસાર થતાં મોહન અને દામિનીનાં લગ્ન ખાંજરે પડ્યાં. વળી એ અદી ત્રણ વર્ષમાં બન્યું એમ કે મુંદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈ જાયે સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું સઘણ પૂરું જાહેરું જાહેરું જોઈને આગ્રહ કર્યો અને સમરસિંહે જુનો થયેલો વિનાશ પડતો મુકીને દામિનીનાં લગ્ન મુંદરસિંહ સાથે જ કર્યા. મોહનસિંહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી મુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડ્યો અને તે ચરેચરા થઈ ગયું. છીછરી દામિનીને પોતાના હૃદય મુંદરસિંહના હૃદયમાં મુકતાં પ્રથમ તો કંઈક ન સમજાય એવી મુંઝવણ થઈ, પરંતુ તે થોડા દિવસમાં જ હતી ન હતી થઈ ગઈ. સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવો કારી ધા કર્યો તે સમજવા પામે તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. એમની છેલ્લી

માંદગીમાં દામિનીના કરનાં પણ મોહનસિંહની શુભા જ તેમને ખરેખરી શાંતિ આપી શકતી હતી. એમની ચિતાના બરફા સમ્મા અને ખાખ ચળવલમાં થઈને જમનાજીમાં વધી ગઈ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આમ અને તમે ધરતી ાશવાય સંસારમાં સર્વત્ર સ્મશાનનો ચિતાના તાપથી તપેલો શન્યકાર જ વ્યાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાદસથી મોહન મુંદર પાસે ગયો અને એમ્બો, 'ભાઈ, ખેલું ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરું.' મુંદર કહે, 'હું શા માટે ખેલું લગાડું ? પણ તમને ખુદ વિચાર કરી જુવોને કે હવે તમને દામિનીને મળવા તકસો તે કેટલું બહુ અનુચિત છે. તમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે તમને દામિનીને બૂલી જ નાઓ.' મોહન કહે, 'તમે દુનિયાદારીના માણસ પેઠે ખોલો છો તે હીક છે, પરંતુ દામિનીને હું કોઈની પણ સ્ત્રી તરીકે જોતો જ નથી. મ્હારા બાઈપકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હું દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણું છું. એને બૂલવાની મ્હારી શક્તિ નથી, અને ન બૂલવામાં જ મ્હારું નીતિસર્વસ્વ છે. હું એને એક વાર છેલ્લી જ વાર આધેથી જ મળવા અને બે શબ્દ કહી સંદાને માટે એની રજા લેવા માગું છું. મ્હારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઈનો પણ અધિકાર હોય એમ મને લાગતું નથી.' મુંદર કહે, 'તમે રજા શિલસુર, પણ દુનિયામાં આવી વાત ગાંડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોડો હસે તે વળી નફામાં.' મોહન કહે, 'લોડો મને ગાડો ગણે, હમે, ગમે તે કરે, તેની મને શી પરવા !' મુંદર કહે, 'ભાઈ, બધો જ વખત આમ ઉત્તેજિત અને પાણીમાના તારઓ સાથે મીટ માંડીને રહો છો તેમાં મને તો કંઈ હીક લાગતું નથી. તમે મ્હારું નહોં જ સાંભળો તે જાણું છું, તોય તમારે માટે લાગ-

ણીને લીધે જતા કંટાળું કે ધીરે ધીરે મનને વશ કરી સંસારને રસ્તે ચડો તો સારું. બાઈ આ તમારી માગણીને વિશે તો મ્હારે ક્યાં ના છે ? બલે એકને બદલે દસ વાર મળો, તમારે ગેયની પવિત્રતાને વિશે મને શંકા જ નથી.'

ખીજ જ રાતે જમી પરવારીને એકલા દતા ત્યાં દામિનીએ પાતને હપ્પીકન કહી, આજ સંખ્યાકાલે હું દર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યાં પેલા નહેરુના વાંક વચ્ચે એકલ ઉભેલ આંગા તમે તમારા ભાઈ ઉભા દતા. એમણે મને રજા લેતા હોય એમ પ્રણામ કર્યા અને એમ્બો, 'દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ. હવે જઈશ, મને રજા આપો.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ક્યાં જશો ?' એ કહે, 'વસુધૈવ કુટુંબકં આપી વિશાળા દુનિયા પડી છે.' મેં કહ્યું, 'આ સ્થલ પણ દુનિયામાં જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો શાને ?' એ કહે, 'શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો ? હીક, હીક, તો સાંભળો. તમારે પતિદેવની રજા લઈને તમારી સાથે આ છેલ્લી વાત કરવાને ઉત્તો છું એટલે તમને જરૂર રોકાવામાં હોય પણ નથી અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું તમારી જ ખાતર.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ભાઈ, હું તમને શી નહું છું ?' એ કહે, 'દિવસ તો તમારા ઘર તરફ આવતો નથી તે જાણે છો જ. રાતે બે વાગે જગત આપું નિદ્રાવન હોય ત્યારે રોજ આ પગ મને તમારા ઝરખ તળે બેઠી આણે છે. રોજ બે કલાક ત્યાં જ થાં છું ત્યારે સારું લાગે છે. પણ રોજ કંઈ પણ લાગે છે કે કોઈ મને કોઈ દહાડે પણ આ સ્થળે જોઈ જાય, અને પોતાના મલિન શાસથી તમારું નામ દૂષિત કરે તો મ્હારા આત્મહત્યા જ કરવી પડે. સમરસિંહજીની વ્હા પુત્રીની આખર મને પ્રાણુથી પણ અધિક. હું રોષ પડી અને ખોલી, 'મોહન, મોહન પૂર્વ પિતાજીએ જે કંઈ તે સારાને જ મ

મુનસર એકદમ ઉઠીને સુલતાનના કદમમાં પડ્યો. પરંતુ તે ન્યાપી ઉદાર અને વિચક્ષણ સુલતાન-નાએ તેને જાતે ઉઠાડ્યો અને હપકો દેવાને બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને ત્યાં ને ત્યાં સદીસિક્કા સાથે તેને બાર ગામ ઝાગી-રમાં આપ્યાં. ફરમાનમાં એક કલમ ખાસ ઉમેરી કે આ મુનસરના વાસીવારસ હિંદુ જ રહે તો-પણ આ ઝાગીર તેમના જ વંશમાં કાયમ રહે.

૬

આ બનાવને થોડા મહિના થયા હશે એટલામાં રૂઝિયા બેગમની સહતનન હાજમોદા થવા લાગી. પરંતુ વડો મુનસર પોતાનું કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિશાથી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ કર્યા કરતો હતો. બદારના વાતાવરણના કોઈ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને અગાડવાને અસમર્થ હતો. તેના ન્યાયા-સનના પાયા સુલતાન સુલતાનની તાકાતના કરતાં આમવર્ગની શક્તિ ઉપર આગ હતો. વડા મુનસરને જરૂરકે કરી શકે એવી સત્તા સહતનનમાં કોઈની હતી નહીં. મુનસર પોતે પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો. તે કાયદા અને ઇનસાફની શરતે વળગી રહેવામાં જ મક્કમ હતો. અને તોપણ આગનો સુકદમો એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો.

તેજે આરોપીને સવાલ કર્યો, 'રસ્તા વચ્ચે કસાઈએને શું આપે રોખ્યા હતા ?'

આરોપી: 'મેં એમને પૂરા દામ આપી ગયો ખરીદી લેવા જણાવ્યું; અમણા આપવા માંડ્યા; છેવટ, એએ માથે તે મોંઝામી કોમન આપવા તૈયાર થયો; પણ એમણે માન્યું જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમાં વૈરય હોય તે ખીચારો લાચાર થકેને ખસી જાય. પણ હું તો રાજપૂત-દાનિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જ એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મેં મરણ કર્યો.'

મુનસર: 'એટલે તેમની મિલકત તેમ કાયમાંથી પરાણે પડાવી લેવાની ડોશેસ શું અ જાણીશુઝીને આદરી ?'

આરોપી: 'શું કરું ? હુનિયામાં હસ રમતાં જ સૌને રીઝીરમાડીને જ પોતા માર્ગ કરવાનું પસંદ કરનારો માણસ પણ કે વખત ધર્મસંકટમાં આવી હસે છે, અને તે તેને માટે જે એક જ રસ્તો હોય છે તે તેને લેવો પડે છે; એમાં પાછી પાની કચે કાનિય નહીં, તે મર્દ નહીં, તે માણસ પણ નહીં એવી કટાકટીમાં કમજબૂત કયે જ છૂટકો.'

મુનસર હિંદુ છે તે આરોપી જાણતો હતો આખી સહતનન જાણતી હતી. પણ સહતનને જે નામે ઓળખતી હતી તે તેનું અસ નામ નહોતું. અને એ નામવાળો આ માણ કોણ તે આરોપી જાણતો ન હતો. મુનસર પણ આ શબ્દો અત્યંત સાધ્યા, અને તે લાગ્યું કે પોતે આરોપીને આટઆટલાં વ સુધી ઘેર અન્યાય જ કર્યાં કર્યો હતો. તે પોતાના સવાસો આગળ ચલાવ્યા: 'કમજબૂત જુદો, કેમરિયાં જુદાં, અને ખૂન પણ જુદું આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઈએ ઉપર ધમ્મ તેએ સામે થયા, અપાઝખી ચાંચી, અને આપ તસવારથી કેટલાક ધવાયા એટલું જ નહીં પણ એકે કસાઈ ખીચારો જાનથી ગયો; સાચી વાત ?'

આરોપી: 'પહેલો ધા કાનિય કહે નહીં એક કસાઈની તલવાર મ્હારી ગરદનને બાદ આ દાલ પર પડી છુટી ગઈ તેનો દાલમાં અ કાપો છે, તે જ પહેલો ધા. મેં મ્હારી તલવાર તે પછી જ કદાહી.'

મુનસર: 'અને આ રથજ રાજપૂત નથી, અજમેર પણ નથી આ તો હિંદી મુસલમાની સહતનનનું પાટનગર, તે જ અ જૂઠી ગયા.'

ધીમે ધીમે દગ્ગો વધારે કર અને રસાર્થ
ધ્યા. મીથી રૂઢ દગ્ગુ હતું તે બધાને ગળ
હોતો તેણે એવો દુઃખ દાઢો કે જગનના
ને બાગમા દગ્ગો ગેતા હતા ત્યા કોઈ બીજા
પ્રાણીઓએ પેસવું નહિ. એણે હતું કે દરણો
પ્રાણીઓમા દેર હતા તે કોઈનું પીધેય પાણી
પીએ નહિ આના દુઃખથી બીજા પ્રાણીઓને
ત્રામ પડના માયો તેમણે ઝેરને ઝેર પ્રભુને
પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઈ રીતે આ દુઃખ-
માથી રાગે

પ્રભુએ એક દેહને દગ્ગોની ચાનચગત
તપાસી તે માટે ગિના કરના પૃથ્વી ઉપર
એકની એ દેહનું નામ માયા એ એક રિતુ-
કના વેગમા દગ્ગોના જગનમા આની દગ
ગોના રાગ પામે ગઈ અને તેને પ્રણામ કરી
હતું, “હું અપવર્ગી છું, મને એકણું પાણી
આપવાની કૃપા કરે”

૪

અ મો “કુલસક્તી”

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર ! *

મહાર ક્ષણ વન્ના માઝ આટની જ
આજીવથી મહે આ પડેલા એકના પરમેશ્વરની
પ્રાર્થના ની હતી એ વખત તે મહારી સત્ય
ગીતી જન્મની ગાઠ જોડાઈ તે વખત શુભ
લગ્ન સાવધાન એની સૂચના ગોર મહા ને
પરેશ્વરી આપી દેનાથી હું સાનધ ગ્લો નહી
તો કેવુરે ‘શુભ’ થયુ હોત દરો મુબાઈની
ચાલીની જગા રહેળના આ દશ માણસ,
અને તેમથી પાય છ માણસ બીમારીથી પથા
વિવશ, આ પરિસ્થિતિમા વહાર ગામના સગા

વ્હાના નૌ એક સપ દરી મહારે ત્યા પરીણાગત
આખના આરે તો વાયકા મારી શી સ્થિતિ
ચાય ? અરે પણ એવી કંપના તો સાફ કરની ?
વેરી પગ પણ એ પ્રમગ ના આવે એની
દુખદ સ્થિતિમા હું પી રીતે આની પડેલા ને
મહે તી રીતે નિભા યુ તે હું તમને કહું

પ્રવરમશ્વરા ! પાઠુપાપાદન લગ્ન વર !

એ મનવી વાર્તા ઉપગવી (હુવે માનિક
મનોરજન)

છરેરની રત્ન આવતી હાથથી સાર થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મહારા નામના પાંચ છ કાગળ મહારા હાથમાં આપ્યા. મહારે પ્રથમથી કહેવું જોઈએ કે ટપાલી સાર મહારા મનમાં જરાયે સદ્ભાવ ન હતો. મહારાહેનતે લેખ તંપાર કરી મહારા હાથથી ફર કરે, પણ તેનો તે જ લેખ મહારા હાથમાં પાછો મોપી જવાનું જોણે મન લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને કંપાંથી ખાત્ર ઉપજ થાય? આજે કેણું જાણે શું, ટપાલીમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો; પણ આજે મહારા પર પાંચ છ પત્ર એકસમટા આવ્યા એ જોઈ મને નવાઈ ઉપજી. સમાજબંધીએનો પ્રેમપ્રવાદ મહારા તરફ આટલો પ્રધો શાથી તેના મનને ખ્યાલ ના આવ્યો. પરેલો કાગળ ફેંક્યો, ને પાંચવાની શરૂઆત કરી. પાંચવાં વાચનાં દરેક શબ્દે મહારી છાતી ધડકતી હતી. પત્ર મહારા સાળાનો હતો સાર નીચે મુજબ: "સૌભાગ્યવતીની મુખાઈ જ્ઞેવાની ધણી જ ઈચ્છા છે. વગી તમારા ધણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રમત આગ્રે સૌ જરૂર આવીશું." મહોવાની મોડારા સાર દરેલા-ઉપલાઈઆ આગ્રહને ખરા દીક્ષા આગ્રહ માની લેનારા ગાડા માણમે આ જગતમા દમે એવું હું જાણતો હોત તો આ જરૂરથને મહે જુલેથકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત. જૂવ યથ ગથ તેનું પરિણામ-પ્રાપ્તિત ભોગવવાનો વખત આવ્યો. બીજે પત્ર તે પહેલા પત્રની મુધારેલી વધારેલી આશ્ચિતિ લેખક તે પિતરાઈ ખહેનના પતિરાજ. આ કાગળમાં પહેલા પ્રમાણે જ હતું: વિશેષ એટલું કે "અમારા પોડાથી ચિંટરાયના ધરમા કેઈનું આંખનું આંખેયન કરવાનું છે. સુખાઈમાં તેમની કેઈ દેશલે જોગખ નથી. હું તમારે લા આવવાનો છું એ જાણવાથી એમને પોતે સદકું આવવા ઇચ્છા બનાવી.

તમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથી મહે પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો. અગ્રે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી રોશનપર આવજો." મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લાંધે આવો ભગતો જ પ્રમંથ મહારાપર આવી પાંડો તેની મનને દબન હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મહે કહિયે પ્રદર્શન કર્યું હોત? મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવ તેના અગ્રે ચિંટરાયને તેમનું કુટુંબ, તે કુટુંબમાં આંખનું આંખેયન ને તે સાર ચિંટરાય ને તેમનું આંખું કુટુંબ મહારે આગણે મહેમાન આવે એ તે ક્યો નવાઈની વાન? પ્રેમાળ સ્વભાવનું આંખું કળ મળતું હશે?

ગીજે પત્ર આવેના મામાનો હતો. છાકરી ઉંમર લાયક યથ હતી. તેથી વર જોવા સાર છાકરીની મા બાંડુઓ સાથે આવશે એવું તેમાં હતું. પરજીવાની તો છાકરી હતી; છાકરીની મા નહીં. ત્યારે આ ભાઈસાહેબ છાકરીની માને શા સાર લાગે છે? તે ઉપગંત છાકરીના ભાડુઓની સંખ્યા પણ કેટલી? "મનમાંને મનમા હું મ્હીડવાધને ભોલ્યો. ચોથો પત્ર સૌભાગ્યવતીના પિતરાઈ કાકાનો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે ધણું વાંચ્યાં સૌભાગ્યવતીને મળાણું નથી (મહારાં સૌભાગ્યવતી, એમના નહીં, હોં!) તેથી તમારે ત્યાં આવવા વિચાર છે. ને તે પછી ત્યાંથી કાશી યાત્રા કરવા જવું છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે. આ પહેલા મુખાઈ આવ્યો નથી, માટે બંદરે જરૂર આવવા તમને લેયો." હજી એક કાગળ બાકી હતો. અત્યાર મુખી વાચેલા પત્રોથી મહારા તો કહે પ્રાણ આવ્યા હતા. એ અવસ્થામાં આવો ને આવો બીજા સમાચાર-કારણ એ પત્ર પણ દિવસા કાગળોનો નમુનો જ દરો એવી મહારી પૂરી ખાતરી હતી નેથી-આજો બેચી વાડુ તો જરૂર મહારા પ્રાણ નીકળી ગય. એટલે તે પત્ર પાંચવો નહીં એમ નહીં હતું.

તે રાત્રે મને નીરોને ઉંધ ના આવી.
ધમા રાત્રેના અને રાત્રેનામા મહેમાન.
ગ આખ મીચાય તો માયુ મહેમાનની
નિટય ખરી જાએ. ને રાત્રે એક મુજબનાવ
ખન્યો. પરીણાની દહેશન મને એટલી જાધી
કાળી હતી કે હમા 'આવ્યા, આવ્યા,' એનું
પ્રોત્તેથી જોની હત્યો. ખન્યા માખ્યો જાગી
કેલ્યા ને "કોણ, ચોર આ-યા" એવું મળના-
ને પુક્યુ ઉંભા નહે તો "કુ" એમ કહ્યું.
મે સ્ખળતા જ "ચોર, ચોર" ની મોએ
મૂ-ખમ્મ કરી દીધી પકારીએ તે જમ કપાડી
કીડી ને આખી ચાની ખમ્મગી હરી જોનીના
ખાણા બડોબક કપકપા લોકો એકત્રમ "હા
ધર્યા અને ચોરરક્ષી "ચોર ચોર" તો એક-
સરખો અવાજ નીકળ્યો આ મર્ ગળ નું
મગ મ્હારી ખેલીમાધી કપન થયુ દેલાધી
મધા મ્હારી જોનીમા પેલા ને ખુણે ખુણે
ચોની નપામ શરુ થઇ. ખરી ગામન તો આ
એક જીવને માલિન હતી અને તે આ વેળા
જાહેર હૈં તો મને આ ચોકો જીવનો રહેવા
દે કે કેમ તેનો મને મંશય હતો એટલે નહેં પણ
ગભીર મો રામી ચોર શોતવામ મન કરી
ઉવટે સા કમગીને પોતપોતાની ખોલીમા મયા

ખીજે વિમે અજનાશુ થતા જ એક દેનિકે
પત્ર વેચાતું લઇ તે માનની તાગની ખમ
વાચવા માડી પણ કોઇ કેનએ આગમાંની
વપૂવ છુટાની કે એ માડીએ અથગા ની ખમ
હન હતી મ્હારી અને પરીણાની અથગમણ નથી
ખમા લખે ॥ દેલાધી ગાગજોની અથગમય
ત્યાય એવી લુહિ દેને ક્યાથી સુરે નિગ
જાતો દીપ નિશામ કાઢી ને વર્નમ નપત્ર
કી દધુ એટલામ એક ગાી રારી એક
મામે આવી હબી માગે નેન જ મ્હારી
ની ધડકી આખરે પરીણા આવ્યા ખન
પરીણાની પટેવી લાગી એકકનો તજવીજ કી

ન ઝી એટલામાં નો ખીજ રોગી આની પહોચી.
તે લોકો કપડા કાઢી મ્હા ન દતા ત્યા તો
પરીણાનું ત્રીજું પાર્શ્વ દાખવ થયુ. ઉવટે,
આવનાના દત્તા તેટલા સધળા પરીણા આવી
ચૂ-યા તે વિમે તો મ્હાર આણું ધર-એટલે
મારી ખોની-પરીણાની બન્યક ન્યા જુઓ
ત્યા પરીણા. મ્હારની એમરીમા કે ધરના
ખુણા ॥ ખુગી ॥, દેમવપર કે ખિઠાનાપર,
ન્યા નામર ફેરંગે ત્યા મહેપાન મહેમાન હશે.

જમરાની વખત થઇ. પણ આટલા બધાને
પરોએ એટલી ચાગીએ મ્હાગ ધમ્મા ન હતી.
એ લે મે તોડ કાઢો કે એકેક જોડાએ એકેક
થળીમા માથે જમવુ પણ મ્હારી સૂચના
સાંનુનને ઉડી મન. આખરે આ જોજન
મમાગ જ જમ તેમ આટોપી જરા મેસવાતુ,
અરે, માગુએ ઉભા રહેવાનુ કંતો દતો (કારણ
મારે મારે તો મેનવાની જગાએ ન હતી)
એરામા મ્હારો એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને
મ્હાપર હોભો જ નાટકમા સાથે આવવા
મને આમદ દરવા લાગ્યો મ્હેં કહ્યુ, "ભાઇ,
મારે ત્યા મહેમાનો છે. " "તો તેમને લખને
ચાન" મ્હારો મિત્ર શુ સાદમ ખેડતો હતો
તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીમ તો હલારી,
પણ એ અવિચારી પગપાનું પ્રાપચિત તેને
ભોગમવુ પડ્યુ અને કિતાવગ દરાવના સાથે તે
જોડીમા આવ્યો, ત્યા તો પરીણાની ફેજ જોઇ.
નિ ગારે ત્યાનો ત્યા જ મડક થઇ ગયો. આ
બધા મડા ॥ મ્હું આમ ત્રણ આપુ એવી
કપના તેના મમજમા આવના તેનું બાન જનું
રચું. એ સ્થિતિમા તે બે દિનમ મે, ને તે
વેળા " મ્હે પરીણાએને ખીનકુવ આમ ત્રણ
દીધુ નથી, " એવું જાડમતો દતો મ્હારા
ખીમ એક સ્નેહીને પણ આવો અનુભવ થયો.
એ ભાઇ જમરાનુ નોનર દેવા આવ્યો હતો.
જમરાનુ નોનર મ્હેટિ ભાગે પરીણા સાથે

દેવળો રીવાજ છે. તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ
કરવા લાગ્યો. “ કાલે જમવા સાર.....”
એટલા મજા જોવી આજુબાજુ સરજ નજર
નાખીને પરીણાઓનું અવગણન થતાં જ તે
હંગામો ટકાવ લેવા લાગ્યો. તેના શ્લેષમાંથી ખીમ
સાજ નીકળ્યા નહીં તે મેં બોલ્યો હતું તે જ
થાપ નહીં. છેવટે, “ કેમ જન રહ્યા ? આ
જવાને લઇને તમારે ઘેર જમવા આવું કે ?”
એવું કહ્યું ત્યારે તેના મનને ખટકો ફર થયો
તે શુદ્ધ આવી.

રાત પડી તે ઉધવાની વખત થઇ. આટલા
માણસોની ઉધવાની વ્યવસ્થા કરવા સાર મ્હારે
મ્હારી કથપના કેટલી દોષાયી પડી હતી તે
મ્હારે જ મન જાણે. ટેબલ, ખુરશી, ટામચીઓ,
જોખા, ટ્રેક એ બધા જોડાવી આગવી એક
‘ટોમાં’ કામચલાઉ મેડી જેવું કર્યું. મ્હારની
ખોલીમાં પુત્ર મંડળને જોખુ ને અંદોની
ખોલીમાં બેસાડ્યા અને ન્હાના કપડાપટ્ટાં.
‘લગે હાથ લઇ દોરે’ એટલામાં કોઈએ જોડેથી
પોરેલું કાઢ્યું. “ ખીમ પરીણા આવ્યા કે
શું ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ
આયે ?” મ્હારા મનને એ પ્રશ્નને હું મરજ
આપવા લાગ્યો. આતનાને બારણું ફરીથી
દોઢું. મ્હારી ઊંઘી મરજવા લાગી. જરીના
મ્હાના મેં બારણું ઉઘાડ્યું. બાપરે! સદકુંડળ,
સદપરિવાર પરીણા !” પણ એ આવજીના
નહીં જમાવાયી. આ લોકો મરજણથી મરે
ઘેર આવ્યા કે શું, એવી અને સંકટ થઇ તેથી
બારે ઉત્કુંડાથી પુત્ર્ય. “ તમે ધર બૂલ્યા કે
શું ?” પણ તે મરજે જમાજમા મ્હારી
આસાને રથાન આવજી નહીં. તેમજ ‘મિમે
મ્હી પુત્ર્ય. “ જાણું નામ ગમતું ને ?” એક
નન્દેનારની રમ મ્હં ના કહી. આ ન્દેમન.
“ મ્હં, લોક. મ્હારી મળે મ્હં મેંજન ન્દેના
: મંજ થાજામા રેના મ્હારા એક મિત્રને

ત્યા પરીણા તરીકે ઉતરેલું. ખીને કિસે સાર
તો જોવા જોટમાં જવું હતું. પણ થાજાથી
નીકળે તો પરીણાએ લેના નીકળા પડે. મરે
વચ્ચે મુકામ મ્હારે ત્યા ક્યો ? થાજા અને
જંદના કા પચ્ચે પચ્ચે મુજામા સાર
રાખ્યું ? જોટને કડકો મુજાથી થાજા સુધી
લામે મા મરે નહીં બાંધે હોય ? અને
જોવા જોટમા લાવ લઇ જવાની માયાકૃત
વાલું એ કંપનીને કોણે કહ્યું હતું ? પણ હવે
મુજા કરવા શા કામતો ? થવું ના જોડે
તે થઇ ગયું, તે નહીં આવનારા મહેમાનો પણ
આવી ગયા. જેમ તેમ કરી આ મંડળોને
સમાવેશ કર્યો, અને આતમારામ (પાતે) ક્યા
સુને તેના વિચાર કરતો હતો. એટલામા આ
નરી મંડળા સાથે આજોડાએક કરડીઆમાંથી
કેઇ પ્રાણીના અવાજ નીકળવા માડ્યો
આશ્ચર્યથી એ કરડીઆ તરફ હું જોવા લાગ્યો
આ મહેમાન મંડળમાં એક ખુદા મા હતા તે
જે જોવી ઉના, “ અરે, રામજમાઇ હું તો
ભૂલી જ મઇ. ” એમ કહી તેમજે કરડીએ
સગમ દોડ્યો. ઉઘાડનાં જ ગિલાદીનું બચ્ચું
મ્હાર ફરી પડ્યું. આ અજગ જાતનું મહેમાન
જોઇ હું તો હમણી ગયો. મ્હાર પર આટલું
સગમું, તે કેટલી જાનના મહેમાનોથી બરાંબાનું
હને તે મો સુએ નહીં.

આ તરફ તે ગિલાદીના બચ્ચાએ તો
જાણે ઘોડાએ કોઈએ પ્રાણેલા કડકે બહાર
પડતા જ અની તરી દોડવા માડ્યું. રદામે
બધા હોડનાં ડંબનાં દના. આ તોજાની બચ્ચું
એક હોડાપટ્ટથી ખીમ હોડાપર એ રીને
ફરતા મડ્યું. તેની માથેજ સરામાં હોડ
મજાગળે જાગ્યાં ને રાસોજા ફરી મુજી આ
ગિલાદીના લોકો એવેથી અટકા નહીં. અને
આટલી થાજવા કરીને આ આરખાનું મહેમા
મ્હારની ખોલીમાં આવ્યું. આ ખોલીમા મેં

મહારી બુદ્ધિથી ઉભી કરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય ઉધના હતા. આ મેડી એટલે એક બાળુ ટેળલ ને બીજી બાળુ ખુરશી તથા ટ્રંક અને તેની ઉપર રહેલું એક પાટીક. બિલાડીના બચ્ચાએ તો વિઠ્ઠલરાયની પહોળી છાતી બેઠ, એટલે જ દુદીને ત્યાં જ ગેરક કરી. તે સાથે જ વિઠ્ઠલરાય અમટ્ટીને બગ્યા ને જલદી ઉઠવા જતાં ધડાક દઇ ભોંય ભેગા થયા. પડતાં ને વાર તેમણે તો મોરેથી “દોરો, દોરો,” “ભૂત, ભૂત.” એવી બૂમો મારવા માંડી. ઘરમાંનું મધ્યું મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યું. જુવે છે તો વિઠ્ઠલરાયની દશા ધણી દયાજનક થઇ હતી, ભોંયપર વિઠ્ઠલરાય; તેમની છાતીપર પાટીક, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રંક, ને ટ્રંકપર દબાવલી બિલાડી. આવા ને આવા ધાધલમા સારી રાત ગઇ. જો થયું ને થયું, પણ બીજો દિવસે પછા કાટનાં જ મર્વ મહેમાન પોત-પોતાના સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને બાર વાગનાં તો સમ આવ્યાને પણ એક પરોણા ના રહ્યા.

સૌના ગવા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમરતા બે ટેમવાનું ખાનું બોધ્યું. અંદર બેઠે હું તો આગલે દિવસે મિત્રના કરી તરી વાંચેલો પત્ર હતો. હવે તો મહારો ગુરુગો મહેમાનોની સાથે ગયો હતો. એટલે મેં તે પત્ર ક્યાડીને વાંચ્યો. ગરે, પ્રભુ આ કાગળ મહે તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો ! એ તો મહારા બહારગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમા નેમણે રત્નમાં પોતાનો લા આપવા મદને ખામ આપક કર્યો હતો. પણ બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી. પરોણાઓના સહનમા હું સપડાઉં એવો જ દેવી મંકેન હતો એટલે એ કાગળ વાંચવાની મદને પ્રેરણા ક્યારી થાય ? વાર.

પણ ખરાબમાંથી જે કંઈ સાઈ થાય છે. મહારા કુટુંબને પરોણાની એકી દહેસત લાગી છે કે ને કોઈ દિવસ ગુરુગો કરે. આ હાં પકડે તો “મહેમાનેતિ બોલાવું છું.” એટલા રાખે. મહારા મેઠાંમાંથી નીકળવાની જ વાર. ગુરુગો ને હાં ક્યારે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેવી બની જાય છે.

૫

શ. રા. “દુહીન” :

મરીચિકા

પાના પારખના ૩૨૭.
મહા બાને વિગોતની વાદન,
સ્નેહધાન ચના તનાં ને.

લલિતાના પરની પામે એક સંદર આગા-
રિયું હતું, જેમાં અનેક બાનનાં રસો હતા.
તે અનેક જાતનાં પક્ષીઓ વાસ કરતાં હતાં.

અને અમે વધીએ વખત મેનાનો મધુર સ્વાદ,
પુરુષવતુ ગીરું ગાવા અને કવિત્વનું પમયિયું
પાસ કરાવનાર ગુરુર દસિઓના લાગિલા કોટિ-
વતો સ્વકાર સંભળ્યાં. વ્યુવાનીઓ દેવવાદ
લોકો એકાએક દિવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ
એળ વચ્ચની ઉમરે ‘કોટિલા’ નામનું એક

લાગી. કળાભાષી જેમ પુત્ર ખીલે છે તેમ લલિતાનું નૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યું. તે સ્વભાવે સની અને નિખાલમ હતી, અને સત્ય બોલના કો. દિવસ ગભરાતી નહિ પણ મત્ય ને અપ્રિય હોય તો એની રીતે ફેનીને મોલતી કે તે કણ્ઠને ઘણું પ્રિય લાગતું તેનું સ્વસ્થ, નિષ્કપની અંતર તેના શત અને સ્વગતના નયનોમાં પ્રતિબિંબન થતું હતું. પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે કે પ્રેમ આધરો છે, પણ પ્રેમ કાંત આણમ તો પોતાના પ્રિયજનના ગુણ ખીજ કરના પ્રિય જોઈ શકે છે, અને એક આણમ પ્રેમના ગુણ વિશેષ જોઈ શકે તેની શ ને અધરો? લલિતાનું કપાળ નિર્મળ અર્ધચંદ્રાકાર હતું, નમ્રો કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવરના મન્દ સોનરી સ્પર્શિયો જેવો હતો. વખત જનો ગયો તેમ તેનું અગેઅંગ લારપુચી દીપ હતું જ ગયું ખીજતે મન ગમે તેમ હો પણ મારે મન તો સલિતાનું ઉપ અનુપમ નિરુપમ અવર્ણનીય હતું. પરી કે અખગ પણ એનાથી શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મને લાગ્યા હતાં.

ધામે ધીમે અમે નિશાગમા ઉપરને ઉપર ચઢના ગયા અને મ્હાગમા ખાસ હુદ્દિ તો કોઈ દહાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના કલે-જનભર્યા શરોટથી હું દરેક વખત પરીક્ષામાં પડેલી જ વખત પામ થતો, અને ત્યારે મોગી મેટ્રીકની પરીક્ષા પડેલે જ વરસે પામ કરી ત્યારે માન દીવમ સુધી અમે બધા દર્પથી ગાગ થઈ ગોલા અને ત્યારથી દિલાગમને ત્યાં મારું માન વધ્યું હતું. હું ગજગન કાલેજમાં જોડાયા અને એ વસ્ત્રમાં તો દિલખુદ અને લલિતા પણ આવી પોત્ત્યા અમે ત્રણ જણા દરેક દરેક જમા મગના, બપોરે માથે ખાના વચ્ચે એક છ મહીના દિલાગમને મુજાઇ આવવાનું થયું અને ત્યારે હું પણ તેમના કુટુંબની સાથે હું

બાઇ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિભાન કલેજમાં કાઢી ચોપાનીના દરવાજાની સ્નાર મારૂં બપોર નાન મવનાની અને કાનક બધા આ સમય સુધી આ તબ્બેઅમનપુરે ભરી

એક ના, હું ગ્વભાવે સ માળ અને દમેશા પોતાની વાન છુપી રાખવાની અને ટેવ હતી, તેથી અમારી વચ્ચે આગવી ગાદ મિત્રાચારી છતાં કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાનો થઈ નહોતી. અને જેમ જેમ અમે વયના ગયા તેમ તેમ ખુલા દિલથી વાન કરામાં મુલાકાત મોકલે વધતો ગયો. તથાપિ એક વખત તો મેં પુત્રવતી દિમત કરી

"લના મન તમે પ છુગો ત્યારે અમને બોલાવજો કે નહિ?"

"પણ વિનુભાઈ હું તો પ છુગતી જ નહીં ને."

"પણ ધાંત કે પડુથા તો?"

"એવું કાંઈ હું ધારૂં નહિ!"

"પણ ધારો કે—"

"ઉંડું. ઉંડું" કહી, અમે નચાવતી એ આવી ગઈ.

૩

કાન્તિલાલ દિલાગમના એક ખીજ બાળ સેદીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાનનાજ હતા. કાન્તિલાલના પિતા મુજાઇવાસી હોવાથી તેઓ અન્ડિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણતા હતા અને રાતના દિવસમાં ઘણી વખત અમ વાદ આરના લલિતાને ત્યાં એ ઘણી વખત અને મગના અને ત્યારે એમની કંઠે ચોરો ચોરો પા ચપ થયેને. કાન્તિલાલ ભણવામાં હારિઆર હતા, અને ઘણું ખર્ચ મોકલનારી પામ થના એમને આભાવિક રીતે માગ કરના દિલાગમને ત્યાં એમનું માન વધારે હતું

ઘણી વખત અમે બધા માથે માઝે મગના અને ત્ય બધા એમ મગને એક જીતની

મસ્કરી કરતા નહિ તો કોઈ મામાજિક કે ગજ-
ડીય પ્રશ્નો ચર્ચના. કાન્તિલાય આપના ત્યારે
લલિતા માગ તરફ જાડુ ધ્યાન આપવી નહિ,
અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે
વાતો કર્યા કરતી. કાન્તિવાસે જાડુ ચોપડીઓ
વાગેથી હળે એટલે એક પગી એક ચોપડી-
ઓના નામ દેતા અને લલિતા આદરભીની
આખોથી એમના સામે જોઈ રહેતી કોઈ વખત
તો મને પૂછતી કે “ વિનુભાઈ તમે જો
ચોપડી નથી વાચી ? ” બે ચાર વખત ‘ ના ’
હદી હોનાથી મારે અનેક વાર જાડુ બોલ્યું
પડતું કે વાન ફેવની પડતી, ત્યારે મને લાગતું
કે મેં થોડું ધણ વાચ્યું હોય તો હું સાં
ચાત જાણીતા કર્તાઓના નામ વાનચિત્રમાં
કે કરાવતો જાડુ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તોપણ એક
બોલું નહોતું એમ પણ કોઈ વાર લાગ્યા વગર
ન રહેતું કહેતા શરમ તો લાગે છે પણ મહારા
દિલની વાત કહી જ દઉં. ધીમે ધીમે લલિતાના
ભાવ કાન્તિલાય તરફ વધારેને વધારે કળા
માડ્યા, અને મહાગ માનુષી હૃદયમાં છર્પા
ભજ્જના લાગી. ગિચારી ચન્ના! તે હ મેસા
મહારા તરફ મહાસુભૂતિ દેખાડતી અને બધા
જયારે મહારી મસ્કરી કરતા ત્યારે મને પદ
છોડતી નહીં. પણ ચન્નાનું અગ્નિત્વ તો કોઈ
દહાડો મેં આનુભવેલું જ નહિ અને હું એને
જાડુ ગણતો પશુ નહિ.

૪

મપાડીપગની વિવિધતાઓની તજે મગમાં
અનન્ય માન્યમાથી ઉજવેલા પ્રેમ એક છે,
અને ખરો પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય માન્યમના
શુભ જોડને ઉજવેલા પ્રેમ માધારણ એવ છે.
પશુ કેમકે રૂપથી અભિરૂપે પ્રેમ-પ્રેમ નહીં
પત મોલ છે. એક દહાડો લલિતાની વર્તણૂક
પર હું વિચાર કરતો હતો પણ તો ચેનાના
બાગસેડીના પ્રેમના અચીકાર સ્વાને માટે

તેના પર મને ખૂબ ગુસ્સો મગ્યો પણ પછી
ધીમે ધીમે મને લાગવા માંડ્યું કે મહારો પ્રેમ
ખરો પ્રેમ નહોતો! ઉચો તો નહીં જ. મેં લલિતાનો
તો કોઈ દહાડો વિચાર જ નહોતો કર્યો! મહારો
પ્રેમ સ્વાર્થી હતો ત્યારે શું હું રૂપમાં મુગ્ધ
રતો! - દરો, સંબંધિત છે. રૂપમાં કોણ મુગ્ધ
નથી હોતું? આતું મરવ, ઉદાર, કોમલ, સેદ
મય જેનું મુખ છે તેના રૂપમાં કોણ મુગ્ધ ન
ચાય? ક્યારે કરતું થડે છે કે ખૂમ વિચાર કરતા
એક કારણ સત્ય મને પ્રાપ્ત થયું - મહારી પ્રેમની
બાવનામાં નહોતી ઉચ્ચતા કે નહોતી આંતરિકતા
લલિતાના પ્રેમની ખાતર મહાગ મુખનો ભેગ
આપવાનો મને વિચાર જ રહુરેયો નહીં
જીવનમાં પહેલી વખત મેં આત્મંત મર્મભેદક
અપતા અનુભવી. મહાનું હૃદય તો જાણે મરમાર્
લગવાઈને કોણ જાણે કંઈ શુદ્ધમાં સંતાઈ જ
મય! મારા અહંને ધાનક પ્રદાર થયો. જયારે
મેં જાણ્યું કે મહારો તરફથી આત્મા મરીચિકાની
પાજ્ય ફોડના દંધ થયો હારે મેં અમદાનાક
છોડ્યું. ત્યાર પછી હું લલિતાને મગ્યો નથી.

૫

કાન્તિલાય જી એ સહને જર્મનિ ગયા
અને લાથી પી એચ. ડીની પડવી પ્રાપ્ત કરીને,
હિન્દુસ્તાન પાછા થયા ધણી આનાકાની કરીને
લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને દા કહી.
લલિતાએ મને ખૂબ આશ્ચર્યપૂર્વક કાગળ
લખ્યો અને મહાગ વિનુભાઈ વગર તો મને
નહિ ચાને એમ પણ લખ્યું કાન્તિલાય લલિ-
તાને માત્ર લાયક છે કે નહિ તે તો હું કદી
ચકતો નથી મહાગ જેનું સ્વાર્થી મગનું એમાં
નિષ્પક્ષપાત જુદિથી શું વિચારી શકે! હું તો
લાયક નથી એટલે જામ.

લલિતાના લખાણમાં અમારે અમદાનાક
તો જાડું પડ્યું પણ વાનચિત્રને મેં તાંબ
આપ્યો અને મોઝા નહિ અને મહાગ જામને

ખૂબ રસો. લલિતા પરણી! એ કોમની થાય એ મ્હારે માટે તો તદ્દન અચિંતનીય હતું: અને તમામ આ નાનગતના ગુલામ મંસારમાં તે જુ બન્યું. ઘેર આવીને બધો ગુસ્સો દિલ-પ્રુશ અને મુશીલા પર કાઢ્યો.

આણેદ જઈને નર્મદા જોઈ આંખો આપુ, પાવાગઢ, મહાબલેશ્વર ઈલાદિ અનેક જગા ખુંદી વળ્યો. પણ શાંતિ નહીં. કોઈ હાથા સાક્ષરે કહ્યું કે સદન કર્યું એ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો ગુણ છે એટલે હવે મ્હારે છ-નખર સદન કરવાનું જ રહ્યું! જગત મને તે પળથી મનું મનું લાગે છે. તે જન્યબર લાગ્યા કરશે-એજ મનાં બાપિ બંધાય છે એવું એવું લાગે છે. હું જે તરફ જોઉં છું તે તરફ દાર નિઃસાર અપરંપાર મરુભમિજ જોઉં છું-મહારા જીવનમાં હવે આશા જેવી કોઈ મીજ જણાતી નથી. સારે દિલ કાણ જાણે કેવાય અગાધ ગર્ભમાં ઉતરી જાય છે.

ક્યાથી જણાય ? ક્યાંથી હોય ? કોમને સમાજ હમે છે. કોઈ પોતે જ પોતાને હમે છે.

જીવનની રોહતપ્ણા છીપવવા-રોહતાં નિર્મલ જલપાન કરવા રોહમંદિરે હું લાયક રનાતક પવિત્ર દેવે દેવો દતો ખરો? હું વિચારું છું-
“ લલિતાની સરલતા, ગામિશતા, ઉદારતા, રોહમયતાના ગ્વામી જનવા મ્હારું દેવ પૂરું ગુદ હતું ? સ્મરણયોગી થવાના વિચાર કરવા પૂરું મે આત્મખલ પૂરું. ખરે જ ને... ..

x x x x x x

ગઈ કાલે સૂર્યાસ્ત સમયે હું ચોપાટીનાએક ગાકડાપર બેઠો હતો. આકાશ મેં કંટો રંગોથી ભરપૂર હતું. ન્હાની ન્હાની વાદળોએ દોડાદોડ કરી રહી હતી. દુર્પથી જાણે સમુદ્ર તરંગો નાચના હતા, ધીમે ધીમે બધા ગમે અનંતના કોઈ દૂરના રાત્ર્યમાં આવી ગયા-આકાશમાં, અનંત નીલિ-મામાં મળી ગયા. મન્દ જ્યોતિ ફેલાવવા એક પડી એક તારાઓ વિશાળ ગગનમાં આવીને ખડા થયા અને પળ બેપળ હું આ વિચિત્ર સંસાર અને તેના બધા મુખદુઃખ પડાપસટા જુસી ગયા.

૬

૨૧ ૨૧ કેશવમસાદ છોટાલાલ દેસાઈ

બધા જ પુરુષો આવા હશે ?

રાષ્ટ્રીય મદિલા પાઠશાળામાં ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. ત્યાંના મુખ્ય અધ્યાપિકાનું તો એમ પણ કહેવું હતું કે અમારી પાઠશાળામાંથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કોઈપણ

ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જ. દિંદિસમાજમાં ધનવાન કુટુંબોમાં આવી કન્યાઓને ખાસ રોકવી જોઈએ. તેઓ જગે તેવા મોટા ઘરનો કારભાર જણ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે, સુચિંતિત દેવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ

રાખી ગમય અને વળી અર્ધગિમિત શેરા
ધુન માથેથી મમ્મો બાર એ છે દરી, તેમો
નિરાવિવારી પૂ. ગનારી મો.

મુંબાઈ નિરાપીદમ ગૃહવ્યવસ્થાનો વિચાર
નવનો, અને - દીવ વિધાપદમા તે હતો,
તે વાન ઉપન ખાન બર દને, આ બધ
પ્રથમ માર્ગ બ. તમ રીતે દેખા દતા, અને
નવો ધામે ધામે પેનાની આમપામના માણ
મેના મનમા હમાની દીડુ દવુ કે અમારી
પામ્યામાની પરીધા હમાઓ તો જરૂર સુવ
દનાદય કુડોગા નોમરી મેગની ચમરો અને
આપ ન સખીનયા ઉપરોમી હનન ગી શકશે

પ રી લેનાર હમાઓ પ્રથમ જૂથ
નિમ્મસુ પીદાનનો મેગારોગા ન. જ ધામ
ધુમધા થો આ જૂથમા ચર ન સર્વતું ખાન
ખેચની હતી ઉપત્તિ આમરી, ધટાર મો,
બાવ શરાર, અને નિખાલન આમો, દરેક
રીતે ધરખુ યુતિપુનો ખવાલ આપે તેવી
આમન્યાયની રીતખાન હમારે દનામનો
તિમયના ચહુરો નહિ લોડો દેહતા દતા કે
સલાન કુ ના. નહવાના અગિલાસ દગ.
તેમજ રસાયણી ચરાની પણ દાય હતી
પ રીદાનો બીજો દિસે મુખ્ય અધ્યાપિ
મોએ સંગનાન મોનારી અને પચુ.

સરના તાગ અનિના કું જાણું છું તે
હવિનનો કહ નિચા મો છે ?

તા વિના તો મહુએ દોરો છે પણ બધુ
કાન માયુ મગે ? મારે પગવની નથી ચલુ
સ્વાધથી ચલુ છે પણ શુ દરી ચકુ તે પ્રથ
થાય છે કે વેપારી આપ્રીમમા સેક્ટર ચવનું
તો મો ના ગમે જાનમનના માણસો ત્યા
આવે અને નિરાપીદમ મોતીજ પચુ નારાયી
ના થઇ ગમય બધી મ્યાઓ સથે શાનિયી
કામ લેવુ બાજ દહણ પડે મને તો તેના
આરડે દળી તેઓ જાતમદતના સવાય પૂડે

અને તેના જવાબ મારે ત્યાને ત્યાજ આ
પવા પડે "

સન્ધ્યા એતો તું નમામી મજરાળ છે ને
શિખરું કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત
છે પણ તું તે રી તો શરૂ જ અને અંધારી
મોમા નોમરી કમલ દિદુ સ્વ એને મજરામપુ
થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે પણ તને
મૂળ મવાન પૂજામા મારો એક રદ્દા હતો
મારે એક નાના બેન છે તેના હમ થોલા
છે તેને પરાઉપરી પણ હોમ છે. અને
હમણા જેજનામી છે તેની તમિયન બહુ સારી
નથી એનો વર મ્યાય છે બહુ સાઈ.
થે બટ, ચાટર, ધાટણ છે પણ આપર માય-
સેની દેખરેખ નાથે હોમરા જરૂર તે જેને
કે મને પમદ નથી ધરમા મોષ સાઈ
ધરના જેવુ માણસ હાય, તો ધગની વ્યવસ્થા
જાતવે તથા હાકલ ઉપ દેખરેખ પણ રાખે.
મારો વિચાર એમ છે કે આપણી નિરાપીદમા
'ગૃહવ્યવસ્થા'ની પદ્ધતી લીધેલી ઓઓએ અતું
કાય શા માટે ના દગવુ 'મારી બેનની ઉમર
તા યી ચાર પાચ વર્ષે મોગી લરી એટલે નમને
મે જખાને જલદી બેનપણ થઇ જશે.
વળી એનો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે
મોષ સાથે તેને વફરાર થાય જ નહિ. અને
એના વગે તે બદાગ મામ બહુ દુરવ પડે છે.
આક્રમ દિ સે એ બે દિનમજ થે હોય છે.
એતો નિચારો ધરમા પૈસા આપી જણે છે
આપણા જુના તિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે
મરે જ ત્યા જખને રહેવુ જોઇએ પણ આ
પાદસાળા હાડીને મો જવાય ? વળી પહેલા
તો જરા આછી રિથિનિવાળા મગા આવે વખતે
અલીને હેતા દતા પણ આ દાળમા ડોકને
તે મગે નહિ તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ
ધામે ધામે એક આગ ધધાની પ્રયા પડે જો
તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય
તો હું તાર બાને પણ વાત કરીશ

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે. સૌ: વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ ગેળાપે જ તેને ખેનપણું થઇ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ધણું જ નરમ હતાં. ખેલતાં ખેલતાં મોં ઉપર શેરડા પડી જતા હતા. જન્મારામાં કોઈને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરાં ' એ તો મણે આવ્યાંજ હતાં. બધાં જ તનદુસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધા જોડે બની ગયું અને સરલામારી બધાના લાડકં બની ગયાં.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમાં લઇ લીધી. ઘરમાં નોકર-આકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સર્વથા કાંઈ આગળ નહોતી. ત્રણ દિવસમાં તો બધે આખું ઘર જ ફેરવાઈ ગયું. પૈસાની ખોટ નહોતી. તરત જ સુતારને બોલાવીને કોડારમા ફેરફાર કરાવ્યા. દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મથા-લાની બાટલીઓ ઉપર ચીકીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુક કરી દીધું. છોકરાંઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઇ ગયો. આખા ઘરમાં ખજી બોલે પડેલાં બધા રમકડાં છોકરાના ઓરડામાં આવી ગયાં. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઇ ગઇ, અને બધા માળકે તો સરલામારી પાછળ ગાડા ગાંડા થઇ ગયા. નાનો તોફાની બચ્ચુ પણ સરલામારીની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યા. દરેક વાનમા તેઓ સરલાને મદદ કરતા હતા.

જન્મવાના ઓરડામાં પણ બધું સાફસુક થઇ ગયું. દરેકનો પાટલો અને બાજક નક્કી થયા. દરેકના ચાળી વાડકા પણ જુદાં થયા. અને વધારામા દરેક ચાગીના માખનું, ઝીંડી તળીનું લાઇવ આપ્યું. રસોડામા તેમણે હાથે પીતરેલા બે કાંઈબોડના પાટીયાં માર્યા. "આવાની પીતર ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ." નજીકે પાટીયું હતું કે "જેમથી મચ્છર વધે છે.

માટે પાણી ટેળના નહિ." બાગમાં ફુલ ધણીયે થતાં હતાં, પણ કોઇ દિવસ રસોડામાં ગોટા સુકાતો નહોતો. હવેથી બે બીંતોએ બે ફુલદા-નીઓ જડાઈ ગઇ. તેમાં રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિમુએ કહ્યું કે હવે તો બધે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં રોજ ઉભ-ણી જ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું, "મને કાંઈએ એમ કહ્યું હોત કે પાડશાળામાં તરતની બણી ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે મૃદવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હું તેને દર્શી જ કાઢત. સરલાએન, તમારા બનેલી બ્યારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલે આનંદ થશે ' આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. હવે એમના શ્વસને કેટલી નિરાંત થશે ! અને આ છોકરાંની બાબતમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યાં છે. "

સરલા ત્યાં એક આઠવાડીયું રહી, તેવામાં તો બધે લંબેચની તે લાંબું જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માંડ્યું. નોકર આકરો પણ તેને વસ્તી ગયા, અને તેનું કહ્યું કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અસુક કરતા વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ધરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમારથી મીઠાસથી પુછી લીધી હતી. નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ધરની જોડવણ કરવામાં નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી. અજણ નોકરો પણ આ જોઇ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ક્યાં હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી બધે શ્વસનમાં જ કાંઈ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર સુધી શ્વસન એટલે રાક્ષીયું

ગાંડુ, એમ એમને કાગલું હતું એમની વાતોમાંથી
પથુ તે દેખાઈ આવતું હતું પથુ હવે જીવનમાં
કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડા
પુસ્તકો પથુ આપ્યા હતા આજે “ગાંધી
પર્વત” તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો
સાર લેલો પુસ્તકની ખાસ ખુર્ચીએ કઈ છે તે
કહી અને કહ્યું કે ‘તમે હવે આ વાચજો થોડા
કાલો હું બપોરે નવગણે તમારી સાથે વાચીશ’
વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ નમ પડ્યો
બપોર સુધીમાં તો એપડી પુરી વાચી સર
લાએ તેમના કાલો મધુરા રાગથી માયા આખા
કુટુંબને રસ પડવા માડ્યો. સરલાએ જણાવ્યું
કે ‘શાગમાં અને દિવસના પથુ સીધા છાંયે
મારી દીતરના હું થોડી મગાવી લઉંશ’

સરલાએ એક વાત જોઈ સાંધાજી રીતે
વિમળાગૌરી કાંઈપથુ બાળતમા બહુ જ ઉત્સાહથી
બોલતા નહિ, પથુ એમના પતિ સંબંધી વાત
આવે કે તેઓ બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા હતા.
તે સમયે તેમની આખમાં અજબ પ્રેમજ્યોતિ
પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ
સુરખી આવતી હતી બાગેના તે વ્હાવસોમાં
માના હતા પથુ પતિની વાતનો જાડ તેમના
ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો આ જોઈને સરલાને
તેમના પ્રેમ માટે આશ્ચર્ય થયો એમના
પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો અને મનના
ઉંડાણમાં-અતિ ઉંડાણમાં-એક નાની બીન
હતી તે દર યદ્ય એક યદ્ય હતી તેવું સમ-
ધાન થતું લાગ્યું પરપુર પેવા હશે ? એમની
તરફથી કાંઈ બધું ખરો કે નહિ ? એવા એવા
સવાલો હવે મનમાં ઉડતા નહોતા-આવતી
હોતે મુકુન્દરાય આપવાના છે તાગ આવી
ગયો આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો

હતો આજે એમનો આનંદ હતાનું જોતો
હતો હજી તો એક અકવાલીયા ઉપર એ ગયા
છે, અને એટલામાં જ આજે ‘ઉત્સાહ’ એવો
વિચાર સહેજ સરવાળા મનમાં આવ્યો, અને
આ દપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો

x x x

બીજે દિવસે સવારે મુકુન્દરાય આવ્યા
તેઓ દરબાર જાણના અને દેખાડા હતા.
કોઠરા બધા તેમને વિટાઈ વળ્યા. દરેકની
જોડે તેમણે કામ ને કાંઈ ગમત કરી, તેમને
પડાવ્યા, અને હસાયા પછી વિમળાગૌરી
પાસે બેસા તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને
પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી વિમળાગૌરીએ
સરલાની બધી વાતો તેમને કહી અને એણે
ધરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા
મુકુન્દરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં
વ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પથુ
લા આવી વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે
આ અમારા સરલાયેન મુકુન્દરાયે ડોકુ નમા
વીને વહન કર્યું અને કહ્યું “સરલાયેન !
અમારા ધરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાઈ
છે, અને તે બધા મટે હું તમારો ઉપકાર
મારું છું વિમળા તો તમારા વખાણ જ કર્યા
કરે છે”

સરલાના મો ઉપર તો સરમના ગેરકા પડી
ગયા. આ સમયમાં બરેલા કથનનો ઉત્તર તે
આખી રાત્રી નહિ અને જણે કાંઈ બન્યું જ
નથી એમ નાના બચુને રમાડવા મરી મધ
આ વખતે તે બહુ જ મોઢક અને આશ્ચર્ય
દેખાતી હતી બધાએ સાથે વ્હા પીધી તે
વખતે તેણે મુકુન્દરાય સાથે સહેજ વાન કરી
તે કરે ગામ ગયા હતા તે સમય પૂછ્યું
અને વ્હા પૂરી થતા પોતાને કામે આવી ગઈ
મુકુન્દરાયને સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો તેઓ
તેની સાથે બહુ જ મજામાંથી બોલતા હતા અને

સમ્યક્તાથી જ વર્ત્યા હતા. હવે સરલાને મન આ ધરમા કંઈ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું બહારગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુંદરાય તો બહુ જ કામગીરી રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ આવ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી આ પીધા વગર જ જાય છે એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાઠ જ કરાવવાની જરૂર નથી.

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. મુકુંદરાય મોડે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે બટ તથા ચાકરને ચોખ્ખા હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઈ. અને જે જણાવે ધણી વાતો કરી. આ વાતોમા પણ સગલા વિમળાગૌરીનો મુકુંદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકેલી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સગલાને પણ તે જોઈ ધણે આનંદ થતો હતો. આ તે મુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓઢામા ચાલી ગઈ.

સરલાનો ઓરડો ખંખવાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા, એકમા વિમળાગૌરીનો સુવાનો ખડ હતો. તેની માથે છોકરા ઓનો ઓરડો હતો અને છેલ્લો સગલાનો હતો. સરલાના ઓરડાનું એક બાજુ બાગમા પડતું હતું તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીયાની નાની નિસરણી જ લુકેલી હતી. સગલા ધણી વાર તે રસ્તેથી બાગબાગ બાગમા જઈને સવારની સહેલ ભોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઊઠતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરીની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી. બાગનો મુગધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બાગનું ઉઘાડ્યું. હજી પૂરું અજવાળું થયું નહોતું. પોતે દાતાયુ ક્યું, અને વાળ છોડવા. ઓરડો

વાળવાના વિચારમા તે ચાટવા બાગમાં ઉભી હતી. પોતાના કપડાનું પણ પૂરું ઠેકાણું નહોતું બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી તરત જ કાઠિક અવાજ તેને કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોયું તો વહેલા બય લાગ્યો. પછી અથડાયા લાગ્યો વળી પાછો બય લાગ્યો બારણામા તેણે મુકુંદરાય જોયા તેમણે કપડા પહેરેલા હતા હાથમા ગામ લઈ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અદર આની તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછા વળી બાજુ સાફળ વાધી. સગલા તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. પાંચમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હું ચીસ પાડું અને તે પ્રેમભાગ પત્ની મામજે-અને બધી વાત જણે તો તેને કેવો આનંદ લાગે ! મુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાંઈ શરમ જેવું હતું જ નહિ. જણે કોઈ ચોક્કસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા

‘સરલા, હું તારું છું જતા પહેલા તને મળું. એમ માન મનમા આવ્યું તને જોઈ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું. હું તને સતોષીશ. તારે કોઈ વાતની ખામી નહિ રહે ’ આમ ગોલી તે સગલાની નજદીક આવ્યો ..હવે શું કરું ? આ તો મોહાક થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાત જણે તો તો તેમની અલાની શારીરિક સ્થિતિમા કાંઈ નવું જુનું જ થઈ જાય ? સગલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હટી. અને ચુસ્તપણે બોલી “ મુકુંદરાય, જળમજા જે આગળ વધ્યા છે તો ! હમણા આપુ વગ બેસ કરીશ ”

“ વિમળા મારેની તારી લાગણી હું જાણું છું. એની ખાતર તું ખૂબ ના પાડીશ. ” તે નક્કર બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો.

“ ચોર, ચોર, કોઇ આવો. ” મોડી ખૂમ સરવાએ પાડી.

સરવાની આ નવી સુકિતથી તે રમઢ ચઢ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો અને બાગના બારણાની સાદળ ઉધારી દીધી. તરત બાગમાં ઉતર્યો પણ બીજી તરફથી માણી તે તરફ આવતો દેખાયો એટલે એ પોતે પાડો બારણામાં પોદો અને મોરેથી “ શુ છે ? શુ છે ? કાણુ છે ? ” એમ પૂછા લાગ્યો.

બીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ધરના નોકરો હોડતા આવ્યા સરવાએ તે બાગણું ઉધારી નાખ્યું. સગલા આખે શરીરે દુનતી હતી અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તગ ન તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્તી આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના બોગામાં લીધું અને તેની સાનનાર ક ના લાગી ગઈ.

મુકુદ્દાએ કહ્યું કે ‘ સાડ થયું કે હું તે જ વખતે રેશન જવા નિદ્રાએ સગલા બેન િ ખૂમ મે જ પહેલી માબજીને હું સુનાએ તેમના બારણા આગળથી જ જતો હતો. મેં હરામ બોર આ બાગને બારણે જ અદા પોદો દગે અને તે જ રસ્તે નોકરો. પરંતુ એ કાઠમારાથી દેખાયો નહિ મે માગીને બદલ રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જઈ છું તમે જાલો દાખલને બોલાવો. ’

આમ કહી તે ચાલી ગયા સવાને ત્યાં સખત તાવ આવ્યો તે છટ બીજે દિવસે સનરો એના મનમાં તો હવે એક જ વાન હતી. “ આ ધમ્મા રહેવાય શી રીતે ? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છાડાય જનું ”

ધી મન દેખાની હતી જનું અદ જ મદદમાણી હતી. આ બનાવ તેના જનું જ સાનતો હતો. ‘ વિમળાગૌરીની સાગણી ખાન એક માં તો સુકિતથી બચતાં જો

પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાનતો લાભ લેશે. ત્યારે શું હું જઈ ? આ કામ મૂકી દઉં ? મેં આ કામ કાઢ નોકરી તનીકે લીધું નથી માગ મનમાં તો આ અનુભવ મેગ્યા પછી કાઢ કાઢ કરવાનું હ. વિધવાએ માટે એક ધ ધો દગો કરવાનો અને અબિવાય છે ગૃહ વ્યવસ્થાનો. આદર્શ પ્રગ સમજ જનું કરવાનું મન છે રસોઇયા, નોકરો, અને ઘાટણીને કેળવવાની- તેમના કાર્યમાં કુશળ બનાવવાની- એજના માટે તૈયાર કરી છે, પણ જો અદ્યાન જ આવી થશે તો શુ કરી શકશે ? શુ પુરો જવા આવા જ હશે ? ’

તે આમ ને આમ નિસામાં મુકતી હતી અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જણતા હતા કે હજી ચોરનો બચ તેના મનમાંથી ગયો નથી. એ તેને બદ આશાસન દેતા હતા અને જણે પોતાની નાનીજહેન હોય તેમ તેની આગપ પાગ કરતા હતા.

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં જ બપોરે વિમળા ગૌરીના નામનો તાર આ યે તેમા ધણી જ ગબીર સમાચાર હતા મુકુદ્દાએ તે દિવસે એ ટ્રેનમાં જતા હતા તે ટ્રેનને ગબીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ધણી ઉઘળી ખુરાની થઈ હતી મરણ પામેલાઓમાં મુકુદ્દાએ હતા, અને તેમના સામામાંથી નિદ્રાવા સિનામાં મુજબ તાર કરવામાં આવ્યો હતો આ જગ માબજી ગગના મદાગી બી જ ધર્મ. તેના બચવિતા મુજબ જતા જ રહ્યા તેના મિયારો જધ પડ્યા તેણે વધુ તપામ માટે સામા તાર ક્યાં. વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખગ આપી અને જના બાપને બનાવે તેવી અવગતાથી કામ લીધું.

જરી વિગતો જાણીને પણ કાઢને લ થયો નહિ બિચાર વિમળાગૌરી વિધવા થ

આધ્યાત્મિક માત્ર એટલું જ રહ્યું કે મુદ્દરાયતો વીમો પ્રમાણમાં બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ધણી જવાબદારી રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ. અને બાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

યોગ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાંથી જ હોય! પરંતુ માતા પુત્રનાં શરીર સારાં હતાં. બધો ધરનો ખાર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામાં વધી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રમ માંગી. તેણે કહ્યું હવે ખાંડી જરૂર આવે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાંભળીને આશ્ચર્ય લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડ્યાં, અને કહ્યું; “બેન, તમે કાંઈ મારા શુભામ નથી. સદાયે અહિં રહેવા બંધાયલા નથી. પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાશે નહિ. તમે અહિંથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?”

“વિમળાબેન, મને પણ આ ઘરમાં બહુ જ કાંચી ગયું છે. વળી મારા શાનની અજમાયશ હું આ પ્રમાણે બીજે કોઈ ઠેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છેકારાને તો મુદ્દી જવા માંડે જરાયે દિલ ચાસતું નથી. પણ હવે આવે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાબાં યથ ગયા છો. અને બહુ ધર સંભાળી શકો તેમ છો. હવે મારો વિચાર મુદ્દ-

વ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમાં વિશેષ પ્રસારે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમાં એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમાં જે નોકરો, રસોડયાઓ, તથા ઘાટણો રાખવામાં આવે છે, તેમને જે જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણાં ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આપીશ.”

“સરલાબેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના બવિધ્ય માટે, સાંસારિક કારણોમાગ, અહિંથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ આવેથી જવા માંગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં. તમારા ભાઈના મૃત્યુ પછી માંડે જન્મન શુદ્ધ થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાનું મને કુખ્ય નથી. ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમાં કેમ ના બળું? તમારું જ્ઞાન, અને માંડે ધન. આ બધી બાબતમાં તમારા આદર્શો મને ધણી જ પસંદ છે. અને પૈમેટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવાં જોઈએ. તમારાં જેવા હજી ઉગતાં જ, સંસારમુખનો વિચાર ક્યાં વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઈને તો અમારે શરમાવું જોઈએ.”

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યાં છે. તેમની મદદમા વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ. આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શું પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

ઉપાએ યોડા વખતમા આકાશની એ
પથને અનંતતાનું સ્વરૂપ આપ્યું

‘આખા... ટનંદ—’

ઉપા હસી ‘મને લાગે છે તમે શિશુશી
સિનાય ખીખ વિપયમા બાળક જેના છો.’

જ્ઞાનના અભિમાનથી પ્રેરિતરના મ્હેરામા
તોપ દેખાયો.

—‘અને હા હું બાળક જેવો જ છું.
‘ને ખબર નથી ઉપા?’

‘શુ?’

‘તે દિવસે નોકર એક તપેની લાવ્યો.
હે તેને પોણામશેર દુધ સમાય તેવડી લાવ
વાનું કહ્યું હતું અને તે લાવ્યો બજેરની ...’

ઉપા ઉત્સાહના વેગમા જ બોલી ‘હા
હા. પછી?’

‘પછી શુ?... એ બાળત રહ્યુંક ચાની.
મ્હે કીધું ડું બરોરની લાવ્યો. હવે એમા પો
જાખરોર ક્યાથી સમાય?’ ઉપા તો એક કૂંકે
ખંડમા આવી ગઈ તે હસતી હમતી કૂંવા
લાગી વધારે ને વધારે કુદર થતી ગઈ.
નિર્દોષ બાળક.’

‘હા હા હા’ મ્હેરા પ્રેરિતર ‘શિશુર’
તમે આટલું જ ગણિત બણો છો?’

‘પોતે એક વિપયમા પારગત છે એ દર્શા-
ના ખીખ વિપયમા બાળક જેની અજ્ઞાનતા
ખાડની એ વિદ્વાનોનો દબ ક્યા છાનો છે?’

‘અરે’ ઉપા ‘—નંદનપ્રસાદ બોલ્યો—
પછી નોકરે મ્હેને સમજાવ્યો કે સાહેબ,
શેરમા બજેર પથ સમાય ને પોણામશેર
પથ સમાય’

‘બરાબર ન્યુન જેવું’

‘હા. ફીક એ દાખલો ત્હને યાદ છે કે?’

‘તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસ
જોઈએ...’

નંદનપ્રસાદની આખ ચમકી. પણ નિર્દોષ
સરજનાની મૂર્તિ જેવું ઉપાએ આહું હાસ્ય
કર્યું મોડે મોડે તે સમજ કે એના બોલમા
નંદનપ્રસાદને કાષ્ઠક સંજ્ઞા લાગ્યું છે.

‘હા. ખમ એ જ ઉપા’—Genius—એવું
રક્ષણ રનેહની હુંક વિના કોણ કરે?’

અને હવે ઉપાની આખને ચમકવાનો
વારો હતો. પણ તે તો ફેન્ટનું એક સૂત્ર
સંભારી વિવરણ માગતી હમી The
senses are blind without the soul:
the soul is empty without the
senses. What is the relation be-
tween the senses and the soul? આત્મા
વગર ઇન્દ્રિયો અંધ છે ઇન્દ્રિયો વગર આત્મા
ખાલી છે આત્મા અને ઇન્દ્રિયોનો અન્યોન્ય
સબંધ શા પ્રકારનો?

૩

એવો જ એક ખીખે દિવસ.

પથ તે દિવસ સંખ્યાના કિરણોથી ઉપનાં
ગાલ પર ચમકતી સમજની લાની વધારે પ્રકાશિત
થતી હતી તે દિવસે ઉપા અને નંદનપ્રસાદ
વચનથી એક ખીખના ચર્ચ ચૂમ્યા હતા. ઉપા
નંદનપ્રસાદ જેવા Geniuses પ્રતિભાશાળી પુરુષ
પામે પોને સાથી થવા યોગ્ય નથી, એના
અધીન ગ્વગ્વમા શાત હમી હતી અને તે એક
વિચારથી જ પ્રેમણી હતી ‘આવા પ્રતિભાશાળી
પુરુષને એકલોટલક મુસાફર રાખવો એ પાપ
નથી? નંદનપ્રસાદ પેની લીંગેઓ બોલના તેની
સામે જોતા એ વાત ઉપાને યાદ રહી ગઈ હતી,
“Alone, unfriended-melancholy-
slow.”

કેલેજના દિવસો પૂરા થના પોતે જેને
પૂર્ણ માનેવ છે તેને છોડવાનો વખત આપ્યો
એથી ઉપાને જિજ્ઞાસી થવા લાગી તે જ સમયે
પ્રેરિતર નંદનપ્રસાદ પણ ઉપાના જ્ઞાનથી એનાં

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મૈત્રી આજે એક બીજાના જીવનસાથી બનવાના કાલમાં પૂરી થઇ: તે કાલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉપા-નંદનપ્રસાદની આવજત રાખે છે: વારંવાર તેને મળે છે ને દિલ્લુએ ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયા. હવે ઉપા એકત્રી-જે નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રમાણનો રંગ પુરતી તેમ પૂરે છે: પણ તેને નંદનની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મદત્ત સમગ્ર થયે છે: પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાઇ ગયેલી એકલતા કેરી સાથે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન થોડા સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મદત્ત સમગ્ર આનંદ લે છે. ઉપાએ પોતાના બંગલામાં. પ્રેક્ષક ગયા પછી, પેટા બાહુત તરીકે એક આજુસને રાખ્યો હતો તે બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સદિ ને રીધો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, -શાંતિલાલ. સવારમાં શાંતિલાલ મૂંઝાતો ઓઢી પોતાના શ્વાનમાં ચટાક ચટાક ચાખડી પર ફરતા ફરતા 'હરિ: ઝ' કરતા હોય: ને જૂતી હજના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશનો હોય. હાથમાં ક્યારેક માળા પણ ગળતા: ને ઉપાની કામ કરવાવાળા સાથે નજ પાસે ઉભા રહી, 'હાલે તો સાજું, કાસાં બસાં હતા, મીઠીખાઈ!'-એટલું બોલી 'હરિ: ઝ' એ લાળા સ્વર સાથે પાછી ચાખડી ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવો સદિ હતો તેવો જ દુ:ખી પણ હતો. બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો, એક છેકરો મૂંઝાતો મરણ પામી હતી. આજે, ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવતી પેટે જાળવી રહ્યો હતો. છેકરો બહુ મધુર હતો. શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ જાળવી એનું નામ માધવ લાવ પાડ્યું હતું. પણ બધા એને માધુ કહેતા. માધુ પણ બરાં ગમતી હતો: નજમાં આડે હાથ રાખી પાળીના કુવારા છોડી મૂકતો ને ઉપાની કામ કરવાવાળા તો થાકી જતી. એક વખત માધુએ શું કહ્યું કે બસ મોઢને પૂછવા વિના ઉપાનો મોટો અરીસો લપાડી લાવ્યો: મીઠીખાઈ અજાણ વાસણનો ખડકલો લઇ નીકળ્યાં: એટલામાં તો માધુએ બરાબર સ્પર્શ કરણ, અરીસામાં ઝીંવાંને એના મોં પર ફેંક્યાં. કામ પડ્યાં નીચે, ને કપર મીઠીખાઈ 'ઝાંઝ યાય મારો પીટ્યો રે!' એમ કરતા પડ્યાં: એક મોટા ઠામને જરા દડવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીખાઈને પણ નેતરું દેતું ગયું! દાળથી ખરડાયલા હાથ ને બાતથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીખાઈ, કંકણી હાથમાં લઇને તો દોડ્યા. પણ માધુ તો દૂર દૂર દોડી ગયો હતો એટલે ફાપલો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડામાં-એ પણ માધુએ ગઇ સાજી રમતનું બાધી રાખેલું-આવી જતાં, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું. ને તે જ વખતે માધુએ પણ જૂન પાડો: 'એ મીઠીખા સત્તા! આ હાલ! તાલ બાઇ તાલ.' "...એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ પુદ્ગલો કાલકં સર તો થઇ ગયા: પણ તેનો બંગ તો સાંજ પહેલાં જ, માધુએ મીઠીખાનાં નવેણ મારે સકલેલાં કપડામાંથી એક કપડું લપાડી લઇને ક્યોં હતો; પોતાનું એક ઘેાનીયું ગારાવાળું થતાં તે ઘોઘને સૂકાની નાંખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલાં ઉજળા બની જવા માટે;

બાઈને આ ખર્ગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો. રાજ ધુરંધરેની શી વાન કરવી, છોકરાંઓ પેણ ક્યારે કોલકગર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમનીયાળ તેવો ખુશ દિલનો : જેવો ખુશ દિલનો તેવો નિર્મલ નહેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. માધુ ઉપા પાસે વારંવાર જતો : ત્યાં તે ડાહ્યો ડમરો થઈ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ઉઠતાં ઉઠતાં, બંધમાં રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કાં મીઠીમા કેમ છો ?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉપાને મા જેવો ધ્યાર હતો : ને માધુને પણ જાણે ઉપા તો ખીમ સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ આંશીસમાં જાય, ત્યારે માધુ ઉપાએન પાસે રમતો હોય, બચ્ચોતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાંભળતો હોય ! એ યજી માધુથી માણસવાળું લાગતું.

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચાં શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતાં : એ ઓરડીમાંથી હમ્મેશાં એક તોફાની છોકરો આવી, વિહાનિયું પેલું મશહૂર વર્ગી-કરણુ-“ નખવાળાં પ્રાણી ”-એ જૂલી જઈ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરાં પણ-ક્યારેક દેશી રાત્ર્યના અધિકારીઓને બવનર કે એન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ-દોડતાં. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુખી શાંતિલાલનું મો પહેલાં દેખાયું :

'મીઠીજી !હરિ : ઝ઼.'

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હરિ : ઝ઼ શાંતિલાલના મોમાં આનંદ.

'અરે ! મીઠીજી ! ઉપાજહેન છે કે !

'હા કેમ ?

'આ જૂએને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે : કાચે રાત્રિનો.'

'આય વૉય-એ વળી ક્યાંથી. છોકરાં રખડે બહુ તો-પાણીમાં લાગટ રખડે છે. મારી ! કાંઈ કોઈનું માને છે ?....' એટલામાં ઉપા પણ અગાડીમાં આંટા મારતી દેખાઈ : શાંતિલાલની વાત સંભળતાં તે નચે આવી. ડં.કટ઼ને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ આંશીસમાં પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી પોતે તેની પાસે બેસી રહી. અજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે યજીમાં સ્થાનિમય શાંતિ જ હોય છે !

૫

કેટલાંક છોકરાં એવાં આનંદી ને રમની-આળ હોય છે, કે જપેરે મરવાતું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના 'માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાનની સખ્ત ઝિમ્મરી છતાં તે ઉપા જહેન પાસે કાંઈ ને કાંઈ આનંદની વાતો કરી લેતો ! છેડત પેલાં મીઠીમા દડી ગયા હતાં એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઈ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉપા તો મૂર્તિમાન મતુલદય : છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યારહની જૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માના દેખાયા. એટલાં ઘાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રોડે પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયાં. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સોનાં હૃદય ધમકી ગયાં.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમાં એકલા તારા હતા ઉપાના ફળીમાં બપોરે શાંતિ હતી. જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ધડીમા હજાર વર્ષનું ગાંભીર આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતાં બેઠાં હતાં. ઉપા અને

શાંતિલાલ. દર્દીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પડે પાત.

એ વખતે એવો પ્રમંજ બન્યો કે ઉપાતું છાન કરી ગયું.

અચાનકે મધુએ અસહ્ય કુખથી રડો પાડી. 'મા ! મા !' અને 'હાં બેટા ! હાં બેટા !' એ બે જ શબ્દો ગંબજાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિબ્દ બની ગયો. કોઈને કેમ સાંતવન દેવું તે સહે તેણે હતું નહિ. પણ હવે માધુને સાંતવનની જરૂર ન હતી; તે રહ્યા રહ્યા છેલ્લા બગથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉપાતરફ દોડ્યો. એના આત્મામાંથી હબર શબ્દો એક શબ્દ આવ્યો. 'મા !...'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અડકાયો. 'બેટા ! બેટા ! માને અડકાય નહિ હો !' લથડતે પગે માધુ પાછો રમે. 'અરે ! બાપુ ! મારે એક વખત ઉપાતેનને પાને...માને બેટયું છે !...અને તો ટાક થાગે !' 'ને બાપુ !...' શાંતિલાલ કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બધે આંખોનાં બધાં વાક્યો એકે પેઠે પથરાતાં હતાં. 'મા !...'

અને જો અચાનકે દોડીને ઉપાતે બેટી પડે તો શાંતિલાલ બધથી ગ્રાસ્તી થાય બની નેહ રહ્યો. પણ ઉપાતો કુમળા હાથેએ માધુને ઉપોડી લીધો હતો. ને ત્યાં સગી મા દરથી બેટાં કંદીને દોડી વળ્યો, ત્યાં ઉપાતે તેના માથા પર, અને વાંખાપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો. આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને કાઢક દંડી થઈ. 'મા !' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા ! માધુ ! હું ઉપાતંદારી છું હો !' બાપુ...

ઉપાતો આંધુમાં બીજા શબ્દો કહી ગયા. પરંતુ શાંતિલાલ ઉપાતો વિચારથી કુદી ઉઠ્યો.

ઉપાતે ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યો. તેને હાથમાં રાખી તમાકુઓ ને પછી ધોમધી પથારીમાં સુવારી દીધા.

એ ઉંઘમાંથી માધુ ઉઠ્યો નહિ ને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં કુરકુરીયાં રાહ જોતાં ઉભાં જ રહ્યાં. પોતાના એકના એક આશના થઈને ગયેલાં જોઈને શાંતિલાલ દિવાનો બની ગયો; ને એની મગજની નળગાદના ઉપાય માટે માંડાની દૈન્યપીટલમાં ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજો કે ત્રીજો દિવસે ઉપાતર સીતળામાતાનો હલો થયો હતો. મીડીબાઈની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ એક આંખ ગુમાવી. ને મોપર પરીપટારના ના બૂંસાથે તેવા કલ્યાણમય માંદલા પડ્યા. ઝરીર બેઠેલા બની ગયું. ને આત્મા વખારે સુંદર-મધુરતાની મર્તિ જ બન્યો.

૬

દરમ્યાન ગ્રેફેસર ઈન્જાઈથી પાછા આવ્યા હતા.

શનની મેયથી મળી હતી; ને વરસાદના ટમટમ છટા સરુ થયા હતા. એક જીવાનગાદ તે વખતે નંદનપ્રસાદના પર પાને આંખોને થંભી યોડીવાર સાંત દીધી. પછી વિચાર કર્યો. ને છેવટે ધનની સાંકળ ખખડાવી.

'કોણ ?' અંતરથી અવાજ આવ્યો.

વરનાદ એકદમ ધીર પડ્યો; ને મિત્રાભાઈ મધુરી ટકુદનાં દર્જથી બનતી ફડી.

'હું ઉપાત !'

'હા બોલું છું હો' અવાજ મોંટો પણ ઠરો હતો. અને ગ્રેફેસર નંદન જ દાર બોલ્યું. દાર બોલનાં જ તે આંખો બની ગયો. એને સંગમગરની ગ્રીમમાન કલાને બંધે શીગીના કાથવાળા એક આખના કોળા બદાર નીકળેલ કંદગી સ્ત્રી જોઈ.

'આ કોણ હયા-નું ?'

‘હા. ત્હમને ખબર નથી ? હું હજી આંહી જ છું. એમ. એ. માટે વાચવા રહી ગઈ.’

‘એમ કે ? બહુ ઠીક કેવું : શું રિસ્કીરી લીંગી છે કે ?’ પ્રેક્ષકરના માથાણું ઠંડાં શબ્દો આઘ્યાઃ ઉવાના મ્હેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલું ‘કાકટર’ એ પ્રશ્ન શીખ્યા હતા. ને વગા કોઈની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ હઠાપણુ પણ નથી.

પણ ઉપા દિઃમ્હ બની ગઈ. જેની રાહ જોઈ પોતે અશ્વાસ કરવા સેકાઈ ગઈ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરુષે તેને ભિન્ન તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ ઠંડી કેમ હતી : આંગળાં, આવકારમાં કે શબ્દમાં ક્યાંય ક્યાં કેમ ન મળે?... નિર્દોષ મૂર્તિ !...તે મોહું મોહું સમજી ને મનમાં બળી, ‘હા દીક, મ્હારું સ્વરૂપ જરી ગયું છે.’

‘કેમ ત્હમે જોલના નથી ?’

‘શું મોહું, ઉવા ? ત્હારી બધી સુરેલીઓ તો કૌશલમાં ૪૦૧૪૭-સમજાવાશે જ.’

‘બરાબર’ પણ...હા પ્રશ્ન.

‘આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉવા ! ત્હને બહુ મોહું તો નથી થતું કે ?’

ઉવા અને નિશ્ચિન સ્વરમાં જ બોલી : ક્યારેક શોક અસહ્ય જ હોય છે.

‘આપણી કપના-જીવનમૈત્રી ત્હમે ભૂલી ગયા કે શું ? મ્હેં મ્હારું જીવન આજ સુધી ત્હમારે માટે સાચવ્યું છે.’

પ્રેક્ષકરનું ઉચું શરીર વધારે ટટાર થયું. હાથની આંગળી નાક પર આવી; તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો :

‘આપણી મૈત્રીને તેં એટલી ગંભીર માની છે ?’

‘સીનું’ જીવન મૈત્રી છે. એટલે એને મન એ પડેલેથી ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે.’

‘હં...પ્રેક્ષકર નંદનપ્રસાદ દસ્યા ‘હા’ હા’ હા...હા ‘હાક્રવાદ’

‘એમ ત્હા...’ નંદનપ્રસાદ ? હું મૂર્ખ બનવા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંદેશ્ય ક્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી ? સ્નેહલગ્નનું !... ‘અને હવે’

‘હવે ?...ઉવા !’—નંદનપ્રસાદની મઠ્ઠે એટલી રિસ્કીરી આતી :

‘જીવન એ વિદ્યામ છે. એ વાતનથી આજે જૂની દૃષ્ટિ છે.’

‘બરાબર—’ એકવી શ્રદ્ધાનું તેજ આલ્યું : ‘પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશો, કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમાં ત્હમને કંટાળો, છૂટે છે ?’

‘ના,’

‘આ કેમ થયું તે તમે જાણજી’ છે ?

‘હા.’

‘તમને લાગે છે કે આ વાત મ્હારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે ;

‘હા અને ના.’

‘દિલ્લિસુની ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ : વ્યા-કરણમાં વિકલ્પ જ હોય : ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા : બંધો. નંદનપ્રસાદ ! સ્પષ્ટતાના આવાયો : બસ વાંચો : વાગવાનો પણ રોગ છે ! અને બીજા રોગમાં ત્યારે આંગ કાન નાક હાથ પગ પેટ જોવાય છે, ત્યારે વાંચવાના રોગી આત્મા ખુબે છે ! અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે : બળેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે : એકલો બ્રમ !’

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો : વેદાન્તી હતો : વૈયાકરણી હતો : આવા ઉજગતા શબ્દોથી તે ડરે તેવો નહિ હતો : નિસ્ત્રૈગુણ્યે પરિ ચિ-ચરતાં કો વિધિઃ કો નિવેધઃ...નંદનપ્રસાદે ધીમેથી જાણ્યું અટકાવ્યું : ‘ઉવા !’ તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ : ‘It was lovely to be myself: but not to be myself—was death in life: Do not be tempted to accommodate

'yourself to the world by moral suicide: ' ૧

ઉપાએ જ્યાં ન દીધે; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઓળા તરફ એક દષ્ટિ ફેરવી; ને પછી ઘોર અંધારી રાત્રિના ગાઠા અંધકાર વચ્ચે થઈ આવી ગઈ. એ નંદન-કુમારને મળી ગઈ એ વાત પણ ઘોર અંધારા જેટલી જ છાની રહી.

૧. સ્વ-સ્થ જીવનમાં એકલવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહીં; પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવું અર્થાત્ સ્વસ્થતાવિરહિત જીવન તો મોતનો જ પર્યાય છે. દુનિયાની નીતિરાતિને નચું આ તવાની ડાઘસા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિધાતક પણ નીવડી શકે !

૮

૧૧ ૨૧ અંદુલ્લાહ જાદારાંકર લલે :

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક ઝમાનો જાગ્રતને ક્યાં ધસી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં અનેક પુસ્તકોની અભ્યાસ કર્યો, ધણા વિદ્વાનોને પૂછી જોયું ધણા જ્યોતિષીઓ પાસે જાતની કુંડળી તપાસાવી પરંતુ સતોષ ન થયો. કોઈની પણ કદવના ખીળને મળતી ન જ આવતી. આખરે એક સાધુએ મને માર્ગ જનાવ્યો. તેની પાસે એક જડીબુટ્ટી, દની તે મને આપી અને કહ્યું કે તે ખાવાથી એક દહર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગ્યો ત્યારે લારે પોને જ જે જાણવા માંગો છો તે નજરેજાગર જોઈ શકશો.

• ઉમેળ ઉપરથી

ગામમાંથી નમાયાં છોકરાંઓ ઉપાના ધર તરફ હમેસાં દોડી જાય છે. એ ધરમાં હવે એ જ ક્ષત્રોલ મળ્યો છે. ફિઝીશીનાં પુસ્તકો ઉમે મૂકી, છોકરાંઓ સાથે ઉપા સાદી બટુટીઆંની વાત કરે છે: ને તેને લાગે છે કે કેટલીક ફિઝીશીની શંકા હવે આપોઆપ ખરી જાય છે.

બટુટીઆંની વાતમાં તરતીન નમાયાં છોકરાં ઉદાસ થઈ જાય છે: ઉપા, વળા ખીજ સારી વાત કરે છે: તે પ્રતિભાશાળી પુરવની મિત્ર થવાને બદલે, આ સાક્ષી છોકરાંની મૈત્રીમાં ઉપા વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે !

ન કોઈને જાણ્યું, ન કોઈની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો. થોડાં આતીને તરત જ જડીબુટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દીધી. અને જલદી નિદ્રાવશ થાઈ માટે જ્યાં માસિકો અને ત્રિમાસિકોની દાહલોનાં પાનાં ફેરવી નાખ્યાં. પછી સચિત્ર માસિકો લઈ તેનાં ચિત્રો જોવા મંડ્યો. તાત્કાલિક ત્રિમાસિકનાં "આકર્ષક" ચિત્રો તરફ દષ્ટિ ફેરવનાં જગ્યામાંની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આલુ-ગાલુનો ઘોઘાટ ચાન્ત પડતો જતો દોષ એમ લાગ્યું. રસ્તે ચાલ્યાં મનુષ્યોનો પગરવ,

આમરામાં ઉડનાં પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કંકશ ધંટડીનો અવાજ કે ખાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટરનાં બૂંગળાનો અવાજ દર દર જતો હોય એમ જણાયા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાંથી સરી પડ્યું અને ક્યારે હું નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમાં નથી.

સને ૨૯૨૪ માં હું જન્મ્યો. હું એક મંદબાલ્યમાં કાચના કળાટમાં સુતેલો હતો અને મારી સામે માયા ઉપર ટાલવાળો અને સંકેત બ્લોટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝંભો પહેરેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો જાણે હું જ છતાંખ-અમીન ન હોઉં ? હું ગભરાઈને એકદમ બેઠો થયો. પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે, એવી કોઈ પણ લાગણી ન થઈ. ધીમેથી તેણે કબાટનું બારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગરદન પકડી ચુસ્તપણે ટુકતે અવાજ પૂછવા માંડ્યું. “તું કોણ છે ? મને આંદિશ માટે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે ? માફ કર્યા ! મહારાં...”

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉઘો કરી કહ્યું “ભાઈ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધું શાન્તિથી પૂછો.”

હું તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો. બધું જ ઉજાડ વેરાન, ખંડિયેર જેવાં મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને કામચૂંદી બનાવેલા ગામડાંની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઓ આમથી તેમ ફરતા હતા ટ્રામના પાટા કે ટેલીફોનના તાર-કંઈ જણાતું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, “અમને લાંબાં બાપણોનો કંટાળો છે. તેથી હું લાંબુ વર્ણન નહિ કરી શકું, તેમ જ તમારા એક

સામગ્રી પ્રેમાનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે. પણ એટલી રાતે કે તમારે કોઈ પણ જાનની લાગણીને વશ ન થવું દારણ્ય અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે.”

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કંઈ ન જોવાથી મેં તેને તે વિષે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો. “તમારાં વાદનો કેમ જણાતાં નથી ?” ટાલીઓ-અમે ટ્રામને, ટ્રેકનને, મોટરને નિરુપોગી ગણી ગંધ કર્યા. તમારા અમાનામાં તેનો અત્યંત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં અને આવતાં. શા માટે ? કોણ તેઓને ખોલાવતું ? તેઓનું શું કામ પડતું ? એવી ઉપાધેથી અમે ધણી વર્ષોથી મુક્ત થયા છઈએ.

હું-ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો ?

ટાલીઓ-માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નહામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી. આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છઈએ. અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજૂરી કરાવી પૈસાદારોનાં પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે હુટશરતો ધંધો કરતા નથી અને હોદ્દાને નામે હોડાના ખોટા શોખને પોણથ આપતા નથી.

હું-ત્યારે તમે શરીરનું પોણથ શી રીતે કરો છો, કપડાં ક્યાંથી લાવો છો, રહેવાનાં, ધર કેવી રીતે બાંધો છો ?

ટાલીઓ-અમારે તમારી મારફત દિવસના બે ગણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી; તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સફળતાથી કરીએ છઈએ. અમે એવી

ગોળા બનાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ સુધી કંઈ ખાવું ન પડે. મારા અબ્બા સામે જુઓ. તે આજ ન લાગે, પાણીથી ન બીજાંય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુના બનાવેલો છે. ઘણું વર્ષ ટકે છે અને ખીન્દની જરૂર પડે તો, સામાજિક સમદમાંથી લઈ આવીએ. ત્યાં આવા અસંખ્ય અબ્બાઓ તથા ખીંછ વસ્તુઓ છે, જેને નેપથ્યે તે લાઇ આવે. આદિ ગ્રંથ વસ્તુઓની માલિક સમાજ છે. વ્યક્તિની માલિકીનું કંઈ છે જ નહિ. જૂન લાગે તો ગોળા પણ ત્યાંથી જ મળે.

૬-તમારી કેસવગીની સંરચાઓ કયા પ્રકારની છે ?

દાંતીઓ-એવી સંરચાઓ છે જ નહિ, અમારે કોઈ નિશાળમાં જઈને કલાકો સુધી બેઠી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોથળા હાથ તેમ શિશુકો તેમાં ભજન ભરતા નથી. અમારે જે વિજ્ઞાન જ્ઞાન જોઈએ તે વિજ્ઞાનની પીચકારી (Injection) અમારા માથામાં લઈ લઈએ. જુઓ મારા માથા ઉપર કાળી બાજુએ ફેરડા જેવું દેખાય છે ત્યાં 'મે' મોઝા જ વખત પહેલાં 'હનિદામ'ની પીચકારી લીધેલી. અને દમમાં તમારી પામે કોમો દતો તે પણ જુઓ તમને કેવો દતો તેના અભ્યાસ માટે જ. તમારી કેસીક બાજુનો મો મમ્બની નથી તે સમજવડા ? દાખલ તરીકે "પાલીસ" રૂપી સંરચા કેવી હતી તેના ખુલાસો કરેશો !

૬-પત્ની જ ખુશાલી. તેઓ રસ્તામાં ઝામા રવી પાવનના વ્યવહારને સંભાળે, તેમજ કરના મેં અટકાવે અને મોટી હંદાટ કરનાને મેં અટકાવે રાખાવે.

દાંતીઓ-અરાખર હવે સમજાવું. રસ્તે ચાલના લોકોને પકડીને માર મારનારી તે સંરચા હતી એટલું તો હું સમજી શક્યો હતો.

૬-અને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલાં માણસો પતાર થયાં-તેમાં એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? હું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ઘરમાં પૂરી રાખો છો ?

દાંતીઓ-નહિ. જરા પણ નહિ. તમારા જમાનામાં કોઈ કોઈ જાતોના એવો રિવાજ હતો એમ અને જગ્યાનું છે. અત્યારે તમે જે લોકો જતાં જુઓ છો તેમાં બીજો પણ છે. વસ્તુ તેઓને દેખાય પુરોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા જમાનાથી જ પુરોના માથે સમાનના લાવવાની શરૂઆત કરેલી. ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રવાસમાં સજ્જતા મેળવી અને હવે તો સર્વોચ્ચ પુરોના જેવી જ થઈ ગઈ છે; દેખાવમાં પણ પુરોના જેવી થઈ ગઈ છે. જે કે તેમ કરવામાં પાછી લાખી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરોના જેવો સ્ત્રીય જાણ્યું હતું અને સ્ત્રીઓએ પુરોના જાણ્યું હતું એટલે સૌ સમાનના ઉપર આવી ગયાં.

૬-પણ બાળકો તો બનાવડો ના ? કયા તે એ પ્રબુત પેશનરો ?

દાંતીઓ-અરે એ મંદી પીજનો ઉઠેજ અમે બધે દર્શો. જ્યાં ત્યાં ફરતી દાગતો દરી નામે અને ખીન્દીના ટોપની જેમ વપા કરે તેના ખાખા ? તમારા વખતમાં શરૂઓ સંધ્યા અમુક વખત પડી બધે પડી જતો. અમે એ બધે પડી જતાનાં દારણો કાપી સાંભળે મારે ચાલતો રહે એવો જોગબન રહ્યો છે. તમે જેને પ્રમુ

કહેતા તે આવતું જ નથી પછી વધારે
પરતની જરૂર શી ?

(હવે મારા ઘૈનનો અંત આવ્યો. મારાં
અંગેઅંગ કે.ધર્મી કે.પત્ર લાગ્યું. હું આ જમા-
નાના બધા મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાખું
એમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુ-
ષ્યો નહિ-પત્થરો હોય એમ મને લાગ્યું. અન્તે
નિરાશાથી હું મોટરો.)

હું—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય નથી.

જ્યાં નિર્દોષ પ્રુલ જેવું મધુર હાસ્ય કરતાં

બાળકો નથી, જ્યાં છવનનો દાર્પકમ
વિવિધતા વિના એક જ નીરસરીતે ચાલ્યા
કરે છે ત્યાં મને રમશાન લાગે છે. બધે
હમેશા મિલનાં બૂંગળાથી સત્તર શેર ધુમાડો
નાદમાં બરાય, બધે દ્રામના દર્કશ અવા-
જથી કાન ઝૂટી જાય, બધે મોટરના શોર-
જકોરથી બાડી જવાય; પણ મારો જમાનો
મને પાછો આવ. ધાધલ હતી પણ સાથે
સૌન્દર્ય, રસ, મનહ અને પ્રગતિને માટે
વિચર પણ હતાં.

૬

૨૧ ૨૧. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા

ઉપા અને કમલિની

૧

“ ઉપા! સાજે “મંડળ”ની સભામાં
આવશે કે ? ” સવારમાં આ પીતી વખત
અરવિંદે સવાલ કર્યો. એની એક આંખ હજી
“ સુંદરી ”ના તુરતમાં જ આવેલા અંક પર
ઠરી રહી હતી. “ કમલિની આજે ‘ સ્ત્રી પ્રતિ-
પુરુષની વર્તણૂક ’ વિષે બાપણુ આપવાની છે.
ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિગે એના
ચિચારો બહુ દૃઢ છે બોલવા એમે છે ત્યારે
લીલું સુંકું કંઈ જોતી નથી.”

“ હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય,
બાલા! ” ઉપાની અણીઆળી અને મોહક
જનાં મુઠ્ઠા આંખોમાં દમ્ભ ધ્યાનનાં આછા
બાન હતો. ઘાટે નાની છતાં ઘટ્ટા અવવવાળી
એ લક્ષના સુંદરતાના નયના રૂપ હતી. એની
અંકેકવાળી દેહલનાએ બલબલી સુંદરીઓનાં
માન મોડામાં હતા. જેવું એનું શરીર સુંદર હતું
તેવો જ એનો સ્વભાવ મોડો હતો. રેતીવર્ગમાં
એને સી ‘ મધુરી ઉપા ’ ને નામે ઓળખાતા.

અરવિંદ એક વિખ્યાન નવલકથાકાર હતો.
એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું
હતું. લોકોને અગમ્યની લાગતી કે આવા વિકાસ
માણ્યનો ગૃહમંસાર ઉપા જેવી સાધારણ ભણેલી
પત્ની સાથે કેમ મુખે નબળો દશે! ઉપા માંડ
ચાર ચોપટી અંગ્રેજી બણી દશે. સાહિત્યનો
એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો. પણ ગૃહ-
દાર્પમાં તે અત્યંત કુશલ હતી. એની બના-
વેલી રસોઈમાં અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો.
શીવણ, શુભણ અને ભગતકામમાં એની બાં-
બરી કોઈ દરી શકે એમ ન હતું. ધરને પ્રત્યેક
બારીબારણે જોખી રહેલા તોરણો અને પાદઓ,
વિખાનખાનાના ટેબલ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા
સુંદર રમણો એની કલાની સાક્ષી પૂરતા. મંગી-
તમાં જ તે ગ્રવીજ હતી. તે દિલરૂપા કે હાર-
મોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાંભળનારા મુગ્ધ
થઈ જતા પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી.
તેની સેવા-શુભૂષા દર્શી, તેને આરામ આપવા
અને રીઝવવાના સફળ પ્રયાસો કરવા, એ એનો

જીવનો મદામન દત્તે. અરવિંદ પાનીના આ શુણીની દર દરેતે; એને અનન્ય પ્રેમથી આ-
દતો. પાનીની વિદ્યાતાની ખાખી તેને કોઈક
વાર સામતી, પણ એકદરે તેને સંતોષ દત્તે.
લોકો કહેવા કે એ તો માત્ર ઉપાના દૈવ્યથી
દિવાનો થયો છે!

ઉપાના પ્રત્યક્ષથી તે કંઈક નિરાશ થયો
હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું: "જેવી વારી
મરણ!"

"મંડળમાં આવનારા લોકો એટલા બધા
વિદ્યાન અને દુશિયાર હોય છે કે અને ખીક
લાગે છે. તેમની સાથે બેળાતાં અને ગળામળ
થાય છે. તમને ખેડું નો નહિ લાગે?"

"તું આવે તો વધારે સાફ માંડી! તને
કેંદ્ર ખાઈ નહિ જાય!"

"અને તો ત્યાં બહુ અનકું લાગે છે. એ
લોકો એવી ખાજોતાની ચર્ચા કરે છે કે જેની
મને ખબર ન હોય. મધ વખત હું 'મંડળ'માં
આવી ત્યારે મને એક જાણે પૂછ્યું: 'તમે શેક-
પીઅર વાચ્યો છે?' મારી બસા જાણે શેક-
પીઅર કોણ કરી. શુભરાની વાચવાની જ પૂરી
કુરમદનથી ત્યાં અંગ્રેજીનું લટકે ક્યાં વજગારું.
તેમા આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો
એક ધડી જે નવરાસ નથી મળતી. વળી વાંચું
તો ય હું તો બૂલી જાઉં છું ભરત શુ વજની
ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું
નથી રહેતું. થોડુંક વધારે બધી હોત તો કેડું
માફ થાત. હોય આ પાત્ર એપારી બીજી આપું"

વધારે સોપારી મારે અરવિંદે ડોક નમા-
વ્યું. "તું વિદ્યાન નહિ ચાય તો ચાલશે,"
ગંગેરંગી મોતથી ભરેલા કલા કરતા મનોર
મેરવાળા સુંદર પડતા પર નજર ફેરવતાં અર-
વિંદે કહ્યું. "પણ મારા દામમા અને મારા
એવીવર્ગમાં તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેવી રાય
એટલું જ અને તો એકબે છે. 'મંડળમાં' જતાં

ખીક શાની લાગે? તારૂં મીઠું દારૂ બધાને
મદાન કરવા પૂરતું છે" એણે ખોટી ખુશામદ
નકોતી કરી. ઉપાના દારૂમાં ખરેખર એવી
અદુષ્ટ મદાસ બરી હતી.

કુખિન હૃદયને આનંદ આપે, કંટાળતા
મગજનો બધો ય થાક પગવાદમાં લતારી દે,
દૈયાની ઉર્મિઓ ઉજાગાવે, એવું મીઠું ઉપાનું
દારૂ હતું. અરવિંદને એ દારૂની, સાથે સાથે
ઉપાના શુદ્ધ સ્પર્શની, તેના કામમ કંઠમાંથી
બેતા મીઠા, સૂરીલા સંગીતની વારંવાર જરૂર
પડતી. આખો દિવસ નવલકથાના પત્રોની કંપ-
ના કરતાં પોતાની પ્રાણમંચારક કલમથી એ
કંપનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતાં એનું શરીર
અને મગજ બંને થાકી જતાં. એક સાથે
અર્ધો ડાન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્ત-
માનપત્રોમાં ચાતુ વાનંઓ લખવી એ કંઈ
રમત વાન છે? એવે સમયે ઉપાનું દારૂ,
એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસંજીવની-
ની ગરજ સારતા. અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર
એ ચાકની રેખાઓ પડી રહેતી; એની પાણી-
દાર આંખો એવે સમયે નિસ્તેજ સરખી લાગતી.
ઉપાને એ ચિન્હો પ્રિય થઈ પડ્યા હતાં; તે
એની જરૂરીઆત સ્વચ્છતા. અરવિંદ બસે આખો
દિવસ વિદ્યા અને શુદ્ધિના પ્રદેશમાં ઘોડા
દોડાવા કરે, પણ થાકે એટલે ઉપાની જરૂર એને
જણાતી. એવે સમયે, વધારથી રમી કુદીને
માનાના ખોળામાં મીઠી નીંદ સેવા આવેલા
બાળક જેવો એ, લાગતો, હિપ્પલ એવામાં
માથું મુકી એ ધડીભર પડી રહેતો એ વ્હાલ-
સોખા, અન્ન જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખ્યા-
આથી ઝરતા અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોઈક
કંઠમાંથી નીકળતા અધુર સંગીતથી શરીર અને
મગજનો થાક લતારતો આ સ્થિતિમાં હોય
ત્યારે ઉપાની વિદ્યાતાની ખાખી એ બૂલી જતો.
પત્ની બસે વાતાનું વરણ વિચારવામાં. મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામાં બુદ્ધિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધું કરતાં લાગેશે. આટલું ઉતારી દે તો એ કંઈ એણી માન્ય નથી. બુદ્ધિપ્રદેશમાં વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ ચકાવ, પણ વ્હાનસોઇ પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે ? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો !

અગવિદ્વા શબ્દો સાબળી ઉપાએ વાંધો લીધો. "તમારી કમળાનાળી આખે તો બધું ખીજુ જ દેખાય" અને માગ દાખ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો એ એ કંઈ ખીજાનો આટો નથી. એ તો... "આગળ જોવાના એ અટકી. એની આખો નાચી રહી, એના અવાજમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટકાર હતો બદલમાં તપસ્વીનું હૃદય એને જોઈને ડામાડોળ થાય તો ગમિક અરવિદ્નું શું ગણુ ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ નમજ્યો. "એમ કે ?" કહેતો, તીવ્ર નજર નાખતો એ ઉઘો. ઉપાને બાથમાં ઉચ્છાલ લીધી, એના આર્કાઈક અધર સુમવાની લાવચ એ ખાગી ન શક્યો.

"હે, ચાપ ! હવે મને જવા દે આજે થઈ દામ છે." કેમ જાણે ઉપાએ તેને રોષી રાખ્યો હોય !

૨

કમલિની એક અન્ય મૂર્તિ હતી. શ્રીમત સુધાકર પિતાના લાડમાં ઉછેરી, કંઈક અંશે મેદે ચડાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અમાધાન્ય વિચારો ધનવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામાં ક્યાશ નહોતી રાખી. એ કહેવાતી ઉચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસ્વભાવ લગ્ન અને સંકેત દૂર કર્યા હતા પુરો સાથે તે છૂટથી જળતી, તેમની મનાઓમાં આ ગા પડેના ભાગ લેતી વિદ્વાનો સાથે બુદ્ધિવાદમાં ઉતરી વિદ્વાનમાં અપવા મચતી. યુરોપીઅન

અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સબધી મધ્ય પાઠ્યાત્મ વિચારો એના મગજમાં ધુસ્યા હતા. પશ્ચિમી સ્ત્રીઓ જે અધિકારો જોમની રહી છે એ મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેને કમર કસી હતી.

સુધાકર પિતાના પુણ્યપ્રભાવે મેને વીસ વર્ષ સુધી કૌમાર્યન પાગલું પર્યુ હતું બાળલગ્નના એ કદા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના દિમાવતી પિતાએ કમુને મોગી થવા દીધી હતી અને કૌશલ્ય શિક્ષણ આપ્યું હતું. જ્યારે તેને પાસકી કરાની છંછા થઈ ત્યારે નાનકડી માતિમાં તેને યોગ્ય કોઈ વર નહોતો. સુધાકરે જોડુવદામ ગેઠ પીસતાલીમ વર્ષની ઉમરે ખાતી પડ્યા, એમની પેરી વારની પત્ની મગી ગઈ કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની હતા ચોખું જોડરી દીધું અને ત્યારથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આવી ભણેની ગણેની અને રપસુદર મોગી ઉમરની પત્ની મળ્યા ગો વદામ શેને તો વર્ગ જે વેત જ દૂર નહોતો એમ લાગ્યું, પરંતુ કમલિનીને અસતોષ રહી ગયો. મૌનના પૂર જારમાં મ્હાતી એ નાણુક, વિલામી ધનતીના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા. જોડુવદાસ બિચારા નામનું જ અગ્રેજી ભવ્યા હતા બાપે શ્રેયી અદ્યજ અપતિ હતી, ધીકતો ધધો હતો પણ એમનામાં વિદ્વાનો જેવું બુદ્ધિ-ચાપચ નેહુ, ગસિકતા નહોતી પત્નીના ગાડી-વાડીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતું, પણ એના હૃદયના તાર ઋણઋણી એનો આદર મેગની ગકે એવી શક્તિ તેમનામાં નહોતી એક આમ્ય દરેનના શબ્દોમાં કહીએ તો "કામોડો દર્દીયર લઈ ગયો હતો."

શ્રીમત પતિની પત્નીને સમય ગાગવાના સાધનો જોળવાની ખામ જરૂર પડે છે કમલિની સ્ત્રીઓમાં શીખવા જતી, સભાઓમાં

બાપજી! આપતી, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખતી. દુઃખમાં થોડાક સમયથી એ કથાબક્ત મંડળમાં જોડાઈ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા ચોક્કાઓ-લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિલ્પકૃતિઓ બનાવનારાં સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતાં. મંડળ સભાસદોને એક કક્ષબંધી ગરજ સારતું. વિધિવિધ વિધિઓપર વિદ્વાનની ચર્ચા ઉપરાંત રમતગમતો, ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉપાદ્યક્ષ અને આગેવાન સભાસદ હતો. ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અંબાઇ ખીજ સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકાશમાં એ ચન્દ્ર સમે વિરાજતો; ખીજ સભ્ય-સભ્યાઓ તેજ તારક્ષીઓની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ ઝાંખાં પડી જતાં.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાંભળી હતી; એનાં પુસ્તકો વાંચી મુગ્ધ થઈ હતી. કોઇ પણ રીતે એ શુદ્ધિમાન નર પોતાનો ન થાય? એને મળવાને એ અધીરી થઈ હતી. એના ભાવણની ચર્ચામાં અરવિંદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી.

ચર્ચાને અંતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનંદ મેળવવામાં મુકાયા. સ્થા-કેશી કે સોડા લેખોનેકે ઈન્સાફ આપતાં તેઓ નાની નાની ટાણાઓમાં વહેંચાઈ ગયા. અરવિંદ એક ખુલ્લામાં ઉભો ઉભો બે મિત્રો સાથે ગપ્પાં મારતો હતો. કમલિની ત્યાં આવતાં એ વાતોમાં બગાડ પાડ્યું.

“અરવિંદરાય! તમારું છેલ્લું પુસ્તક ‘સો-મેરી જાગ’ વાંચ્યું સારથી તમને મજવાની ઇચ્છા થઈ છે.” પોતાની સાહિત્યરસિકતા બતાવનાં એ બોલી.

અરવિંદે આપું શિખર કરી સ્નેહ નમ્યો. ઓઝો સાથે છુટથી વાન કરતાં તે શરમાતો. “સહભાગ્ય એ પુસ્તકનાં કે તમારો આદર પામી શક્યું!”

“એમાં દર્શાવેલા વિચારો દિગ્મતભર્યા અને કડક છે. અને એ વધારે ગમે!” માયા-પરથી વારંવાર ખસી જતી સાદી છટાથી રીક કરતાં કમલિની પાસે પડેલી એક પુરશીમાં બેસી. “જેશેને! આપણે વાનો કરીએ. કોશી અર્ધિજ મંગાવી લઈશું.”

મનુ મદારાજના નારીપૂનના દિવસો છેક વહી જાય, તે પહેલાં તો પાશ્વત્ય ખંડની રીતમાતોનું ઉપરછંદું અનુકરણ આવાં મંડળમાં અવતાર ધરી સુક્યું હતું. કમળના ‘જોયને શકાયલા જોઈ, કોશી આવતાં વાર લાગમે એમ ધારી, “હું જ લઈ આવું” કહી અરવિંદે બે પાલા લઈ આવ્યો. પીતાં પીતા તે કમલિની તરફ ધડીબર જોઈ રહ્યો. એ ઉપા જોઈથી બહુ મુંઝવે નહોતી, પણ શુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપડીપ પ્રભુએ આપેલી થોડી ઘણી સુંદરતામાં વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાંકો સેંધો પાડી હોળેલા વાળ એની સુંદરતામાં વધારો કરતા. હાથ સુડોળ હતાં. આંચો બહુ ઠાળી અને વિશાળ નહિ છતાં પાણીદાર હતી. એની વાત કરવાની છટા સામાને પગવારમાં આંછ દેતી. પોતાના ભાવણમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો વિષે અરવિંદે શું ધારે છે તે જાણી લેવાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો અરવિંદે મહેજ બેઠકકારી બનાવી, પણ ધીમે ધીમે ઉત્સાહમાં આવતો ગયો.

“પુરુષો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે.” કમલિનીએ કહ્યું. “પત્ની શુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઈચ્છતા. શુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમાં કેટલી બધી સહાયક બની શકે તેનું

હજી તેમને બાન નથી થયું ! સાધારણ પુરુષને તો વધો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાદાશ્વ કરતી પત્ની કરતાં રાત્રે દશ મીનીટ થગ દાખતી પત્ની વધારે પસંદ આવે છે ! પુરુષોને બુદ્ધિની કદર જ ક્યાં છે ? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઇતેભરી ખતાવી છે ? ભાગ્યે જ કોઇએ ! કારણ એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિનું તેજ કદાચ ઝાંખું પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે ! તેમને દેવ મટી મનુષ્ય નથી થયું ! તેમને પત્નીની પૂજા જોઇએ છે, સહચાર નથી જોઇતો ! ”

“તમારો અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે.” સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી ખતાવ્યા વિના અરવિંદે રોકડું પરખાવી દીધું. “એમાં નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમાં પૂજવાની લાલસા. એમાં માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે છવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કોંઈક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો દિવસ મગજ ફેડી કર્મો પછી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર....”

“મીઠાં હાસ્યની, કોલિક કંઠના સંગીતની?” કમલિનીએ તેને વચમાં જ અટકાવી કટાક્ષ કર્યો.

“બરેબર છે ! એને ઉત્તેજવાને-ઉત્કેષવાને બદલે એનો યાક ઉતારવાની જરૂર છે.” અત્યારે તે ઉપાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. જાણ્યે-અજાણ્યે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યા હતા.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પૂજારણના ઓડ તિરસ્કારમાં મરડાયા: “હું નથી ધારતી તમે એમ બરેબર માનના હો ! તમે કશું કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધું કરી શકે. હું પતિ હોઉં તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવ-

વાતો જરૂર પ્રયાસ કરું.” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક કટાક્ષ દેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો.

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિશે વાતો કરવી, તેના પર ચતી કડક ટીકા સાંભળવી ક્યા પુરુષને રસ ? અરવિંદે આગ્રાણીથી ચર્ચાનો વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદાં જુદાં અંગોની ચર્ચા કરતાં કરતાં હાલની રંગભૂમિના ચીંધરા ફાડવા માંડ્યા. સમાજના રીતરિવાજોની સખ્ત ઓટ-દણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત હિમાયત કરતો “શક્તિ” નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છ્યું.

“હજી નથી જોયો. જોવાનો વિચાર છે. શરીરનાં રૂંવાડાં ઉભાં કરી દે એવું કંઈક હોય તો મને જાણુ મને !” જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્ણું હતું કે આ જવાબ સાંભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નજર કરીને બેસીજ રહ્યો. આવતા રાત્રીવાર માટે એણે બે ટીપ્પણી મંગાવી રાખી હતી. ઉપાને સાથે લઈ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો....

તે ઉંચાંથી જાણ્યો હોય એમ ક્યારેય. ધડીઆળ તરફ નજર કરી. વાતોમાં વખત બહુ વીતી ગયો. ઉપા ઘેર વાટ જોતી હશે; જમવાનું તૈયાર થઈ જતું હશે. તેણે જવાની રજા માગી. કમલિનીની આંખોમાં તિરસ્કારની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો !

૩

“આવા બુદ્ધિમાન પતિને વશ રાખના તમને જાણુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વાર, ઉપા મહેન ? ”

મહેમાનના આ સવાલથી ખ્યાલામાં મહા રેડતી ઉપાના મુખપર આજુ સ્થિત ફરક્યું, અરવિંદ સાથે મેંદળમાં વાનગીત ચર્ચાત્યાથી એ વિષ્ણુવત

લેખકને પોતાનો દરવા કમલિની અધીરી બની હતી, અને પોતાને કેના દરીર સામે ટકા ઝીવવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી અરવિંદ સાથેના પ્રસંગ પછી થોડેક દિવસે “અદિત્યા સમ્રાટ”ની એક સભામાં ઉપા સાથે ઝોળખાણ કરી થોડાક સમયમાં પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો. આજે કંઈક ખ્યાલુ ઠાઠી ઉપાને તેને ઘેર મળના આવી હતી. અરવિંદ પણ એ જ હતો ઉપા આ-નાસ્તાથી આ નરી સખીની સરમરા કરવામાં થયાં હતી તેને બિચારીને શુ ખબર કે આ મળી તેની રોકાય થયા ઈનેમર થઇ છે.

તેણે શરી મવાલ પૂછી “હું જાણુવા માશું” છુ તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાગી પર કેની રીતે પહોંચી શકો છો? મંત્રાથી તો એ ન બને.” નખગમ્માજ કમલિનીના ત્રણે શબ્દે કટાક્ષ મર્યો હતો. ઉપાની બુદ્ધિની ખામી અગ્ર વિદ્યોત્તેજ શકે એટલા માટે જ એ સવાલ પૂછ્યો હતો.

“એ માટે હું પ્રયત્ન જ નથી કરતી,” ઉપા સવાલનો અર્થ દશ નોટાતી સમજી. “એમને માત્ર આરામ આપવાની ગેવડમાં જ હું રહું છું.”

“ગૃહસ્થાનની એ અનેરી મોજ છે” પણ માએ, તમે તો ગૃહમાં જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો.” શબ્દો સાંભળતાં પણ એના વિચારો જાણના અરવિંદથી એમાં રહેલો કટાક્ષ ધુપો ન રહ્યો. “તમે એમાં બહુ મુદત બનાવો છો, ઉપા બહેન” આ મીઠી કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામાં રહી જાય એવો છે. એ કેની રીતે બનાવો છો? મને તો એવું કાંઈ ન આવડે.” માત્ર એમાં જ સ્વીકૃતિ મેળવી ગૃહસ્થી તરતો એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ હતો.

ઉપા દશ ન મમજી સહી મીઠી કચોરી બનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી.

અરવિંદ મુંઝે મોઢે સાબળી રહ્યો ઉપાને ઠેકણે કાંઈ બુદ્ધિમતી આ હોત તો રોકડો જવાબ આપી શકત. અત્યારે મુંઝે ઉપા કંત્રા બુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આદર્શક લાગી.

પાશ્ચાત્યમાં કમલિનીને ગસ ન પડ્યો. આલાકીથી વાન ફેસી એણે સાદિત્યચર્યા ઉપાડી. ઉપાનાં સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પળવારમાં કાઢી લીધું. “તમે ‘દશુલ્લતરામના નિર્મ-ધો’ વાંચ્યા, ઉપા બહેન?” એણે સમીન પૂછ્યો.

“એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે.” ઉપા જવાબ આપે તે પહેલાં અરવિંદ બોલી ઉઠ્યો. તેના અવાજમાં આઠો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉપા સમજી. એનું હૃદય દુખી થયું પણ અતિથિધર્મ ચુકી નહીં.

“હું વિદ્વાન નથી. માત્રી વાત છે, મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે.” ઉપાએ કંઈક ગાંધ થી ઉત્તર આપ્યો.

“ખરેખર?” કમલિનીના આ હૃદયમાં છુપી છરી હતી “તમે મંડળમાં આવવા હા તો કેટલું બધું નવું જાણવાનું મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવ્યા? આવતે અકંવાડીએ મળા છે તેમાં જરૂર આવતે “આદિત્ય સમ્રાટ” માસિકના વિદ્વાન અને મધોદંડ તરી મી. પુષ્કરરાય “આનુનિક નવલ કથાઓ” વિશે વિવેચન કરવાના છે તમારું” નવું પુસ્તક “સ્નેહની સાંકળો” એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ વાર?” છેલ્લું તાક્ય તેણે અરવિંદને મોઢાવીને રહ્યું.

“હું જરૂર આવીશ,” ઉપાએ શાન્ત ગૌર-વથી કહ્યું. અરવિંદની નજીમાં તેને દવકી પાડવાની કમલિનીની મસ્તદ તે કળી મહાદત્ત કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતું મહેમાનને વિનામગીરી આપના તેના મહેસાપની લમેશની આનંદની હાયા જતાં થ જાદવાઈ ન હતી અંતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમાં ન હતી.

૪

આજે મંડળનું દિવાનખાનું ગાજી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સંમ્રાટ”ના તંત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા. એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઈ હતી, છતાં સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાજતની ચર્ચા કરી રહી હતી. બિચારી ઉપાને એ ચર્ચામાં સ્થાન ન હતું. તે એકથી પડી એક ખૂણામાં બેઠી હતી અને યોરેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીંટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નજરે જોઈ રહી હતી.

“તમારો આદર્શ નવલકથા સંબંધી ગમે ને હોય, છતાં લેખકે જે જુએ ન મરવું હોય તો વાચકવર્ગની રચીને પોણે એવી સામગ્રી તેણે આપ્યે જ છુટકો.” અમરવિંદે પોતાની બેરહાર શૈલીમાં સો વાતની એક વાત કહી નાંખી. એ કહેતાં કહેતાં તેની નજર લીલા રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલંકારોમાં સજ્જ થયેલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ફરી રહી. “નવલકથાના આદર્શ”ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અમરવિંદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતાં.

“પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રચી કેળવવી જોઈએ” તેણીએ પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું.

“બરોબર છે. પણ એ રચી કેળવાય ત્યાં સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનું શું? તેમના છોકરાને કયે મોસાળ મોકલવા?” અમરવિંદના અવાજમાં કંટોરતા હતી; પણ કમલિની ને તેથી મારું ન લાગ્યું. એ પુરોચિત કંટોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અમરવિંદ એ ટોળામાંથી ખસ્યો. ઉપા એકલી બેઠી હતી એનું એને જ્ઞાન

આપ્યું. કમલિની એની પાછળ વળેતોતર્યે આવી અને ઉપાની બાજુની ખુરશીમાં બેઠી. અમરવિંદ ત્રણેને માટે કોશી લઈ આવ્યો. દરેક તે કપ ખાલી કરી રહ્યા ન હતાં ત્યાં એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો. યોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઈ.

ઉપા આ બેદરકારીથી નોંધે રહી. યોડીવારે એક જગત દલિ સાથે ઝોળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારા પોતાની કચની કહેતો હતો. બેદર પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિશે તેણે એક નાનું સરખું ભાષણ આપ્યું. ઉપા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નજર એના પતિની દિશામાં હતી.

કમલિની એની શાન્ત નજરથી શું ચવાડામાં પડી. એ નજરમાં ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકત; એમાં ઈર્ષ્યા ભરી હોત તો તે આવકારદાયક ગણત; પણ તેમાં જણાતી બેદરકારીથી તે ઉતેજિત થઈ, અધીરી બની. એ અધીરાઈને લીધે, પોતાની વિદ્વતાના ફાંકાને લીધે એ આખોમાં રહેલું શાન્ત હૃદય પણ તે જોઈ ન શકી.

અમરવિંદ આજે રંગમાં હતો. એની શુદ્ધિ ઉતેજિત થઈ હતી. કમલિની અનેક સુક્તિ કરી, વારંવાર સવાલો પૂછી, ટીકાઓ કરી એની વિદ્વતા અને શુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉપા આ બધું શાન્તિથી જોઈ રહી. અમરવિંદના લલાટપર ચાકતો રેખાઓ જથ્થાવા લાગી હતી; તેની આંખોમાંથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિન્તેથી ઉપાને આશા આવી. કમલિની એને કંટાળો આપતી હતી, થકવતી હતી. એકાએક તે એ ટોળામાંથી છુટો પડ્યો; ઉપા પાસે આવ્યો, અને અત્યંત યામ્યો હોય તેમ પાસેની ખુરશીમાં બેસી ગયો.

“એકલી પડી ગઈ કે, ઉપા? કંટાળો તો નથી આવ્યો ને?”

“ના, રે ના!” ઉપાના મુદ્દ અવાજે યાદેલા મગજ પર અમૃત સ્પર્શ્યું. તેના અવાજમાં વિનયનો પેશન હતો, પણ સાથે બેચેની ય હતી. પતિ આજે થાકે ઉતારવા એની પાસે પાછો આવ્યો હતો, પણ હંમેશાં એમ આવશે ખરો ?

“આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી. જ્યાં કુસ્તીયાળોની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને હાવપેથ ખેડે છે. ચાલ, આપણે આસ્તે રહીને ચાલ્યાં જઈએ. પણ જરા યોગ. મારે પુષ્કર-રાય સાથે થોડીક વાત કરી લેવી છે.”

પુષ્કરરાયને ગાંધવા તેની આંખ ઝોરડામાં ઝરી રહી. પામે જ એક ટોળું એમની આસપાસ વીંટાળ ખુશામન કરી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સત્રાટ” પ્રેસ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપડ્યું ત્યારથી એમની કામન વધી ગઈ હતી !

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા. ઉપકાર કરતા હોય એવી હલે તે આવ્યા. “રેનેહની સંકળો” પ્રકટ કરવા મંજૂરી વાતચીત સપ્ત. પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પેટીથી આટલિનો હક ખરીદી લીધો. અત્યારે અરવિંદને બીજા કોઈ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું. આખરે તેમણે કમલિનીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અરવિંદ તેને શોધી લાવવા ઉઘે. દૂર એક ખુણામાં નાનું સરખું ટોળું જમાવી ઉપા સાથે હમણાં જ પાનચીન કરી ગયેલા પેલા ઉમતા દવિની એ રેવડી દરેતી હતી !

દરમિયાન પુષ્કરરાય ઉપા સાથે વાતે વળ્યા : “તમને તો અહિં જ્યાં નહું નહું લાગણું હશે ! એના કરતાં ઘેર બેસીને કંઈ વાંચવું કે નાટક જોવા જવું વધારે સારું, નહિ વાર ? ”

“મને તો ઘેર બેસી વાંચવું કે શું થવું વધારે ગમે ! ” ઉપાએ કયું. “તમારા માસિકમા પ્રકટ થયેલી “બાળલગ્નની વેદી પર અસ્થિત” નામની વાર્તા મને જાદુ ગમી હતી.” પુષ્કર-

રાયને સારું લગાડવા ઉપા મથતી હતી. એમનાથી અરવિંદને કેટલો બધો લાભ થવાનો હતો ? પણ એમના માસિકનું નામ એ જુદી ગઈ હતી. અધીરાઈમાં એણે “ગુર્જર રત્ન” માં વાંચેલી વાર્તાનું નામ દઈ દીધું !

આ વાન ચાલતી હતી ત્યાં અરવિંદ ને કમલિની આવી પહોંચ્યાં. ઉપાનું હૃદય વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. અરવિંદના લગાડ પર એ સાંભળી ગુસ્સાની રેખા પડી; કમલિનીનું મુખ તિરસ્કારમાં મરડાયું. વાન કરનારમાંથી એકેની નજર તેમના તરફ નહતી.

ગુજરાતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓનાં વિચારશીલ અને વદ્વતાભર્યા લેખો પ્રકટ કરવાનું અભિમાન ધરાવતું “સાહિત્ય સત્રાટ” “ગુર્જર રત્ન”ની હરોલમાં સુકાય, એ એના વિદ્વાન તંત્રીને અસલ લાગ્યું. ક્યાં રાગ લોગ ને ક્યાં ગાંગો તેલી ? ક્યાં “ગુર્જર રત્ન” ની કચરા જેવી વાર્તા અને ક્યાં “સાહિત્ય સત્રાટ”ના પ્રતિ-બાળાકી લેખો ? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ધવાયું : “મારું માસિક એવી વાર્તા તરફ નજર ન નાંખે. બાળલગ્ન જેવા જરૂરી પૂગણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી ? ” તેમણે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

પોતે જૂલ કરી હતી એમ ઉપાને સમજ્યું. પણ એ જૂલ કેટલી મંલીર હતી તેનું એને ખાત ન હતું. અને તો એ જૂલ સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો : “સાચી વાન છે ! બાળલગ્ન વિષે જાહેર લખાયું છે. છતાં બાળલગ્ન એવાં નથી થયાં. પરંતુ હું તો માનું છું કે વૃદ્ધલગ્ન કરતાં બાળલગ્ન વધારે સારાં. પૈસા લાંબે મા-બાપ દીકરીને કોઈ મુઆ વાંકે અવતા બુદ્ધિને વેચે અને તેનું અવતર ધુળધાણી કરે તે કરતા જયપણથી જ લાકડે માકડાં વળગાડવાં હોય તે હજાર દરજ્જે બહેન છે.” પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરી રોકે છે એમ અનાવવા ઉપા ઉત્સુક

ખંની હતી. તેને ખખર ન હતી કે બ્રહ્મ મુધારવા જતાં બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેણે બીજી એથી ય વધારે ગંભીર બૂલ કરી હતી.

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણાં જ ત્રીજવારનું લગ્ન કર્યું હતું. કન્યાની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી. લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપીઆ પાંચ હજાર આપવા પડ્યા હતા !

ઉપાએ જોયું કે એના રાખેડાએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કચ્ચકીઓમાં શુસ્સાની રેખાઓ ઉભેરાઈ. ઉપા આમ થવાનું કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શું કરવું, શું બોલવું તેની શુદ્ધવચ્ચમાં પડ્યો. રૂબેને પુષ્કરરાય પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. છુટત જ કમલિની મદદે આવી.

“ અલખત, ઉપા બહેનનો અભિપ્રાય બધાંને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સંલોચામાં એવાં લક્ષ કરવાની અને નાણાં આપવાની ફરજ પડે છે. પિતૃઋણ ચુકવવાનું બાકી હોય અને જાતિમાં કન્યાની અછત હોય તો એમ ક્યાં પિના છુટકો જ નહિ. વળી ઉંમર મોટી છતાં શરીરનો બાધો જીવાન જેવો સુદૃઢ હોય તો એવાં લક્ષ અલખન સુખી નીવડે છે ! ” કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ધાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો. વૃદ્ધ પ્રકાશકનો શુસ્સો નરમ પડી ગયો. અરવિંદ અત્યારે કમલિનીનો ઋણી હતો.

“ તમે અને મળવા માંગતા હતા ? તમારી એ ઈચ્છા મારે માટે મગફરી લેવા લાયક ગણાય “ સાહિત્ય સમ્રાટ ” જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ રૂપ આસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મળતાં કેને આનંદ ન થાય ? ” કમલિનીની આ બુધામતે એમનો બધો શુશ્રો ઉતારી નાંખ્યો. અરવિંદ પર ઋણ વધતું જતું હતું.

ઉપા-ગભરાયલી ઉપાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમાં પુષ્કરરાયની બાજુમાં એ બેઠી. એણે એક સ્વયંક દષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાંખી. જાણે એમ સ્વયંવતી હોય: “ હું એમને સાચવી લઉંશ ! ”

“ ચાલ, આપણે હવે જઈએ. ” અરવિંદે ઉપા તરફ ફરીને કહ્યું. તેને બિયારીને એટલું જ જોઈતું હતું. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાંથી છટકવા તે અધીરી થઈ હતી.

થેર જતાં રસ્તામાં અરવિંદે એની બૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમાં રહેલો શુસ્સો એને ખુશતો હતો !

“ રસોડામાં જ આખો દિવસ ગડમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા શું થવાને બદલે સાહિત્યની બાજતોમાં તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી બૂલ કદી ન કરત. “ સાહિત્ય સમ્રાટ ” તરફ તે કોઈ દિવસ જેવાની ય દરકાર કરી છે ? એ તો ઠીક થયું, સારા નરસીએ કમલિની ત્યાં હતી. નહિ તો વાટનું વટેસર થઈ જત ! એણે એમનો શુસ્સો રાખી ન દીધો હોત તો અને કેટલું બધું ખમવું પડત ? ”

ઉપાને લાગ્યું કે જો પુષ્કરરાય બીજા કોઈ કારણે “ રનેહની સાંકળો ” પ્રકટ કરવાનું પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે, તો વાંક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પણ વાર માટે તેને કમલિનીની ધૃતિયાં ચર્ધ. તેના જેવી ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી બૂલ કદી ય ન કરત ! એ ચાલાકી અને વિદ્વાતાથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી. લેશે તો ? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય મોઘ બેસશે તો ? આ બીકે તેની કુદરતી રક્તિ-એને ઉત્તેજ, ઉરકેરી મુઠી. “ એ હૃદય પર માલિકી મારી છે; બીજાને નહિ લેવા દઉં ! ” માલકીયણનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

“લલિતા બહેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે.” ટપાલવાળો તુરત-માં જ આવી ગયેલો પત્ર વાંચનાં ઉપાંગે ખખર આપી. “સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને?”

“વળી એ લપ આવી! આઠ પંદર દિવસ નંદામા ખરાબ કરશે” ભાઈએ બહેન બનેલી તરફની મમતા પ્રકટ કરી. “સાંજે કદાચ મને મોકું થશે. મારે એ વધુ જલ્દીને મળવા જવું છે.”

“આ વખત તો એ માંડ બે દિવસ રોકાવાનાં છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એકલા ઠોની સાથે જમવા બેસશે?”

“બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાક બેશે?”

“એમ કેમ બોલો છો નાથ? તમે જમવામાં સાથે ન હો તો કેટલું ખરાબ લાગે?”

“હીક, બહુ સાફ. બનનાં સુધી તો હું આવી જશ. પછી રોકાણ થાય તો કહેવાય નહિ.”

અરવિંદના સ્વભાવમાં ઘેરોડ સમય થયાં કંઈક ફેર પડતો હોય એમ ઉપાને લાગ્યું હતું. પહેલાં વાળુના વખત આગમ્ય એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ ધણું ખૂં મોડોજ આવી શકતો. આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક વ્હાનાં બનાવતો, પણ તેમાં રહેલું જુઠાણું જણાઈ આવતું તે કંઈક હુખાવવા અચ્છો હતો, પણ ઉપરું હૃદય ખીના જાણી ગયું હતું. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રેમ જન્યો ત્યારથી અરવિંદના વર્તનમાં ફેર પડ્યો હતો. કમલિનીએ વેળાસર દરેલી મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે કરાવેલાં નાણાનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની તરફ આભારથી નમે એ કુદરતી હતું. એ ઝાલુથી વશ

થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો શબ્દ ઉઘાડી શકતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ દારણ રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાત જોઈ પણ અરવિંદ આપ્યો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કંટાળીને જમી લીધું. ઉપા પતિની રાદ જોઈ બેસી રહી. આખરે અગીઆર વાગ્યે એનાં દર્શન થયાં. એ યાદશે હોય એમ લાગતું હતું. જમવાનું પૂછતાં ‘બુખ નથી’ એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ ક્યાં વિના બેસી રહી તે માટે કપકો પણ મળ્યો.

લાંબો વખત જવાથી ઉપાની બુખ મરી ગઈ હતી. છતાં પતિની આજ્ઞાને અનુસરી ન છુટકે બે ચાર કોળીઆ ખાઈ લીધું અને પતિ પામે આવી.

અરવિંદ પથંગમાં પડ્યો પડ્યો પાસાં બદલતો હતો. ઉપાએ આવી તેનું માથું વ્હા-લથી ખોળામાં લઈ દબાવવા માંડ્યું: “બહુ યાદી ગયા લાગે છે, નાથ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી?”

સાચા સ્નેહ તરફ બેદિલી કેટલો સમય ટકી શકે? તેણે સાચી વાત કહી નાખી: “આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જલ્દી જમવા નોતપાં હતા. મને પણ કંઈ એટલે મારાથી ના કહી શકાયું નહિ.”

“એમ? કોણ કોણ આવ્યું હતું?”

“તું નહિ એળખે? બે ત્રણ મોટા ભેખડો હતા. કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી. પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા.”

“ત્યારે તો જુજ ચર્ચા થઈ શકે?”

“જહજમમાં જાય એ ચર્ચા! માફ તો માથું પછી આવ્યું. ચાર વિદ્વાન બેળા મને એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાંય કમલિની તો તોળા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાંખે?”

“એટલો બધો શ્રમ ન લેના હો તો કેવું સાફ? જુઓને, હમણાં હમણાં તમારી તબિયત

કેરી રહે છે! થોડો વખત હવાફેર કરે તો?"

"મારો ય એવો જ વિચાર છે. ક્યાં જઈશું? માથેરાન દીક પડશે, નહિ? હું પણ આવશે ને?"

"સા માટે નહિ? હું તો ના કહેશે તો આવીશ." ઉપાના આ શબ્દોમાં રહેલી લાગણીએ અરવિંદોના ચાક જૂઠાણી દીધો. ખતે હાથ ઈચ્છા કરી તેણે ઉપાનું માથું નીચું કર્યું....

થોડી વારે અરવિંદ ઉઠી ગયો, પણ ઉપાને નિદ્રા નહોતી આવતી. તે વિચારે ચઢી હતી. કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિશ્કત પર ખીજ તરોપ મારે એ કેને રચે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અન્યથા વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાતો તેણે આંધક કર્યો. ખપોરે જઈને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠના એક ખગલે માથેરાનમાં હતો ત્યાં જઈને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

"કેમ આજ કંઈ તફાવત શાન્ત લાગે છે?" માથેરાનના ખગલાના વરડામાં સવારે આક વાગ્યે સ્થા પીનાં પીતાં કમલિનીએ પૂછ્યું. અરવિંદ અને ઉપા અડવાડીકે ચર્ચા માથેરાન આવી ગયાં હતાં. કમલિની પાછળથી આવી હતી. એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા હતા.

ઉપા મહેમાનગીરીમાં શેઠાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામખુશીમાં પડ્યો હતો. ત્રણે જગ્યા સવારમાં વહેલાં ફરવા નીકળેલાં તે દમણું જ પાછાં આવ્યાં હતાં. ચાકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલને જવાબ આપતાં કહ્યું: "રંગનાં તો ચરકાં હોય, કંઈ કુંડાં ભરાય? આખો વખત જુદિવાદ. કંઈ કંઈશો

આવે છે. હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છું."

છેડા ત્રણ દિવસમાં કમલિનીએ એને ઘડી-બર જપવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પહેલાંના દિવસો કેટલી ખધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા!

અરવિંદનો જવાબ સાબળી ઉપાની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકી હતી. પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી. એના નયનોનું તેજ એ વિનય સૂચવી રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીઝવા. છતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઈએ. બુદ્ધિમાન પુરુષો મતુલ્ય છે, યંત્ર નથી એ તે જૂલી મઠ. તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ 'ખ્યાસ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જવા ઉઠ્યો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો: "કેમ? અંદર જાઓ છો શું?"

"હા, "સાહિત્ય સત્રાર્"ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાખવાં છે. પુષ્કરરાય ઉતાવળ કરે છે." "સાહિત્ય સત્રાર્"માં એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માંડી હતી. પુષ્કરરાયનો પત્ર મઈ કાસે જ આવ્યો હતો. થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને એન ન પડ્યું. ઉપા શાક સમારતી એની બેચેની જોઈ રહી હતી. એના વદન પર આજુ સ્થિત રરકી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી: "વાર્તામાં એમને ઉચેગી થાય એવો એક વિચાર મને મુજબ છે. એમને જઈને કહું." એમ કહી તે અંદર

ગાઇ. ઉધા શાન્ત ચિત્તે રસોઇની વ્યવસ્થા કરવા રમેડાં તરફ વળી. અમરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ દિદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એટલો જ રહેવા દેતો.

અમરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઓરડામાં પેલી. બારણાના ખખ-હાટે એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દુરત જ એણે દૃષ્ટિઃ
“કમળાં હું બહુ કામમાં છું.”

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અડોઅડ ઉભી રહી. “તમારી વાર્તાના નાવક નાવિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે સુંદર પ્રસંગ સૂઝે છે,” એમ કહી એણે લખાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂરે થતાં સુધી વિવેકને ખાતર અમરવિંદ સાંભળી રહ્યો. પછી એણે દૃષ્ટિઃ “છતાં મને લાગે છે કે ‘મે’ યોગ્યેસે પ્રસંગ વધારે સારો છે.” વાર્તાના વરણ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે રહેલાં ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો હીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું ! એ બધા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુઠ્ઠાવળ જોવાની કમલિનીને આંખ જ ન હતી. વાર્તાનાં પાત્રોના વિષય બંધ થયો એટલે “સાને ક્યાં કરવા જઈશું ? રીક્ષા લઈશું કે પછે ચાલીને જઈશું ?” વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માંડ્યા.

“એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશું. કમળાં મને દૂરસદ નથી.” અમરવિંદના અવાજમાં દોડારના હતી આખરે કમલિની સમજી. પોતાની હાજરી સ્વીકાર નથી, એ તે જોઈ શકી.

“હીક ત્યારે, તમે લખી લ્યો, પછી

વાન !” ટાપકામાં એણે ખામો એક કલાક બગાડ્યો હતો.

૭

“આજે તો આપણે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ સુધી જઈએ. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામાં આનંદ આવશે.”

આજે અમરવિંદ અને કમલિની બે જ જાણાં કરવા નીકળ્યા હતાં. ઉંઘાનું માથું કંપન હોવાથી તેણે છેડી ધડીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતાં કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો કહ્યા.

અમરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમાં રહેલો ભાવ જોઈ એની ચંકા દૃઢ થઈ સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા. અત્યારે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ પગે ચાલીને જવું અસંભવ હતું. આવતાં રાત પડી જાય અને અંધારે ઠોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અંધારું થતાં સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એટલો રહેવા હજીતો ન હતો. પોતાના હૃદયને એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય !

જવાબમાં એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નામી કર્યું હતું. આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઈ પાછા ફરવું એમ નક્કી થયું.

રસ્તામાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક અવાસો પૂછ્યા, પણ “હા” કે “ના” તિલાંશ બીજા ઉત્તરો અમરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી.

પોઇન્ટ પર પહોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઈ. થોડે દૂર પડેલી એક શીલા પર અમરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂર બદારમાં બનાવી રહી હતી. ઝડતરાજ વસન્તે પોતાનું સામ્રાજ્ય રચાવી દીધું હતું. ફળકુલના બારથી લગી રહેલાં ફૂલોની ધડામાંથી મંદ મંદ

વાતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આદલાદક મુ-
ગધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ
અવનવા રંગોથી રંગાઈ રહ્યું હતું. કોઇ કવિ-
જનના ઉદયને ઠાલાવે એવું એ દશ્ય-આપ્તું
વાતાવરણ હતું. કમલિનીની છબ એ સર્વની
પ્રકાશ કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી.
પણ અરવિંદે નિસ્તાર રહી સાંભળ્યા ક્યું.

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયું; “કેમ આજે
આમ સુખ થઇ ગયા છો? આ બધું જોવા
છતાં તમારું કવિઉદય કેમ શાન્ત છે?”

“હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરું છું.
ઉપાની તબિઅત સારી નથી. બિચારી એકલી
મુંઝાતી હશે.” ઉપાની તબિઅત તો હીક,
પણ કદાચ થોડા વખતમાં પોતાની તબિઅત
ખરાદી આવશે એવો એને શ્રદ્ધ લાગતો હતો!
ઉપા એકલતાથી મુંઝાય તે કરતા વધારે એ
આવારે કમલિનીની સોજાતથી મુંઝાતો હતો!

સુધારત જોઇ આખરે ખન્ને ઉડમાં.
અરવિંદે ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું. કમલિની
પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે
ઠોકરો ખાધી અને પડતા પડતાં જતી. ઠોકરો
કુદરતી હતી કે ખનાપડી તે તો પ્રભુ જાણે,
પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાવવાનો
વિવેક એકે વાર ન ખતાવ્યો. એને ઉતાવળ
કરવાનું કહેતો એ દૂરનો દૂર જ રહ્યો.

રાતે અરવિંદે ઉપાને જાણ કરી આપ્યો.
કારણ કે કમલિનીને નોતરનાર તે જ હતી.
“હવે મહેરબાની કરીને કોઇ દલોડો તારું
માથું એકાએક ઢાળી ન આવે અને મારે તેની
સાથે એકલા ફરવા ન જવું પડે એવી વ્યવસ્થા
કરજે! પ્રભુ જાણે એ લપ ક્યા સુધી રહેશે?
નહિ તો મુજાઇ જતી પાછા ફરવું પડશે.”

ઉપા આ દિવસની રાત આતુરતાથી જોઇ
રહી હતી. પોતાનો આનંદ છુપાવી તેણે કહ્યું:
“મારી શ્રદ્ધ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે

એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે.
હવે કંઈ મોટે ચડીને પાછા જવાનું કહેવાય?
પણ કાલે એ એમ કહેતાં હતાં કે આ ઇસ્ટરના
તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે. એટલો
વખત રોકાશે તો મને ૫ દામ લાગશે. પરમ
દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્થા
છે. તેમાં એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે.”

૮

ઇસ્ટરના તહેવારોમાં માથેરાન શોખીનોથી
ઉભરાઇ જાય છે. એ ચાર દિવસની રજાનો
લાભ લઇ મુંઝાઇના ઘણા સ્હેલાણીઓ ટેકરીની
શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે.
આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો
આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની
મેળવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉપાએ એ
સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્થા હતા. ઉપરાંત
એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ
સાથે જોડાવી હતી.

આજે બંગલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ
મહેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. ઉપાએ બધી
વ્યવસ્થા બાગમાંજ રાખી હતી. એ ચાલાક
મહેલેવી મહેમાનોની મહેમાનગીરી કરતી રાખી
રહી હતી. કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન
હતું. અહિં જુદિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉપાની વ્યવસ્થાભરી, આદલા-
દક મહેમાનગીરીથી શીદા ફોદા થઇ ગયા હતા.
ઉપાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી મુંદર વાનીઓને
પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતાં વધારે
વૃષ્ટ થયા હતા. આગલો પ્રસંગ તે જૂલી ગયા
હતા. “આખા વર્ષમાં જેટલી વૃષ્ટિથી અને
આનંદથી મેં નહિ ખાધું હોય, તેટલું આ
એક ક્ષણમાં ખાધું છે. ખરેખર, આ વાનીઓ-
માં અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે. તમે બહુ બાગ્ય-
શાળી છો, અરવિંદરાય!” તેમજ અખિનંદન
આપ્યું.

અરવિંદ ઉપાની આજની પ્રતિ જોઈ અગળ થતો હતો. એમાં એને ઉપાનું નવું જ સ્વરૂપ દેખાતું હતું. આજની ઉપા એને વધારે સુંદર, વધારે મનોહર લાગી; એની, વિદ્યાની ખામી ભૂલી ગયો. એક ખૂણામાં જોડેલી શુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન ફળી.

છેવટે જ્યારે ઉપાએ દિવસ આને હાર-મેનીઅમ પર પોતાનો હાથ ખતાવ્યો ત્યારે તો મહેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઈ ગયા. જે કંઈ ઉણપ મહેમાનગીરીમાં રહી હશે તે એના દૃઢિય કંઠના સંગીતે પૂરી કરી. મહેમાનોમાંથી પણ બે ત્રણ જાણે કંઈક ગાયું, કમલિની તો એક ખુણામાં જ લપાઈ રહી, સંગીતને અને એને આંધરે હતું!

અંધારું થવા માંડ્યું એટલે મહેમાનો ઉપા-એક પછી એક રજા લઈ ચાલવા માંડ્યા. આ ગરમડામાં ઉપા રોકાઈ તેના લાભ લઈ કમલિની અરવિંદ પામે આવી: “આજે આપણે આખો દિવસ મગા શક્યાં નથી. હું ગેફા જાણુદાના જાડ નીચે તમારી વાટ જોઈ બેઠી છું.” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઈ જોઈને થાડી મહેમાનોને ગવાને પાંચ સાત મીનીટ થઈ ગઈ હતી, છતાં અરવિંદ આવ્યો નહિ. આખરે કંટાળાને તે બંગલામાં પાછી જવા ઉઠી. પણ એટલામાં સામેથી ટ્રેક આવ્યું. આવનારને જોળખી, એ ચમકી. એ ઉપા હતી!

“એ બહુ થાડી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ. તમે રાત્ર જોઈ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હું દહેવા આવી છું.” ઉપાએ કહ્યું. એના અવાજમાં દયાઈ હતો, એ દંટણે કમલિનીને નાહત જાતી.

“માર કર્મ, ઉપા જાહેન! હું આજે સ્વપ્ન માન કરી રહ્યું છું. હું તમારા પતિના

નિરાશ હૃદયમાં મૂકે પણ કંઈક પવિત્ર સ્થાન મળે એમ ચાહતી હતી. પણ હું હારી.”

આવા એકરારથી ઉપા આલી જ બની ગઈ. એમાંનો “પવિત્ર” શબ્દ એને ખાસ ખુશ્કો. સુસ્તો બન્યો તેટલો દાખમાં રાખીને એણે મીટ માંડીને કહ્યું, “તમે ધારી લીધું હતું કે હું મૂર્ખ છું. તમારી મક્કસ ટળી નથી શકતી. પણ એક મુદ્દાની વાત હમારી દરખનામાં પણ ન આવી. એમને જેટલા હું જોળખું હું તેટલા તમે નથી જોળખતા. ઉત્સાહમાં હોય ત્યારે એમને શુદ્ધિવાદ મમે ખરો, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કંટાળી, થાડી જાય છે. મને ખાતરી જ હતી કે તમે એમને તમારા શુદ્ધિવાદથી થકવી નાંખશો. થકું પણ એમ જ.”

જોલનાં બેઠનાં ઉપાના એક પર વિજયનું સ્મિત જરફી રહ્યું. કમલિની સંધ્યાનાં આજા અજવાળામાં પણ એ જોઈ શકી. પોતાની રમત દગ્ગિઆન આખો વખત આ શાન્ત, શુદ્ધિદીન જણાતી સ્ત્રીના સ્વમહર્ષક ચંત્ર હેઠળ પોતે હતી એ વિચારે એને કમકમાં આવ્યાં. પોતાની સામે ઉભેલી આ સીધી સાડી સ્ત્રી આટલી ઉંઠી સમજ ધરાવે છે, એ જાણી એનો મઠ ઉતરી ગયો.

“હીક. હું કાંઈ સનારીની મારીએ જવાની છું. એમને દહેવાની કંઈ જરૂર નથી,” કમલિનીએ કહ્યું અને જવાણની રાત્ર જોયા વિના ચાલી ગઈ.

રાતે જ એણે પોતાનો સામાન પાંધી લીધો. સવારમાં ઉપા એને ટ્રેન પર સુકી આવી. અરવિંદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી સુષ્પ રહ્યો હતો.

x x x
તે સાંજે જંગવાના પરંડામાં વાળુ કરી પરવાની બે જખા ધીમે અવાજે વાતો કરતાં બેઠાં હતા. આસપાસ સર્વેર શાન્તિ હતી. મુગ્ધ અને શીતળના આણના પગના મુમવાટા

સિવાય આપું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું.
“આજ દેટું જાણું શાન્ત લાગે છે,
નાથ !” અવાજ ‘મધુરી’ ઉપાનો હતો.

“હા, કમલિની ગાંધ એટલે” પ્રભુ બચાવે એ
વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી ! જરાય જાણવા દેતી ન હતી.
હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને,

નાથ !” એ જ જાણુ હાસ્ય અત્યારે ઉપાના
મુખપર રમી રહ્યું હતું.

“તું ?” અરવિંદના હાથે જાણ્યે અમળ્યે
એનો હાથ ઝાલ્યો. અસ્તવ રત્ની પુષ્પધન્વા પોતાની
હાથચાલાકી જનાવતો હતો ! “તું તો
શાન્તિની મૃતિ છે. મારી આરામગાહ છે !”

૬૦

શ. શ. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી :

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ચ વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના બાપદાદા કોઠકયાવોદના ધૃતિ-
હાસ્યના નામના કરી ગયા હતા. ને “પાયમે”
પાદરના ધણી” કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો
તેના બાપ તરફથી દશ સાતી જમીન જ મળી
હતી. આ જમીન પણ તેણે અશીષુના વ્યસનમાં
અને તેથી આવેલ આજસમા ગુમાસી અભેસં-
ગની વહુ માનબા મોટા ગરામીઆની દોકરી
હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી.
અશીષી અભેસંગને મેણા મારવાના કામમાં
સતત વપરાવાથી તેનું પાણી ઝાંર વધતું જ
ગયું હતું. કાપમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે-

“આવો મારા નિત્યન ધણી,

તમે એકા હુંને વિંતા ધણી !

એ વેણુ તેણે અભેસંગને માટે બોલ્યું હતું.

અભેસંગને કામ જ કામ ન હતું, અને
ઘેર આવો સહાર થતો તેથી તે આખો
દિવસ ગામઘણી ગુમાનમંગના કાપરામાં જ
બેસી રહેતો.

એક દિવસ સવારમાં ગામમાં મર્ચ રજો
એક જ વાત થતી-“ગામ-ઘણી ગુમાનમંગે
નાની પાટીના નારમાંનું ખૂન કર્યું છે.” ગુમા-
નમંગનું સલાહનું ટેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનમ
હતી. હરે શું કરવું તેની મતમન અત્યારે તે

તેની સાથે ચલાવતો હતો. નાની પાટીના કેસ-
રીસંગ ક્યારના પાસેના થાણામાં ફરીયાદ
નોંધાવવા પહોંચી ગયા હતા. થોડા સમયમાં જ
તેનાપર સરકારનું વારંટ આવી પહોંચશે હવે
કરવું શું ?

ગુમાનબા “એક ઉપાય મને સૂઝે છે.
અભેસંગના ઘરવાળા મારી પાને રોજ આવીને
રેફણા રહે છે. તેની દગ સાનીની જમીન
આપણે ત્યાં ચૂકેલી છે તે પાછી આપી દઈએ,
ને સાથે બેઠએ તો બીજી દશ સાતીની ઉમે-
રીએ, અને આ એક વાત એ માથે એની ભે.
હું માનવાને બોલાવવા મોકલું છું.”

“ગુમાનબાની વાત માનવાને ગળે ઉતરી
ગઈ. ‘કાપરાના દોસ્ત’ માટે બાધુના બાપ
એટલું કેમ ન કરે ? અમે એકા ગામ-ઘણી ગુમા-
નમંગ બાપુનો વાકો વાળ કેમ થવા દઈએ ?
એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર ”

માનબા ઝપાટામાં ઘેર આવ્યા. “હાકેર !
ગુમાનબા બાપુની વાત સાબળીને ?” માનબાના
આ શબ્દો સાંભળી અભેસંગ વિચારમાં પડ્યો.
“કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું ‘હાકેર’
કથાથી થયો ?” તોપણ તેણે જનાજ આપ્યો,
“હા, આપું ગામ એ જ નાન કરે છે.”

“પણ એ તો તમારા કાચરાના દોસ્ત તમે બધા ભેળા કમુળા લેનારા તેમને માટે કાંઈ જ નહિ દરો ?”

“આ સંસ્કારના રાજમા ખીલુ ત્રીજુ તો કાંઈ ન જ થઈ શકે” નિકર આગસ્યો પોરો હોત તો વળી નાની પાડીવાળાની શી મગ્દૂ કે શુભાનસગ આપુને કાંઈ થાય ?” અમેમએ પણ આગે કકરાળા સાથે વાતોતો દહાવો લેતા કહ્યું.

“અરે પણ તો યશુ” હજીયે તમે ધારો તો કાંઈક કરી શકો. એ તો ‘માયુ આરે તે માય કાઢે,’ એવાને મદદ કરવાથી આપણે પણ દી વળે.”

અમેમગને વહેમ પડ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઈક બેતમા બોલે છે “વળી માલ મકવાતુ ને દી વાળનાતુ શું છે?” તેણે પૂછ્યું.

“આગસ્યા વાગમા જન્મપૂતના દીકરા ધણીને માટે માયુ” આપતા જ ને ‘પણ જુઓ, એક વાર આ કમુળો તમાર ક્યો છે તે પી લ્યો ને સાથે આ હુંગો લારી છુ તે કરી દો, પડી ખીંછ વાત” માનબાએ મીઠા અન જવા શબ્દોમા કહ્યું.

અમેમગના અશ્વપનો પાર જ રહ્યા નહિ. મેટલો ને કદી આપતા પપ્પા મેળા આગતી માનબા આગે પોતાની મેજ કમુળો ને હુંગો આપે તે નેહ તે તો વિચારમા જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઈક યુગી આવતા તેણે પૂછ્યું “પપ્પા આત્યામા તમે જન્મ કય ગયાં દયા”

“જુઓ, તમે ઉનાવળા થઈ જંગો નહિ, મારી વાન ધારે ગ્દીને સાબજો” એમ કરી માનબાએ પોતાને શુભાનબા માથે થયેલ સર્વ વાનચિત્ર ગ્દી સંભળાવી ને ઉંચકે કહેવું “બગ વાનના આરોપા પચ પચ દીકરા છ પપ્પા તેમને ખવરાવવા રાહવા પપ્પા નથી, તો ખીંછ

તો વાન જ શી કરવી ? ગરાસીઆના દીકરા માયુ આપીને બાપનો ગરાસ આગસ્યા કાળમા પાડો લેના. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે માયુ” આપી ને બાપનો ગયેલો ગમત પાછો લેવાનો હોય તો શા માટે પાળ દહાવું ? અને વળી આમા તો માથે સાથે મહોખત પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ બેન કાય છે.”

અમેમગ તો આ દલિલપૂર્ણ વાતો સાંભળી ઉધાઈ જ ગયો. “કેટલી નીચતા” તે મનમા જ બગડ્યો. તેનું મન ધણુ રહેરાઈ ગયું હતું તોપણ તેણે થા ધડીમા નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અરીણીના મુસ્ત અવાજો તેણે જવાબ આપ્યો “બહુ સાડ, હું જરા તળાવે નાહી આવું. તમે રસોઈ કરવા બેમો એટલે વારંદ આવે તે પહેલા હું જમીને શુભાનસગને ઉતારે પહોચી જાઉં”

માનબાએ રસોઈ શરૂ કરી કયાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, શુભાનસગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ધણાય બાણમો અમેમગને તેડવા આરી ગયા, પણ અમેમગને પતો જ નહિ. સીમમા તપામ કરતા બેનુતોએ બબરે આપી કે તેમણે દગ્ગારને “ઉગમણા મારગે જતા નેયા દતા.” એ મારગે બે ગાર્ક પગ માનબાના બાપનું ગામ હતું માનબા સમજી રાખી નહિ કે અમેમગ અત્યાગે ત્યા ત્યા માટે મોઠ દગે

બપોરે બે માત્રમોએ દારૂતા દારૂતા આવી આગાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કયા “શુભાનમગ આપુને એગસી પોપીમ પકડી નાઈ છે. એમણે કદાચુ છે કે અમેમગ દગ્ગાર આરે ત્યાં એમને ચાણામા મોકલવો.” શુભાનનમના નોકરે કહ્યું બીજી માણમ તેના પીપરનો દનો તેણે શુભાનના રસે ખપર

આપી “અભેસંગ કાકીરે કાઠ પણ બોલ્યા પણ મરતા થે ન આવડયુ.” ગુમાનખાએ તેમ આપ્યા મામે પણ એમ જ ગણ્યું. પરંતુ, વાચનાર, મને તો લાગે છે કે ‘અભેસંગને મરતા થે ન આવડયુ’ એવો નિકાલ શુદ્ધ ન્યાયનો નિર્ણય ન ગણાય તું શું કાગે છે ?

૧૨

અ. સૌ ભાગ્યવતી ત્રિવેદી :

આત્મપથે

આક વર્ણની બાલા સરમૂ ધણી અપંગ હતી નાટક કંપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી બાધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને નાટ્યગૃહમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યાં તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે કરતી. કમણ દરેકો નિકાળતા દિબકામરી રાતી. તેને જોઈને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો. રડવાનું કાગળ પૂછતા વિગતનો રપટપણે ઉત્તર આપી શકતી નહોતી.

થેર આવી અવલોકેના દરેકોનું ભાગ્યવૃત્ત્યું વર્ણન કહેતી. મન ઉપર અમર કરેલા પાત્રોના વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી ગીત ગાતી, અને ઘડના માધુર્યેને રાજી કરતી સૌ તેને વખાણતા. તે કુલાતી પોતાના એ અભિમાનને બળે ધરના સીંછાકરાઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અતિથિ થયા તે અરસામાં એક રાત્રે સરમૂએ યોગીનો વેશ લીધો. પોતાની ઓઢણીનો કેટલો બાધો દાદાજીના લાખા પહેણુની કપડની બનાવી, અને માળા ડોકમાં નાખી ખભે ઝોળી લટકાવી. મુસાફરીના લોહાનું લાયનું કમ કસ બનાવ્યું અને ‘અદાલેક’ પૂકારી રાજકુમારની પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

કપરી દીલના મજકુમારે આ કુમારીને હસીને વધાવી લીધી. પણ પછી તરત જ તેનું મુખ ગભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં એ ત્રણ કમળા પડી, તેની આખમાં દીનતા છવાઈ. આ રમઝૂમિ ઉપર બાગ બજવતી માલિકાને આત્મા તેણે નિર્મલ બાવથી સંગેલા વચ્ચેના પ્રતિબિંબિત થતો જણાયો. વદન અને વચ્ચેને જોતો રાજકુમાર અવાક બની ગયો.

જાણે રમઝૂમિ ઉપર જ હોય તેમ ચાન્ત સૌમ્ય મૂર્તિ બની દંઢ અવાજે સરમૂ બોલી, “રાજકુમાર, રાગા છો છતાં મ્હારી ઝોળા અધરી રહેશે કે ? પણ જો જો હો ! પૈસાથી ન ભરી હેતા. યોગીની ઝોળામાં પૈસા ન હોય, તેમાં તો જડીબુટ્ટી હોય, જે લોહાને ય પારસ મણી બનાવે. ભગવા રંગ અને ઝોળાને શોભે એવું અંદર મકન્ને.”

સરમૂની મગણીએ રાજકુમારને ચૂંચવ્યો જે પોતાપાસે નહોતું તે કપાથી દાઢવું ? નિશ્વાસ નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો, “તું શું માગે છે તેની તને ખબર છે ? હગની કલિ ! યોગી કોને કહેવાય તે જાણે છે ?”

“હા, હા” સરમૂએ ઉવટભગ જવાબ આપ્યો, અને રમઝૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી બોલવા લાગી. “માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ધમાડ, માથે જટા, જોડવા પાથરવાનું રામ રામ, વગડામાં ઝાંડ, પર્વત, ખીણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાપ બાઈ જાય તોય ત્યાં ને ત્યાં જ, અને વિમાનમાં બેસી અંધારાઓ આવે તોય ત્યાં જ! અરુઝ!”

“હીક ત્યારે સુંદર ખાવાપીવાનું, જોડવા પહેરવાનું, ત્હારા મા બાપ બાઈ બહેન, એ બધાં-માથી તને એકને જ છીનવી લઇ યોગી કરી કેઇ એવી જગામાં તને બેસાડી દે તો તને મને ?”

સરખૂ જરા વિચારમાં પડી. આ બાવાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના બારાને-તેની રમણીય મુગ્ધવચ્ચને કુત્રદલથી રાજકુમાર જોઇ રહ્યો. થોડી વારે સરખૂ બોલી, “તમારે બિંક્ષા નથી આપવી જોડશે મને મુઝવા છે. પણ જો જો. યોગીઓએ જગત છોડ્યું છે એમ બધા કહેતા હતાં. હું પણ મન છોડીશ, જન્મ છોડીશ અને એ બધાને છોડીશ.”

કંઈક દોષ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, “બાલ્કે ! ત્યાં જરૂર ત્હારા પાત્રમા હું કંઈક નાખીશ. પણ તે વખતે જો ત્હારામા તેના ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો જીવન જોરવલું અકાંઈ થઇ પડશે હોં !”

સરખૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, “અમારે યોગીઓને મરણની શી ચિન્તા ? સાક્ષાત્” છે કે અધિઓથી મિલે પણ બીહે છે. હું ત્હારા આગ્રમમા એ સિંહો પાળીશ.”

“પણ બાપુ, જોના આત્મા જલુ જ બળ વાળો હોય તેનાથીજ તે થાય.”

સરખૂ રાજકુમાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહી. એ સુત્રમારીના વદન ઉપર સેનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્ભય આંખોમાં આત્માનું

તેજ અજકારા મારવા લાગ્યું. કેઇ દૂર દૂરના ભવિષ્યની ઝાંખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “તમારી વાત સાવ સાચી છે, હું બ-જવાળી બનીશ. આટલું બોલી તે કંઈક વિચારમાં પડી. તેનું સુંદર મુખ સહજ મ્હાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઇ, અને હોઠ સહજ ઉધેલા રહ્યા. ખિત રવરે તેણે કહ્યું, “ના ના, એમ ન પણ થાય. એક વખત સ્વપ્નામાં દીકેલા સિંહથી હું બંધીની હતી. બળ વિનાના માણસથી તે ન બને.” આટલું કહી મંદ પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ મઘ. તે અદરશ થતાં બાલાએ મૂકેલા છંદગીમાંના ગદન પ્રત્નોના વિચાર તરંગે તે ચક્રો.

ત્યાર પછી, શરદ, વસન્ત અને વર્ષા હું-નિયાં ઉપર અનેક વખત આવ્યાં અને ગયાં સરખૂ સાસરે ગઇ. સંગીત સાઈ જાયતી. પતિ પેસાદાર અને શોખીન હતો. સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન બોધી હોય છે. તેમના આહારવિકાર ચિત્ત-બની ભાવ-નાઓ કરતાં જઠરને વધારે અનુસરે છે.

સરખૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમંડળ કેવળ બાલાદંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિખાલસ અન-કરણની સરખૂનો સૌ કેઇ ઉપયોગ કરી જતું. સૌ કેઇ સંગીત સાંભળી, સુંદર ભોજન જમી, એ ઘડી સરકારી સુંદરી સાથે વાતો કરી પોતાને આનંદ મેળવી જતા. તેનું જીવનગ્રંથ પૃથ્વીપુરેને માટે ન પહેતા વિભાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના પરનો શેઠ્ઠો ભૂખ્યાને માટે ન હતો, પણ રસેન્દ્રુની જીભના રસને પેલવા માટે હતો. તેનું સંગીત કેઇ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું, પણ ધોધાટી ટેળાને વધારે મસ્તીએ ચક્રાવવામા વપરાતું. એ પર-સ્પર્શના માવારી અવલંબનામાં કયાંય સ્થિરતા શાન્તિ કે વૃત્તિ નહોતાં, માત્ર ઇન્દ્રધનુષના રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમાં પોતાને સુખી ગણતાં.

આ રંગ સરયૂ ઉપરે ચડેલા હતો. તે પશુ કોઈ કોઈ વખત તેના ગત સંસ્કારો સતેજ થઈ જતા, ઘણા આનંદની ધટી પડી તે ઉદાસ બની જતી. જગત ઉપરથી તેનું મન દ્વી જતું. જીવનમાં કંઈક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે જુલો પડી હોય, કંઈક ખોવાયું હોય તેમ બેજાકળી બની ધરમાં આમતેમ આટા મારતી. તેનો આત્મા કોઈ ગીત માટે તરફડતો, પશુ તે ચીજ કંઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આસપાસનું વાતાવરણ તેને ધસડતું, તેમાં તણાઇ તે પશુ સૌ બેચું સુખ માણતી.

જ્યાં જાતને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહે-
રાવવાનું કામ યુદ્ધિપર્વક ચાલી રહ્યું છે; જેની મોહનીયી અંગ્રાધ ગામકાના બોળા બેડુતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને બોળે ધરી દઇ તન-
મનનાં પરંપરાનાં કષ્ટો વહેરી લે છે; જ્યાં પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે; સાગિત થાય તેજ શુદ્ધો ગણાય છે; કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત જ્યાં પ્રવર્તે છે; એવા સર્વાંગ શોભતા સાદિત્યોથી ભરપૂર શહેરોમાંના એક શહેરમાં સરયૂનો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાન્ત વહેતા પ્ર-
વાહમાં સરયૂ અને તેના મિત્રમણથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી. જલ સ્થિર હતું. હો-
ડીએ પશુ એટલી જ સ્થિરતાધારણ કરેલી. વ-
હાણના રાત્રને દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું. સંગીતનો મધુર અવાજ હોડીમાં બેઠેલાઓના કોષકના મુખમાંથી નીકળતો હતો. મૃદિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમાં પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ

પ્રસાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું હેલતી જલ ઉપર ઝૂકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાવ્યવન સ્વીકારી જમણે પોતાપણું છોડી દઇ સમસ્વરૂપમાં પ્રકટયાં હતાં. માનવજાત તેની મોજ આખતાં હતાં. કૃષ્ટિ-
સ્થાનના માલિકે સૌંદર્યનો અપૂર્વ ખખખનો ખુલ્લો હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેનું જન્યું હતું.

સંસારસમુદ્રમાં આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ગાથું જતું હતું.

એટલામાં શુકન અને શક વગરની એક નહાતી તરી ગંગાના પ્રચંડ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સાથે પૂર જોસમાં ચાલી જતી હતી. તેમાં એક જ મુસાફર હતો, ભન્ય અને કદાવર; જે રંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાત્તેક્ષો દાયમાંના દલેસાથી પાણીમાં જાણે જમજમીયાં રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમાં એકલો અટુલો તે આશ્વો જતો હોય. તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ. અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાંથી ટપકતું હતું. મદાનાના મુખમાંના શબ્દો સરયૂને કાને અથડાયા, "નાયમાત્રમા વલહીનેન લભ્યઃ" જલના પ્રવાહમાંથી આખ ઉડાવી સરયૂએ તે તરફ જોયું. તેની આખો ભાવભીની થઇ, અને અંગળાનું આ-
ત્મા જ એ પડને ય ચીરી તેને ચરણે જઇ નમ્યો. તેના મુખમાંથી અચાનક નીકળી ગયું.
"એ કોણ ?"

હોડીમાંથી એક જાણ જવાળ આપ્યો,
"એ તો જાણીવનમાં જાવાઓની જાત પડી છે તેનો મહંત."

"યું તેજ ! શી પ્રભા ! શી કાન્તિ !"
સરયૂથી તેની તારીફ થઇ ગઇ.

એક મિત્રે જવાળ આપ્યો, "સરયૂબ્દેન આખા શહેરમાં એની વાત પ્રસરી ગઇ છે,

આપણા ભોલો મારણિયાપ્રનાદે વ્હેનારા છે
 દો તો એમના દર્શને જનારાઓનો સફેદો
 મગધો છે એ ટોળા ભેનો હુ પણ નત દનો
 ઉમર ન્હાની લાગે છે તરીકે લખ્યું છે જાન
 મધુ છે તેની ખબર નથી પણ તેનો મરેગ
 જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર જ, જાણરી
 અસ- કરે છે, બીજાઓથી આપેઆપ જ
 નમી પડાય છે જોને છે તાગે વાલીમાંથી જાળે
 ગમત ઝડપુ, પા મોતે છે જાણ્યે જ

મરણ્યુએ રી વાગ એ આખ આગળથી ફા
 જતી તરી તર દટિ નાખી સમ્પાની સુખી
 ભેગા ભગી જતા તેના ગળી જાણે યજ્ઞારના
 તસ્વેનું એક બિન્દુ દોય તેવો તે લાગતો દતો
 મરણ્યુએ શરીવાર તેને સફારો અને એકાકી
 જીવનના ઉભરે ચડી

બહારથી તેને શાન્ત થતી જોઇ તેના
 પનિએ તેને કહ્યું " સ મુ, અને તો તે બિન્દા
 રાત્રી દયા આવે છે આત્રી સુંદર મહિમા
 પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને
 વિવિધ વસ્તુઓ ખનાની. તે બધાને ઉપોગમા
 નદિ લેના તેની અનગણના દગી, મુખ નાખી
 દઇ કેવળ દુખ જ બોરી લેવું એ કેરી
 મુર્ખા ?

સરથૂના દિલમા આગામ થયો તે જોને તે
 પટેલા જ એમ મિત્રે જનાય વાગ્યો તમારી
 વાત સાચી છે આવા નુગ સમયમા એકાં
 મિત્ર માથે રાખી સદ ચડાની પનને અનુભૂ
 માર્ગે દોડી લઇ જઇ જગ આરામની સફર
 કરના નીમ્બો દોત તો કેરી મળ આત '
 આ તો પવનની સામે જનાનમ્થી તરી લઇ લડ
 વા ધમે છે મહત્તનુ ખાઈ ખાઈ બાવડામા
 નો બધું દોય તે દેખાડુ વોધએ ને ?

સરથૂને આ દી ન લાગુ તે જોની
 " મ પછે મરણી, આપણે ગગ અને જોમની

દક્ષિએ જ બધુ જોયા કરીએ. પણ સસારથી
 નગ માર્ગ તે જ મેળીતો "

" પણ આ તો કુન્નથી ય ઉપરો ? "

" કુન્નથી ઉપરો માર્ગ તે જ સસારીતો "

' તમને કંઈક પાપાન લાગે છે તેમ
 કી રીતે જો ? "

મરણ્યુએ કહ્યું, ' કુન્ન તે જમાતમાનુ
 પ્રતિભવરપ આ માની પ્રેરણાઓ પામવાનું
 મ્યાન. મૃદ, ભન્ન, બધાનક છના મે આકર્ષક
 તેની મદાન વિમ્બિતિઓમા મના આપણે આજે
 પ્રશુના સમુપનર્તી દના એડુ કેને લાગ્યું ?
 આપણે આપણી ઉદ્ધિભન પેરી પડુ સસ્ત,
 સય જના સરપમાથી કેણે આત્મામા નવો
 પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને બૃહ્મા તેના
 ચોપણની ચીમનો દેહને માટે ઉપોગ કરના
 શીખ્યા સાચું તન્વ બોધુ જીવનમા કૃત્રિમના
 ઓ બરી દીરી અને અસારે એ મૂનપ્રાપ
 ચેનતાઓ ઉપર આપણે તાડવ કરી ગ્લા છીએ,
 તેથી જ જીવનમા જે અસ્વાભાવિક લાગણુ ને
 ધએ તે સ્વાભાવિક લાગના માણુ છે "

તે જોની મ્હી સૌ નિચારમા પડ્યા. એ
 માનિ અખડ મ્હી. ધીમે ધીમે સૌદર્થના શ્રાસ
 કરના અધમ ઉતરતો દતો નિમીમ વહેના
 વહેનમા આનના નાનર્થા પાણીમા થતા ખગ
 ખગાટ લાય ગતિની ઝડપને ધ્વજના હતા તે
 સૌ નિાટે ઉર્ધ્વા અને વિખેગયા

આમશમા તાગ મેગએના પડ્યા હતા
 એ આધાર પ્રદેશમા અરથ અગામીએ ચડી.
 ખાખીવન ઠી દિલામા કંઈક નિહાળી મ્હી હતી
 આરે આરે મ્હમ્મ અમમ્તુ હુ તે જ જોગીની
 ધૂની હો

ખીજે નિપસે સાપુના દર્શને ગઇ ભૂતકા
 લના અતિથિ ગજકુમારને આછી મ્મૃતિએ
 ઓગળ્યો નમન કર્યું અને શાશ્વન સુખ માટે-
 નો ઉપદેગ વાગ્યો.

યોગી બોલ્યા, " બેટા ' શાશ્વત સુખ દેવ અને મન બંનેથી પર છે. અલ્પારે એ વિશેની હકીકત તારી કલ્પનાને આનંદ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાલે ! કલ્પનાની નૃત્તિ બેટકી મુંઝ છે તેટલી જ આચારની ભયંકર છે. આચારમાં આકર્ષક લાગતી બધી મોહકતા હી જઈ કડોરના જ રહે છે. એ દુર્બોધ પ્રદેશમાં ફેરવાતું સાહસ ન કર. તું જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે તારા મનમાં નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે "

" જીવન એ આત્માની જ્યોત છે. તેને વેડી ન ફેલાં તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારામારને ઝોળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સત્પરમાર્ગે પ્રમાણ કર. તે માર્ગ અનંત લાગતાં પાછી ન વળીશ. અનંતમાંથી જ અનંત મળશે. "

" આત્મઅદ્યાણુ થજે. સુખકર્મમાં આત્મ-ક્ષિતરહિત થજે. જ્ઞાન મેળવી મનમન્યામ ભેજે. શાશ્વત સુખ તને તેમાંથી જડશે. "

જીવનનું સૂત્ર પામી સરખૂ ઘેર આવી. પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સંસ્કૃતિ, પણ બધું જ જ્ઞાનગુણ જાણે પોતે જ પવિત્રગર્ભ.

તેનો જીવનપ્રવાહ ઊંડો અને ગંભીર રીતે વહેવા લાગ્યો. તેનું સંગીત મર્મગામી જન્યુ. તેનો ખોરાક બલશુદ્ધિનો પોષક થયો. પણ તેનો આનંદ-હા, આનંદ ખોવાયો, આનંદ ? કે એને હિંદુસ્તાન જ દહીંસુ ?

આજે એ દિવસ આવ્યો. દર દર સંધ્યાના આકાશમાં ધીમે ધીમે સૂર્યને અવસાન પામતો જોતી સરખૂ ઊભી હતી. વૃક્ષોના પાદડા ખરી પડી વડોળમાં ધુમડી ખાતા હતા. વસ્તુઓનું ઝાંખું દર્શન થતું. વનમયી ઘટાતો અને સાધુની જમાતનો ગગનબેટી નાદ મર્મનાને અન્તે કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રખરી જતો હતો.

' અહાલેક ' ના એક સામટા અવાજ સાથે જમાન ઉપડી. મોખરે તે જ ગેર ગંધારી મદાતમાં તપતો તેજ પ્રભાવ સુખ કિપર વિસ્તરી રહ્યો હતો. નયનોમાં અદ્વા હતી. ઇન્દ્રિયનિ-મરી અડગ વૃત્તવાળા તેના પગલામાં જાણે દહના જ ભરી હોય '

સરખૂનો કંઈ રૂંધાયો. મદાતમાં નગન કરવાનું મન થયું. પણ તેના પ્રક્ષતેજને જોઈ પોતે અતિશય જગત ઉપરના મયામોહમાં જોડ્યાર ટાણી તેને પગે પડવા જાણે નાલાયક હોય તેગ સંકેતિતી એક તરફ ઊભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મદાતમાં આવ્યો. દર સરખૂને જોઈ જાણે દહેતો હોય કે વનવિ-જન એ અમાગ મહેલ, ગિરિશિખર એ અમાઈ આમન, શ્વેત અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈગમ્ય અ-માગ સરોવર, શિરશાન્નિ એ અમારી સ્ત્રી. અમારા અવધનના અખાડા જગતથી અનોખા તરવ ઉર ઊભા છે, બાલે ? હા દીધું હોય નો કામ કરશે.

જમાતમાંથી પૃથ્વીભરી આકાશને વીધતો હોય નીકળ્યો. " નાયમાત્મા ઘલહોનેન લઘ્યઃ " સરખૂએ તે ઝીંક્યો, ને જ્ઞાન અને બલ વચ્ચેના ફરકને સમજી.

અ. સૌ. મનોરમા મજબુદાર :

પેસાનું ઝાડ

એક હતો રાજા; તેનું નામ દાનસેન, તે બહુ ધર્મિય અને દાનેશ્વરી હતો; અને બ્રાહ્મણોને વાસ વાસ મેનું એ રાજા આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણનાં ટોળેટોળાં રાજાને દરબાર જતાં અને વાસ વાસ મેનું લઇ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા-લહેર થઇ રહેતી; અને મેનું વધતું તેમથી પેનાની ઓઝો મારે ધરણાં પડાવના.

એ ગામમાં નિર્ભય પંડિત કરીને એક ટેકાસે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ રાજાને રૂમાં દાન લેવા જાય નહીં; તેથી એની વડુ અકાળી અને ધરમા દેંદાસ માંડી.

એને મન અસંતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાંત્વન કરી કહેતો, “મારે એનું દાન લેવું નથી. જનમહેનતના રજાદરમાંથી મને કોઈ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમાં ટેક છે. રાજાજી પણ ખરા પરમેવાની એક પાછ મને આપે તો મારે મન સોના-મેહોર જેની છે.”

એનો આ ટેક સોં જાણતા. બીજા બ્રાહ્મણો એનો ટેક ચૂકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાજાને આ વાન કરી દીધી. “ભિક્ષુદને વળી અભિમાન શું અને ટેક શા?” એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાન કરી.

રાજાએ વાત સાંભળી લીધી, અને મનમાં માંદ વાળી. બીજે દિવસે રાજાએ નિર્ભય પંડિતને દરબારનું તેડું મોકલ્યું.

ખિચારો પંડિત તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવા જ રાજાએ અવાસ કર્યો, “પંડિત-

રાજા! કહે છે તમે દાન લેના નથી! કહે તમે મારું દાન કેમ નથી લેના?”

“રાજાધિરાજા! મારું કહેતે. મારે તો ખરા પરમેવાનું મળે તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઉં એકા હું. આ રાજાપાટ તો આપના પડીલનાં છે; એ કંઈ આપનું પેનાનું ન કહેવાય. તેથી-”

સુન રાજાને પંડિતનું કહેવું સાચું લાગ્યું. પંડિતને બીજે દિવસે કંઈ આપવાનું કહી વદાય કર્યો. વિગારમાં રાજાને રાત પડી. નગર-ચર્ચાં જેવા મારું બીખારીના શાકાં-તુટાં કપડાં પહેરી લીધાં અને એ બહાર નીકળ્યો.

રાતે જાણે અંધારૂં થયું અને. રાત્રી રાંશ-માકાર! રાજા ફરતો ફરતો એક-લુહારની કુદાત આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં બડી સળગતી હતી, અને એક છોકરો ધમબુ ધમતો હતો. બડીમાંથી લાસચોળ લોખંડો શળાઓ કાઢી બુદારે એમણે પદ ધર્યાં. રાજા પાસે આવ્યો. આ બીખારીને લુહાર બોલે રહ્યા.

રાજાએ લુહારને પિત-મો. “ભાઈ મને હવેડો મારવાનું કામ આપ્યો? મારાથી જનરો તેટલું કામ હું આપીશ.” લુહારે હવેડો દાસમાં આપ્યો.

રાજાએ થોડાક વા કયાં, ન થોડીવારમાં પરમેવાનાં એકેએક વણા, રેલાથી એ જાણે નાઇ ગયો. ચાકી જવાથી રાજાએ લુહારને કહ્યું-“ભાઈ, હવે જસ; મારાથી આટલું જ કામ થશે, હવે હું ચાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ.”

લુહાર તો સાંભળી રહ્યો ને બોલ્યો.
“વાહ, આટલી મહેનત કરી એમાં હું શું
આપું? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય
છે તેને કંઈ ચાર આના મળે છે, તો તને
શું આપે?”

“બાઈ, એ વાત ખરી પણ મારે તો
ને આપશો તે મોનામહાર જેવું છે. મને તો
ને ખરા પરમેવાનું મળશે તે જ મારે
લેવાનું છે.”

લુહારને પહેલા તો અજાણ્યા બીખારી
તરફ જોવાનું કંઈ કારણ નહોતું. પણ આ
વખતે જરા સામે જોયું તો એને બીખારીને
પાંદે કોઈ ગર્ભશ્રીમંત જેવું જણાયું. તાપ
તથા યાદશી રાગનું મોહ લાગ્યોળ થઈ
ગયું હતું.

ગળાએ છતાં થઈ જવાવાની બીકથી
આંકું જોયું. લુહારે એક તાખાનો પૈસો બીખારી
તરફ ફેંક્યો. હરખાતો હરખાતો રાગ તે
ઉપાડી લઈ, ઘેર આવી નીગતે ધમસાટ સ્તો.

સવાર પડતા જ પૈસા પડિતને રાગને
તેડ મોઢયુ રાગને સનમાન કર્યા પછી પેલી
તાંત્રમુદ્રા પડિતને દાનમાં આપી. “હિજરજ
આ મહારા ખગ પ્રમેવાની ‘કુલની પાખડી’ છે
તે ચીકારો.”

પડિતે શુભ મંચનું કદી દક્ષિણા લીધી,
ને ઘેર ગયા. પડિતાણીના મનમાં આજે મોટી
મોટી આગાઓ હતી. રાગ મોતું આપને એમ
એના મનમાં હતું. એ હરખેર સામે આવી
અને પૂછ્યું, “જનાવો, જોઈ ગળગળે શું
આપ્યું?”

તાખાનો પૈસો જોઈ એ બહુ નિરાશ થઈ
ને એને ખૂબ રીસ ચડી. ગીમ્મા ને રીસમા પેસો
પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બદલ તુલશીચામ-
માં જઈને પડ્યો.

સવારે પડિતાણી તુલશીમાની પ્રજ્ઞ કરવા
આગણમાં આવ્યાં ત્યારે એક અચરજ જોયું.
છોડ સાથે એક બીજો મોટો છોડ ઢગ્યો હતો.
પાંદે પાંદે સોનામહાર વળગી હતી. એનો
હરખ તો માય નહી.

પડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સં-
સાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દેવથી બળવા
મંડયા. વગર દાન લઈ થયેલી નિર્ભજપડિતની
મુદ્દસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પડોશણેને અદેખાઈ થઈ. પડિતાણીને
ઘરેણા દેખી એમના મનમાં જોણું આવ્યું.

થોડીક સોનામહાર ચોરી લેવા એમણે એન
રંગો. “એટલી બધીમાંથી બે ચાર તોડી લ-
ઈશું તો શી ખખર પડવાની છે?” એમ
એમણે ધાર્યું.

મજરકે વહેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો
પડિતાણીના તુલશીકપારા આગળ છારીમાની
આવી પહોંચી. ચોનારૂં આંખ ફેરવી, કોઈ જોતું
નથી એમ ખાતરી થઈ એટલે બળેલાયે સોના-
મહાર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ વાળ્યા કર્યા.

ખગ પરમેવાનું ધન જોળવાય તો તે
લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે, “કુટી
નીકળે” છે. અહીં તો એવું કશું થયું નહી;
પણ એક નવાઈ થઈ.

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી
ખસેડ્યા બળે નહી. એક બીજના સામે જોઈ
બધી જોડાણા થઈ મઠ. “નહી, હવે તો ચોર
તરીકે સ્વાદમાં ખપવાના” એવો વિચાર આવ્યો
એટલે એમની ગમરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી ખમો પોતાના ઘરના માલ-
મેને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી ખ-
ગોથી પડિત અને પડિતાણી જતગી હતાં.
સૌ એમ થઈ ગયા. વાન. મરીમાથી ચીટ, અને
ચોરથી દરખાર તુધી પડોચી મઠ.

તુલસીકપારા આગળ તો જોવા જેવું ચર્ધ રહ્યું. પંડિત ધર બહાર આંગણમાં આવ્યા. સૌના હાથને એ ધીમેથી આડકથા એટલે જાણે કશું જ નથી એમ હાથ છૂટા ચર્ધ ગયા.

અથ યી ઇતિ મુઠી આ બધી વાન રાગને કાને પડી. રાગનો નિર્મળ પંડિતને જોલાવ્યા; ખુલાસો માગ્યો.

પંડિતે કહ્યું, “ રાગધિરાજ ! એમાં કો-તક જેવું કશું નથી. મને આપે જે ખરા પર-સેવાની તાત્ર મુઠા આપી હતી. તે કંઈક અક-

સ્માત કારણને લીધે તુલસીકપારામાં પડી. ત્યાં એવું સુંદર ઝાડ ઉગ્યું. બાપજી ઝાડને પાંદડે પાંદડે સોનામહેર ચાલે છે !

“ રાગજી ! હું નહોતો. કહેતો-આપનું પોતે ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય ખીન્ન દ્રવ્યથી લાખ-માણું ચડીવાનું છે. ખરા પરસેવાનાં વાનેતરમાંથી જ પુરૂષ ઉઠે ને કાંચે છે, ”

રાગ કહે: “ સાચું; પંડિતરાજ ! પણ એ તો મહેરાનું ઝાડ કે ખરા પરસેવાનું ઝાડ ? ”

૧૩

૧૧. ૧૧. લલિતભાદ્રન સુનીલાલ ગાંધી :

સરસુ

૧

કલ્પનને કોણ વારી શકે ?

મુરેન્દ્ર તો કલ્પનાના ઘોડા એવા તો ઘોડા-વતો કે શોઝો તેને ધુની કહેતા.

એને વારંવાર એમ થતું કે જાગતો જાગ-તો જાણે સ્વપ્નામાં ડુબી જતો, પોતે જાણે ખીન્ને જ કોઈ હોય એમ એવા સ્વપ્નામાં પોતાને જોઈ રહેતો, કોઈ સાત નદીદિનારા ઉપર કોઈ ન્હાનીશી એકલ મહુલીમાં, સુંદરતાની લાડીલી પુત્રી કલ્પવાડી વડે શોભી રહેલી મહુલીમાં; એ સ્થાન કુલવાડી અને મહુલી સમસામાં થાણ સિંચનાર પોતાની સહધર્મચારિણી મુઠ્યા સાથે જાણે પોતે બેઠો બેઠો, કેલ્પનાના સંગીન મહીં બળી જતો જતો કંઈ કવિતા આતો હોય કે કોઈ પુસ્તક રચનો હોય; અને સ્થાન, સમય,

સાથી અને જિત્તિનાં અનેના સંવાદ રૂપ જીવન-સરિતા કુદરતની સવિતામાં ખગખગ વહી રહી હોય...

સહધર્મચારિણી મુઠ્યાની મુકોમળ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મહિરાક્ષીનું નૃલ્ય, તેના વચનોનું કૌમુદીચરણ, તેની અનુરાગરંગિત લલ્લના, તેના લલ્લનામુકુલિત હાવબાવ, એવું એવું કંઈ તે જોયા કરતો....

આતું આતું મેળવવાના અભિલાષ તેના ઉપડતા હૃદયના મધુરમા મધુર શુંજાવવ હતા.

પદ્મ આજ્ઞા ! તે કેટલાંને મૃનસંજીવની દ્રઢ જીવાઈયાં અને પાછાં નવજુવાન બનાવ્યાં છે. તો કેટલાંવનું જીવન ખાઈ ઝેર પણ દરી દીધું છે ! કેટલાંને તે ઠોડરો ખવડાવી ગળાવ્યાં છે, તો કેટલાંવને જીવનભર તવસનાં ને તલસનાં

જ રાખ્યાં છે ! તું સુગંધના હો કે પાતાલકન્યા, મનુષ્ય તને ત્યજતો નથી, તું એને છોડતી નથી !

૨

બાવીસ વર્ષે મુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની ફિલ્મ-મુરીઓમાં પારંગત થઈને પરણ્યો અને સંસારમાં પડ્યો. એ પરણ્યો કે એને પરણવું પડ્યું. સંસારસાગર એ પોતે તરવા પડ્યો કે સાગરે જ તેને આકર્ષી લીધો અને ન ડુબવાને માટે હાથ મારવાની ફરજ પાડી. આઠવિકાનો અટપટો ક્રામરો તેને પણ ઉકેલવાનો વારો આવી લાગ્યો. જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પૂર્વ જન્મના સ્ફુલ્લિત સમો ખરો થઈ ગયો. સુખી જીવનનો માર્ગ કયો ? શાંત જીવન ગાળવાનો શો ઉપાય ? જનસેવા કરતે કયો આત્મકલ્યાણ સાધવાનો ઉત્તમ માર્ગ કેમ ઓળખવો ?

સ્વપ્ન અને વાંચન, વાંચન અને સ્વપ્નના જ રાતદિવસમાં વર્ષો ગાળ્યાં હોય એવા જીવનને પ્રવૃત્તિમય જીવન તરફ રચિ શેની હોય ? વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ નહોતો. બાપદાદાની જમીન વારસે મળી નહોતી કે નવી ખરીદવાને પુછ પણ હતી નહીં કે ખેતીમાં પડી શકે. નોકરી કરવા જતા તેને પોતાની રસિકતા ઉપર ટાપ મુકાતો હોય અને હૃદયની શક્તિયા થતી હોય એમ લાગતું.

એની ભાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ પ્રેરતી હતી. એક માસિકના તંત્રી થવાનું જ તેણે પસંદ કર્યું. એક સેદી તરફથી નકાનાસર-ખા છાપખાનાની જોગવાઈ થઈ રહી.

૩

જતે દહાડે સરસુ સાસરે આવી.

મુરેન્દ્રને પરણ્યાં ને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં હશે પણ ત્હને લગ્નપ્રસંગ પછી સરસુને મેવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

અનેક રમણીય સંસ્મરણોના વિધવિધ રંગે

રંગાયેલું સરસુનું કંપના ચિત્ર ત્હને ઘણીએ વાર આનંદ પમાડતું. તે ચિત્રમાંની સાક્ષાત સરસુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કંઈ કંઈ મનોરથો ઘડવા હતા તે સૌ ણીભૂત થવાનો આ પહેલો જ અવસર હતો.

સરસુના માબાપે સાદું ઘર, બહેલો અને લાયક યુવાન પતિ જોઈ મુરેન્દ્રને સરસુ પરણાવી હતી. ચારચતુર્થમાં મનુષ્યના હૃદય લેખ વાંચવાની દિવ્ય શક્તિ હોતો તો કદાચ આણું ન બનતે !

સંસ્કારી માબાપનું સન્તાન એટલે સરસુ પર ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી. જીવનની વસંતમાં જ-પ્રારંભ કાલમા હૃદયકમળની પાખડીઓ ખીંચી. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને સહજ સંસ્કારની અસર ઉંડી પડી. દિલે સ્વતંત્ર થવા દાવો કર્યો. હિંદુ સમાજમાં અત્યારે તેને કચરી નાખ્યું. પોતાની કલ્પના વિના સંસારની દૃષ્ટિએ તે પારખી થઈ ચૂકી.

હૃદય જેને કથુલવું નહીં તેને પાને એ પડી. ન બોલાયું, ન ચલાયું. હિન્દુબાળા શર-માઈ. લગ્નજયે ન છોડાઈ. એના દિલમાં સર્વત્ર નિરાશા જવાઈ રહી. માનસશાસ્ત્રીઓ આ બહેણાકળી ને બહાવરી બનેલી બાળાની મનો-દશા કદાચ સમજી શકતે પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા, લોકોમાં અપકીર્તિ થવાનો ભય અને હિંદુ આચાર એ ત્રણેએ સરસુને જીવતી મારી.

પરણ્યા પછી પિયરમાં જેમ તેમ કરી બે વર્ષ વિતાડ્યાં. ઘણી ફેરી તો સાસરાની કંપના માત્ર ત્હને કપાવતી. સરસુ મોટી થઈ ને સાસરેથી આણું આપ્યું એટલે માબાપે એને વળાવી. માબાપે લગ્ન પછીના દેવાશોકથી લેવાયેલી બાળા હવે સાસરે જઈ સુખી થશે એમ ધાર્યું. તેઓ બિચારાં ક્યાંથી જાણે કે સરસુના હૃદયમાં દાવાળખ પ્રગટ્યો હોય.

૪

સરસુ સાસરે આવી. મુરેન્દ્રની બહેન કાન્તા ધરમાં હતી. તહેણે બાળીને આવકાર દીધો. 'તહમે હવે આજથી આ ઘરના રાણી,' કહી મુદરાત્મ્ય સોધ્યું. મુરેન્દ્ર હજી બહારથી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરસુ ફરતી ધરતી મુરેન્દ્રનો ખંડમાં જઇ ચડી. પુસ્તકો સામે 'જોયા માહણ્ય'. એક બે ઉપાધ્યાયો ને પાછાં મુક્યાં; 'મનને થયું કે લઉં ? અડધાય ? એમના જ હશે ?' વાંચી શકું ? શો દુઃખ ! આવી તેની મનોદશા ટાણખર થઈ.

કેટલીક મળ વીત્યા બાદ કોઈનાં પગલાનો અવાજ સંભળાયો. સરસુ પાછી ફરી ને ચમકી. 'જોયું તો મુરેન્દ્ર મ્હો મલકાવતો તેની સામે કિંમો હતો.'

જોતા જ સરસુ ફરી ચમકી, બહીલી પડી, કંપી. કપાળે પરસેવો વળ્યો. ધરતી બધી જોઈ રહી. મુરેન્દ્ર કંઈક સમજ્યો ને જોડ્યો.

'શુ સરસુ તું બીધી. મ્હારો ધાક લાગ્યો ? હું તો બાળક જેવો છું મ્હારાથી બહીચ નહીં, હો !'

રમણીય મુઝવણ અનુભવતો મુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ રહ્યો. સંદર્ભની મૃતિ સમી નિહાળીને પોતાની કલ્પનાતું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું. અને ભાવનાનો બાલક ભાવનાને માર્ગે પડ્યો. લેખક થયો; કલ્પનાસૃષ્ટિની મેળેક વર્ણની મુગા મળી; આશા ધળી; એમ પોતાને ધન્યભાગી સમજવા લાગ્યો. પરંતુ ઉરલેખ ન વાંચી શક્યો.

સરસુ શાંત જ હતી રહી. 'શું મ્હારી માથે નહીં જોઈ ?' વળી મુરેન્દ્ર મજમૂજ્યો. સરસુ નિરુત્તર જ રહી. ચાલી ગઈ. મુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હતી.

૫

ઉપરાઉપરી દિવસો વીતી ગયા. સરસુ મુરેન્દ્રની મદદમંચારિણી તરીકે આજ પચેક

મહિના રહી હશે. શરીર પરણાવેલું હતું નહીં કે દિલ. એટલે સમાજ શક્તિએ શરીર શરીર નાથને સોપાધ મયું, પરંતુ હૃદયઉદ્દેગ તો હજી ચાલુ જ હતો.

મુરેન્દ્રને ત્યાં સરસુ યંત્રવત રહી. ભાવહીન જીવન અને માનસિક આધાન, એ જોને મારે અસહ્ય થયાં.

મુરેન્દ્રનો સહવાસ તેને રજમાત્ર રચતો નહીં. તેનાં લાડ એને ગમતાં નહીં તેના મીઠા ભાવભર્યાં બોલ એને ઉલટા મુઝવના.

મુરેન્દ્ર કાંઈ રમજી વાન કરતો હોય તો પણ ત્હેનાથી ન જ હસાતું. ધણી ફેરી હૃદય-મન્યતાના વેગને રોકવાની સળંગ કેશીય કરતી મૂંઝી જ બેસી રહેતી. મુરેન્દ્ર જોડાતી જોડાતી ચાકતો ત્યારે જો નિરસ બોલ, બોલતી. તેની દયામણી દૃષ્ટિ, વિચારશીલ મુખાકૃતિ, બંદીવાન જેવા હાવભાવ, એ સર્વ જોઈ મુરેન્દ્રને અનેક તકવિતક થતા. પરંતુ ત્હેને સરસુના હૃદયમાં શું ભર્યું છે તે ક્યાંથી સમજાય !

મુરેન્દ્રને વ્દાસ કરતો જોઈ પોતાથી સાચું વ્દાસ બતાવાતું નથી, હૃદયભિન્ન વિપરીત જ હોય છે, એમ સમજી સરસુ હંમેશ નેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાખી રાખવા મથતી. તેની ગેર-લાજરીમાં વાગણીઓનો ઉભરો કાઢતી, રહતી, રહી શાંત થતી. વળી રહતી, વળી સાવધાન થતી.

હૃદયનું કુખ કેને કહે ! સખીઓને કહે તો કદાચ વાન બહાર જતા પતિ શંકાશીલ થાય. પતિને પોતાથી આડી વાન કહેવાય પણ શી રીતે, હૃદયનું કુખ હૃદયથી ખખાતું ન હતું. હૃદય ઉપાડાતું ન હતું.

૬

મુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક રિયલિટી ધીમે ધીમે બાન થવા માહણ્યું. બીનું તો કશું ન સમજાયું, પરંતુ અંદરું તો પાળી શક્યો કે સરસુ સખી નથી. ધાતું ઘણું મમત્રાને અને

કહે કે 'ત્હને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મ્હને તો કંઈ નથી. હું તો સારી છું ત્હમે શું કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ કર્યા કરો છો?'

સુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યગ્ર રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખપન વધવા પામી જ નહીં ભાગ્યે સો નફા ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું. ગમે તેવા સારા લેખો ભેગા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ઘણું દેવું પણ થયું.

બિચારા સુરેન્દ્રને ખપર ન હતી કે જનસમાજને ભાવનાઓનું કામ નથી. જનસમાજ ભાવનાભૂખ્યો નથી. તે કલ્પનાસૃષ્ટિની વિહારવાટિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજાથી ખરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપનું! ભાવનાધેરાઓ ભલેને પોતાના આદર્શો બધ્યા કરે અને ત્હેની પાછળ મરી રીટ. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં રહેલાં છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વંધ છે. જનસમાજ આપકાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોઆ!

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસમાજના ખાક સાથે અથડાઇ મનપ્રાપ્ત થઇ ગઇ. તેના આદર્શો, મનોરથો સવે ના ચૂરેચુરા થઇ ગયા. વિધિએ અધુરામાં પુરું કર્યું. સરસુ માંદી પડી અને છાપવાનું બળી ગયું. લેણદારે શરિયાદ નોંધાવી.

વિશ્વવિદ્યાલયના ફિલ્સુફી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્વતા છવનકવહ્યા નકામી નીવડી. કોણ તેને સંપરે! પૈસા ક્યાથી એ લાવે? દેવું ક્યાથી ખતાવે? નોકરી-નોંધારાનો આધાર જે સુશિક્ષિત હિંદનું એક્સલવાન્સ હથિયાર, તે એકલી બિચારા સુરેન્દ્રને માટે ગ્હી.

સત્તર ટકારો અરજ કરી પરંતુ ભાગ્ય કૃપાં હોય એટલે જવેથી પડવાર્થ. ગમે ટકાણે અરજ માન નોંધાઇ.

ઘરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહીં, પાસે પૈસા નહીં, બધી આપદથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ ગયો. રનેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે? આટલું ભણ્યો તે શું બીજા માગવા એમ મોંઝે નહીં તો પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલું સતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાંખે!

લેણદારની જમી આવી. સરસમાન બધું ધમકાઇ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રજુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેભાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્યરનું હૃદય કરીને બેઠો. ખોળામાં સરસુનું માથું મઠ તેના કરમાયેલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે થોતીયાના છેડા વતી પવન નાંખતો હતો. સરસુ બેભાન જ હતી. તે લગ્યો.

'સરસુ માર કરજે, ત્હને દુઃખી કરવાને જ પરણ્યો. હું હનભાગી ત્હને ન જ સુખી કરી શક્યો.'

બેભાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડ્યા; આખ ફાટી અને તે અચેતન બોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શું નેહું છું! આ હું, પેલી મ્હારી બહેનપણી નિર્ભળા; અને પેલા કોણ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે હવેનું એની એજ જંખના! એજ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર! મ્હારે નથી જોવું! પણ એ શું જોવાતા? 'ખીલ્યાં પુખ્તો, ખીલ્યું ઉપવન, ખીલી રહી શી આ.' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધું શા માટે! આ મરણ પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પણ મ્હારે એ જોવું! ના, ના, મ્હારે નથી જોવું."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને બીજી પાંખે બદલાયા. સુરેન્દ્ર એના અર્દાનહીં કડના વાળવાળું લેવાયલું પણ

મુન્દ્ર મો જોઈ જોયા તે મણુખો. 'શુ ત્વને
હૃદયનાથ હતો ? શુ તુ બ્રથ નિર્ભય મગની
જેની દીમતી હતી તે આવી.' આગેશમા
મુન્દ્ર સમ્મતુ માયું નીચે મુકવા ગયો.

ત્યા વગી સમ્મતુ લરી

“અરે મહારે એ જખનાનું” શુ કામ.

મહારે તો બસ મદાગ મુન્દ્રેન્દ્ર મદાગ આચા સ્વામી
મહારે દને બીજાનું શુ કામ. 'હૂં હૂં, ના
માટે ચેવેનાં પ્રેમ બધી નથી જતુ.' દિંદુ
બાગાને બાગતો, ખતિ નાથે પ્રેમ કવમ
નથી કનુ.”

મરુતુએ જોગમા સુની વાગી, જોગમા તેના
દાથ ઉજાગાને છાનીને માગ્યા પડ્યા. મુન્દ્રેન્દ્ર
દાથ પકડી લીધા. મુન્દ્રેન્દ્રો નમજી પગી કે
મરુતુ છ મદિનાથી મ મેચ પામતી હતી તે
સૌ ના માટે હતુ. મરુતુની વિગુદિને આથ
આવી નથી એ પચુ તે નમજી મકો.

પાછી મરુતુ વરી

કયા માલબ્યા પગી મહને ચાહી શકો ? મહારે
માટે શુ ધાગો ? ”

મુન્દ્રેન્દ્ર દાથ ફેરના લાગ્યો. વાકો વગાને
તેના હોઠ પોનાના ટોઠ માથ ચાખ્યા

સરમુ ગાત ચઢ ગઢ. થોડી વારે હથકારી
આવી. મુન્દ્રેન્દ્રની સમ્મતુ મુન્દ્રેન્દ્રની ન રહી. એના
ખોગામા દેહવનિકાજી તે 'સમ્મતુ સરમુ' કરતો
લાથ ધસતો નહી ગયો. મોટેથી રડી પડ્યો.

ખાસા પછ ન હતી ધમા સ્ત્રી મરી ગઈ
હતી. તેના છેવડા સરકાર કવવાલુ સાધન ન
હતુ તેની માગી રના કગનાર કોણુ ? દુષ્ટ જન
નમાજ કે જે કવનામક દુષ્ટિને પોપનું ગિફતુ
આપે છે અને કવના વિવગ બામિઓને ઉગે
છે અને તેના આદર્શ માટે ધ્યાન આપી જ
શકેના નથી તે ગુજ સજનમમાજ જેને મન પેગી
પાંડા જ માગી બીજુ બધુ 'યથ' છે તે.

અને બીજે રનેદમાઝ દિદુમના કે
જોમા પ્રમને રચાન નથી એદયમના નામનિચાન
નથી મનિચના જ નાનામા વા પી ને છે.

છ

સરમુના ૧૧૫ પર ગુલાને મેરે રી બે
નાનાની બમડી વેગી મુન્દ્રે તેના છેડા
મરેકા કાઠે. માગી દાસનના વિચારે તેને
દિસાનો બનાવે દુખે રીચાયો અને ૧૬૫
૧૧૫

ચિ. “વિલાસ”:

અમ્પક

એક વખતે અમોઘ્યામાં બચ્ચર દુકાળ પડવાનાં ચિન્ન જણાયાં. યોમાયું પુરું થવા આવ્યું પણ એક પણ ટીપું વરસાદ ના પડ્યો. અત્યારથી જ પીવાના પાણીના સાંસા પડ્યા. શું થશે તેનો ખયાલ સરખો પણ થઈ શકતો નહોતો. આવી રીથતિમાં મંદિરોમાં પુષ્કળ લોકો જવા માંડ્યા. દેવેને વિનંતિ કરવાની કોઇપણ રીત બાકી ન રાખી. અતે દેવોનાં મન પણ પીગળ્યાં. શહેરીઓને એક મંબીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે ‘વરણદેવને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો દવન કરો. અને તેમા એક નાના બાળકનો ભોગ આગો.’ આ સાંભળીને બધા ખુબ જ ખુશી થઇ ગયા. એક બાળકને ભોગે આખું શહેર બચે અને તે કાંઈ કર્યું અથઈ નહોતું. આખા શહેરમાં દવનને માટે ભારે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે બે દિવસ દવન કરવો. અને ત્રીજે દિવસે બાર વાગે ભોગ આપવો. અને પછી બે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે દવનને શરૂ કરવાનો દિવસ પાગે આવતા રાત્રીગરે ચાદ દેવકાંચ્યું કે ભોગ આપવા માટે બાલક તૈયાર કરવો પડે. અનેક ઘાલણે શેરીએ શેરીએ બાલકની માગણી કરવા નિકળ્યા. પણ દરેક ઘરમાંથી કોઇ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો. એક પણ ઘરમાંથી પોતાનું બાળક આપવા કોઇપણ તૈયાર નહોતું. આ વળી નવી ચંચાલ હતી થઇ ને માણસ બાળક આપવા કશુંય હોય તેને દમરો સોનૈયાનાં ઇનાગો આવવાનું જાહેર થયું. બધાએ ધાર્યું કે વખત આવે જોઇ લેવાશે. દવનના બે દિવસ પુરા થયા. પણ દવન સુખી કોઇ બાળક

મળ્યું નહોતું. બધા તો વિમાસણમાં પડ્યા. બે દવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરણદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય.

ત્રીજે દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માણસો એક બાળકની શોધમાં નિષ્ફળ ભટકવા હતા. બાર વાગે ભોગ આપવો જોઇએ, રાત્રીગર ચિન્તામાં દવન પાગે ઉભા હતા. દમરો લોકોની મેદની બાદમાં હતી. એટલામાં રાત્રીગરનું હાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે પાછળ જોયું તો રાત્રીગર એકનો એક પુત્ર ઉભેલો જોયો. તેણે નારંગી રંગનાં લુગડાં પહેર્યા હતાં. તેની કાળી આંખો ચમકતી હતી ને તેના લાંબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર શુગળાં વળીને પડેલા હતા. તેને જોઈને ગોરને નવાઇ લાગી. તેણે પુછ્યું: “રાત્રીકુમાર તમે એકલા ક્યાંથી?” “દવન જોવા.” જવાબ મળ્યો. “ભોગ ક્યાં છે? દવે મધ્યાહને થોડી જ વાર છે” કુમારે કહ્યું. આ ઉપરથી ગોરે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. પછી કોઇ બોલ્યું નહિ. એટલામાં રાત્રીકુમાર મધ્યાહનના ચોપરીઆ શરૂ થયાં. તેનો અવાજ કાને પડનાં જ કુમારે ભયંકર જગના દવનમાં એકાએક ઝુકાવ્યું બધા લોકો તો આભા જ બની ગયા કુમાર તો આવડા મોટા દવનમાં અદરજ જ થઇ ગયો. પણ એ જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી ધુમાડાના મોટેમોટ નીકળવા માંડ્યા. તેમા એટલી તો મુશ્કેલી હતી કે બધા ચકિત થઇ ગયા.

પાંચ દિવસમાં દવન પુરો થઇ ગયો. છટે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. તે સામટા સાત દિવસ પડ્યાં જ થયો. પછી બાકીનું યોમાયું

પુષ્ટગ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાંથી અચ્યું.

x x x x x

હવે હવનની કાંઈ નિશાની રહી નહોતી. પશુ જ્યાં રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગા ઉપર બહુ રીતે એક મોટું ઝાડ ઉગી નીકળ્યું. તેના ઉપર ફૂલ પશુ ખીસ્યાં. તેના રંગ નારંગી હતો. અને તેની મુલાસ-રાજકુમારે બસિદાન આપ્યું ને છુમાટામાંથી સારે જે સુગંધ નીકળેલી- તદ્દન તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ ઉપરથી આ ફૂલનું નામ 'અમ્બક' 'પાડયું' તે

સમયથી માંડીને અમ્બેધ્યામાં આ ઝાડ અને ખાસ કરીને તેનાં આ નવી તરેહનાં ફૂલ પવિત્ર ગણાતાં થયાં અને અમ્બેધ્યાની રાજગાદી ઉપર જ્યાં લગી આ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ચાલ્યું ત્યાં સુધી એક એવી પ્રથા પડી, કે રાજાને અભિરેક કરતાં પહેલાં બધી ક્રિયા અમ્બકપુષ્પને રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામાં આવે તો જ તે પછીનો અભિરેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય. કારણ કે પ્રગ્ન અને રાજકુટુંબને ચોતાને ભોગે દુઃખના મહા મંદટમાંથી તારનાર કુમાર અમ્બક પાટવી કુંવર જ હોતો.

૧૫

શા. રા. ધેકુંઠસાય શ્રીખતવાય ઠાકોર :-

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી હરવાળ પાસે આવેલા એક નાના મકાનમાં ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મૂલત શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપના હતા. "ઈશ્વર દયાળુ છે" એ શ્લોક પર તેમણે ઉપરોક્ત સદૃશ્યો ને પાંચ દશ દર્શન આપ્યાં. પછી શાળાના વિવેચનની થી અમર થઈ છે, મોઢાએ હાંકી બોલે લાંબો છે કે કેમ તે બદખ્તરા તેમણે શાન્તિવાદને ઉગ્રો કર્યો.

"શાન્તિ, ઈશ્વર દયાળુ છે, એની દયાને પાર નથી, એની આજુ રોજ પ્રેમથી બક્ષિ કરતી નેહાએ, ખી ને ?"

* મેરી કેરેલી (Marie Corrie) દૃન એનનામ વિગ્રીએસ (Angela's Wicked-ness) એ કુંડી વાર્તાની અનુાનિ.

"ઈશ્વરને હું માનતો નથી; અને ઈશ્વર જેવો કોઈ દેવ તો હું તેને મિલ્યાં છું" અદભ વાળી શાન્તિવાદને હું જેટ જવાબ આપ્યો.

૭ માસ થયા શાસ્ત્રીએ વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી સાર પેનાનાથી બનવા પ્રયત્ન આરંભ્યા હતા. થોડે અંગે તેઓ સાર થયા હતા. અને તેમણે આવા જવાબ મળ્યો એમ ખાતર જ ન હતું. તો એ મન કાષ્ટમાં રાખી તે બોલ્યા, "શાન્તિ, તું હું દેદે છે ? તારાં માતૃ આજે દેશણે લાભનું નથી. ઈશ્વર પર પ્રેમ ગાખે એ તારી ફજ છે. મને તેવો બધવા

૧૫

શુ દરે છે ? ફરીથી એવું મા બોલીશ. તું આજ સુધીમા શું શીખ્યો ?”

“ગુરુજી, મેં કંઈ ખોટું કહ્યું નથી. હું ઇશ્વરને ધિક્કારું છું.”

આ શાળામા મોટે ભાગે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા. તેમના શરેલા તુટેલા કપડા, માદવા શરીર, દિક્કા મોઢો, તેમના મામાપત્ની ગરીબાઈનું પૂરૂં ભાન કરાવતા હતા. દુધ ને ઘી જેની શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઈ કોઈ વાર ખાવાના સામા ખડે, અને પેટ ભરીને હાશ કરી ખાનાનું મજા એ તો ભાગ્યે જ બને. આવા અર્ધા બુખે મગ્તા મામાપત્ની પ્રતિ ઇશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને ગ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે સૂત્રો ક્યાવી પ્રવચન કરી શકે ? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-ભાગતી દુખાવ અવસ્થા રાજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજરોળ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરકનસાઈ ક્ષણે ક્ષણે ગમે તેના રૂપમા દેખાતા સંભળાતા નહે-એવા વાતાવરણમા ઉછરતા, મગજના ને શરીરના વિદારી વિદાસવાળા બાળકોને ઇશ્વરની અમાધ આવા સમગ્રવધી સહેલી નથી. ઇશ્વર જેવું કોઈક છે એવી તેમને અધશ્ચલ ખરી તેને ધિખારવા એ ખોટું, એમા પાપ છે એવું કંઈ કંઈ તેમના મનમા વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, બૂલબૂલેલા અથવા તો માત્ર બંધગોર લાગે પડતાવે. કરવાને બદલે તેણે છદી વલણ પડકાર્યું એ બેદ ધાબીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

“છોકરા, આજે તને બૂત વળગ્યું લાગે છે મારા શિક્ષણ પર તું ધન દેવ છે તું સુ દેવેલા માગે છે ? ઇશ્વરને ધિખારનાનું કંઈ કારણ ?”

“કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારું છું.”

“એ કંઈ જવાબ ના કહેવાય તારા તરફથી મેં સારી આશા ગમી હતી. તારા જેવા ખીન છોકરા ન નીવડે તે સાર. તારી સોજતથી તેમને છટા રાખવા પડશે હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારું વર્તન બદલાવ્યું બેઠરા તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ.”

“આવા નીતિ અનીતિના ટાલવા અને પણ રચતા નથી મારે મારી રાખત સુધારવાને સાર જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં ચોક્કસ જ મળે એમ છે.”

“છોકરા તારા બાપ તો મરવા પડ્યા છે”

“હા, અને તેથી જ હું ઇશ્વરને ધિ-કારું છું.”

શાન્તિ નેસનેર બોલી ઉઠ્યો. “તમે કહેો છો કે ઇશ્વર સધળું કરે છે, ખરું ? તો એ જ ઇશ્વર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઈનું બૂંડું કંઈ નથી, અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે એમના રોડે રજા આપી. આવા વખતમાં તુરત બીજો નોકરી ક્યાથી મળે ? અમારી પામે શુ હોય ? જે હતું તે માઠગીમા પૂરું થયું અને હવે તો ઘરમા પુરતું અનાજ નથી. આથી વત્તી કમાલ દશા તે કેરી હોય ? મારી મા પણ મરી ગઈ. ગરીબ બવા પડોશીઓની દુકથી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહેો છો કે ઇશ્વર ભલો છે અને મૌ તરફ અમી-દષ્ટિ રાખે છે ! તદ્દન ખોટું. બે ઇશ્વરને માગ બાપની દગ્ગા નથી તો તેમની અને દગ્ગા નથી.”

બાળકવજ્જાના મોઝાથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગબર વલો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આબાદ દોહરણ અમરકાંક દના, જરાય મુશકેલ પણ

હતો. શાસ્ત્રીજીને હવે બોલ્યા સિવાય છુટકો ન હતો, આપ કાઢી તેમણે કહ્યું, “ઉધી પૂતળીના મૂર્ખ નાનન હોઈગ, તારા બાપને બીજો નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની કસુર હો, કદાચ કામ આવડતું નહીં હોય. તે માદા પડ્યા અને ઇશ્વરે તેના સામે નથી જોયું એવું તુ કહે છે ને ખરે દોષ તો તેના કર્મો એવા હશે-તે પાપી હશે ”

શાન્તિની આખોઆ જવાણા પ્રક્ટી, દોઢ ફેદી ઉઠ્યા, શરીર કોધથી કુજવા લાગ્યું. “તમે જૂઠું બોલો છો મારો બાપ તમારા જવા કરતા હજાર દરજ્જે સારો છે ” મોટી સાદે આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાચાંચો ચૂપચાપ થઈ ગયા, પણ તેમના મનમા આ વેળા રો અજબજાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા જોઈલા જ સમજી શકે શાસ્ત્રીજી કુવાપુવા થઈ-લા હતા, કારણ આવું અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યું ન હતું. ગભીર વદને તે બોલ્યા. “છાકરાઓ ‘જેવું કરે તેણે પામે,’ ‘વાવે તેણે લાણે’ એ સત્ત પર મે તેમને અગાઉ ધણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે. શાન્તિના દિવમા દુધ બુદ્ધિને પાસ થયો લાગે છે, નહીં તો એના મગજમા આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાથી ? એવા છાકરાથી તમે સી દુઃખ ગ્રેહો તેમા તમારું ભજ છે. તમે સી મારી આત્મા પાગળે જ ”

૨

શાન્તિદાસના પિતા કુબેગદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા મિલ પુરાણી તેમ જાણીની હતી. એજન્ટ મહેનતુ પ્રમાણિક ને દયાબારવાળા હતા. કામગીર વર્ગને રાહત આપવા માત્ર તેમણે મહત્ત દયા ખાતુ, ખાજગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પકતર બાવે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલ્યા હતા વર્ગ

તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કાગલી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજુર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગ્યાએ રથાથી ટટતો નથી. દર મહિને દશ ટકા, પદર ટકા અને કોઇ કોઇ વાર તે વીસ ટકા જોડલા મજુરો મિલોમાથી દરેકેર ચતા નહે છે કારકુન વર્ગથી તેમ થઈ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની ઘોડી ધણી યે કદર કરી દોષ તો તેવે રથળે જીવન ભર રહેવા હજારે એ સ્વાભાવિક છે ઉપર કહેલી મિલમા દાખલ થયા પછી કદી ગભીર ગુનહો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યા સુધી, લાથ પગ ને ચકિતઓ ચાલે ત્યા સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને સુખે શેલસો મળતો. પાંચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુબેગદાસ તે વેળા ૩૦ ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રમગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂ. ૩૦) મળના. ઉમર લગભગ ચાલીસ વર્ષની હશે.

યુરોપના મદાભાગન મુદ્દ દગમિયાન અને તે પછી-લગભગ નાન વર્ષની મુદ્દન સુધી-હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ધણી સંતોષકારક રહી. સને ૧૯૧૫-૧૬ થી તો એ ૫૪) એક વર્ષ વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા. ગ્રેસના બાવ ફેકે ને ભુસકે વધ્યા. બ્યાન પણ તેવા અપાય મજુર વર્ગના દરમાયા તેમણે દરતાય પાડી ૫૪) ફીક વધ્યા, તેમની સાથે કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી, પણ તે પ્રમાણમા ઓછી હતી સખત મોઢવારી તથા વધતા જતા ધરબારામા આખો પગાર ખવાઈ જતો, દેવુ થતું ને માદગી કે એના પ્રસમ તો નાસરપ નીવડતા મજુરવર્ગની જેમ ધણી ધનીઆખી તથા છામન સૌ કામે જત્ય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આખાની ચિરકાગ ટક્કતી નથી. વિવાયતમાં વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિર્ગર્થ કબજાઓ પર એક સિનેમા દર્શકને દાખ મુક્યા. હિન્દુસ્તાન ઇન્ડસ્ટ્રી કમિશને તથા બીજી કમિટીઓ એ તેની સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ મના નાથી એક યવ લાખના, કોઈ કોઈએ ગુસ્સાન ભતાનના માથુ, એને તેમણે પણ ખર્ચાં એકા કરનાના માગ મોખ્યા “ આખે આને તે પહેલો દડાય ” એ ન્યારે દાખા વર્ષ તથા દાખુનો પર, તેમના એવાનમ (મો-ધનારી બચુ) તથા બાનમપર પહેલી કાનર મુકાઈ. કેટલાયે મનુષ્યો ને દાખુનો રૂબ આ પાઈ કુમેરદાસ આખાનો એક હતો.

એની માથે બીજા દશ દાખુનો રૂબ મળી હતી સોએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને કમર મળુ ને એ પાગ રીઆ એકા પગાથી પણ આ વખતમાં નોકરી આન નાખના નિનતિ દેવા નહી કહુ તેમન આશા હતી કે નાના શે તેમના પિતાનુ નામ રાખશે તેમને પર ને ચાનને ન ગરીબ દારુન વર્ગનો શેટલો આ બારીક સમયમાં નહી લાઇ શે મોગ શેનો દેટ પડ્યાને દોઢે વર્ષ થયુ હતું

દારુનોએ પોતાની દમીકત બંહેર કહી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ ગળી સાબળી, પણ નાના શેટ પોતાનો નિર્ધુવ શરે તેવો નથી એમ કહ્યું

“ શેક સાહેબ, સાગ વખતની જેમ અમને નભારી લો મિત્રોની ખગમ સ્થિતિ કઇ લાખો વખત નહી મે ” કુમેરદાસ મગમગો થઇ બોલ્યો

“ સ્થિતિ ક્યારે ચુરગે એ ચોક્કસ ના દહેવાય એટલે અમારે ત્યા દર્દી ધર્મશાળા કે પાલંગપોગ નથી કે જેને તેને નકામા ગળીએ.”

જવાબ સાબળનાગ આખા બની ગયા આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોઢ રાખી ગમ ખાઇ જવાનુ હતું ચોટી દર્મિત આણી કુમેર-દાસ બોલ્યો આપનુ કહેવુ વ્યાજબી હશે, અમે આપને તરદી ના આપન, પણ રેલવે, તાર ઓશિમ, યુનિમિપાલિગ, સગદારી ખાતાઓ ને ખાનગી પેટીઓ, કોઈ દમણા અમને સધરનાર નથી અમાગ એવા મડો નથી કે જેના કંડ માથી ચોટાયે શાલો અમારે ધર બેસવા વખત આવે ત્યારે મગે. સગદાર તરદી પણ તેની કઇ ચોજના નથી અમારે કેનો આશરો લેવો ? અદી ત્રણ દમર માલુસોમાંથી અમાગ જેના પચાશ પોણાએ એકા ચાપ તેમાં કપનીને કેટની બચત થાના ? બચત કરનાના મીજા ઘણા નના છે આપ રિયાગ કરી જુઓ ”

“ એ જેવાનુ કામ તમારે નથી ”

વંદુ બોલવું અર્થ હતુ

વાર મારેખ આપના હૃદયમાં નામ વમે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેના કૃપા કરશે ”

૩

કુમેરદાસનો મહવાડ દિવમે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આગે સવારે બધા દાહટરે ‘ વધુ દિવસ નહી કાટે ’ એવા નિગરાજનક ઉદ્ગાર દાહ્યા હતા મનાથી શ્વાસ રૂધાતો હતો, અને કવચિત કવચિત બાન જલુ મેલું દોઢ માસના મદનાડમાં અશક્તિ ઘણી વધી ગઈ હતી અનાજ એવો મદ થયો હતો કે પથારી પામે બેસનાર જ બરોગ સાબળી શકે. આખો પણ ઉંટી ડાંગી ગઈ હતી મિઠાના પાસે શાન્તિવાસ નિજાગેરી આસિને બેગે બાપની આ અવસ્થા નેધ એની આખમાંથી આમુ ખા યા મેલતા ન હતા શાગમાંથી ગુરજમે દાહ્યો, મમેવડીઆની મોળન બોલકી થઈ, મા ગઈ ને બાપ પણ ઉઠશે કે કેમ એ અનિશ્ચ

મંથય પડતું, એવી રિયતિમાં આવી પડેલા આ નિરાધાર દિશાર વયના મનમા સા સા વિચારો-એ ગડમથક મથાવી હશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી.

કુમેરદામે આંખ ઉઘાડી.

“શાન્તિ, આજે નિશાએ નથી ગયો?”

“ગયો”તો પણ...માત દિવસ સુધી સાળામા નહીં આવવા શુરુએ હુકમ કર્યો છે. અને તે પછી પણ...દેહાથ દાખલ ના કરે.”

“કેમ એમ ?” આતુર ચિતે કુમેરદામે પુછ્યું. “તારાથી ગુન્હે થયો છે?”

“બાપા તમે ફિકર ના કરો. દોષ મારો છે, ખીમ કોઇનો નથી. મે” કહ્યું કે ઈશ્વરને હું પિત્તરું છું, અને તેથી શુરુ શુરુ થયા ને મને કુન્દ છુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કરો. ભક્તે હું એવો હોદરા. પણ હું તો એમની શિખામણની ધાતોથી ધરાઈ ગયો છું તેથી તમે કે હું તલભાર મુખી થવાના નથી કે આપણી રિયતિમા ફેર પડવાનો નથી. આપણી કુન્દાનો અંત નથી, અને તેનું દારણ બે ઈશ્વર દોષ તો એવા ઈશ્વર સાર મને ચાહકમાંથી દોષ ?”

“મેહા, એવા વિચાર મા આણ. દુશ્વરને પિત્તારીશ નહીં. એવું કદી કરીશ નહીં. એ મોતોનાય છે, દયામાગર છે. બાઈ, એની બુદ્ધ કદી થતી નથી. આપમે સૌ એને બૂલી ગયા છીએ-બુદ્ધ આપણી છે, અને તેનું પરિણામ સૌ ભોગવે છે. દુશ્વર જે કરે છે તે સારા સાર જ દોષ છે. અનુભવ મહેથી તને શ્રદ્ધા આરગે. તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એજે મને આપી. અમારો મસાર મુખી હતો...દલે તો પ્રસુ અને પત્નિ હાલી ને તો નીક.”

“બાપા, માઈ નામ શાન્તિ કેલે પાડ્યું ? મારા જન્મ પછી તમને શું કામ મચ્યું ?”

“બાઈ તારી જૂન છે. નામ પાડનારે ને નાઈ નામ કયારે પાડેલું : પત્નિ તું તારી

માનો અને મારો આનંદ હતો. અમાઈ જીવન શું દુઃખી હતું ? પૈમે ટકે જે નીટબણા પડતી તથા ખીજ જે કંઈ જાણુપ લાગતી તે તારી લાજરીમાં તને જોઈ વિસરી જવાતી. મુખ ને દુઃખ એ મનનાં દારણ છે. મોટરો ને ગાડીઓ-મા દોડનારા, વાડીવણના ને બંગલામાં રહેનારા સૌને મુખ છે સંતોષ છે, આનંદ છે એવું માનવું એ બ્રમણ છે. પૈસો વધુ મળયો ન મળયો એ નસીબાધીન છે; પણ છત્રીએ લ્યાં સુધી કોઈ પામે મ્હો નીચું ધાડી દાય ધરવો ના પડે તથા ખોટી રસ્તે લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ બસ છે. એ માઈ માંગણું હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે. બેટા, એને વિમારીશ નહીં. એનું ખરા દિલથી પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કર અને હું કુન્દા નહીં થાય. તું પણ સમજી છે, ઉમરના પ્રમાણમાં તારી સક્તિએ સારી ખીલી છે. કોઈનું મન કુભવીશ નહીં અને થાય તેટલું સૌનું કામ કરી છુટજે. તારા નામ સુગળ જેમ મે” તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યાં છે તેમ આગળ પાઠ્યગાને આપતો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહીં બુવે.”

આટલું બોલતા બોલતાં કુમેરદામ યાદી ગયા. આ થમ તેમની સક્તિ બદલ હતો; પત્નિ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો. શાન્તિ તરફનો જાણે છેવટનો ધર્મ તેમણે બળતી રીતે દોષ એવો મતોય તેમને થયો. તેમના મુખપર સાંત છાયા છવાઈ ગئی.

“બાપા, તમે બહુ યાત ના લો. મારી બુદ્ધ થઈ કે તમને આટલું બધું બોલાવ્યા. જુ-એ, તમે કેટલા દારો ગયા ? તમે નીસને શું મ્હો તાકરને બોલાવું ?”

“ના. બાઈ. દલે બહુ થયું. તું મારી પામે જેમ આજની ગત દુઃખી હાલ. એમ માઈ મન છે.”

શાન્તિએ મોં ફેરવી આંખ લૂછી ને ઉઠેા નીસાસો નાંખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે એટલામાં કુબેરદાસ પંચારીમાંથી એકદમ ખેડા થયા. "શાન્તિ, જો, જો, તારી મા.....મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં બૂલે ને આવશે." ભીંત તરફ કુબેરદાસ એટી ટશે આંખો ફાટી જોઈ રહ્યા. શાન્તિદાસ બેઠાકાળે થઈ ગયો ને દુરકે દુરકે રોષ પડ્યો.

"બાપા, બાપા, શું છે ?"

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝગમગાઈ ગયો. હાથ ને ગરમીમાં પડેલા શાન્તિદાસને કંઈ સંમત પડી નહીં.

"ખેડા, તારી મા મને બોલાવે છે.....

જો.....આ.....આવી.....હું જઈશ હોં... શાન્તિ! "શાન્તિના માથા પર તેમનો હુજતો હાથ પડ્યો. "બાપ,.....ઇશ્વરને.....કદી.....ધિકારીશ.....નહીં.....તેના પર.....ગ્રેમ.....સંખળે.....અને.....અને.....તેજ.....તાર્ક.....રક્ષણ... કરશે." આંખો ગીચાવા માંડી. શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. "બહાણી, આ આવ્યો," એટલા રાખેા એકદમ મોટે સારે બોલી કુબેરદાસે માથું નીચે નાંખ્યું.

૪

રાતના દશ ગણ્યા, અગીઆર ગણ્યા, બારના ટકેરા સંમળાયા તેણે શાન્તિદાસને ઉંચ આવી નહીં. થોડી વારમાં આગલી ખૂસ પડી ને એ પંચારીમાંથી સરાયો ઉઠ્યો. લોકો દોડદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો બળ્યો ને ચાલ્યો. આગ દૂર નહીં હતી. બટકા પાસેથી દેખાતા હતા. નિશાળની પંડામાં આવેલું ગાવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સગળી ઉઠ્યું હતું. પવનનું જોર હતું, એ માળનું જૂનું ઘર ને અમદાવાદ મુનિસિપાલિટીના અંધેર કારખાનમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાચુમાં ના રહી. તેના દૂર પંજમાં કેટલાં ધરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાન્તી-

જીએ ઉપરથી પાતું મેલ્યું, નશીબના બળીઆ તે બચી ગયા. તેમનાં ધણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનને અધબેબાન દશમાં ચંદરથી ધસડી આવ્યાં. બહાર આવતાં જ તેમને બાન આવ્યું, અને "અરે પ્રભુ, મારાં છોકરાં," બોલી હાંશળાહાંશળા ધર તરફ દોડ્યાં.

ઘરમાં પેસવું અસકલ જેવું હતું. તાપ અસહ્ય હતો. અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલાવેા હતો અને આખું ઘર સપાટામાં લીધું હતું. લાકડકામ બળતાં વાર રી ? બંબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી. "બહેન, અંદર જવું એ હવે કેવળ માંડપણ છે."

"બાપ, મને જવા દો...મારાં બાળકો સાથે ભલે હું બળી મરું...પ્રભુ, પ્રભુ...તેમને બચાવ."

બંબાવાળાએ કાંડુ રહેજ નેરથી પકડ્યું, ને ગદગદ કંઠે કહ્યું, "બહેન, તમારા વર્સેપાત ને કપાંત મિથ્યા છે. ઘરમાં દોડવાનાં કાંકાં છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઇશ્વરને સોંપો. હવે તો દેવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે."

ખરી વાત. દેવી મદદ સિવાય તેઓ બચે તેમ નહીં હતાં. અને જુઓ. જોતજોતામાં લોકોના ટોળામાંથી ગર્ભ કરતો એક કિશોર ધરતી આવ્યો, ને કોંઈ અટકાવે તે પહેલાં શરત ચૂકાવી સળગતા ઘર પર કુડકા મારતો ચઢી ગયો. લોકો દંબ થઈ ગયા. ગાવિંદરામની નજર પડી ને બળબીન ચહેરે તેઓ બોલી કહ્યા, "અરે, આ તો શાન્તિ!"

લોકોના ટોળાંએ નામ ઉપાડી લીધું. "સાગસ, શાન્તિ સાગસ, ધન્ય તારાં માથા-પને, ધન્ય તારી હિંમતને." બધી આંખો સળગતી ખારીઓ તરફ દરી રહી.

"જુઓ, જુઓ. આ એક બાળક તો બચ્યું." પોતાના હાથમાં ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઈ, ધુમાડા ને અગ્નિની

જવાબમાં વટારી, બળી બેલી બારી આગળ
શાન્તિ આવી પહોંચ્યો ને નીચે સહીસલામત
જવાનો રસ્તો ચિંતાતુર ચહેરે જોઈ રહ્યો. આ
દસ જણા પીછોટી સહ બળતા ઘર તરફ ધસ્યા.

“શાન્તિ ગમરાઈશ નહીં. બચ્ચાને નીચે ફેંક.”

બાળકને આરતેથી નીચે ફેંકી શાન્તિ
એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાંચ વર્ષનાં
બીજાં બે નાનાં બાળકો સાથે બારી આગળ
હરી દેખાયા.

લોકોના ઊત્સાહનો, અધીરાઈનો, આનંદનો
પાર ના રહ્યો. આખું વાતાવરણ વાહવાદથી
ગાળ રહ્યું.

“હવે કોઈ પણ અંદર રહ્યું છે ?”
શાન્તિએ-મોટા અવાજે પુછ્યું.

ધાવણ બાળકને છાતીસરસી ચાંપની
શિવગૌરી આગળ આવી. “નહીં, બાપુ. તે
સૌને અણીશ્યદ બચાવ્યાં છે. ઈશ્વર તારા તરફ
અમી નજર રાખે.”

જરાયે ઉનાવળ કે ગમરાયા સિવાય તેમ
પોતાની જાતની પરવા રાખ્યા વગર એક પડી
એક છોટરાને નીચે ધરેલી ચાંદરામાં નાંખ્યા.
નો ફેંકતે હવે શાન્તિની સલામતી સાર ચિંતા
પેળી. કારણ પાસેની દિવાલ દાગવા લાગી હતી
ને છાપડ પડે પડે ધઈ રહ્યું હતું.

“ઉનાવળ હર. શાન્તિ! સાલ, આ તન્હ
લોહને એકદમ હારકો માર.”

શાન્તિના રૂક્ષા મોં પર હાથમર સ્થિત
રૂઝ્યું. આગળ પાછળ નજરે હરી જોવો શુરો
મારવા પડે છે તે જ વખતે તેના કુમળા ચરીર
પર દિવાલ તથા છાપડ તૂટી પડ્યાં. શાન્તિ
લોંચ પર પછડાયો ને તેના પર બગતો કાટ
હરી વચ્ચે. લોહા દિમન ધરી ધરવા ને મદા-
નદેને પ્રાપ્તી કાટ દર હરી, સખત દહેવા,
છંદાઈ બેસા, મડે મડે ધઈ રહેલા શાન્તિને

કાટયો; તેને દલકે હાથે હાથ પર લઈ ધુમાડા
ને તાપથી દૂર સુવાડ્યો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી
પહોંચી અને ફેરી પ્રેરણાનાં સાધન બેસા આ
નાનો જીવને પગે પડતી, આશીર્વાદ આપતી,
મોઢળે મોઢાએ રોઈ પડી. તેનું પોતાનું બાળક
આ પગે જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને
થઈ. શાન્તિને બાન હતું. તેની મુશ્મુદા
શાન્ત હતી.

“માહ. શા સાર રહ્યો છે ?... બાપા
ગઈ કાલે જ ગયા... મારે ય જતું જ છે.”

“શાન્તિ. એવા વિચાર ના કર. તને મારે
ત્યાં મારા પોતાના બાળક મારક રાખીશ
ઈશ્વર તને ઝડ આરામ કરે.”

“શરૂ. એ આશા હવે નક્કી છે....
મારી પામે આવો... મને મળી આવે.”

“માહ, કેવું ફેરે મારી આવે ? બગે
તો જીંદગી બર તારા એકાગ્ર્ય ધર્મા છોડે.
કિમન પ્રેમ ને બોદાઈતો પાડ તે મને શીખ-
વો છે. હું તને એજણી ના રાક્યો.

“શરૂ !... વર્ષમાં બેસ્યો... ને બેહું
હતું... મારી જીવ... સમજાઈ છે... છંદર ને
કરે છે... તે સારા સાર... મા ગઈ... બાપા
ગયા... હું આ માથો... કેવો બામદાગી ?...
માહ !... આશિષ આપે.”

આ કમળાજનક દેખાવ જોનારા, આગળ
પાછળ જોવાની આંખોમાં આંસ છતકાઈ રહ્યાં.

“બેટા !” શિવગૌરી તેના માથા પર
હાથ ફેરવતી બેસી. “મારા જેવીનું વચન
જાતું હોય તો મારી આશિષ છે કે તે પરમ-
કૃપાળુ તને તેની ગોદમાં લે ને અનન્ય શાન્તિ
આપે.”

“હા... ય. હવે... હું... નીરાને... સુખ...
ખરે... ઈશ્વર... મારું... છે.”

૧૧. બા. હરગોવિંદદાસ ઠાંઠાવાળા:

ઓઢો જમ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમા કોટકલી નામે ગામ હતું. સાંના જમના નાના બાઈનું નામ ઓઢો હતું. ઓઢાની ઉમ્મર પચીસેક વર્ષની હતી. તે વાંકડી મૂઝવાળો ફાંકડો મઢે જવાન હતો. તેનું વિશાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતું. તેની મોઢી ને અણીઆળી આંખો જેમ હા-મણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મોઢી નજર-વાળી હતી. તેની શિક્ષક શૈલીતી, તેનો બાધો કદાવર છનાં ઉચેર ને પાનળો હતો. તે સ્વભાવે હસમુખો ને ટાળી હતો; તેથી તેને સૌ મારી પેઠે ચલાતાં હતાં. તે સ્વચ્છ ને તંગ કપડાં પહેરતો, અને હથિઆર સજ્જને જ્યારે તે ઘોડે-સ્વાર થતો, ત્યારે તો સી પુરવો તેને જોઈને છક થઈ જતાં. તે જેવો શસ્ત્રવીર હતો તેવો જ સત્યવક્તા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય સદ્ગુણો તેનામાં હતા. તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને લગોટબંધ રહેતો.

બંને ભાઈ વચ્ચે ધાડો પ્રેમ હતો. તેઓ સાથે જાય પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતરૂં પથુ કરે. નછકના કુંગર પર બેસીને તે ધણી વાર આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસના હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, ટંકો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરેલા ટોકા વડે કુંગર પરતું જંગલ માછ રહેતું. કુંગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હસ્ત્યાદિ પશુઓ નિર્ભયપણે ફાંફર કરતાં હતાં. તમારી જામની પહેલી પત્ની ગુન્ટી જવાથી તેણે બીજી વારતું લગ કર્યું હતું. ઠકરાળાં ૨૧ વર્ષનાં ને ખૂબસુરત હતાં. તે પોતાના દિવર પ્રત્યે ધણે વડાલ જતાવના. દુર્લભે ઓઢાનું મુંદર શરીર ને તરફા-વચ્ચાથી તેમનું મન નિદ્વળ થયું.

એક વાર ઠકરાળાએ ઓઢાને પોતાની મેઢીએ બોલાવ્યો. તેને લલચાવા માટે જે સામગ્રી જોઈએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી. ઓઢાને માઢી પર બેસાડીને તેની છોક નછક ઠકરાળાં બેઠાં, અને અનેક તરેહની રસીકી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરાં કરવા લાગ્યાં. ઓઢી ક્ષણે જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચમ્પું નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો. આખરે ઠકરાળાંએ પતંગ પર જઈને ઓઢાને તેમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. ઓઢાને હવે ભાભીની વૃત્તિ વિષેની સમજ પડી ગઈ. તે માઢીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે બાઈએ આવીને તેનું કાંડું પકડ્યું. તે ખિન્ન થઈને બોલ્યો; તમે મારાં મોઢાં બોળાઈ એટલે મારા છુપ્પ છો. અને હું તમને હંમેશાં તે જ પ્રમાણે લેખું છું છનાં તમે આ શું કરવા છજો છો? હું બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનાર લગોટબંધ છું. માઢે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરખો થઈ શકશે નહિ. તેણે કાંડું તરછાડીને જવા માંડ્યું ત્યારે ભાભી ધુરંદ્રીને બોલ્યા. દિવરજી તમે જાનના નથી તો તમારી વિરજ મારે સખત દલાજ લેના પડશે. તમારા ભાઈને ઉઠુ અવળું સમજવળીને હું તમને દેશવટો લેવડાવીશ. ઓઢો કંઈ જણ ન બોલનાં ઉતાવળે ઉતાવળે દાદર ઉતરીને આવતો થયો.

રાતે ઠકાર મેઢીએ પધાર્યાં ત્યારે ઠકરાળાને હુટપુટ ખાટલી લઈને સૂતેલાં દીકાં. ઠકારે પાને આપીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બાઈએ રોવા માંડ્યું, અને ધણે આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે 'આજ તો તમારા ભાઈ મારી લાજ લૂંટવા માટે મેઢી પર એકદમ ચડી આવ્યા હતા. મને પત્ની

એટલામાં હોયલે ચોાંક માણસોને જધા સાંદીઆ સોંપાને કહ્યું કે તમે એ સાંદીઆ હાંકી આપવા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાંડા સાંદીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાંદીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઝોટોના માણસોને કમજો રહી શક્યા નહિ, સારે તેમણે હોયલને એ વાત કહી. હોયલે જઇને એક મોટા સાંદીઆને આગળ કૂર્ચો એટલે બાકીના સાંદીઆ હારખંધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઝોટોનાં માણસો ચાલતાં થયાં. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઇને જમાદાર ગાંડીઆ સાંઠ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે અણહિલેપુર જઇ બાદશાહને ખબર કરી કે બિસલદેવનો લશ્કરે મરના દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાંદીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ. તે મોહું લશ્કર તૈયાર કરી જતે મેદાન પડ્યો. અને તડામાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાંદીઆ રસ્તે પાડીને હોયલ મઠમાં આવ્યો તો ગાંડીઓ સાંઠ ને તેના જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઝોટોને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણુ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનું લશ્કર જલદી આવી પહોંચશે. માટે આપણામાંથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને ખીજાએ સાંદીઆ સત્વર હાંકી જવા. આ બેમાંથી તમે કયું કામ માયે લો છો? ઝોટોએ કહ્યું, હું સાંદીઆ લઇ જઈ છું. એટલે બાદશાહને ખાળવાનું કામ હોયલને માયે આવી પડ્યું.

હોયલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામે થયો. પરંતુ પોતાનું જળા ઝોટોને બતાવવા સાર તે ધીમે ધીમે પાછળ દડતો ગયો, અને ઝોટો સાંદીઆ લઇને જતો હતો તેની નજીક આવી પહોંચ્યો. ઝોટોને લાગ્યું કે હોયલ

પાછો દડતો જાય છે માટે સાંદીઆને એક ટેકરી પર દબા રાખી તે હોયલની મદદે આવવા લાગ્યો, સારે હોયલે ના પાડી. તેથી તે જિંટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોયલે હવે પોતાનું જળ ખરેખર અજમાયું અને તેણે બાદશાહના જળને પાશું દહાવી દીધું. બાદશાહે વિદીનેા ઇલાજ અજમાવ્યો પણ હોયલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ ચાકરોને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણુ ગયો.

ઝોટો જામ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોયલને મળ્યો અને બંને સાંદીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંને જુદા પડવાને રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોયલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મારા ભાગના સાંદીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઝોટોના માણસો બોલ્યા કે સાંદીઆ અમે હાંકી લાગ્યા છીએ માટે તેમાંથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોયલને ઘણી રીસ ચડી. ઝોટોના લશ્કરમાંથી તેણે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આથે ફેંદી દીધાને બોલ્યો કે જો હું ચલાઉં તો તમને સધાજાને ફેંદી ફડં ! સાંદીઆ હાંકી આપવામાં ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીંસવામાં તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહેંચની વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાણુખી લાગે છે.

ઝોટોએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, બાકી ઝો, એ હોયલ ન હોત તો આપણે સાંઠયો હાંકી લાવવામાં ફત્તેહ પામ્યા જ ન હોત. હોયલ કેવો મરાકમી છે તે જુઓ:—

ગ્રાજ તોલ્યો તાડે, જેમ જાનકે બકાલ; તે સું વડા ના મુસો બેસીઓ, કડાં વેચી દા માલ.

ખરૂં જોતાં તો બધી સાંઠયો તેમની છે માટે તેમને આપી લો. ઝોટોની નેક વૃત્તિ જોઈને

ગ્રાજ-ધોડા મુસો-મારો બેસીઓ-સાપી કડાં-સાંદીઆ વેચો-વહેંચી

રીતે લાગ્યાવા માંડી, પણ હું જ્યારે એકની બે ન થઈ ત્યારે તે ધમકી આપીને આવ્યા ગયા. દવે પછી તે શું કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દો તો જ ભારતી નિરાંતે કહેવાય. 'બાદની શુદ્ધ વર્તણૂક વિશેની દોષારને ખાતરી હતી, તેથી તેમણે ઓનાકાની કરવા માંડી એટલે બાદમાં સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો; તેથી અંતગતને તેમણે આપની કાંઈ જ બાદને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું.

બીજો દહારે સવારે બાદને દેશવાર કરવાનો હુકમ થયો. એટલે શું પરિણામ આવશે તે ગણતો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા આવ્યા વગર સત્વર તૈયાર થયો. અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઈ તે પોતાના વડાના હુમરને જુદાર કરી પરદેશ જવા નીકળી પડ્યો, અને શુર્ગર નૃસેષ વિસમદેવને જઈ મળ્યો. વિસમદેવે તેને બારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. ઘોડા જ દિગમમાં બને વચ્ચે પાડી મિત્રના બધાઈ. એક વાર બને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસલે પોતાના બાણના ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને એટલે જનને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વિસલે કહ્યું કે 'જ્યા સુધી અશુદ્ધિપાટણ નજીક ધોળામઠમાં બાદ-ચાદની સાડો છે તે લેવાણી નહિ ત્યાં સુધી હું અજ નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છું! એક વાર મેં ચકાઈ કરી તેમા નિષ્પજ થવાથી મેં આવું આકર્ષે પણ લીધું છે.'

આ સાંભળી એટલે જનને પચાસી આશ્ચર્ય સુધી લાગી ગઈ. તેણે કહ્યું, "મહારાજ, હું બાદ-ચાદની સાડો લઈ આવું તો જ તમારું અજ ખાઉં." તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલુંક પાપટજ લઈને ચકાઈ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જય છે એટલામાં તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપથી હતી. તેણે આખે અંધે હથિઆર રાખેલા હતા

પાંડે નાનકડી એટલની દાસ તથા તીરેનો ભાણે આવી રહ્યા હતા. તેણે એક હાથમાં પોલાણ બારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેણે સ્વયં પણ મોઢક હતું. તેણે એટલને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લરકર સાથે ક્યાં સીપાવો છો? એટલે સંપૂર્ણ વાત અથ દનિ માંડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો. હું પણ તમારી સાથે આવું છું. રસ્તામાં માણનાં ચાલનાં બને પોત-પોતાની બદાહુરીની વાતો કરતા હતા. વચ્ચે એટલે સવારને પૂછ્યું કે તમારું નામ શું ને તમે ક્યાં રહો છો? તે બોલ્યો મારું નામ હોથઈ, અને હું તમે આવ્યા તેથી થોડેક ઉંચે અંખાસર નજાવ નજીકના નેસણ (ગામડા-મુઆડા) માં રહું છું ગપાંડા માગતા ભારતા તેઓ ધોળામઠ આવી પહોંચ્યા.

ધોળામઠ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું. ત્યાં બાદચાદના સાંદીઆ (ઊટા) બંધાના હતા. તેને શરતો જળસે કાઢ હતો. રાતની વખતે જ્યારે એટલે જન સાંદીઆ ઉપર હુમલો કરવાને પર્યો ત્યારે તેને આવન પડ્યું કે જાપો અજગર અને અંદરથી જખરાં તાળાં સાંકળેથી વાગેલો હતો. લરકરનાં માણનેને લાગ્યું કે જાપો ઉપરી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઈને એટલને વાત કહી. એટલે જનને ત્યાં ધણી મહેનત કરી પરંતુ જાપો ઉપરી ન શક્યો. પછી બધાએ હોથસ પાસે જઈને કહ્યું કે, અમારાથી જાપો ઉપરી શકતો નથી. માટે તમે તમારું જાજ અજખાવો. હોથસે જઈને જાંપાને ચાંબલા સાથે સમૂળશે ઉપેદી આવશે ફેંકી દીધો! જાપો ખુલ્લો થતાં જ એટલનાં માણસો અંદર છુસી ગયાં. સાંદીઆની ચોટી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાંના ધણીકને લરકરે કાર કર્યાં. આ ધમાક આવી રહી હતી, એવામાં બાદના ચોટીધારે તેમના જમાદાર સાથે જગી ઉઠી હથિઆરબંધ થયા.

હોયલ રાજ થયો ને બોલ્યો કે મારે એકે સાંઠ નેહતો નથી. માટે એકાદ જનમ, તમે સધળી સાંઠો લઈ જઈને તમારા માલિક વિસજ-દેવો સુપરત કરો. કેમકે તે લઈ આવવાનું તમે તેમને વચન આપ્યું હતું. જામસાહેબ, લો દેવે તમને રામરામ છે. આપણે વિપ્રુટ પડવાનો વખત આવ્યો. તેથી મને દિવગીરી ચાલ છે. બંને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી ઓંખે જુદા પડ્યા. હોયલ જ્યાં સુધી નજરે દેખાયો ત્યાંસુધી તેની તરફ એકાદ નેહ. રહ્યો. તેને લાગ્યું કે હોયલનું શરીર એક સ્ત્રીનું જેવું રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજી મુશ્કેલી પડી નથી. તેથી, તે કિશોર-વયસ્કા સુધી છે, વળી તે કોઈ ગામતો, દોરો, ને હોઈ. એક નેસડામાં પડી રહે, છેલ્લે જ્યાં તેનામાં આટલું બધું બળ કપાઈ રહ્યું છે તે કોઈ દેવી જીવ હોવો નેહએ. બચવા તેને શહેર સરખા કોઈ બળવાન દેવનો હાથ હોવો નેહએ.

એકાદ જનમ સાંઠીઆ લઈને વિસજદેવ પાસે ગયો. પોતે લીંગે પશુ પાળવાને એકાદ સકિત-માન થયો તે નેહને મહારાજને ધણે આનંદ થયો. મહારાજ પાસે કેટલાક માસ રહ્યા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસજદેવે કહ્યું કે ઠાકોર, તમે અહીં મજૂરથી રહો. તમને હું સારો દરમો આપીશ, અને ગામગરાસ પશુ બહિસ કરીશ. માટે તમે મારી પામે રહો. તમને કોઈ જાતની અંગે દરકત આવવાયી નથી. એકાદએ ઉતાર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું. તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ મને ખાતરી છે છતાં બહુ દિન વીતી ગયા માટે મારે પાછા ઘેર જવું જ નેહએ. તેના અતિ આશ્રય નેહને વિસજદેવે ન છૂટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઓંગળ, દ્રવ્ય અને ઘેડેસ્વાર

આપ્યા. મહારાજને મહાદ કંઈ રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો.

ઘેડેક ગયા પછી તેને પોતાના મિત્ર અને સંપ્રામનો સાથી હોયલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારનાં ગળા લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. તે હોયલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં સંપ્રામર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઈને નહાતી તેના જોવામાં આવી. તેના માથાનાં વાળ એટલા લાંબા હતા કે તે વડે તેનું આપું શરીર ઢંકાઈ ગયું હતું. પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઈ દાઢ્યું રહ્યું નહિ. એકાદ બહુચર્ચ પાળનારો દોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને તેના જ તેણે પૂંક વાળી. સ્ત્રીએ કંઈ કંઈ બિંદુ ને આંતરે ઉત્તેજા નેહ તેણે પોતાનાં તમે કાણ છે અને કેણી તરફ જવો નોંધ્યો છો! જામે પોતાનું નામ આપીને કહ્યું કે નજીકમાં નેસડામાં મારો મિત્ર હોયલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જાઉં છું. સ્ત્રીએ કહ્યું હું તેને જોળખું છું. તે એક બોલસામાં રહે છે. ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઈ જાઉં. એકાદ બાઈની પાછળ આવ્યો. બાઈએ કહ્યું ચાલો, આ ઘરમાં ચોટી વાર આરામ થયો. તમે ચાલો જાઓ છો. એકાદ કહ્યું, પણ આ ઘરમાં કોઈ મરદ નથી. તેથી હું એકવી યેરી સાથે બેસી શકું તેમ નથી

એ સાંભળીને બેરીએ પાઠો ફેડી દીધા. તે બોલી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમાં હોવાથી પિત્તની ન શક્યા પણ મેં તો તમને દુરત જ જોળખી લીધા હતા. તમારી સાથે સંપ્રામમાં જનાર હોયલ તે હું જ! તમે મને નસાવરથામાં નેહ, માટે તમે મારા રવાની થઈ ચુક્યા. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના લેખાસગા રહું છું છતાં જો પુરુષ મારું આપ નેહ શકશે તેને હું પંદણીશ. મારા પિતાજીની ઠકરાન આંચકી લેવાવાથી અમે વખાના માર્યા આ નેસડામાં

રહ્યાં. યોડાં વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પશુ કૈલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેપ બદલીને પુરુષ તરીકે ભોંયરામાં રહેવું પડ્યું. બીજી કંઈ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોયલના આગ્રહથી તે હોયલને પરણ્યો.

જાન કયાં પછી બંને સુખચેનમાં રહેવા લાગ્યાં. કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. હોયલે એ દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખરેડ પાડ્યું હતું. એક દિવસે બંને છોકરાને લઈ ઓઢો નજીકના ડુંગરમાં ફરવા ગયો. સાંજનો વખત હતો, વાદળાં ચઢી આવ્યાં, મંદમંદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમાં આછી વોજળી થતી હતી, તેથી ડુંગર ઉપરના મોર ટોકા કરી રહ્યા. મોરના ટોકા સાંજળીને ઓઢાને પોતાનું વનન સાંભરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાસો નાંખ્યો. મોટા દીકરે ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાંસરે ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાત કરી. તેણીએ પોતાના રવામીને ઉદાસ થવાનું કારણ બધું આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વનન સાંભરી આવ્યાની વાત કહી. બાપએ ખુશીની સાથે વનન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વનન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામાં પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન

આપી ઘણી ખાનર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દરમિયાન અહીં એના મૂળ વનનમાં બે ચાર વરસમાં જ એની બામીના પાપ્રનો ઘડો બરાબાથી તેણીનાં કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જમથી પણ અનુભ્યાં ન રહ્યાં અને તેણે એ નરદ નારીને ગથેડે બેસાડીને તગડી મુકી. તે જ પળથી પોતાના બાપની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઈ ગઈ. એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તબવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમાં વળી વરસ વીતતાં ગયાં તેમ પોતાનું શરીર ધરકું થતું જતાં એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યું. ઓઢો જામ સતી હોયલ અને એક મહારાજના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામાં એના આવ્યાની વધાઈ એના મોટા બાપ સુધી પહોંચી ગઈ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા બાપના પગમાં પડ્યા. અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાધાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમાં લઈ લીધો. બંને બાપ આશ્ચર્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમાં અને પ્રજાહિતના નકાનાં મોટાં નિત્ય-કર્મમાં નિર્ગમતા હતા. સતી હોયલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેકી રહી.

કાન્તમાલા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય

૨૧. ૨૧. અતિચુખ્તકર કમળાશકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વર:-ઓહો, કલાકુંજ, આ બધાં કયાં પુસ્તકો છે ?

કલાકુંજ:-શુભરાત્રી સાહિત્યના સારામાં સારાં બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જોઈ તો ખરો, તમે કયાં પુસ્તકોને સારામાં સારાંની સ્પર્ધાનીય કક્ષામાં મૂક્યા છે ?

કલાકુંજ:-એ જોવા દેવાની વાત નહિ. માઈ જે ઉત્તમ તે તમાઈ ઉત્તમ નએ હોય. મુંદરતાની માફક ઉત્તમના વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ વિવિધતા થઈ શકે છે, ને તેટલા માટે ગર્યાનાં ચુંચણાને પ્રગમ આપવા હું રાજી નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-મનવેદ અનેક બાબતોમાં હોય છે જ, માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય ?

કલાકુંજ:-એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે ભાવનાઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો કુવારો. એને શુદ્ધ દર્શાવેલો કંટાળો હોય છે, ને મતભેદને વિશે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-એટલે ?

કલાકુંજ:-એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કોણ તે હું કહેવા માગતો નથી કહું ત્યારે

તમે ચુંચણું કરોને કે નર્મદ કરતાં દયા-રામ ચંદે કે નાનાલાલ કરતાં નરસિંહરાવ ચંદે કે લલિત કરતાં ખખરદાર ચંદે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-વાક, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંનાં બધાં પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામાં અનલ્લ રસ લેતા જણાઓ છો.

કલાકુંજ:-એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો કયાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-આ “પૂર્વવાપ” તો દેખાઈ જ આવે છે.

કલાકુંજ:-બલે દેખાય, પરંતુ મારા મનના ઉત્તમ માનેલા બાર કાવ્ય-પુસ્તક કયાં છે, ને મારે જાણવા હેતુ નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-બલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાદિકામાં તમને માત્ર કાવ્ય-કુસુમો જ મર્વોનકૂટ લાગ્યા.

કલાકુંજ:-તેને વિશે દર્શાવેલ સ્થાન નથી. કાવ્યાનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે. શાંતિના સમયમાં ચએલા રસિક અંતઃક્ષોભને પરિણમે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદ્ધાનમાં ખરે છે. કોઈ બાગ્યશાળાને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેનાં કુસુમોનો સુવાસ લેનારા પણ ખરેખર બાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જો કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો બાવનાઓ ને લાગણીઓમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; ને પણ, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય. બાકી તો કાવ્યમાં આનંદ સેવો એ મારે મન કલ્પનાએ ઉઠાં કરેલા ખોટાં ચિત્રોમાં કુદરત વા બાલિશા આનંદ છે; કાવ્યમાં આનંદ સેવો એ મારે મન બાવનાની બબકક કે લાગણીના બરા-કાઓમાં ધૈર્યઝોન આનંદ મળે છે તેવો, સૈષ્ઠ્ય આનંદ છે; અને કાવ્યમાં આનંદ સેવો એ મારે મન ગવૈયાઓને જે સંગીતમાં આનંદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદ-મસ્ત આનંદ છે. કાવ્યનું મર્મ કૃત્રિમતા છે; રે કાવ્ય એ મૃતિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ:-ઓ હોહોહો! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આખર કરી નાંખી. કાવ્યમાં તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે લાગ-ણીઓની સૈમ્યકૃતિ જુઓ છો. કાવ્યમાં તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર:-હા, એમજ.

કલાકુંજ:-હીક ત્યારે. એક પછી એક-કાવ્યમાં કૃત્રિમતા ક્યાં આવી ?

જ્ઞાનેશ્વર:-જે વ્યવહારમાં ન હોય તે કાવ્યમાં કપાયું હોય છે. આદર્શ પ્રેમ; ક્યાં છે ? દલિની દરપનામાં આદર્શ પ્રેમી; ક્યાં છે ? દલિની દરપનામાં આદર્શ ભક્તિ; ક્યાં છે ? દલિની દરપનામાં કાવ્ય એટલે દરપનાના થોડા દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાંએ ખેંચી જાય છે તેનું તેને બાળ રહેતું નથી, ને જે દુનિયામાં માણસને એ ફેરવે છે તેમાંથી જો તે વ્યવહારમાં જતાં સરખા-મણી કરવા માડશે તો તે દુઃખી થશે. કાવ્યનાં ચિત્રોથી કેટલાને લાભ થશે ?

કલાકુંજ:-લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું ક્લેત્વ સતત આદ્યાદ આપવાનું છે, નહિ કે કોઇ પ્રકારનો લાભ. લાભલાભની મણુનાએ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરનાર માણસ પ્રાતઃકાળે સૂઈને પૂજનાર માણસ પશ્ચિમમાં પગે લાગે તેના જેવો છે; વસ્તુનું એને ખોટું બાળ છે, અજાળ નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર:-દરે; પણ કાવ્ય માત્રમાં કૃત્રિમતા તો ખરી જ.

કલાકુંજ:-નહિ, જ. જો કલામાં કૃત્રિમતા હોય તો કાવ્યમાં તેમ હોય. કલાકાર શું કરે છે ? નૈસર્ગિક સત્યો, જે મધ્યખંડે નરી આંખે દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. જ્યવદારના વમળમાં મોટાવાયલો ગરીબ બિચારો માનવી નિર્મર્ગના નિરીક્ષણ મટિ અસમર્થ હોય છે; તે જે જે અનુભવે છે તે સામાનિક ઉપાધિઓના મોઢક ઓપવાળું હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-કેવી રીતે ? એક ચિત્રકાર લેલ એ જે સુંદર ચિત્ર દોરે છે તેનું સુંદર રૂપ જોવામાં આવે છે ખરૂં કે ? નહિ જ, ને તેથી જ એની પીછીમાં કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ:-નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરેજ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમજ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો દલિમાં કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિર્મળને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમાં કૃત્રિમતા કે નથી દલિમાં કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમાં કૃત્રિમતા-કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર જ, એની ઉત્સર્ગ-

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આકેષ્યથી એ એનું એ કામ સમજે છે. વ્યવહારમાં એવી વસ્તુઓ જોવામાં ન આવે તે પરથી એનાં ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિર્સર્ગથી સંતાકૃદ્દી કરે છે, વ્યવહાર નૈસર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તથા દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુંજ:-એલાશક. દિલસુરે! પણ શું કહે છે? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત શિલસુક જ્યારે શુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ દૂરે, દષ્ટનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈર્ગર્ગિક સત્યોનું આકેષ્યન કરવું, નિર્સર્ગની વસ્તુઓનું રસિક રીતે ચિત્રદર્શન કરાવવું, એ જ કલાકાનું તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે; અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે-કવિને કર્તવ્ય હોતાં જ નથી, એ તો સ્તુરણ્યોનો શુભામ હોય છે, કર્તવ્યશુદ્ધિને કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર:-અક્ષો, ઠીક-કૃત્રિમતાના સંબંધમાં તમારું મનતવ્ય જાણ્યું. દવે, કવિ એ જોઈએ આનંદ આપે છે, તેને વિષે શું કહો છો ?

કલાકુંજ:-મનુષ્યસ્વભાવ કદાચ માત્ર શુદ્ધ શુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી. મનુષ્ય, એ શુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બંનેથી દોરવાય છે; એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો શુદ્ધિ કરતાં લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. શુદ્ધિ તો માત્ર

માનવજીવનની નીકાતું સુકાન છે; પણ તે નીકાને લાંકનાર બળ તો-લાગણી જ છે. જ્ઞાનેશ્વર:-કવિઓ શું ભાવનાઓ પર વિશેષ

ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂદા જૂદા રસ કાવ્યોમાં આમે છે તે શું જૂદા જૂદા સ્થાપી ભાવોને જ બળે નથી કામતા ? એટલું જ નહિ, પણ કવિઓ શું લાગણીઓને લટાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુંજ:-ખરું છે, પણ તેમાં ખોટું શું છે કે તમે તેને જોઈ શકો છો નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો “જોઈ શકો છો,” એ શબ્દોને જ મારે મારે વાંધો છે. સ્ત્રીઓએ એવું શું બગાડ્યું છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને વખોડવાના હેતુથી જોઈ એવું વિશેષણ વાપરવું પડે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારું એ વિશેષણ નિન્દા ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર:-અરણ્ય 'હું જોઈશું, એ વિશેષણ પાછું ખેંચું છું. સ્ત્રીસન્માનની વાત આવે ત્યાં જમાનો ઘેસો થાય છે. ભક્ષે ઘેસો થાય; તે તેને લાગે વજન. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઈ પડ્યું ? જાણતું ? સારા કવિઓનાં કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમાં લાગણીઓને ઉશ્કેરનારું શું પાછું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુંજ:-ઉત્તેજન આપવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે એક નથી; ઉદ્દીપ્ત કરવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામાં જે જે સારી લાગણીઓ દબાઈ રહેલી હોય તેને તદનુકૂળ ભાવના ચિત્રોથી ઉદ્દીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કોણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-અબો, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

ખેના સંબંધ વિશે પણ તમારૂં મનતપ્ય નવપ્યું. પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કેની કે કાવ્યની શૈલી, પદ્યબંધ, એ ખરેખર કૃતિમતા જ છે. શું આપણે પદ્યમાં બોલીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં વાતચીત કરીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં વિચાર કરીએ છીએ ? નહિ જ. તો પછી પદ્યબંધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો બીજું શું ?

કલાકૃંજઃ—આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે, એક એ કે પદ્યબંધમાં કૃત્રિમતા નથી, ને બીજો એ કે કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય એવું કંઈ નથી. જ્ઞાનેશ્વરઃ—શું પદ્યબંધ કૃત્રિમ નહિ ? ત્યારે તો તમે પદ્યબંધમાં વિચારતા હોવા જોઈએ ને વાન કરતા હોવા જોઈએ. પણ અત્યારે જ તમે ક્યાં તેમ કરો છો ? આવી આ-ખાદ વસ્તુઓમાં મેં જોયો નથી.

કલાકૃંજઃ—પદ્યરચના ક્રેષ્ણ થઈ, માટે હમેશ તે જ વાપરવી એમ કેમ કહેવાય ? પદ્યવાચ સાથે માટે હમેશ ખાવાં ? વિષય, સમય પ્રસંગ વગેરે બધું જો લોકોત્તર હોય તો જ પદ્યબંધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપકાસનો પાત્ર જ થાય. પદ્યબંધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે; વગી તેથી સમોદ સંદિગ્ધતા-જ્ઞમાં વ્યવ્યતાનું ગર્ભ હોઈ શકે છે, ને વ્યવ્યતા વિના કલા ગ્રામી જ શકતી નથી—તે આવે છે. પદ્યબંધમાં આવેલા વિચાર હૃદયગમ થઈ શકે છે; હૃદયગમથી જોવા નીકળે તો હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા ક્યાં આવી ? બીજી હું તો મરજી સ્વાભાવિકતા જોઉં છું.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—નિક, ચાલવા દો; પરંતુ પદ્યબંધ

વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ બને ?

કલાકૃંજઃ—એ તો દેખીતું જ છે. પદ્યબંધ એ કંઈ કાવ્યનો આત્મા નથી. કાવ્યનો આત્મા ગતિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ ગતિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદભવે છે જ; પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદ્યબંધથી કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી—કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અસિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધત્વની વિરુદ્ધ છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—આ બધું ખરૂં, પણ શું તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે ? એક જાતનો કેટ છે ? એક જાતનો એવી રીતે છે ? ધણીખરા સુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શું પોતાના વ્યવહારનું દ્રેય બગાડતા નથી ?

કલાકૃંજઃ—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે ત્યારે તેમાં જ રૂચી કરવું, એ કેવો ન્યાય ? અલગ જ ખોટો. પણ તેમાં વાંક શું ચંદ્રનો છે ?

જ્ઞાનેશ્વરઃ—નથી. પણ છતાં હું જોઉં છું કે કાવ્યના વ્યાસંગથી જેટલા સુવકોનાં મન ખોટી પ્રતિભા પડે છે, તેટલા બીજાં કલાંથી નથી પડતા. સમાજ શું માગે છે ? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન, રાષ્ટ્ર શું માગે છે ? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. કાવ્યના વ્યામોદમાં જેટલા સુવકો ઓછા મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રતિભા એક શબ્દિક ગાંડપણ કહેવામાં આવે છે એ સુક્ત જ છે. મારું તો ૬૬ માનવું છે કે મંડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલબાજ નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ. રાષ્ટ્રદિત વિચારનારે તો,—અહા ! હું એક

ગેળી અવાજ સાંભળું છું, “ દિવિઓનો
ખલિષ્ટકાર કરવો જોઈએ. ”

કલાકુન્ડા:-કરો તેનોજ ખલિષ્ટકાર. દૂર કરો

એ અવાજને, હજીએ એ વિચારને, સલામ
કરો એ મનઘનને, ને મને લાગે છે,
પ્રણામ કરો આપણે બે અરસપરસને.

૧૮

ધિ “ ઉત્સર્ગી ” :

અંજની અને પુષ્કર

અંજની: આજે રોજ કરતાં કંઈ વધારે પવન
વાય છે નહિ વાનુ ?

પુષ્કર: મને નથી લાગતો.

અંજની: પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સદવાસ
પછી એ હું હજી આવો જ અતડો રહ્યો.

પુષ્કર: પણ, કો ? મને જેવું લાગે તેવું કહું,
તેમાં અનડાશ ?

અંજની: ના, ના, અનડાશ તો નહિ જાણી,
પણ....

પુષ્કર: પણ શું બોલો ? એમ કે હું એમ કહું
કે આજે પવન વધારે વાય છે. જસ.
ખરૂં ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણ્યું છે. મંસાર
માંડવો છે.

અંજની: હા, તેનું શું છે ?

પુષ્કર: અંજની ! જે દિવસથી મારા નય-
નમા પ્રણયરસના પુસ્તકો તે પાંચના માંડ્યા,
અરે તે પહેલાં એ હું તારા મૂળા હૃદયના
છાનામાના મંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી
ને....

અંજની: અને મહેં પણ સ્નેહ ત્હારી આબોમાં
પ્રમસ્તો રહ્યો, ને તારા દેવાના બીતરાક

રોજના સાંભળ્યા,—મને એ એમ તો થોડું
થોડું દિવિ થતા આવડે છે, હં.

પુષ્કર: પણ મને સાંભળ તો ખરી ? પ્રેમના
માપનમાં જ ભાષાના ભંડારો બધાં હોય
છે, અને જીવનજોખન કલાવાટિકામાં
વિદરનાશ કે પોનામાં જ મગ શબ્દગન્ય
સંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષા એ સાંભળી
શકે છે. પણ બધું તો ખરૂં, પણ એ
મંગલ દિવસથી જોડ્યું તો છગી શમ્યો છું
કે ત્હારામાં અગાધ દયા છે, અસંતુષ્ટ-પ્રણુ-
યોને તું સાબળી સકે છે, હુંકમા તું જોડી
સુદર છે તેટલી જ મધુર અને કોમલ પણ
છે, પણ....

અંજની: રજુસેવમા બલાબલાને નમાવી
શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ દૂછ હો એવો
તું નથી તે હું જાણું છું. પણ, હા, હું
અવાજને આગળ-પણું શું ?

પુષ્કર: પણ શું, મનુષ્યનું દૃઢ્ય મગતાં સ્ત્રીઓ
મનોમત ચઢ જાય છે. પુરુષને ધવાયલો
જોઈ તેરી માનિની યદ જાય છે....

અંજની: એવું ત્હેં મારામાં એ જોયું, એમ ને ?
પુષ્કર: અંજની ! શાંતિથી સાંભળ, હૈંને પ્રવર્તતી

પવિત્રતા આમ બોલવા પ્રેરે છે; સાંભરે છે ? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં આપણે માનતાં હતા, ત્યારે તે જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો ચામક, રૂપનો ભંડોર, ઉપાસક પણ નહિ.

અંજની: હા, હા, અને હજીય હું મારું હૃદય કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વલણાં માર્યા છે. ભૂંટારો છતાં અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો શુભામ છતાં રાક ચંદ શોધાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુરે ભમના શૂન જેવો રવડે, માર્ગ બૂલે, નિશાન ચુકે, જીવન નાવને વહેતું ચુકે, ...કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યું છે ?

પુષ્કર: કંઈ નહિ !

અંજની: નહિ જ, દુરાર ચાલવાની પે સક્તિ ક્યાં છે ? ઉંચે જોવા જેટલું પે સ્વમાન ક્યાં છે ? આખોમાપે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગપ્રેરંગી દાવો વડે ઢાંકતા ફરે છે. આજનો પુરુષ એકસો કંઈ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઈએ છે, સહ-માર જોઈએ છે, કેમળ હાથનું સ્પર્શસુખ જોઈએ છે, એને એનામાં એતન રેડનાર જોઈએ છે. પુરુષની સક્તિઓ વિકાસ પામતી ભય છે કે ખૂટતી ભય છે ? પુરુષમાં સહનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ઉન્નતિ મચવી કે અવનતિ ?

પુષ્કર: પૂ. પે તો જાણે શુભાચ્યું, પણ ત્હને શું સાચવ્યું ?

અંજની: હમે સાચવ્યું હમાઈ સૌન્દર્ય. તેની પુરે જ તો ત્હમે અધમાખ જેવા બમણના આવો છો. આજે હમારી એટલી પે સીધક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઈ કંઈ શુભરત. એ વડે તો હમારી જી છે.

પુષ્કર: ને નહિ બુદ્ધિથી.

અંજની: હમારી બુદ્ધિની દર દરવા જેટલી પે હમારામાં સક્તિ ક્યાં છે ?

પુષ્કર: અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી ?

અંજની: બલે ન કહો ને, ત્હમને નમે તેજ હમારી તો દેવીઓ, ખરું ને ?

પુષ્કર: ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય

ઉપર ? પ્રશ્નએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહંકાર પોપવા નથી કરી.

અંજની: એ અહંકાર જ આજનું હમાઈ સમાજ છે. ઓએના અભિમાન કરતાં પુરુ-પોનાં અભિમાન કંઈ ઓછાં નથી. મહા પ્રતિભા પાંખડીમાંથી પુરુષ અભયો છે, છતાં માને છે કે પોતે એકસો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર: એમ, ત્યારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રલો છે ?

અંજની: હાજી ! અને કાલનો યુવક વળી કંઈ જુદું જ માંગશે.

પુષ્કર: તો, અંજની ! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે ત્હમે કંઈ સાચવી રાખ્યું છે, તે શ્રમાપશો. હમારા તોર ને શ્રમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારનાં બિન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે ? સૌન્દર્ય બહારનાં કે અંતરનાં ? ઉજળા આત્મા વડે જ બાકામ તેજસ્વી બના-વાય હો. શક્તિના વસ્ત્રોમાં જ શોભતી.

અંજની: અંતર ઉજળાં બનાવવાની તો વાતો છે. આજનો પુરુષ વાંચી જાણે વિચારી નહિ જાણે. શક્તિના વસ્ત્રોમાં બલે શોભતી, પણ કલ્પી શી દી શક્તિના આજના અજાગતા આજુબજોમાં રાજમા-રાપેવી ? દીધને આંતરસૌન્દર્યની દાબિક જીવ દોરો છો ! દેવે દાધ મૂકી બોલો ! પોનાનું અંતર પણ તલનાં ઉઠાવો સુધી

હૃદયવાની શક્તિ ક્યા પુરુષમાં છે?

પુ'કર: ત્યારે તો તેં પણ શોધી શોધીને જાણે
સૌન્દર્યતરસ્યો માનવી જ શોધ્યો ને!

અંજની: ના, ના, પુ'કર; ત્હારામાં તો મહે
ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વનાં ફિરણો જોયા—
પુ'કર: અને હૃદય નહિ, અંજની! સંપૂર્ણ
વિજયી થવાનું મ્હારું સંદેશાગ્ર્ય નથી.
અંજનીમાં પોતે શોષક હોવાનું, પોતાને
પોતાનો આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે,
એટલી મ્હારી છતમાં મોટી અપૂર્ણતા રહે
છે. અંજની! પણે રહી મ્હને વિજયી
નિરખવા ત્હારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક
નથી? શ્રદ્ધાળુ નથી? અંજની, મ્હારા
આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની
શક્તિ હજી ત્હારામાં કુટી નથી લાગતી.
હશે, ત્હને દિલ્લદાન દઈ ચુક્યો છું.

અંજની: ત્હને ખોડું લાગ્યું?

પુ'કર: સ્ત્રીઓ માનિતી થઈ જોગે તો પુરુષ
સાક્ષત ન થાય તો શું કરે! હમારાથી
કંઈ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી? ત્હમારા

અભિપ્રાય અને મત ફેરવવા એટલે પતનને
પાંગવા જરાખર, ત્હમારું અંતરયુગ્મને પોચું
પાડવું તે પત્યરને પ્રવાદી કરવા જરાખર.

અંજની: ના, ના. પુ'કર, હવે એકેય બોલ
બોલીશ માં; ત્હારું અંતર પ્રીતિવા જતાં,
મ્હારા અંતરને ઠેકાણે તેં મનની સંક-
ડાશ જ જોઈ. હશે! એ તેં જોયું તે મ્હારું
સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધારે
ધારે જ ગમ પડી શકે. આજથી મ્હારો
ક્રોધ ત્હારામાં સમાવીશ, ત્હારા હૃદયના
મ્યાનમાં મ્હારો રોષ ભરી મુકીશ.

પુ'કર: ખરેખર! જ્યારે ડાળા જગમગી અંગ
સલાહ દેશે અને જમણું ડાણું અંગ તે
આચરણમાં ઉતારશે, ત્યારે રનેહ સનેત્ર
થઈ રહેશે. અરે, તેને ગીચું જ પ્રેરણા-
નેત્ર પણ આપશે! અંજની! ખરે જ
માન અને ગૌરવ સંકુચિત હોયેને
અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે રનેહ
વિશાળ આત્માઓને મિશાવે છે.

૧૬

૨૫ કનુજહેન :

કવિ

(કાન્તમાતા તરિ મોહનનાર ના ના. અનુવાસ હવે.)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમાં જ
કવિતાનો નિવાસ દીપ્તો-દીપ્તો. સસ ને સૌન્દર્ય
સારવ ને શાન્તિ, આનંદ ને અગમ્યતાનાં રસનિધાન
તે જ્યાં જ્યાં પ્રવાસીઓમાં ઉરેરી નિજ આંતર-

દષ્ટિથી પારખતો ને તદ્વત્ શુદ્ધચિત્ર આંકતો.
ગીત શક્તિ ય તેની અદ્ભુત હતી. સૃષ્ટિના
સર્વનકાલથી માંડીને તે અસાર સુધીની પૃથ્વી
તથા અન્ય મદગજની ઇન્દ્રિયસંગાયામાંની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી રહેનો-કવી રહેનો જન્મજન્મ-આન્તરનો તે ઇશ્વરી પ્રસાદ પામેલો બાવપ્રપૂર્ણ કવિ હા.

વિન્યાની ખાણોમાંથી આવે તે અર્ધ-જનમ-અર્ધસ્વપન્નસ્થ એમ પસાર થતો હતો, તેવે નિહટના કે નિવસી સન્નોના મહામાંથી સારંગાગની આરતીના આ અનેરા સ્વર તેને અનુપમ પડી રહ્યા:—

“ હરિ ઓં. હરિ ઓં.

ગુજ શરણું એ અમ પરમ જોમ:

હરિ ઓં: હરિ ઓં:

કંઈ વિવિધ શાસ્ત્ર અમવાળા:

સાધુ સન્તની ઉરવાળા:

નભમંડળની દીપમાળા.

૫૨ પ્રત્યક્ષા ગુજ સૂર્ય સોમ:

હરિ ઓં: હરિ ઓં:

વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિ:

મહાજનની અઢળક શુદ્ધિ:

અક્ષાઃ ગાળતું નિરવધિ:

નખી ચરણ દો ગુજ સંકળ જોમ:

હરિ ઓં: હરિ ઓં:

પંચેન્દ્રિય પંચ શિખાએ,

મન વાણી દર્શ જીવ દાગે,

અમ જીવનની દલાકલાએ,

ગુજ હરી આરતી રામ રામ

હરિ ઓં હરિ ઓં

ગુજ શરણું એ અમ પરમ જોમ:

હરિ ઓં હરિ ઓં

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના માનાગ મદનનો કેઈ સામાન્ય બાવાઓ સાધુઓ જેવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય રાગઓ જેમ વિજયવંત થઈ નિજ નગદમ પધારે તેવી રીતે આ નન્ત જનનું રોણું અંતરનમ અદ્ભુતના નિઃશ્વ નિજ મુખપટ પર શરકાવતું પુરુષ ને પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આશાધના પછી મહ

પ્રતિ વળતું જણાયું. તેમનાં દેહાત્મનાં સ્વાસ્થ્ય કેઈ વિરલા જણાયા: અલોકિત તેમનાં પ્રભાવ-પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમનાં રામ રામ થકી આન દને ગદનનમ શાન્તિના કિરણપિંકણ સર્વત્ર રેલવતો જણાયો. મનુષ્ય-મનતાના કેા ઉમદા ખમી-રના પરિપાક તમા કેાક યોધાઓ, રાજા-દે, રાજકુમારો. વીરો ને ઐશ્વર્યન પદ વિદ્યુતઓ સમા કવિને મન ચક્ષુ તેઓ વિરાજી રહ્યા.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની સાથે હું કંઈક વાર્તાનાપ હું અને વહુમા એ પણ કારણ હતું કે આખા દિવસનો પાત્રાણ હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો: અને અચાનક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યાં જ તેમના મેઘમાં-સાંત્વનમાં શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ ઉભય બેને પ્રાપ્ત થયે એમ તે માની રહ્યો એવે એક ધ્યાનસ્થ કેા કાન્તદ્રષ્ટા સમેા લુપ્ત સન્ત તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જણાયો. પૂર્વજન્મના કેા બળે કે આ જન્મની કેા આનન્દશિક્ષાએ કવિએ તેને જોળખ્યો. એક જ જમાના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો. અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી રહ્યો. “ હું આપનું નામ હું જુઝતો ન હઉં તો, યોગેશ્વર ધર્મપાલ, નહિ? ”—

“ હા, તેજ. વારાણસીમાં આપણે પહેલાં મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા હતા—પાદ તો હશે જ ને. ” યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

“ એકસ. અનેકશ યોગની સમૃદ્ધિભરી આપની કલાવીલાઓ અને ત્યાગથી જ પરિચિત છે. આપનો અદ્વૈત ને અગોચર આરથાભાવ પણ ”—કવિએ જણાવ્યું, પણ અધવચ જ દાઢક બંધતું અરણ્ય રૂર તરવાથી તે અટક્યો.

“ હા. અને લાગે છે ”—યોગેશ્વર તરત જ જોતી રહ્યા, “ મને લાગે છે કે તમે તે આરથાભાવ કંઈક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉંડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી,
અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદ ને શાન્તિના
અનન્ય દુવારા ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ
ત્યાં ઓછી જણાય છે બદ્ધ સમૂહી નદ જણાય
છે. આશાનાં, વિસ્વાદનાં, માનવક્રાંતિ ને ઉદ્ધા-
રનાં પરમ ભાવપ્રધાન કાવ્યોના લલકારનારમાં
આ અજળ ફેરફાર શો ? ”—

યોગેશ્વરની બેઠી દૃષ્ટિ કવિનાં અંગાંગ ને
ઉંડેરી આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષાની દેખાઈ.

“કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કાર્તિ” મ્હારાં
વણમ્હોર્યા જ રહ્યાં—અદાળે જ તે આયઘ્યાં:
પ્રીતિભક્તિના રસદ્વાય અંતરના અંતરજ એ-
સરી ગયા: અને શાન્તિરથાને અશાન્તિ, આ-
રથાને રથાને અનારથા, અને આનંદને રથાને
તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને ઊધ
ખડાં થયાં. ભૂલ્યો—કાંઈકે લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ
ભૂલ્યો—હું આમ તેમ ભગી-ભટ્ટી રહેલ છું.
આરામવિહારી આ જીવનતરણી વટાવી રહો
છું. અશુનાં છાનાં પૂરે કદીકે કદીક આત્માની
પ્રત્યેક પાંદડી ભીંગવી રહો છું.”—કવિ ચક-
કતે-ધ્રુજતે અવાજે પોતાની કરુણ સ્થિતિ
કથા રેના.

—“અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને
ખોળાતો, જુની સ્મરણગાથા ઉઠેલતો, આપ
યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉઝલ છું—એવી
આશામાં કે હું ઉગરું—હું ઉઢરું.” કવિએ ઉમેર્યું.

તેનાં નેત્રોખાનો અનુપ્રવાહ યોગેશ્વર નીરખી
રહ્યા શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ બોલ્યા:
“કવિ ! દનાશ મા યા. ખોયું સર્વ ભગી
રહે છે—મળશે, જે ધીરજ ને સમતા દશે તો.
ખોયું વસ્તુ: ખોવાયું જ નથી. સાચાં ત્હારાં
ખ્યાતિ ને કાર્તિ ય કાંઈ ખોવાયાં નથી. ને તે
ખ્યાતિપ્રીતિની ગ્રેષ્ઠ-આત્મક ને શાસક પ્રતિભા ય
અમુલ્ય વિશ્વજન્માથી કાંઈ હુમ થઈ ગઈ
નથી. શોધ ને તે જાહેર-જાહેર જાહેર.” કેક

આર્શીવાદભર વાણી હોય એવી ગંભીર વચન-
પરંપરા યોગેશ્વર વહી રહ્યા. કવિ સૂચી રહે-
તેનાં અમૂળ ઝીંઝી રહ્યા. છતાં ય અશાન્ત
ચિત્તે બોલ્યો.

—“પણ, મને એ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા નથી:
મ્હારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન
જ સાચું જીવન લાગે છે. અને તે પછી ધાર્મિક
પુસ્તકોના સારાં થે કથન ને આપ જેવાઓની
આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઈ કથાવાર્તા
મ્હારે મન માત્ર શંકાજ ભરપૂર ભરી રહે
છે: પરંતુ એક બાબતની મને ખાતી છે કે
આપ આપના યોગબલે કરીને મને તે ખોયેલ
મુજ અંધાર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો—નિરાશાને
એવે એક કિનારે હું મુજ જીવનનોકા લાગરી
રહો છું કે આપને મુખ ‘ના’નો અવાજ માત્ર
સૂચનાં કદાચ હું મરણશરણ થઈ જઈશ—અને
હોય કાંઈ ખોઈ નથી. મૃત્યુથી હું બ્હીતો નથી.
ધરત્ર કે કુદરત—જે હો તે—તેની સર્વ કાંઈ
કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપૂરી દીસે છે.
“લોકલક્ષ્યકૃત પ્રશ્ન:” એ કાલસ્વરૂપ જ મ્હારી
દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે.”—

“કવિ ! ધીરો થા: લાગણીના સર્વ કાંઈ
જેશ ને આવેશ વડે ઉડેશખ મા જા: તું ધીરો
છે તેવું ધરત્ર કે કુદરતનું દર્તવ્ય નથી એ તું
અનુભવથી થોડી જ ક્ષણમાં જાણી શકીશ.
અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીતનાને છેક છેલ્લે
પગથીએ ખેરી તું આ જે વિચિત્ર વાળ બખી
રહો છે, તે ક્ષણમાં જ તું વીમરી જઈશ
(કારણ તે અત્યાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગ-
તાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમાં જ તને નરીન ને
દિવ્યદૃષ્ટિ લાખશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે,
ને જૂની ને વર્તમાનની પાર્થ ક્રોધક અજળ
ને જાણુતા—અનુભવતા યોગ્ય સર્વ કાંઈ સમજ-
ભર્યું છે તેની તને સંપૂર્ણ પ્રતિભા યશે.”....
આજ ક્ષણે કવિનાં નેત્રો મીંચતાં

જાણ્યાં. તેના મુખ પર શાન્તિનાં મૂલ્ય કિરણ રમેતાં જાણ્યાં. તેના સારા ય મહેરા પર અજાન તેજસ્વિના પસરતી હોય-પસરતી હોય એવું સુંબગ દર્શન થઇ રહ્યું: કાંકર વર્ણો યજ્ઞ શુભા-વેલ આરંભતો. પુનઃ તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો દિવિ જ્ઞાનસાન વિનાની કે મૂર્છિત સ્થિતિને જ વરા થયેલ છે એવું જાણાઇ રહ્યું. પણ મૂલ્ય દૃષ્ટિથી નીહાળતાં તે તેમ ન હતું તે તો આજ પોતાના સાચા ધામમાં-પોતાના જ મૂલ્યગણમાં પ્રવેશી રહેલ, સંપંદીઓનાં સ્વાગતગીત ગીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાનાં જ દર્શન ગ્રીલેલો માણસ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક “તારા-ગીત” આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભૂમ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્થાવર છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યાં છે એવી રમભરી કલ્પના તેણે શુધેલ. સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદાનમાંની સુરસિક રમથા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ. પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર-ઉન્નિષ્ણાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રકાશન કરાવેલ. એક તાપમ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રણય-અખની જ્વાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વ-શ્વરની સર્વ શક્તિમતી, મર્ત જ્ઞાનમતી, સર્વ ન પેખતી મૂર્તિના તેણે આદેશન દ્વારા દર્શન ગીલેલ-દર્શન દાખવેલ...આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. આજ તે પોતાના “તારા-સેદન”માં ઉભો ને આનંદન દારય હસતો જાણ્યો. આજ તેની સર્વ કોઇ અધિરમિત ભાવના ભરી કવિતાના સર્વત્ર સ્વાગત થતા તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યા. પૃથ્વી પર નહોતી મળી તે ખ્યાનિ ને કર્તાને તેને ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલ જાણાઇ...અને આ સર્વ ચેતિશ્વરના પુણ્ય-મહાન વડે થવા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને

દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રણે પ્રેષો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાનાં દર્શન કરાવ્યા... ..

x x x

આજ કવિ પોતાના “અમર હુવન”માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રચો છે. ચોખાસ કુદરત આલ્લાદક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેક્ષામાંથી તાકજ આવેલી તે એક અદ્ભુત ને રસરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનું તે અનુ-તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમાં અપ્રતિમ વર્ણન છે. અખંડ તેજ અને અખંડ સ્વસ્થ, અખંડ શ્રદ્ધા ને અખંડ પુણ્યનું તેમાં વિલક્ષણ. શુદ્ધ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સસ દૃષ્ટિનું તેમાં સમર્થન છે. એક કાવ્ય પદે તેણે તે આલેખ્યું હતું-દેવદત્ત કે પછે તેનાથી તે આલેખાયું હતું. આદ્યન્ત તે પ્રત ઉડેલી ગયો ને અન્તે કર્તા તરિકે કાનું નામ આપ્યું તેની વિભાસણા કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ-પોતાનું જ હતું કે એક પારકાનું ?

આ પરમ ભૂમ્ય ને દિવ્ય આદેશનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણુભણે પ્રેરેલ ઉગ્યું હતું. કેણે તેને ઉગમ્યું હતું તે તે કળા શક્તો ન હતો-અથવા કળતો તો તે જાણું કળતો. તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનું ન હતું. પૈવી તારાપરના નિલ સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોઠીથી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ? કારણ અર્ધજાગ્રત ને અર્ધનિદ્રિત એવી સ્થિતિમાં તે કાવ્યનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે તેને વિદિત હતું. એક ઉડેરી સમાધિભરી સ્થિતિમાં તે રસપાળક જ-મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સદુ રસ-સ્મૃતિનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાપના

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાલા એક ભવ્ય દેવમંદિરમાં પ્રભુપ્રાર્થન કરતાં-નમ્રનન ઉભેલ તે, અનુભવી રહ્યા. દેવે તેને દીધેલ એ રમણીરતનું કેરી રીતે જાતન કરવું. જગત્પત્ની નાનીસૂત્રીય ઉંની જવાહ તેને ન લાગે તેવી કંઈ રીતની શુભ્રૂપા તેની આદરવી, અને તેમાં પે વિશેષે કરીને પોનામાં કોઈ ભૂડો ભાવ ન જાગે, પોતે કાંઈ નિર્ચયક ભુલ્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ધ્મિરપ્રદત પ્રેમયતા કરી ન શુભાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન સ્તેહનિમ્મ, ભક્તિનિમ્મ, આનંદ ને શાન્તિનિમ્મ તે અને તેની દેવ-સદચરી રહી શકે, ભવર્થ કાપી શકે, તે સંજ-ધી અનેક વિચારશુભલા તે ધક્યા મંડયો, અને ક્ષણે ક્ષણે એ રસસ્મૃતિ રમણિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાર્વિક દર્શન માત્ર છે-એ અને એની પ્રિયતામાં, ઉપર્યુક્ત કામ્યની કર્ત્વિ-કવિત્રી-એક જ રથાનમાં આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આદ્વાદક રસારવાહ ગ્રીવી રહેલ છે, ને “ જનપશુજગ કટયાણુ-ચરા પર હોયું અંગ સહુ મ્હારાં” એ છુદ્દદેવના રસવાહી સન્દેશસ્વર રાણી રહેલ છે. એમ તે રાહજ અનુભવી રહો.

કવિને હવાં લાગે છે કે જીવું તેનું નિર-ચર્ચ નથી ગયું. જીવું તેનું આજ જીવું લાગે છે. દામ્પત્ય પ્રેમમાંથી ધ્મિરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજખ આ વસલ અદૈત-જયો આનંદ-સા-ક્ષારકાર તે અનુભવી રહ્યો છે. સર્વના સમર્પ-ણમાં જ તે હવે પોતાનું સાચું જિરહ પ્રમાણી રચ્યો છે.

કોપીલ ને ચડોળ, છુલછુલ ને રાજહંસ આજ તેને પોના સમાજ વ્હાલા લાગે છે. વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત્, ગિરિ ને ગન્દર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ ભવ્ય દિવ્ય માનગાથા મ્હુલવતા-એક જ અગોચર અનાદન નાદનાં વાદક તરનો સમાં

આજ તેને અનુભવાય છે. દેવબાલાની સંગે તે દેવભાવ માણે છે-લણે છે. નૌતમ દષ્ટિ પાળી રહે છે સ્વને ભૂતી સર્વમાં તે બળે છે સર્વને સ્વમાં ને સ્વને સર્વમાં તે ભેળવી મેળવી ખલવી રહે છે.

કવિ હવે પયગંબર બને છે: વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે. સત્પુગની મહાવાણી તે ભાખી રહે છે: આવતા ભાવિની ભવના તે પુકારી રહે છે: દિક્ષાસેના પૃથ્વીતટ અવતર-ણની અનેરી આશ ભણી રહે છે: નિરત્નપુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષી રહે છે: જગત્પતે જગપાટશે પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અંધારધેરી શંકા ને મૃત્યુના વાધા સજી ઉભેલ અનાસ્થાનાં વાદળલ સમુદ્રાં વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર હવાં અમુખ કે અનિલતા નથી: જરા, માંદગી કે મણુ નથી: અન્યમ્હો જેવી પૃથ્વી પણ હવાં દેવો ને દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મભક્તિના પવિત્ર ઉચ્ચાસના વાતાવરણને ગ્રીવી રહેલ છે...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાગ બને છે. ને અદ્દશુન શાસનનિયંત્રણ રચાવી રહે છે. સૌ કોઈ તેના રાજ્યમાં આસ્તિક છે: સૌ કોઈ તેના શાસનમાં અન્યોન્યનાં પોપક ને ઉદારક છે: હિંસાભાવ સર્વત્ર શયો છે: જડતાનો ધુગ આથયો છે: સત્પના, નીતિના, ધર્મના, આશ-અના, શ્રદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કાર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના સામ્યત રાજેન્દ સમેા તે જ્યારે નિજ પ્રેરક, ચાલાક ને શાસક શક્તિ સંગે સ્વાદીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશચક્રી પુખ્તદષ્ટિ કરી રહે છે. પૃથ્વીનાં તે કાળનાં સર્જન સર્જનીઓ નિજ રાગરાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજ-

માર્ગ ચાલનાં તે પ્રશુષ્ટેશીવાને રાજવી ખડે
નિજ મસ્તક નખાવો રહે છે....

—આમ છતાંય કવિ કવિ છે, તેની કવિતાકાવ્યી
કવિયિત્રી છે. પ્રીતિબ્રજિતનાં અનુત્તમ તાલવચ
દશ્ય તેઓ સારી રહેલ છે. તાત્ત્વિક કે
મંત્રદા નિજ ગાન્યમાં કૂંટી રહેલ છે.
કવિના કવિતિપ્રાસાદનું તે ઉચ્ચોચ શિખર

છે ન્યાંથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રમાદ ઝીલી
રહે છે—ને જગતને તેના આશવાદ ચખાડી રહે છે.

“ઉભય અમર રહેા, કવિ ને કવિયિત્રી !”
—એવા દેવાધિદેવના પરમ આસીર્વાદ છે.

“ઉભય અમર રહેા, અમ રાજ ને
રાણીથી!”—એવા સૌ પૃથ્વીવરસીઓના ઉચ્ચોચ
આશાવનમંત્ર છે.

૨૦

શા. શા. કનૈયાલાલ આણંદલાલ જુનશી

આર્યજીવનની ઉપા

(કેટલાક વિદ્વાનોની ચોધને આધારે)

૧

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજાતિ પ્રસરી તે
પહેલાં તે એક પ્રદેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં તે
નીરાતે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક
સંસ્કારો ખીલવવા શકિતમાન થઇ; અને તેણે
પૃથ્વીની બાવિ પ્રગતિનો પાયો નાખ્યો. આ
પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને જોડે—એવે-
રના એકદમીઆના વચ્ચેજ એમને નામે જોગયે
છે. આ પ્રદેશ કયા હતો એ સર્વાલ શાસ્ત્ર
વિદ્વાનોની કલ્પનાશકિતને દાવકાઓથી ઠસી
રહ્યો છે.

આ સમય દર દગ્ગરથી વધારે વર્ષપર
થઇ ગયો. હિંદુમકાલના મપાટા ત્યાં દશુ આવ્યા
ન હતા. ત્યાં નહોતો સમુદ્ર; ત્યાં નહોતો ઠંડી
કે ગરમીનો અગ્રણ જુલમ; ત્યાં નહોતો હુનિ
યાની બીજી પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ.
માત્ર આત્મપ્રતોષી અને કૃત્યાભિલાષી લોકની
કિર્તાતિ સંભવે એવું ત્યાં સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઓકમસને કીનારે નહોતો—
કારણ કે ત્યાં તે વખતે દરીઓ હતો. સમસિંધુ
કે ઉત્તર યુરોપમાં નહોતો કારણ કે હિંદુમકાલ
પછી જ એ બંને જગાએ આપો બાળી આવે
છે. તે પહેલાં નદિ. પણ તે એવા એક પ્રદે-
શમાં હતા કે ન્યાંથી નીકળી ધોળા ઉત્તર યુરોપ
અને થોડા મધ્ય એશિયામાં જઈ શકે; કે
ન્યાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં અવન ખીમ
જનમખૂણે વચ્ચે આકા નદિ આવે હિંદુમકાલ
પહેલાંના ઉત્તર ઇવની આસપાસ આવેલા ખંડમાં
આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમાં એક વખત પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય
ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થવા વિના પો-
તાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો એ મહિના
‘ઉત્તર અગ્રણ’ની ‘સુંદર’, તેજસ્વીને દિવ્યગી’
ઉપાતો અનેરો ઉગ્ગર ગોલક વાનાવજી પ્રગા-
રતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકા-મય
વ્યોમ ને માથે સમર્પિતું તેજસ્વી મંડલ નિમ્ન

કૃત્વના નાગની પ્રદક્ષિણા કરતું બારે માત્ર ત્યાં વસંતની બહાર રહેતી; અને પરિસ્થિતિની મહેન્ટી માનવવિકાસને હુદ્દિપ્રધાન થવાનો પંથ સહેલો થઈ પડેલો.

આ અદ્વૈત પ્રદેશ જૈનીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો; અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયેલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમાં વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. જૈનીઓમાં આવેલા પર્વતો ને ગોખીનું શય્ય મેંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખેલો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ ડેનમાર્ક જે ત્યાં સુધી એક અનન્ત કચ્છનો વિસ્તાર હતો; નાની દક્ષિણે બાલકશ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુરતર સમુદ્ર આવી રહેલો હતો; અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબનાનની સેમીટીક વસ્તીથી રાજ થતા, અને દક્ષિણ હિંદથી આઝરેજીઆ સુધી પહોંચતા, દ્રવિડ મદાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ અશક્ય હતો.

આ બૌદ્ધોલિંક ને આર્યિક સ્વરૂપથી લા વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ધણી જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની હાથ એવી ઉડી અને પાકા રંગની પડી કે સુગોની પરંપરા વહી ગઈ છતાં, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈદ્ધાંતો મિશ્રણ છતાં, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોડેલું ત્યાં દેખાય છે. આ પ્રદેશ ફલદુષ્ક તેમજ વિશાળ હતો; અને જંગલ પર્વતો ને ખાણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાં પાંચે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુન્દર ને સુલક્ષિત પ્રદેશમાં વસતાં સુપ્રિયુનો ઉર્વાં ને અશક્ય દાંત, સુમથિત, સ્વેત ને સુરેશી દાંત. તેમજ અણીઆળા નાકના છટા દાંતો, તેમજ અંખોમાં કાળી ને જરી બમક ઓપતી; મદોમાં શકિત ને તેજસ્વિતા

દાંત; શ્રીઓમાં સૌન્દર્યની છટા દાંત. આ આર્યોના શ્રીક વંશજોએ દબારે પ્રર્ષો પછી પથ્થરમાંથી સરજાવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હજી નજરે ચડે છે.

તેઓ યુદ્ધમાં, ઝાડનાં પાનની ઝુપડીમાં, બારણવાળા લાકડાંનાં નાનાં ઘરોમાં રહેતા. ધણાખરા ખુલ્લામાં જ રહેતા. ગાયો, ઘેટાં, ને કુતરાંનાં ટોળા તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘોડા ગધેડાને કામમાં લેતાં શીખ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં એમનાં ઘેરોને ચારે બાજો ત્યાં ત્યાં કુર્કુબર્ણલા સાથે તે વિદરતા.

એક જુગુ નામના અર્થે અમિ ઉપગત્યે તેના સંરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરવો અથર્વણ નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું જીવન સાદું ને સરસ હતું. તે ઘેરનું માંસ, અને વધુ ભાગે ફલ જવ અને દૂધ ખાવામાં લેતા. શીદાથી તે તદ્દન અણખણ હતા. તે ધણેભાગે નમ્ર હતા; પણ સમૃદ્ધિવાન જીવનાં કપડાં કે જનવરનાં ચામડાં પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનું, ચાંદી, તાંબુ ને કાસાતો ઉપયોગ કરતા. અને મુદ્ધમાં ફરસી, મનુષ્ય ને બાણ બાલા ને હાલ વાપરતા.

હોડીઓમાં બેસી તે નદી ઓળંગતા; અને ઝાડોના ચડમાથી સળંગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈર્ગપરે કોષ એક પ્રકારની બેસણી બાંધી ગાંઠ બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને મુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતાં, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને અજા અત્નો દર્શો લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામાં વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ મુદ્ધના સ્ત્રેનમાં લગભગ અંધ-દાંની દશામાંથી તરત જ નીકળ્યો હતો. તે પૂરું બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ; જનનિના સમૂહમાં એટલા બળી સંસ્કાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

છતાં તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડ્યાં હશે. ઈટ પછી, કે પછર ફેડી ધર બાંધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની યોદ્ધા હનર વર્ષ પછીની જાહેરાતથી પરથી લાગે છે. અને ને વખતે જુદી શાળા આર્યોએ ઇટ પાડવાની કે ધર બાંધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સરચા (બી) કરી નહોતી. બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બેપરવાઇનું મૂળ કારણ આર્યોવર્તનાં સુખમય હવાપાણી લાગે છે. પણ આ બેપરવાઇએ આર્યોમાં એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનું સ્વરૂપ પકડ્યું. તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઇ એ પછીના સમય પરથી વર્તાશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામા જેટલા બેપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા. બાપાની ખીમવણી એ એમના અદ્ભુત માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું.

બોલતું એ આને એટલું તો સરલ લાગે છે કે ઓશોથી જ પોતાના બાવ દર્શાવતા માનવ પ્રાણીને શબ્દોમાં મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા મુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમા ગાળવા પડ્યા હશે તેના અમાય આજુબો સુરકેવીનું કામ છે.

બાવ અને વિષય દર્શાવવાની ઓશ, તેને તે બાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ઓશ; આવી ઓશોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સંબંધ; શબ્દનું ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચના મારફત જુદોનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું બંધારણ અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ મુગોની ગણતરીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

છતાં ત્યારે હોમીયીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ માત્ર ઓશોથી મનોદશા દેખાડવાની

પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતો ત્યારે આર્યોવર્તમાં આર્યો, એ વરણ અને ઉપાની પ્રકાંસા કરતાં, પ્રતાપી બાપા અને સાદિત્યનો પાયો નાખ્યો. તેમણે એ જ પાયો નાખ્યો તે એવા સંગીન હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, ત્યાં આર્ય ગયો ત્યાં, જુદી જાતનામાં, અત્યમરેદારી જનસમૂહોના સંસર્ગમાં, સદાઓની પરાધીનતામાં પણ તે એ આ બાપાની રચના અને સમૃદ્ધિ જાળવી રાખ્યો. ત્યાં પણ આર્ય ગયો ત્યાં આ વાક્યપદ્ધતિને સાથે લઇ ગયો. પોતે તે ખીલવનો ગયો, ને ખીલવને રસ લગાડતો ગયો. એ જાનવરને જંગલી, જંગલીને સુધરેલા, સુધરેલાને શિષ્ટ વચ્ચેનો એક વાક્યપદ્ધતિ પરજ આર્યે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દજાલીની પૂલ એ સર્વ ક્ષેત્ર ધર્મ થઈ રહ્યો; એ પૂલથી જ સમાજ, શાશ્વતત્ત્વ, જ્ઞાન આને શક્ય થયાં છે. દરેક દેશમાં દરેક મુગમાં આર્યોની વાક્યપદ્ધતિના પરિણામો રૂપ-વિશાગિત્રો, પાણિનિઓ, કાસિદાનો, હોમરો, ફોફોલોસો, શેક્સપીયર અને ગીરીઓએ જુનિયામાં એ 'શબ્દજાલી'ની સિદ્ધિ કરી આર્યોવર્તનું અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમાં સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમાંનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યવ્યતર તમામ વ્યવહારમાં કોહી સંબંધે સાથે વળગી રહેલા બાળક-ઓપુરણના દરેક ટોળામાં નાયક અને કેન્દ્ર અને એકત્રી કર્તાકર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલનો કુલધિતા.

સંસારની ધટના પિતૃમુખ છે એ આર્ય-સંસ્કૃતિએ વણી જ રવાનાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ સોમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમુખ હતો. આને એવા સંસાર આદ્રીકાની અને હિન્દમાં મદ્રાસ હિલાકાની કેટ-

લીક જતોઆ હજી જોનામા આવે છે જતેતા નો સબધ તે જ સગપણનો આસર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે, અને માગો પા-ગેમા પાસનો પુરપ સબધી મનાય છે. જનવગની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ ન્યાયોપિત છે, અને પાસન ગ્રિયતિમાથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમન ગ્યનાનો દ્વાનમ ખયાન અશકન લાગે જ

પણ આર્થાનર્તમા હિમનનાની પૂર્વે આ ખયાન આખા આર્થસમૂહના મનમા મજબુત ચોટયો હતો તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાના સગપણ સ્વીકાર્યો હતા અને મગાજ નયનુ દ્રેન્ધ્રધાન પિતાને જ આપનામા આવ્યું હતું

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક નિયારો, માનનાઓ, સસ્કારો અને સસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, આ લાગ પડી જતા જ્યાં આર્થો ગયા લા લા ગોને આપારે જ સમાજની ગ્યના સ્વી

પિતા દ્રેન્ધ્રધાન આપનારી એક પિતાના સત્તાઓમા મૈત્ર્યુ ભાન પ્રગટયું, અને જ્ઞતિ જ્ઞન (tribal life) ની નરજાત થઈ જતિ જોગે, એ- પિતાના મનાના પુત્રોના સમૂહમા નક્કિલ અને અગ્નિમા આ મા અને આમા દ્રેષ્ટ પુત્રો જ્ઞતિની સમૃદ્ધિ માગનાના અરિ ગ્ના ન્ય ર યી નજાસ પિતાનુ સરર આમગ ગણનાના દેવુધી માતા વિના સાથે નાધી નખાલિ જરૂર લગાઈ આ જ્ઞતિની મરથા પેલા ચઇ લગ્નની સન્ધા તે સમય મય નસા ગો પાગો લે મા લાગો આ લાગના ઉપજ્ઞની નક્કર જોની સાગરીગો લે ની મગી

આ માન્યતા પરિગુણે આર્થવત્તા આર્થોમા નિરુદ્ધ પડી દાખલ થઈ હતા ગોમ લાગે છે અને પૂર્વજોની પૂજા, જૂનપૂર્વ પૂર્વ જોથી માફી માફિ અનુજો મુખી કુનવ છ એક

અને તુલિહિત છે એવો જ ખયાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાના, મૃત્યુ પછી છુસ્ત અને વંર વર દર્શા જ કરનાના પિડાન આદિમા આ દુનવતુની સતતતા અને અનન્ય સ્તાની ભાવના સ્પષ્ટ છે પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સાસ્કારિક અસ્થિમા પ્રગટાનાઈ પટેલુ ઐતિહાસિક બન છે આસ્થિમાના વિકા-સથી જ જ્ઞતિ, નાટ્ય, દેશ અને ધર્મનું મના પુ ખયાલ છે

આર્થવત્તાના બા ગહેવારીઓમા એક જ્ઞતિ તરીકેની સાસ્કારિક અગ્નિમાના કાઇક બીજ રેપાયા દેવા જોઇએ તેઓએ પોતાની જ્ઞતિને આર્થ માનનાની આ પોતાના શક્તિસસ્કાર આદિમા ગર્વ ધારનાની શરૂઆત કરી દેાય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

પ

જ્ઞાનક અને જગતી માણમના અવિનસિત મજામા વડેમુ સ્થાન મોટું દેાય છે અને આ વટેમનુ રહણુ ગદાની કનવાના સાધનો ખજુ માવે સાથે પાકે ડે

આથોનુ આણુ એક સાધન અચર્યજો હતો. જે અગ્નિ તેમની અસ્થિનો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજો પૂર્વ પડ આખો હતો જોની મા યતા માનની તત્તી તેઓ અગ્નિ ન મદ્દકાક દતા અને તો ચેતાવસાનુ મહસ્ય નાણુતા નેમ ની પડીની દારણી પડી લાગે છે કે પડવેની મત્ર, જન ને રૈદ ગો જોગો વડ ૧૧ તેમજે આગજો દગે તેમજુ સ્થાન આર્થવત્તા ઘણુ મોટું દેાય જોઇએ આમા જ્ઞતિની નરજાન થઈ હતી કે કેમ એ જોમ્મ થઈ નહડું નધી

આર્થવત્તા ના આર્થોની દૃષ્ટિમા અગ્નિ વિદ્યા ન વોગો જોઇ તેજ્ઞન મતી આ તેમ નાના, વતી તેજરિતા તેમા રડડી મોવિનીથી તેમના આર્થવિનસિત અન

રમાં, ભક્તિભાવનાં આજ્ઞાં દિરણો રકુરવા માં-
ડનાં. આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી “વરુણ” અને
ચળકનું હોવાથી “ઘૌ”ને નામે ઓળખાતું.

અને આ પ્રમાણે અમર્યવર્ષમાં આ-
ર્યોના પૃથ્વ્યનેજો સાદા અને સંસ્કારમય જીવનની
સરખાત કરતાં અનેક સદીઓ વીતાવી.

૨૧

શા. ખ. ઠમસાસ'કર માણસ'કર ત્રિવેદી:

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિજો યુદ્ધિમાન અને મૂર્ખ પુરષો
વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે યુદ્ધિમાન પોતાનો
સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમાં
વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમાં, નિંદામાં,
અને કપહમાં પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટે
ઠાંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય મન્યના
પરિશીલનની આવશ્યકતા છે. આ કામ પ્રાકૃત
પુરુષનું નથી. પાંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ
યુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે. ખરેખર,
જે કાવ્ય પ્રસાદગુણુસુકા હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-
પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારંવાર
ચાંચવાથી રસસ પુરુષોને તેમાં નવો નવો ચમ-
ત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યંગ્યાર્થ
તેમાંથી રકુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય
છે. આ જ દારણથી શામળ જેવા ચિરંતન
આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી ગાંડીને સ્ત્રીઓ
અને બાળક પણ મહણ કરી શકે તેને પ્રસાદ-
ગુણુસુકા કહ્યું છે.

શાચિદ્રદઢ્ગનામાલપ્રતીતાર્થ પ્રસા-
દવત્

કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં, બનેમાં ચમ-
ત્કાર હોવો જોઈએ. સાધારણ માણસના ગનમાં

જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ
અસીદ્ધિ સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર
વાણીમાં વણુવે છે કે તે સર્વને હૃદયગમ થાય
છે. પ્રીત કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાંભીર્યની
સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનું એટલું જ
આવશ્યક અંગ છે. પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક
રચના વાચતાં વારંવાર આકર્ષક થાય છે; અર્થને
વિચાર ત્યાર પછી આવે છે. આથી જ રસ-
ગાંધારકાર પાંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમાં
અર્થ કરતાં શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી
કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર
શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપા-
તતઃ રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કેંઈ
ઓછી આવશ્યક નથી. બંને સરખાં જ આવ-
શ્યક છે. એમાં પ્રધાનભાવ કે ગુણુભાવ એકનો
કે અન્યનો કલ્પવો એ શક્ય નથી. આથી જ
શ્રીમદ્ ભગ્મટભટ્ટે પોતાના આકરમંથ ‘કાવ્ય
પ્રકાશ’માં સચુચુ અને સાલંકાર શબ્દ ને અર્થ,
બંનેને કાવ્ય કહ્યાં છે; તેમજ માપના એક
રૂપીકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો દાસિદાસની,
અર્થગૌરવ ભારણિ કવિનું. પદલાલિત્ય દંડીનું,
પણ માપકાવ્યમાં એ ત્રણે ગુણુ-અલંકાર
(‘ઉપમા’ એ અલંકારનું ઉપલક્ષણ છે,)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે.

કવિને વાણી વશ હંધી નેહએ. તાણી-
તોરણીને એએણાં પદ્યો એચાર કાવ્યો થઇ શકે
ને તે પથુ પરાકાષ્ટાએ; પરંતુ જેને સ્વાધીન
પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખ-
માથી કાવ્યની પંક્તિઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન
પહેા નામ છે, તેમ જ જેનામાં રસ ઝમાવવાની
અર્ધાકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે. જે
કાવ્ય વાંચતાં મન આનન્દમાં એવું લીન થાય
કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે
એવો વિચાર જ વાચકના મનમાંથી જતો રહે
તેમાં રસની ઝમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવું.
આત્મકારિકોએ બરાબર કહ્યું છે કે રસારવાદ
એ બ્રહ્મસ્વાદના જેવો છે. જેમ નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં આત્મા બ્રહ્મચિંતનમાં લીન થાય છે
તે તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ
ઐતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની
ચર્ચામાં મન તેમા જ લીન થાય છે અને
તેમાંથી વેદાન્તર વિગલિન થાય છે.

કવિ બહુચુત હોવા નેહએ. તેણે સૃષ્ટિનું
ને લોકવ્યવહારનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલું હોવું
નેહએ. એવું કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ
કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમા
રહેતી ન હોય. પ્રચીન આલંકારિક બામહે
ખડું કહ્યું છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો
કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે
એવી કોઇ દલા નથી કે જે કાવ્યનું અંગ થવું
નથી. અહો ! કવિને જ્યાર બહુ મોટો છે !

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનું અનિ સ્વરૂપ
પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું. દવે પ્રાચીન અને
અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાથી દંદક
વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામાં આવે છે અને
મને તેમાંથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનું દિગ્દર્શન
દરાવવા હપ્તું હું. આ લઘુલેખમાં બધાં ઉત્તમ
કાવ્યોનો સંમદ કરી સકાય જ નહિ, તેથી

ચોડાં જ વાનગીરૂપ આપ્યાં છે. જુદા જુદા
રસોને એમાં જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો
જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ. મારા જેવા
સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે
તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય
છે. તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'મા અપેક્ષા
હોવાથી એમાં 'કાન્ત'નાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું
પથુ નિદર્શન કર્યું છે.

કવિ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાથી બધા રસોના
દાખલા પુષ્ટક આપી શકાય એમ છે; પરંતુ
તેમ આ લેખમાં બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ
દાખલા જ આપ્યા છે.

(૧.) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ.

નહીં જવા દોજે રે, જીવન ! નહીં જવા દોજે-
નહીં દોજે જવા નાથજી રે, તમને નંદરાયની છેઆથુ;
પાછા વળજો હાર માતી રે, તમને જોડી કહું છો પાથુ-
નહીં

× × ×

લજ્જા મૂકી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રગટ કહો ભરતાર
સ્ત્રી થઇને પાવવ ગણો રે, શું કરશે સંસાર—
નહીં

અહર શ્રીકૃષ્ણને મયુરા તેડવા આવ્યા છે.
શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુઃખ ગોપીથી
ખમાનું નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનું છે
તેનું આમાં ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે આપ્યું છે.
દરેક કદીમાં શબ્દોનાં પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ
દોષ નથી; પ્રાચીન શુષ્ક છે. એથી દર્શવેલા
ચિત્રારની દલતા સમજવી છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપી-
એણે 'જીવન'—પ્રાણ દલા છે. દામ્પત્યની
એકતા વ્યંજ્ય દરનારી આ લક્ષણ છે. તમારા
વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અ-
મારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારું જીવન
જ છે. શ્રીકૃષ્ણ વરદ શકે નહિ માટે તેમને
નંદરાયની આજુ દાધી છે. એ આજુ માનવીજ

પડે, માટ તમારી હાર થઇ એમ માનીને
 પાંગ ફરને છતા તમાગ નિઘયગાથી ન યજના
 હો તો તમને દાય જોડીને કુ મુ કે પાડા
 કરને. પડી કહે છે કે તે કદાન આ અગારો વિ
 ચેભ અમને સ્વપ્ન કાળો નથી, અમને દુગેન-
 નો વિચેભ થરો એમ વાગે છે અકૂળના આ
 તમને તેડવા આગવામા અમને કપટ બાગે છે.
 કેમ કે અમારી હુક છર્નામા કાળ પડી છે. જે
 માઠો બતાવ બનવનો દોષ છે તેના અનિષ્ટ
 ચિદ્ન અગારીથી જ નિશ્ચય છે અમને અપ
 નકુનો થાય છે, 'મોરેગ' - ધણા માથ નકુનો
 થાય છે. અપનાઓ ગણાવે છે કે મ-ગાર
 ગણના અખો દેખાય છે હદાનમા નવ મગ
 એ છે ને યજુનામા ચોડીની રેન આની છે
 પ્રેમની દગ અવધા કહી છે — ૧ નુ —
 પ્રીતિ, ૨. મનામંગ, ૩. સકલોત્પત્તિ
 ૪. નિરામંગ, ૫. મગરની આનિ, ૬. રિય
 વાનરથી ચિત્તની વ્યવસ્થિ, ૭ લક્ષ્મણપ્રણાસ,
 ૮. ઉમાદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦. મરણ. આમ
 ગોપીઓએ અપમકુન વર્ણવ્યા તેમા સંકલ્પો-
 ત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ
 કહે છે કે ગોકુળ સુતુ લાગે છે, તમારી ગાય
 પણ સૂતી-ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને
 અમારે જગત્ ઇશ્વરિવ્યક્તમાન લાસે છે. શ્રી
 રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે શન્ય મન્યે
 જગદધિરતજ્વાલમગ્નતર્જલ્હામિ । અમે
 આહીરકા-નિન્દા આહીરો નિખાંડી છીએ.
 અકૂર અમારું સર્વસ્વ-જે તમે તેને લગી
 ભય છે. તે શામળા, અમારે કુકુળ પ્રયોજને
 નથી. સર્વ કુકુળમા તમે જ છો. તમે નહિ
 માનો તો અમે તમારી સાથે આપીશુ એમ
 કહી ગોપીઓ આવી થઇને માર્ગમા મૂતી ને
 કુંજ કે અમારી ડાની પર રથ દડીને ભજો.
 તમારો આગલો સ્નેહ સંભારો, સરહ સમયની
 પ્રમમ અધિકાની રાનીમા જે ઉપતેજા સેવ્યો

છે તેનુ સ્મરણ કરો. એ અન્ય કરીને પાછા
 યો, નહિ તો લક્ષ્મણો લાગ કરી પ્રદો ત-
 માન ચર્ચિતો માબને એમ અમે કહી દઈશું.
 અગારો નો અપરાધ થયો છે કે અમને ત-
 હોડો હો । એક પ્રેમી પનુ અમગ કહે છે કે

કિમપરાધલય મયિ પરમન્નિ

ન્યજસિ માનિનિ દાસજન વતઃ ॥

કેમ પૂરા કહે છે, ત્વ જમીન પર રોજાય
 છે, મોમા દમે આગળી નકે છે, એમ C-માન-
 વસ્થા દશાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમા
 દેવ, સ્મૃતિ, લક્ષ્મણ C-માદ, એ વ્યભિચારિ
 ખોડોનું નિરૂપણ કર્યું છે

દસમસ્કન્ધ

પ્રભુજી ગોપા હો, નવણે જગ ભરી,

કહુ મહાન અન્તગમનનુ, કુપ હો વીરાઠ.

કંઈ ન કહી દેણ હો આશી આણી આખરિયે
 નકરી જગોદાનુ મૂખ, હો વીરાઠ

ગોપીને શુભ મસ્મરો,

ઉદવ માથે કદાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાઠ. "

શ્રીકૃષ્ણ ઉદવ સાથે ગોપીને સંદેશો કદાવે
 છે. કહે છે કે મને મયુરામા દેવકીનું સ્વામિ
 (હજી નસવાશુ) ભોજન ભાવતું નથી આખ
 આશુથી ભરાઈ ભય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસેદા
 માતાનું હેત ને હદાનમા કરેથી બાગનીવા યાદ
 આવે છે મયુગના વૈભવનો મગ્નસુખનો ને
 ગોકુળના મામ્સુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળ
 મા મુખ પણ વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે
 છે, કેમકે બાવાવરચામા અનુબંધેનુ મુખ કદી
 વીસનતું નથી. એની શ્રીરી લહેરો જીવનપર્યન્ત
 હલ્લમા આનદ રેને છે. જાણ્યાવચાના મિત્ર
 ભાઈભાણુથી પણ વિશેષ છે. કેમકે દેટનીક શુભ
 વાનો ભાઈભાણુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કદી
 ચકાવે છે

‘ રણવત ’

“ સુ થયુ એમ કહે રણનાથ,

ઠીકા પ્રાણુવેણો લલમણુ બાન,
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડયા ગમે મુન્હાં ખાધ ધન

x x x

૮૭ મૈથિની નથી મુકારી,
તો છુને નિદા કેમ આની,
હો! હામી કરો સત્રામ,
એમ કહી કહી રજો રામ

ગાયલુની સાથેના મુદ્દમા લલમણુ ગૃર્જગત થયા, તેથી ગમે કરેલા શોકનું આમા વર્ણન છે એમા કશું ગમરી સારી ઝમાન્ટ છે ગમતો તોક સ્થાપી ભાન છે પ્રાણવિલીન લલમણુ નર્તન એ આલખન વિભાવ છે, વાનરોના હાહાકાર એ વહીવળ વિભાવ છે, નિનાષ એ અનુભાન છે, પૂર્વાનરયાનું સમજી-ધતિ, મોહ, નિવાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યગિયારી બાન છે એમ સ્થાપી માર પુષ્ટ થઈ, આનંદ થઈ, કરુણ રસ બને છે. કાષ્ઠથી પાખાણુ કાણુ છે, પાખાણુથી લોહ કાણુ છે, લોહથી વજ્ર કાણુ છે, પણ વજ્રથી પણ માર હ્રદય કાણુ છે એમ ઉત્તરેતર કાલિન્યનું આધિપત્ય કહે છે નિર્ણયી શરીરમા એક મોટા શુણુ છે કે જે જે દુખ પડે છે તે તે મહન કરે છે રામોઽસ્મિ સર્વ લલ્લે-કું રામ હુ, સર્વ સહન કરીગ એના જેવો અર્થ છે. લલમણુને કહે છે કે તુ બંધી વાતમા મને આગમ કંતો ને તું મારી પાછળ થતો, પરંતુ તુ મને મુખને સ્વર્ગ જવામા કેમ આગમ થયો? હજી તે તારૂં કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, મારે બિઠ ને તારૂં અધુર જીવન-કાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જ

પ્રેમાનંદના આટલા દાખવા બસ હ. હને આપણી નજરના સમયના કવિઓના કાવ્યો માધી યોગ્ય દાખવા આપુ છું.

(૨) દયારમ

હરિ જેવો તેવો હું માસ તમારો,
કરુણામિધુ થકો કર મારો. હરિં ૦ ટેક
સાકડાના સાથી સાળિયા, હો! બગડયાના બેની,
ગરણુ પડ્યો ખાલ અમિન કુકમ્બી
તદપિ ન મૂકે દેહી હરિં ૧

x x x x

મર્વશ્વર સર્ગાત્મા રતન, દયાપ્રીતમ ગિચ્છારી;
નરણાગતતત્સવશ્રીજી મારે, મોટી છે જોય તમારી.
હરિં ૧

આ એક ધર્મપ્રકાશનું પદ છે દયાગમની ગરબીઓ લલિતપદને સાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હ્રદયગમ ને લોકપ્રિય થઈ છે એ બહુ બાણીતી વા. છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમા પાપથી ભરેલો, દોષોથી શુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધનિ છે. હું તો એવો પાપી છું, છતાં હે કરુણાસિંહુ પ્રભો! તમે કરુણાના સાગર છે એટલે તમે મારા પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરજો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરુણાસિંહુ' એ વિશેષણ સાક્ષિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાકડાના સાથી' ને 'બગડયાના બેની' એમા કવિએ દુરયનુપાસ આણે છે હે પ્રભો! તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તના જુદાશુ ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને બાગ્યશાળી બનાવો છો તો દેવડા! મારા કોડ પૂરો. તમે વિનંતિ વગર પણ ભક્તનું શ્લેષ કમ છો ને તેના દોષ સાથે જોતા નથી, તમે આત્મના બધું છે, હે પ્રભો! તમે શરણાગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ જોય છે શુદ્ધને સગળ હ્રદયની પ્રત્યુત્તી પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે

પ્રેમનુ સ્વરૂપ

જોયવજ છે અશરીર, વાન એક પ્રેમનણી,
કોઈ અનુભવી જાણે કે, કહેતા તો નાંવે બાણી,

× × × × × × × ×
અભિમાન મૂળને રે ઝોધવ ગોપી પાથ પડયા,
કહું દયાનો પ્રીતમણ રે, નિચે એક તમને જડયા.

આ ઉત્તમ કાવ્યમાં ગોપીએ ઝોધવજીને પ્રેમનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું છે. પ્રેમની મતિ ન્ધારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે. પ્રેમ કોઈ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. ક્યતિપક્ષતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોડપિ હેતુ નંજલુ વહિરવાધીન્ પ્રીતયઃ સંઘચન્તે। જેમ બવજનિએ કહ્યું છે તેમ રત્નદ ને તે ધળી કંઈની અપેક્ષા રાખનાર-જો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પ્રેમ કંઈ આવતો નથી. એ એની મેળે જ આવે છે. હે ઝોધવજી જ્યાં લગી રત્નદનો અગમ્ય માર્ગ દોઢો નથી, ત્યાંથી જ યોગ અને જ્ઞાન મોઢે છે યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનું મન જમત્તની માયામા બને છે. ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે. જેને જોગ જોઈતો હોય તે બસે તે સે, અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ અમારી પ્રીતિ રહો એવું માગીએ છીએ. આવા ગોપીના વચન સાંભળીને ઝોધવજીનું મન જગત્તની માયામાથી છટકું, સારનું અભિ-મન જતું થ્યું અને તેમનું મન શ્રી કૃષ્ણમાં જડેલુ થયુ. જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે.

(૩) મીરાંઆઈ

સંસારમુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ-ભક્તિમાં એકતાન યમલી-

“ મુખડાની માયા લાગી રે,

મોહન ખારા,

મુખડાની માયા લાગી રે રેક.

મુખડું મે જોયુ તારું,

આ જમતકું થયું ખાઈ;

મન મારૂં રહ્યું ન્યાઈ રે.

મોહન ખારા

મીરાંબાઈ બલિદારી તારી,

આશા એક મને કરધારી.

હવે હું તો બાઝાઢી રે,

મોહન ખારા

સંસારમુખથી વિરક્ત થઈ પ્રજ્ઞની પ્રેમ-ભક્તિમાં જ લીન થઈ મીરાં કહે છે કે હે ખારા મોહન! અહિં મોહન' પદ સાથેક છે. મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાપ્ત કરી તારે વિષે જ લીન થાય એવો મોહ પમાડનાર, તારા સુંદર, નાજુલ, મલુથા મુખની મને માયા લાગી છે. જેનું એ નાજુલકું મુખ તારૂં મેં જોયુ કે તેવું નિઘ જગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદ્દન ખાઈ—અકાઈ થયુ છે. 'જમતકું' મા લલુનાવાચક પ્રલય 'હું' નિન્દાવાચક છે ને 'મુખકું'માં ક્રોધવતા વાચક છે. 'ખાઈ' એ લલવાચક છે. ધણું જ અકાઈ એવો અર્થ છે અત્યંત અગ્વાહતા વ્યગ્ર છે મારૂં મન જગત્તથી ન્યાઈ રહ્યું, તદ્દન વ્યાપ્ત થયુ. સંસારમુખ મતિ અત્યંત વિગમ મૂલ્યે છે. સંસારનું મુખ જાઝરાના જળની પેઠે ખોલું, માત્ર જૂ. થી લય-ચાલતકું, અસત્સ્વરૂપ છે. મેં તે તુચ્છકારી કાઢ્યું છે, મંસા-મા પગ્ણિતે વૈધવ્ય દશામા આવવુ તેના કરતા તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી તોંગી સાથે લગ્ન થવું ધણું સુંદર છે કે એમા વૈધવ્યનો લેશ પણ સંજન નથી. જગત્તનું સમારી લગ્ન કરતા ધણુ જ ચડિવાતું છે, એમ ખતિરેક અવ તર વ્યગ્ર છે ભક્તિ-પ્રેમભક્તિનું આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,

રાધાકૃં શુ વિના બીલું બોલમા. રેક

સામર સોરડીનો સ્વાન્ તજને,

કડવો તે લીમડો થેળા મારે. રાધાકૃષ્ણ

ચાલ સુગર્ભ તેજ નજરે,

આગી-મા સંગાતે પ્રીત જોડ મારે. રાધા

હીરા રે માણેક જવેર તંજીને,
 કથિર સંગાને મણિ તોળમારે. રાધા૦
 મીરા કહે પ્રજુ ગિરિધર નાગર,
 શરીર આપ્યું સગનોવમા રે. રાધા૦
 એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ સુંદર
 નાનકડું કાવ્ય લાક્ષિન્યમથી રેલાઈ જાય છે.
 પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એ-
 મજ તરભોળ રહેતું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે
 રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય ખીલું મોલનાર પુરુષ
 કેવો છે તે પછીની પકિતમા દર્શાવે છે. સાકર
 ને જોડીતો મધુર સ્વાદ તણને લીમડાનો કડવો
 સ્વાદ પીતાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે; તેમજ
 આ ને સૂરજને તણ આગીઆ સાથે પ્રીતિ
 આધનાર ભુલિલીન પુરુષના જેવો છે. વળી કહે
 છે કે હીરા ને માણેકને તણ દહ કથિરને પમંદ
 કરનાર, કથિર જેની દુઃખ વસ્તુની માણેક જેવી
 અમૃત્ય વસ્તુ સાથે જીવના કરનાર મૂર્ખ જેવો
 છે. પ્રજુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય
 ઉપયોગ કરવાને માટે છે. રાધાકૃષ્ણનું નામ મૂકી
 અન્ય નામ ભજનાર માહે આપેલા દાખલામા
 અમૃત્ય વસ્તુને દુઃખ ગણી નકામી વસ્તુને
 કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ ચ્ચે
 નિર્દશના અલકારનો ખવન છે. રાધાકૃષ્ણ વિના
 ખીલું મોલે છે તે શકરને જોડી । સ્વાદ તણ
 કડવો લીમડો થોળે છે એમ હોય તો નિર્દ-
 શના અલકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય
 છે, માટે એ અલકાર વ્યગ્ર છે. એ અલકાર
 રનો ખવન છે.

(૪) નર્મક

વીરરત્ન તો નર્મકનો જ. નેના એવા વીર-
 રસગમ કાવ્ય અનેક છે તેમાંથી એકે અત્ર આ-
 પ્યું નથી. અર્ધિ કુન્દના વડુંનનું એક દિગ્ગ-
 કાવ્ય આપ્યું છે.

જેતા નિમે કુંગરની અદ્વીધી,
 જાઓ થયો હું મનગાલિ રંગી;

આહા ! શું શોભા વરણી રાક્ષસે,
 જોનાં થયો સ્તબ્ધ જ છેક દૂરે.

x x x

એ સર્વ જોતાં ચિત્ત તો સમાપ્ત,
 વિદ્યેસમાને મિલું દે- ન બાવ્યું;
 આનંદમા નર્મદ છેક દૂરે,
 એવો દિલો અહાગિરી જ ઊભો."

આ અહાગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ
 કહે છે કે જોના વારને એની રમણીયતા નિરખી
 હું સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. એની શોભા વર્ણવ-
 વાની મારામા શક્તિ જ ન રહી. પંડી કેવા
 પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે. જેમ
 જેમ જોઉં છું તેમ તેમ નવું નવું વિસ્મય ઉત્પન્ન
 થાય છે. મારા કવિએ ખરે કહ્યું છે કે ક્ષણે
 ક્ષણે ચન્નચત્તામુપેતિ તત્ત્વેષુ રૂપ રમણીય-
 ત્વાયા — પ્રતિ ક્ષણે જે નરીતના ઉત્પન્ન કરે તેજ
 રમણીય કહેવાય મળીરતાથી મનમા બધા ભૂત-
 થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર
 આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક
 અહાગિરી છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી
 છે ગિરિમા તપસ્વી પુરુષોનો વાગ છે તેથી
 ગિરિને જ તપસ્વી કહેા છે-કે એને જોતાં વાગને
 મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્મળ થઇ જાય છે,
 સમારના સર્વ વિચારો મનમાથી જતા રહી
 મન એની લીના પીનામા જ રોડાય છે. લીલા
 પી પી કરે છે, પલ્લુ ધરાઈ નથી. એને જોઇ ઇશ-
 રના એ લીલા કેરી અહલુન છે એવો વિચાર
 આરી માર્ગિચિત પ્રજુમા જ લીન થાય છે ને
 આનંદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો
 અલૌકિક આ અહાગિરી છે.

(૫) હલપતરામ

પ્રજાતલું વર્ણન

"વંટા તણા ચાર ટોકાર વાગ્યા,
 ઉત્રોગિ લોકો જન સર્વ જગ્યા
 જાણે દુતી ચાર તણા વદ્યારે,

હુમ્મુ અગ્નિપર્ણ ઉનારે.

x x x

વિદ્યાથી પાક હી કરે છે,
જલે સ્વીના જશ જયરે છે,
પ્રભાતિયા ગાય સુજાત્રીતે,
જલે સ્વીના ગુણ ગાય ગીતે”

મૃતમા પ્રભાતના અતિ નુદ્ર વર્ણન છે,
તે કાવ્યો સાથે તો આ કાવ્યની જુવના થઈ
શકે જ નહિ. હવે આ પછોમા નુદ્ર ઉત્પ્રેક્ષાઓ
છે. સ્વભાવોક્તિ અવકાશને ઉત્પ્રેક્ષા માટે અંગા
ગિભાવ થનાથી મંકર થયો છે. ‘જલે’ નામ
ઉત્પ્રેક્ષાનાયક લેવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે

(૬) કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ

એના હૃદયસ્ફુટિના ને નીતિના કાવ્યો સુંદર
છે એક નીચે આપ્યું છે -

“૨ ચિત્તચક્ર,

નિરખ પૂર્ણાનં પ્રકાશક ચક્રને
શીતળ, સાચા, આભાનિક,
સ્વૈરોત્તમ જુવના કંદને રૂક
નથી કાવન ગૂંદરમા જાતો,
નથી કવનિન તે થાતો,
દયાગરહિત અતિ આ તો,-

ગિતચક્ર

x x x

સગ ક્ષણભંગુર છે, તેનો ત્યાગ કરે, દૂર જવાની
જરૂર નથી, અંતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિરવધિ
આનંદ થશે અને જન્મ સાર્થક થશે

(૭) કલાપી

કલાપીનો ‘કેશવ’ ધણું જ પ્રાસાદિક અને
ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે એના ઉત્તમ જૂતો
ધણે સ્થળે ભાવનાને અતુલ્લેખ દોષ તેને સારી
રીતે પોણે છે એમણી માત્ર એક જ દાખલો
નીચે આપ્યો છે -

મીઠા નીર ધ્વનીવતી વન બધું, દરેક બરે કોઈના

x x x

જન્મ નહિ જાણે, પ્રેમનો કે દિ લાગ્યો.

આ સુંદર કાવ્યમા કવિએ યુગાર ને દરથ
ગસ જન અતિ નુંદર રીતે જમાવ્યા છે રીકારીએ
સારસનો શિકાર ક્યાં છે. સારસીની પાસે
સાગસનું શળ પડ્યું છે બચ્યા મોનમા મમ
જતા નથી તે પાસે દડવણ છે. મરંજ રમણી-
યના પ્રમરી રૂંદી છે તેની પગિચિતિમા આ
મિથાઈ દુખી કોણુ દશે ? ખરેખર, એ પ્રેમને
વીધે ગોમ્થી જાગી ગયું છે. જાપરી સારસી
મિર નગ્નનીને રડે છે કવિ દહે છે કે આ !!
નુર પાનિ આરી પીઠા દોષ ખરી ? બર-
જાનિએ પતુ દણું છે કે નિર્માણમેય દિ

ઉદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે; આવેા
દેખાવ જોઇને ઉદયમાં કંઈ કંઈ થઇ જાય છે.
ખચ્ચાં ટળવળ છે ને માતાના સ્વપ્ન જુએ છે.
એ જોનાં નિરપરાધી ખાળક મેળમાં શું સમજે?
એમનું તો દુઃખ કાળે કરીને જતું રહેશે; પરંતુ
એમની માતાને થયેલા પ્રેમનો જખમ રૂપાવાને
નથી. પ્રેમથી થયેલું શોકદુઃખ અસલ છે.

(૮) દાસતંત્રશઃ કૃપારામ પંડ્યા

એમનું ઇદ્રજિત-વધ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત
શૈલીએ રચાયેલું છે, ને સુંદર છે. એક દાખલો
નીચે આપો છે:—

ભરી તમે અંતક સાથે બાથ,
જણી ધર્યાં પાવક મધ્ય દાય.
પડે તમારા સહુ વક પાસા,
તોયે મરે આ ક્યમ જન આશ!

x x x

રુવે રુવે રુદ રહે નિહાળી,
વસો લલાટે પણ ભદ્રાળી;
રમે ખુવે લંકનું, પુત્ર! પાણી,
એવાં વદી આશિષ વેણુ રાણી.

ઇદ્રજિતને એની માતા મદોદરી લડાઇ

છેડી સીતાને પાછી અપાવી રાખે સરણે જવા
જહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ
તો દહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સાથે
લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ બીડ્યા
જેવું છે, અગ્નિમાં દાય મુક્યા જેવું છે.
આમાં નિદર્શના અલંકારો ખેનિ છે. તમારા
પાસા વદા પડે છે, તોપણ તમે એના નથી.
તમને સતી સીતાના સાપ નડશે જ ને તમે આ
પુદ્ગમાં નિદિજ દાવો. સીતાનું દરણુ દ્યુ છે તે
એનું ખી વાવ્યું છે બાવ્યા જેવું છે; ઝેરી
અભિમાનરૂપી વાયુ વપરાયો છે, એમથી મીઠા
જળની વાનજ કેવી! રામચંદ્ર જેવા જે સદા-
વડને રચાવે છે ને ઉધાવે છે એવા સમર્થ
દેવની રામા-પત્ની દરી છે તો હવે જીતવાના

સંકલ્પ નકામા શા કરવા? આમ પુતનું મન
વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, જાણ્યું કે એ સુદ્ધ કર-
શે જ ત્યારે તેનામાં વીરસ પ્રેરે છે. રજપુત
સ્ત્રીની પેઠે મરજો કે મારજો એવો ઉપદેશ કરે
છે. હારીને પાણું ફરવું એ અપમદરૂપી મરણ
છે માટે રણમાંથી પાછી પાની નં કતો એમ
કહી હવે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ
ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજહસને

જહુ દ્વિવસથી સ્વેચ્છાએ તે પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સરસિત કે જોનાં જોનાં બનેક જગે શ્યો;
હજિ પણ સખે! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરનિ કરિ લે માટે આજે હવે સ્થગ આ વિષે!

x x x x

હજુ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિતરી એકલે થા તું સામ્રાજી મહીં.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઉત્તમ અન્યોક્તિનાં અનેક
કાવ્યો છે. આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય
છે. કવિરાજ હસને સંજોધી દહે છે કે તું અનેક
દ્વિવસ થયાં માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો
છે; તું ધણે ધણે રથજે શ્યો, પણ હજી માનસ
સરોવર આવ્યું નહિ; માટે હવે શાન્ત થયો છે
તો આ રથજ જ વિરામ લે. આ રથજ ધણું
રમ્ય છે. પવનની લહેરો શરીરનો થાક દૂરી
લે છે. ઝરણાં ધામે ધામે વડી મધુર સ્વરથી
કહુને આનંદ પમાડે છે. બધી રચના મનને
હારે એવી છે. આગળના માર્ગના તને અનુભવ
નથી. આગળ જતાં કદાચ આથી પણ વધારે
પરિશ્રમ પડશે, માટે આદિ થોડી વાર વિરામ
લે. પામે ક્રીડા કરવા માટે રમણીય ક્ષમણવન છે.
લતાઓ પ્રુષ્પિત છે, તેમાં પ્રવેશ કર ને તેની
મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. હજુ પણ સુખ
મેળવવાનું આવું રથજ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સામ્રત કાળ ને દેશમાં જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનંદ પામ.

બહુ ઉચ્ચતમ સુખેની આરા સારી તે માટે તરફથી આ મારવા કરતા જે થોડું ધણું નિશ્ચિત સુખ માત્ર થયું હોય તેનો ઉપભોગ કરી આનંદમાં રહેવું એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મતમયૂર

નાચે રસભીની અવબેસો આની રંગમાં રે' રચામાં સંગમાં રે'

વીળળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ધોર ઘટા ધન રોર કરે છે,
નૈબન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે'

x x x

પિચ્છ પ્રદેશ જશે હનરાયો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો,
આથી હવે પ્રિય પામ ભરાયો સંગમાં રે'

નુંગાર રસનું આ સુંદર વર્ણન છે. મયૂર મત બન્યો છે. એની રતિ એ રચાથી બાવ છે. પ્રિયાનું દર્શન એ આલંબનવિભાવ છે. આકાશમાં વીળળીના ચમકાર, મેઘની ધોર ઘટા, ને ટેલડીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તકારક રાગ એ બધા ઉદીપન વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને મોગના અરથ જાતે ઊડતા જ ન હોય એવા ઉતાવળા ચાલે છે આ ત્વરિત ગતિ, ને એના કુખ પરનું મધુર દસલું ને રંગથી પારપૂર્ણ થઇ ગયેલું એ અનુભાવ છે. હર્ષ, જડતા, ઔત્સુક્ય, આદિ સંચારી બાવ છે. આ પ્રમાણે રતિરૂપી રચાથી બાવ પરિપુષ્ટ થઇ સ્વાદુત્વ પ્રાપ્ત કરી નુંગાર રસ બને છે.

વીળળી વ્યોમમાં તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે રૂપક ગમ્ય છે. મયૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પર પર લોચનો મળી જાય છે એ અત્યંત દર્પનો અનુભાવ છે. દેવનો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર છેક વિવશ થઇ જાય છે ને મગ-

વાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિ-ચારી બાવ છે.

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ'

આપ જ આવા તો જોયા !

મેં તો માનેલું કે જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

x x x

પ્રભુની આ ઘણી સુંદર રતિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવા તો જોયા 'આવા' આ નાનો શબ્દ ઘણો વ્યંજક છે. મારા પાપ સામુ ન જોતા અસન્ન દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે હું અત્યંત પાપી હોવાથી મેં તો નહીં માનેલું કે મેં પ્રભુની કૃપા જોઇ છે, છતાં આપે મારા પાપ દરશુન કરી તમે જાતે મને દુઃખી આવતો દેખી રહ્યો છો, અને મારા પાપરૂપી કાલ્પના ખરડાયલા પગ પોતે ધોપર, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર ક્ષમાના ભણે પોતે સ્વચ્છ કરીને તેના પર ક્ષમાનો લેપ લગાડ્યો આવા દીનદયાળુ તો આપ જ છો.

સંસ્કૃતમાં આવા બાવનું એક ભક્તનું સુંદર કાવ્ય છે—

વાવા નિર્મલયા સુધામધુરયા

યાં નાથ શિક્ષા મદા—

સ્તાં સ્વપ્નેડપિન સંસ્પૃશામ્યજમહં—

ભાવાવૃત્તો નિશ્ચય ।

इत्याग शतशालिन पुनरपि

સ્થીયેષુ માં વિમ્મત—

સ્વત્તો નાસ્તિ દયાનિધિર્યદુપતે

મત્તો ન મત્ત પરઃ—

હે મધુપતિ, તમારા જેવો કોઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત નથી કેમકે તને મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું હું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરતો નથી. શું કારણ? મારામાં અદ્ભુત બાવ છે ને હું

તરફ હું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી
ખરેલા મને તમે પોતાનો માની સ્વીયવર્ગમાં
દાખલ કર્યો, એ બધું આપની અપરિમિત દયા
ને માફ નિઃસીમ અભિમાન ને નિર્જનતા જ
દર્શાવે છે. એવો આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ છે.
છેવટે, નીચેનું સુંદર કાવ્ય આપી વિરમું છું!—

મેહમાનો ! ઓ વહાલાં પુત્રાં પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાયજો !

x

x

x

આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ
એવો વિશદ ને હૃદયગળ છે કે એના પર કંઈ
ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી.

૨૨

રૂપ. કૃષ્ણરાવ લોખાનાથ દિવેદિયા કૃત :

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે પ્રાકટનાર શ. શ. વિપિનવિહારી કૃ. દિવેદિયા)

ત્રિમસાગર-આજથી માફે નવું જીવન આરંભ્યું
છે. પરંતુ જેદકારક વાતાંએ છે કે મારી
જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા
સાક્ષર છું. મારી જીવનસખી ઉર્ફે પત્ની-
ને કેરી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમાં
આજ મારે આખો દિવસ ગયો, પરંતુ
કોઈ માર્ગ શુભનો નથી. કોઈ મિત્રની
સલાહ લેવા બહુ તો મારી સ્ત્રીની નિર-
ક્ષરતા પ્રગટ થઈ ગય, માટે એકલાએ જ
પ્રયત્ન કરવો. દાસમાં લોક જ્યારે સ્વચ-
્ચ માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો હવું.
કાંઈ રિક્ત નહીં !

નર્મદા- (પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યા સુખી
'ગેરસી રહેશો' આ બધું સમિયું ટાલું ચર્મ
નય છે, ચાલો જમવા.

ત્રિમસાગર-જો, મારી જીવનસખી ! તારે આવી
મામ્ય બાંધા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે

તારે પણ સાક્ષરને ચોગ્ય ભાષા વાપરી
સાક્ષરની ગણનામાં આવવું.

નર્મદા-બુલો માફે નામ તો નરખદા છે ને તમે
વળી જીવજીમળી શું કામ કહો છો ? અને
વળી નામ તો કેવાય કે ? કહેવું હોય તો
નરખદા કહેજો ને-કોઈ કોઈ વાર-ને થીજી
કોઈ ન હોય ત્યારે !

ત્રિમસાગર-નરખદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ
છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજો.

નર્મદા-તમે હવે જમવા ચાલો,

ત્રિમસાગર-હું ભોજન કરીશ નહિ પણ માત્ર
દુધપાન કરીશ

નર્મદા-તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.
ત્રિમસાગર-અરે, હું તો દુધપાન કરું છું.

નર્મદા-એ વળી ક્યા પાન છે, જે ધરમાં છે
તે કરી આપીશ. દૂધી પાન, મગવારી
પાન, ચેવડી પાન, તો સાંજમાં, પણ તમે

આ દહેા છે એ જાનનાં પાન તો સાંભળ્યા-
એ નથી અને દીપ્ત્યે નથી
પ્રેમભાગર-અરે રેવી નર્મદા-હું દનનું પાન
કરીશ.

નર્મદા-દુધના તે વગી પાન કેમ કરી શાય ?
પ્રેમભાગર-અરે હું દુધ પીશ એમ કહું છું
કાન સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા
માઠ્ય એટલે બહુ નમનનો

નર્મદા-સનારના પય વ એથી ઉઠી ને રૈજા પાણી
બફે છું અને હવે તું બાણી છે ?

પ્રેમભાગર-અરે પાણી ભગવાનું નથી કહેતો,
પરંતુ પાણિની નામનો છૂરછૂર વૈષ્ણવ
શ્રદ્ધા ગયો છે તેના સૂત્ર તૈયાર કરવા એમ
કહું છું.

નર્મદા-એ સુતર જુર નો કષ્ટો આપણી નાનમાં
કેાઈ કહતું નથી અને મને વગી તમે
પ્રમા રંગીનો કાતનાનું કયા દહેા
અ આ દા ?

પ્રેમભાગર-અરે, રેડીયો રેનોડ પાણિનીનો
મય છે તે વાચ-

નર્મદા-અરે આ તે ત્વમે કાજા કે ગાડા ?-પાણીનો
વળી મય કેવો શાય ? દુધના પાન, ને
પાણીના મય ? તમે પળ કાઈ નવું નવું
ધર્મગિ લઈ બેસો છો

પ્રેમભાગર-અરે, વ્યાકરણ શીખના ? તો
કહું છું

નર્મદા-ત્યારે પ.યર્ષ બોલો
પ્રેમભાગર-જે નર્મદા પાસે રુદ્ર પૂજો જ
મામ્ય છે માટે તેણે મામ્ય બોલ્યું નહિ
હું તો સાદુ છું અને તું આણુ મામ્ય
બોલે તો મામ્યો તો કેઈ સખામા લઈ
જવા નહિ.

નર્મદા-મામ્ય એમ મરે તો કેઈ સખામા
આનું નથી અને વ્યાકરણ પળ શીખવું નથી.

પ્રેમભાગર-વ્યાકરણ બંને ન શીખતી. પણ મૂળા-
ક્ષર બેકાક્ષર તો શીખીશ

નર્મદા-એ વળી શું બોલ્યા ?

પ્રેમભાગર-સ્વતંત્ર જાન મેળવીશ ?

નર્મદા-મારાથી મમજાય એવું બે કો તો કીક

પ્રેમભાગર-હું સાદુ છું. તે માદી બાપા મેમ
વાપર્ષ ?

નર્મદા-લખના વાચના તો મને આપડે છે

પ્રેમભાગર-તને આપડે છે તેટલું ખસ નથી.

યોગ્ય નથી, પર્વાસ નથી સાક્ષર પત્નીએ

વધારે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ બાને

હાં સી, ગુજરાતી, સસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી

એ પય બાલાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરુષ

અને સ્ત્રીએ મેળવવું જોઈએ.

નર્મદા-પણ, આ તમે સાખ્ય સાખ્યર કરો

છો તે શું ?

પ્રેમભાગર-સાક્ષર એટલે જો માણ્યને ઉપર કહેવી

પાય બાલાનું કાર્ક જ્ઞાન, વાચવા લખ-

વને કાજા, સખાઓમા જવાને અ-

ભ્યસ અને ત્યા જઈ બાણી કવનાં

લ્લાદ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિ-

મેમા લેખથી રીમ વડે અને ચર્ચાપત્રો

દારા માન મેળવવાની ઉત્કેહા.

નર્મદા-હું તો માસિકમા કાજા સગજતી નથી

હું તો માત્ર તમારું મન રાખી પર સખા

જતા શીખી છું તે કરીશ. બાળ મારે

તમાગ જેવી કેઈ કદાકી નથી

પ્રેમભાગર-ત્યારે શું મારે શું જાનની તું અને

સશુ-જાનની બીજી કેઈ સખી બે તો ફેરી

એમ ?

નર્મદા-તમ કે જાને તેમ કરો માત્ર જેની બીજી

કાજી મડાને તે સત્યગ્રીને મોડી દરો

તો તેની સાથે હું સહીયજા પુગીથી

જાણીશ.

પ્રેમભાગર-એ તો તારી મંમનિ દગી તો તેમ

કરીશ.

નર્મદા-એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે: અત્યારે
તો મદારી રસોઈ ત્યાડી પડે છે. ચાલોની
જમવા!

પ્રેમભાગર-ચાલ હું ને હું સાથે એક બાજી,

સામગ્રામા કોળિયા ભરતીએ, છે કમળ
મંજૂર !

નર્મદા-(મનમાં) આ તે આત્મા કેવા દશે!

-(મોટેથી) વાહ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની!

૧૩

૧૧. ૧૧ ગિરિજાશંકર ભગવાનજી અધિકાર :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ
વિભાગ પાડે છે ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ,
આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ.
(Doing-Head, Knowing-Head &
Feeling-Heart.)

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાય
મિક જરૂરીઆતોમાર્થી ઉત્પન્ન થએલી છે. પૃથ્વી
ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું
પેટ ભરવું, તાંબનકાથી પોતાનું શરીર કેમ
બચાવવું અને બીજા બચેલાથી કેમ બચવું એ
જગ્યાય છે. આ હાજતને લીધે માણસ જમીન
પેડે છે, વસી બનાવે છે, અને ખાંજ અનેક
રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર
કાણુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક
હાજત છે શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા
માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે
છે. આ હાજતમાર્થી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો
છે આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રહેવે અને
જળ ઉપર આગબોટો દિવસ રાત દોડવા કરે
છે. આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે
વાતો કરતા અને માણસોના આત્મને રૂંધી

નાખે એવો ધુમાડો કાઢનાં મોટી મોટી મોશોનાં
મોઢાં મોઢાં બગલાની બક્ષિસ કરી છે. આ
હાજત અંગ્રેજોને દિલ્હી મોકલે છે અને હિં-
દીને આફ્રિકા મોકલે છે. પણ આ હાજત ધુ-
હિના પ્રયોગથી વિરૂદ્ધ નથી આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ
સાથે થોડે દૂરે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક
વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ :હેવી છે ક્રિયાત્મક
વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સદહારથી અતુલ
બળવાળા અને અદ્ભુત યાત્રિક બળવાળા મનુ-
ષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જનમ્યા છે. એ જ સદ-
હારમાર્થ ધરો, ગમકાઓ, શહેરો અને દેરો
વરયા છે ને કુદરત, સાતિઓ અને સમાજ
અસ્તિત્વમા આવ્યા છે પણ માણસમા રહેલી
અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરતે વર્તવામા
છેક ખર્ચાઈ નથી ગઈ માણસમા શરીર ઉપરના
મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ
જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી
ગમતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનો પક્ષ
આટલે સુધી ઉઠેલાયો છે, માણસ આટલો
'સુધર્મો' છે, સારેતે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે
છે અને આટલો મોટો બળતો અગ્નિનો ગોળો

ક્યાથી, આ શીનળના રેકનોર, રોજ રોજ રોજ નવા નવા રૂપ ધરનાર ચંદ્ર ક્યાથી ને આ અગણિત તારાઓનો મધ્ય એટલે શું અને એ ક્યાથી એના વિચારમાં મુગ્ધ બને છે આવા આના વિચાર તેને પ્રથમથી સ્પુરતા ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શક્તિ પ્રવર્તારી શકે એવી રિચનિમાં આવ્યો છે. પોતાના પગનીચે રહેલ જનમના વિવિધ પરોમાં જ્યારે તે પેમવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અન્યથાઓના બહારે અકલ્પિત જ્ઞાનસ્ત્રોતથી ભરપૂર બામે છે પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની હુનીઆ તરફ તે નરીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે-આ તે બધું શું છે અને ક્યાથી છે? પણ ત્યાં તો ધડીકમાં મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે. આ હુનીઆમાં બનતા રચુત બનાવોના કાર્યકારણોનો મર્મ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે જ્યારે યજ્ઞ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્વેગ બને છે આપણા સરીસો સંચો કેવો છે અને તેમાં શી કમળ ૬ તે જાણના ઉનાવણુ થાય છે. મનની જ્ઞાનપિપાસા હતિ અહીં જ અટકતી નથી મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોને ક્યાથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યા જગે તેની જોજ દેવા દે નિશ્ચય કરે છે. અંત છેડે છેડે તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુભવ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન હોવા પશુ તત્ત્વ છે. માણસા રહેતો આ જ્ઞાનાત્મક હતિમાંથી અનેક વિનાશી પ્રગટ થતા છે. તત્ત્વજ્ઞાન પશુ આ હતિએ જ આપડને આપ્યું ક્રિયાત્મક હતિના માણસ કુલને પોતાના ઉપયોગ માટે ની બનેા દનો, કુન્ન ૥ ઉપર કાણુ મેળવવામાં આવતો દનો દનો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક હતિના માણસ કુન્નને જાણવાને મથે છે, અને વળી આ જ્ઞાનને દીધે પશુ કુલને

ઉપરનો એનો કાણુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્યની અંત શક્તિનો અંત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખ્યને મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણો મળવું શોધી શકે છે અને છતાં આ ઉત્સુ અને ત જુઝ આગ્રહ, પેલો પુણ્યપુણ્ય ચોગી જેવો વનસ્પતિની જગ્યાથી ઘેરાએલો પરંત, પણ દૂરદૂર રૂપાની આજીવો એકીને સુતેલો વિસ્તીર્ણ સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતા. ખગોળ વિજ્ઞાન જેના કાયમાં રમી રહ્યું છે, તેના મનુષ્યને ય હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની આહતી, અને અંધારી ગતના તારા-એના સમુદાય કઈ કઈ તાણ તાણ અને નવી નવી વાતો રોજને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાનગ્રાથી કરવ-તોથી કાપી નાખનાર ખેડૂત કે સુનાર અને ઔદ્યોગને માટે વનસ્પતિના અગ ઉપાગોની વાગી વાગી વાગીને ભરમ કરનાર વૈદને પણ એ જ વનસ્પતિ કોણ કોણ વાગ માદ્યનો અપૂર્વ મરેશ આપી શકે છે નાદલની ખુશનુમા હવામાં ઉડી એલા પતંગીઓએ પોતાના આહારને માટે કંટી રહવા આક્રિશ્નતા જંગમથી માડીને સૂપ (હોપ્પા) એભાગણુ)ને માટે નિતરને કે કોયવગેનાને ઉદાગનાર નાન મદાગમનએને કે જંગુશીની રચના જાણનાને પોતાના પ્રયોગના ટેમવ ઉપર જરૂરને ચન્થથી વિના કાપનાર કે બના પાણીમાં ઉડાવનાર જંગુશાઓને, પતંગીઓની તુલના પાણ કે કોયવગે માટે નર કે જંગુની અહીં કુદની કૃતિ કોણ નરીન વિચાર સરખી ઉપર ચડાને છે કુધાત્મ અને જ્ઞાનત્મ મનુષ્ય જ્યારે ઉગે આકાશમાં અને નીચે પાના જ્યાં દુઝે છે ત્યારે વાગળી બંધુ તેનું અતર પોમારી જો છે કે અદા-આ દૃષ્ટિ કાંઈ અદ્ભુત છે. ને અદ્ભુત હોય કરે છે. જ્યારે આ દેહ વખતે પોતાનો રચુત અને મતિ-

કમ સ્વાર્થ ગણી ગમ છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં મૂઠ્ઠા એવાં નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે.

જેમ ક્રિયાત્મક જ્ઞાત આપણે અનેક રૂપે જોઈએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાં અનેક રૂપો છે; ને એવી જ રીતે આ લાગણીપ્રધાન વૃત્તિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે. માણસની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિગાનો, અને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ ઉત્તમ ત્રણે વૃત્તિઓનાં રૂપો છે. માણસે પોતાની જ્ઞાન-વૃત્તિ જેમ જુદાં જુદાં વિગાનો રચી પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના

આત્માને રૂપવિષયક લાગણી છે, પ્યનિવિષયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બંધુનાજનિત લાગણી છે. ત્રણે લાગણી દરેક કલામાં વચ્ચીઓછી એતપ્રેત જોવામાં આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલાર્થે કલા— એ ત્રણનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાદતો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે “પ્રગ્રેસ (progress)” ની વ્યાખ્યા આપણી આ ટુંકી વિચારધારામાંથી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે. પરંતુ તેને વિશે વધારે સંશોધન કરવા જતાં ફિલસૂફીમાં ઉતરવું કે ગ્રહરત્ન—પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ ભારે યથ પડે.

૨૪

અ. સૌ. જરખાણુ ગેહરવાનજ કોઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? શબ્દોને સુરવરમા ગોઠવવા, કવિનામય વિચાર જણાવવા, કલ્પનામય માધુર્ય ફેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય. કાવ્યશક્તિ ધ્વિરદત્ત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને સુશોભિત અને સાચા શબ્દ જોડવા કે દુનિયા જે કદિ શુધી શકે નહિ, અને એવાં ધણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને મૃદસ્યોની દસમે લખામાં છે જે સદા અમર રહેશે.

આવાં ધણાં નામાદિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વાચવાં જોઈએ જોઈએ કાવ્ય વાચના નથી, તેઓ માનવીની જીંદગીમાંની કેવી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેવાં નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સોના કરતાં

પણુ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે બહાં થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાવંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો પ્યનિ, તેનો ગુંજન દરતો નાદ, તેનો મોઠો લેદરી સ્વરૂપો આપણાં દિલને ખુશ ખુશ અમદથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમાં જે વિશાળ પ્રોડ બનાવેા સમાજેલા છે, પૃથ્વી પર જે ચત્તરકારિક રણી-આમણા દેખાવે છે, મહાન પુરોનાના મગજમાં જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાંચવું અનિ આનંદ ઉપજવનારું છે.

સુખી અને પ્રજ્ઞ વખતમાં આપણને

કુદરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલટ યાવ છે અને ધ્યાએક જમાના પહેલાં જ્યારે આપણા વડવાઓ વાંચી લખી નહેતા જાણના, ત્યારે લઢાઈમાં કવિન ગાનારા બાટ્યાસે તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમાં કૃતેદ મળતાં આ કવિજન ત્યાં ને ત્યાં કાવ્ય રચી ગાઇ સાંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ઘણી નિશાન અને ખુશાલી મળતી.

આવી રીતે કાવ્યની કૃત્તિ યજ્ઞેત્રી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં સેમજ યુરપમાં કવિનાની શરુઆત એકદશી રીતે થઇ છે. યુરપમાં હાપ્ (hap) નામના વાદ્ય ઉપર બારેટ (Bard) લોકો લશ્કરને ઉત્તેજન આપવા પત્ર ગાના અને બજાવવા અને આપણા મુલકમાં બારેટ લોક પુંગી અને છુરરી સાથે ગાના.

યુરપમાં પુરાતન કાગમાં હોમર (Homer) નામનો એક આંધળો ગ્રીક હતો, જે ક્રિસ્ટની આગે વર્ષ પહેલાં થઇ ગયો હતો. તેનું મકાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજની વચ્ચે ચાલેલાં યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓમાંથી મુકાબલું છે અને યુરપનું ઉચામાં હિન્દુ મકાકાવ્ય ગથાય છે.

કાવ્ય ત્રણ જાનનાં હોય છે: નાટ્યરસ, વીરરસ કાવ્ય અને કવિના ઉદ્યાર બદાર પાડે તે.

નાટ્યરસ એટલે Dramatic Poetryને નમૂનો શૈક્ષણિકનાં નાટકો છે.

વીરરસ કાવ્ય માટે Epic Poetry કહેવાય છે. પ્રથમ જાણ કે કોઈ વીર પુરુષની નામના કે જગજગદેર ઐતિહાસિક બીનાની સીકન અને તારીખમાં થઇ રચ્યાં તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્યારગન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદ્ય ઉપરથી આવ્યો છે. આ વાદ્ય અમલ જમાનાનું વાદ્ય છે. જે હાર્પને મળતું આવે છે.

આપણી સારંગી પણ લાયર અને હાર્પના જેવું તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનું બનેલું વાદ્ય છે; જે કે ત્રણેમાં તાર આદિની ગોઠવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાસ મત્તાં આવયાં જ નોંદએ એમ નથી. ઉમેછમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિના કહે છે તેની મનોહરતા કાંઈ ઓર છે.

ઇંગ્લાંડમાં સૌથી પુગલો નામાંકિત કવિ ચૉસર (Chaucer) હતો થઇ ગયો, જેનું ઇન્ટરજરી ટેક્સ નામે વર્ષનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શૈક્ષણિકર રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં થઇ ગયો. તે વખતે ઉમેછ બાવા ગૌરવ અને નાટ્યકાઈમાં સગબગ ટેવે પડેલો હતો શૈક્ષણિકરનાં નાટકોમાં પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ જ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરનાં પણ નાટકો છે. તેમ જ ઇટાલી, હૅલાંડ, સ્કોટલેંડ, આદિની કવિન વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એલે પણ કલ્પરસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યાં છે.

તે દેશીક કૃષી પણ મુદર કવિનાઓના કાખલા લખે. 'રોમડ' હુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીક દન પિ શવર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુલો. હંડા રોશમાં જ્યાં ધરતાં જ્યાં ભેગાં મળી બેમે તે ઓરડામાં સગી રાખવામાં આવે છે. તેવી બજતી સગીના કાલસા તકતડ અવાજ હતી તતજીને તલખા ઉડાવી જે વિવસાય ચિત્રો નાતર સામે હોમાં હો છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બજતી સમીમાં લાકરને કૂચ દરનાં જોડું છે? સ્ટીવનસને એક વાર આવી બજતી થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે સચ્ચતાં ન્હાનાં મોટાં બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

દેનિસનની ધિ બ્રૂક (The Brook) એ જુદી જાતનો નમૂનો છે. આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય ક્લિક્કલાટ સાથે વધું જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક બેઝિયાં પામે મેસીને આ The Brook થાને “નાળું” કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે બેઝિયું જ આપણી જોડે ફરતની બાપામાં વાતો કરી રહ્યું છે, એવી મહાકવિની આ રચના લાગે છે. કુદરતની મુંદ-રતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને ‘મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે.

જીવન નમૂના લેખે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદ્વારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચેન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) થાને “વશીકરણ પહેરણ” એ નામીથી કવિતા જુલો. આ “વશીકરણ પહેરણ” મા એક અસંતુષ્ટ રાજની કલાણી છે જે ઘણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો. તેના એક ચતુર વેદ સચના કરી કે જો તે એક રાત એક ઘણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી મુલે તો તે ખરો સુખી થવા પામે. તરત જ દલકારાઓ અને પેળીઆઓએ શહેરને જુલો જુલો તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મળી આવ્યો તેના આગ ઉપર દશું પહેરણ જ ન હતું! આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીદન હેલાથી દાઇ સુખી થવાનું નથી પણ સંતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિવિધ દંતકથા દહેવાય છે. જર્મનિમાં હેમન નામનું એક

ગામ છે ત્યાં જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાલમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજળ કરા-મતની પુંગી લઇને ગયો- અને તેના ઉપર વગાડવા માંડ્યું. તે ગામના કોટવાલને આ ક્રમસે કહ્યું કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉદરો ખેંચાઇ આવે. ગામના લોકો ઉદરના ભારે ત્રાસથી કેટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉદરનો નાગ કરવામાં આવે તો કોટ-વાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પાસેથી લઇને એક દઝાર સેનાના સિકા આપવા કમ્મલ કર્યા. તે વિલક્ષણ મદે એક અદ્ભુત રાગ વગાડતાં જુલો જુલોમાંથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દેવો દોડ્યા આવ્યા. તે માથાસે વગાડતાં વગાડતાં નહીને નીરે ચલાયું એટલે તે પુછડિયું ટાળું તેની પુઠે ગયું અને બીજા ઉદર, ઉદરની આપી સ્પર્શિ, પાણીમાં ડુબી મુક. લોકો ચક્રિત થઇ આ તમામો જોઇ રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના દઝાર સિકા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુકર ગયો.

આ દંતકથાના પાછલા દરુશ્વરસિક બાગમાં એવું દહેવાયું છે કે પેલા વાદીએ તેનું ધણું જ ખુરું છવથેણ વેર લીડું અને એક એવો રાહ વગાડ્યો શર ક્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાળું દોડતું ને ફરતું બાળક તેની પુઠે ખેંચાઇ આવ્યું. મુંદર સોનેરી કુશશંવાળાં, આરમાની આપોના, ગુલબી મુરખના ચહેરાવાળાં બાળકો બસ, આ પુરુષના અજળ રાહને વગ થઇ તેની પાછળ દોડ્યા. તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઈ ગયો, જે કાટયો, અને આ જાદુ-ગર તથા તેની પાછળની બાળક-આલિશાની સેના તેની અંદર પેડી એટલે પાછો અસહની પ્રભાવો બંધ થઈ ગયો!

જ્યાં જ્યાં ફેરવે ભાષા બોલાતી વંચાતી ત્યાં જ્યાં એ એક ગાયન વિખ્યાન અને સર્વેનું મનીષુ થવા પામ્યું છે તે "Homesweet Home" છે. મોઢવાર નસીબ અજબ રીતે દેશે દે છે જે આ કમનસીબ કવિની બાબતમાં બનવા પામ્યું હતું. આજ એંશી વરમ થયા આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી યુરોપીઅન મહોત્સાહ અને ધરમાં તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમાં ધરને માટે જોડેલો પ્રેમ હોય છે તેવો ખીએ કશા માટે હોતો નથી છતાં તે એક જોન હાર્વર્ડ પેન નામના અંગ્રેજિને ગ્રંથુ હતું, કે જે બાપડો ધરથી તે જાણતો ન હતો. એની કાગડિલી વિચિત્ર હતી થોડોક વખત સુધી તે લંડનમાં એક નાટકકાર દાખલ વખણ્યો હતો. અને એના રચેલા નાટક-The Mad of Milan માં આ મધુર ગીત પહેલવહેલું ગવાયું હતું. પણ આ કવિ તેના કિસમતની લીડીએને લીધે પછી થોડાજ વખતમાં ગરે બટકનાર બની ગયો. એક કહી કાળો ઘોર અંધારી ગાંધીએ જ્યારે તે પોતાના અવેશમાં ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે ગરેથી જતા એક ન્હાના સુખદાયક મહાનમાં આ તેનું ગાયન ગવાતું, વજરાતું સાબળ્યું ત્યારે તેને કેવી કેવી લાગણીઓ થઇ હશે. એનું ખીઆનનું નસીબ સુધર્યું જ નહિ અને તે આફ્રિકાના મુલકમાં પોતાના અવેશથી વિખુટો યગ્યા વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શરદો એને લગાડીએ તો an exile from home.

થીઓડોર ટીલ્ટન નામના એક કવિએ તનપુરા જમાનાના ધરાનના એક દાનરામદ ધગાની સાં ઉપર એક રવિના રચી છે તેનું નામ "આ પણ વહી જશે" છે આ રાદનો તે મુદાલેખ હતો અને એક વર્ગી ઉપર તે કોનગારીને દશેશ પોતાની આગડીએ તે વર્ગી પહેરી રાખેલો હતો. જ્યારે તે મળવક ખજાના

ધરાવનાર શાહને ત્યાં ઉત્તમ મિત્રબાનીઓ થતી, કેંદેશથી ખડકી દાખલ ઉટોની અવગાર ઉપર અમૃત હીરામોતી લદાઈને આનતા, કાતભાતની મોટાઈની લીલા, મતની મજા, ખેલજમવન ચાવતા, ત્યારે તે મધા દોરગામ વખતે આ છુદિમાન રાજ્યકર્તા એટલું જ બોલતો—"આ પણ વહી જશે" તેના માનાયે એક મોટું કિંમતી પુતળું ગળધાની તેડગનમાં તેના વખાણનાગઓએ ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે વેગ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દટીએ આ પુતળા તરફ જોઈ રહી તે ગળપાટને માલેક બોલ્યો-કુર્તિ, વિખ્યાન એ સર્વે થયા છે આ બદરાહી પુતળા ઉપરનું દલાકોશય એ દીવમ નીરવક જરો ચડતી પછી પડતી આવશે જ, "આ પણ વહી જશે"—જ્યારે લકવાની ખીમારીથી આ ભલે નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે હેલ્લા કમે બોલ્યો, "જીદગી પુરી થઈ છે અને મોત "તે શું હશે?" તે જ થઈએ આકાશમાંથી એક સ્વર ઝગડતું કિરણ તેની મુદાલેખવાળી વર્ગી પર પડ્યું અને આકાશવણી હેતું આવ્યું કે "તે મોત પણ વહી જશે."

ધણને કવિતા વાચવી ગમતી નથી તેઓ જીંદગીની કેરી મોટી મોજથી બકાત રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પદારોની ચિખરે સમંત જોઈ તમે છક થઈ જાઓ છો, પણ તેનું દિનખુદ પર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ લખાણમાં વાચવાથી કેટલો વધારે આનંદ ઉપજે છે તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી રાકીએ અને ત્યારે મન ચાહે ત્યારે મુંડર દેખાવો મોદક વાણીમાં ખ્યાલી આખ આગળ દેખા દરી રાકીએ, એ આપણી કુંક દર્શન માણસ જનને મારે શું બોલી છે. જ્યાં મન કવિઓ આપણી વિરહના વિરહ મુઝો પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા દર્શનમાં

ઉઠામા ઉઠી લાગણીએને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે

આ ચાલુ જમાનામા હિંદુસ્થાન તો શુ પણ આખી દુનિયાનો એક મનોપરિ કવી આ પણ સ્વીક્રનાય ઠાગોર છે. આ અર્ધ રાજ-વશી-અર્ધ ઋષિનસના જમાણીની નામના દુનિયામા એટલી ઉચ્ચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટા, જાન બેજાન, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમા એમનુ નામ ધરમથુ થઈ પાડુ છે. ચુરપની લકાઈ આગમજ કવિ દાખ્ય એ પકાયા અને લગાઈ પડી ચુરપની હાનત માડ માડ અને તાર તાર " કરતા જે ભય દર થઈ પડી હતી તે વખતે આ મવાન નરે પોકાર ઉઠાવી શુભરાસ બનેલા અશાત આદમીએને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ

ખતાવ્યો, ત્યારે ત્યાના આદમીએએ એને Heavenly Messenger યાને ' આદારી પપ-ગબગ 'ની ઉપમા આપી.

ઇંગ્રેજ કવિ વડજનર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્ટી અને જર્મન કવિ ગુ-અ-ચ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વરી પ્રે-લા બદલ કવિએ માણ્ય જાતને ઉંચામા ઉંચો બોધ સુદરમા સુદર રૂપે કરનાનો છે, એ પોતાની પદવીનુ અતિ ઉંચુ કર્તવ્ય સ્વીકારેલુ છે.

દાગ અહુમઝદે પેદા કરેલી આ અવનિમા કુગતનો શી રીતરેતનો અજાનો ભગનો છે તે આપણી નજર સામે બનાવી આપવાનુ ઉમદા કાર્ય એક માયા દિવિતી કમળ જ કરી રાકે છે.

૩૫

૨૧ નેકાસાત ગોવલ્લનદામ રાહ

દયારામભાઈ અને "રસિકવલ્લભ"

મધ્યકાલીન શુદ્ધિમાદિત્યમા દયાગમજાનુ સ્થાન અપ્રતિભ છે દયારામભાઈનુ કાવ્યમાદિત્ય વિપુલ છે. તેમાથી પ્રદ્ય યથેના માદિત્ય ઉપર દષ્ટિ નાખતા આપણને જણાય છે કે એ બકત કવિએ જેટની સાદિત્યની સેવા કરી છે તેટની મેના ખીગત કાઈ શુદ્ધગતી કવિએ ભાગ્યે જ

• નુવો (૧) નર્મદ નંમણીત દયારામ કાવ્યસમ્બ (૨) પ્રવીન કાવ્યમાયા પુસ્તક ૧૨ અને ૧૩ (૩) નાકુદાસ પત્રમાનદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાયા, અને (૪) બુદ્ધનાચરિત્ર

કરી દરો તેમના પ્રયોમા+ અનેક કૃતિઓ

+ "રસિકવલ્લભ," "રસિકમંજરી," "આલ્મ-મિનાખ્યાન" "ના નજીતિ વિવાદ," "રસિકા નિ-વિવદ," "સત્યમ મા વિવાદ" "લલિતગીતા મદરય" "પ્રેમ સીતા," "વતુરદ દીપ્તિ" "અનુવચનગી," "મીરાચરિત્ર," "મત્યનયા" "મ લાખ બકાસ વાદ," "ભક્તિ પેણ્ણ" "હરિભક્તિવિદિ," "નનમતિસ વાદ" "પ્રત્યેષ જાવળી," "પુષ્ટિપદ્મદસ્ય," "સાત વરી," "રૂપવીણા" "સુની રીવા" "દૂદ-ગ્રોમ" કત્યાદિ

વિદ્યમાન છે એ મર્મ અવલોકનારને તેમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) શુદ્ધતાની સાદૃશ્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાદૃશ્યની.

શુદ્ધતાની સાદૃશ્યની અસરમાં ખાસ કરીને ભક્તદર્શિઓ નરસિંહ મહેતા, મીંગ, ભાવજી, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે તેમની ગંભીરોમાં નરસિંહ, મીંગ અને ભાવજીની પ્રેમલક્ષણી ભક્તિ ઝગની ગૂંઠે ૬ આખ્યાનોમાં વિષ્ણુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની શેરીતું અનુકરણ છે પણ “રસિકવૃક્ષ” પ્રથમ નાણે અમખાની અમખેગીતાતું અનુકરણ હોય તેમ જણાવ આને છે પુષ્ટિમાર્ગીય સાદૃશ્યમાં શ્રીવૃક્ષમાર્ગીયના પ્રથમ, સૂદાસ, ગોવિંદદાસ, યગ્જ્ઞાનંદાચાર્ય ઇત્યાદિ અણસખાની વાણી, તથા અણુભાષ્ય ઉપરની “પ્રદીપ” દીકાના લેખક બદલ ઇન્દ્રગમ્બી પ્રમજ અસર થયેલી છે તેમની દ્વિતાના ત્રિથેા ખાસ કરીને શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રસંગો ઉપર છે તેમણે સ્વયં સ્વયં ભાગવતની વસ્તુને જ પોતાના દા પોતા ઉતારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વૃક્ષમાર્ગીય મુખ્યધિનીની નીકાને આધારે પ્રખટ કર્યો છે, આ ખરેખર તેમની દા મશાનિતો અદ્ભુત વિગમ સૂચવે છે.

પ્રસ્તુત લેખનો દેવ દ્વારામની કવિતા વિશે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના “રસિકવૃક્ષ” નામના પ્રથમ જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનું અધીકરણ કરનારો છે.

કવિ પુષ્ટિસંપ્રદાનના એ અપ્રેતપના પ્રવર્તક શ્રી વૃક્ષમાર્ગીય છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનું નામ શુદ્ધાદૃત માર્ગ કહેવાય છે. ભાગવતમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ સમર્થ ચિન્તનોએ ચિન્તનો કર્યા છે. વેદવ્યાસ અગર બાદગણ વ્યાસદેવો બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરના બાધ્ય

જે વેદાતનુ તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે કેવલાદૃત નામે જ્ઞાણખાણ છે શ્રી ગમાનુચાર્યનું વિશિષ્ટાદૃતનાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભારતગચાર્યનું દૃતદૃતવાદ, આનંદીય અગર શ્રી મધ્વાચાર્યનું દૃતવાદ, અને શ્રી વૃક્ષમાર્ગીયનું શુદ્ધાદૃતવાદના નામથી જ્ઞાણખાણ છે દ્વાગમભાષ્યએ એમના “રસિકવૃક્ષ”માં જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો દર્શાયા છે તે શુદ્ધાદૃતની સંશ્લિને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદૃત મતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઈએ કાણ કે જ્યાં સુરી આ સિદ્ધાંતો વાચકના મનમાં બરાબર દંડીભૂત થયા નથી ત્યાંસુધી “રસિકવૃક્ષ” પ્રથમ પ્રવેશ થવો એ ઘણું કઠિન, લગભગ અશક્ય છે. મિદ્ધાતો સંક્ષેપમાં નાંચે પ્રમાણે છે.

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનાત્વ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુત બહાર છે અને સત્ય છે ઘટ, પટાદિ બેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી કૃપત થયા નથી, પણ વૃક્ષોદ્દ વૃક્ષવામ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુસાર ક્ષણી ઇન્દ્રગમ્બી થયેલા છે માટે બેદપ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ મય છે-બહાર છે.

(૨) શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું વર્ણન માકાર તરીકે કરેલું છે તેમ નિગાકાર તરીકે પણ કરેલું છે, તેથી ક્રેનાક તત્ત્વચિત્કો એ શ્રુતિઓમાં ૫ ૨૫૦ નિરોવ જુએ છે, અને તેનું સમાધાન કરનારે માટે “માયા” તત્ત્વને આગમ કહે છે, પણ શ્રુતિવચનોમાં આ રીતે વિરાધ જોવો તે શુભ નથી કાણ કે બ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિગાકાર પણ છે બ્રહ્મનો આકાર “આનંદ” છે-ગ્ગ છે આનંદ અગરે માત્ર છે. નૈતિરીમોખનિવદની બ્રહ્માનંદ પોતેના આ મા અનુવાદમાં આ સિદ્ધાન્ત ૨૫૦ કર્યો છે-પ્રથમ અભાસ, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનું વર્ણન કયું છે (કોય તરીકે નહિ) તે વિભૂતિના વર્ણનબાદ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ છે. માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકાશનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનું કારણ કે તે રાજહનો અર્થ સદા નદ થાય છે. +

(૨) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગત્તી ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગતનો કર્તા છે જેમ મૃત્તિકા એ ધરતું સમનાયિ કારણ છે, અને કુભકાર એતું નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અદિઆ જગતનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ બિન્ન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સાત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિવાદ છે, વસ્તુત્વ તે બ્રહ્મ છે “મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે ધગદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે.” આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ક્રત્યાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે બ્રહ્મમાથી જગત્તી ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ત (બ્રમખન) નથી, પણ પગિણામ રૂપ છે પણ આ પરિણામ સાખ્યેબો વિદ્યુત પગિણામ નથી, પણ અનિર્મિત પગિણામ છે. દ્વંધમાથી હિં, ધી, ધ્યાદિ પગિણામ વિકાર-

* જુઓ તસ્માદ્વિજ્ઞાનં ત્યાધી રસો વે સ્વ ।

ચ લઙ્ઘ્યા આનંદો મયતિ તુરી

+ કૃષ્ણમૂયાચવ શબ્દ જો નિવૃત્તિ વાચક । તયોરેકયં પરબ્રહ્મ જ્ઞાનહત્ય-મિધીયતે ॥ કૃષ્ણ એ સંગવાચક શબ્દ છે અને જ નિહતિતુખ-ન નદ વાય છે તે જન્મે શબ્દનો સમન્વય સદ્ગાનદનો વાચક છે માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ નવા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ ગૃહનો સ પ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે

વાળા પરિણામ છે. કારણ કે પછીથી દ્વંધના રૂપમા તે ફેરાઇ શકતા નથી પણ સુખરૂપમાથી અનેક પ્રકારના અલ કામે કનવામા આવે છે, છતાં તેને શુદ્ધ રૂપમા ફેરવી શકાય છે, માટે તે પગિણામ વિકાર વચ્ચનું છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિદ્યુત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછું શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા ફેરવી શકાય છે.

(૪) જગત્ અને સસારમાધણો ભેદ છે જગત્ મત્ય છે, પણ સસાર મિથ્યા છે. જગત્તી ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગતનું અસ્તિત્વ જણાય છે. સસાર જીવને તેની અવિધાથી થાય છે જગતનો લય બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરેણીઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે મ કેવી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતાનામા સ કેવી લે છે, પણ સસારનો નાશ વિધાથી થાય છે

(૫) જીવને બ્રહ્મનો મંચંધ આંશાશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થનાથી સત્ રૂપે-જગત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે ફક્ત આનંદનું નિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. બ્રહ્મનું કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ અણુ છે તે હૃદયપ્રદેશમા રિથન છે. તેનું ચૈતન્ય ચદનની મારડ સર્વ પ્રમરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિંગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમા, ભક્તિ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે સાધન તિરોમણિ મનાય છે ભક્તિમા નરધાભક્તિના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમવદ્ધા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

(૭) પ્રમાણે શુદ્ધાત મનના મુખ્ય મિદ્ધા-નર્તી છે, અને આ મિદ્ધાન્તોનો શાકર વેદાન્ત સાથે કેટલેક અંશે વિરોધ છે. દયાગમે પોતાના “ રસિકવલ્લભ ” ગ્રંથમા આ મિદ્ધાનો

હિંચેબ કર્યો છે. “ગમિકવત્ત” તત્ત્વજ્ઞાનનો
અથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિ ન
રીતેથી ગનિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ધણો નારો કરે
હો જી આ અથનું નામ ગમિકવત્ત ગમવાનું
પ્રયોજન એ જ કે તે અથનો અભ્યાસ કરનાર
ગમિક કહેતા શ્રીકૃષ્ણને વત્તબ (પ્રિય) બને છે.
અગર તે અથ ગસિક પુરુષો-બલિગમને અદા
નારાને ધણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે અથ
ગમિક છે તેમ જ વત્તબ (પ્રિય) છે. માટે આ
અથનું નામ “ગમિકવત્ત” નાખ્યું છે
આખા અથમા એકદરે ૧૦૮ ૫૦ છે. દરેક
૧૦૦ આગળ આમેરી ગમના મે શ્લોકોથી કર્યા
છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા
દાળ થોડા છે અથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સગલ
બને તેટલા માટે કવિએ આખું કાન્ય ગુરુચિ-
બ્ધના સવાદમા મૂક્યું છે. પ્રાન્ભમા મગના-
અથ કરીને તથા અથનિયમનો નિર્દેશ કરીને,
કવિએ શુદ્ધાદૈતનું મહેપમા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે,
અને પછી કવિએ લક્ષ્મણવર્ણી જે માત્રાઓ
કરેની તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે.
કવિએ પ્રતિપાત્ર કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રદણ
કરવાને કોણ અધિભારી છે, તે સળધી દરિ
નીચે પ્રમાણે કહે છે—

પરિપૂર્ણ રાની બનો કે સમગ્રવલો ભક્ષો મુખ,
અધગભ્યો મુખરે નરિ જેમ મુખરે ન વચ્ચે દુખ

પડીથી જીવનું આલ્પનિક કરવાણ સાથી
થાય નેના દત્ત મા દરિ “પ્રભુનું બજન કર-
વાથી” એવો આગવ જણાવે છે. ત્યાંપછી
બગવત્-માત્રા મ્મનું વર્ણન કર્યું છે વર્ણન પડી
પ્રભુની મેવા શા માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે
નેવાભાવની સદ્ધિ થવા માટે વિશ્વમાનમા
બગવદ્-ભાવ ગમવેા જોએ-સર્વાભાવની
રૂપા કરી જેએ આ પડીથી મામાન્યધર્મ
ઉપર કવિએ દર્શક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે
પ્રમાણે છે.

વિશ્વ મકળ છે હૃદિનું રાગ,
એમને ત્યાપક મજ દૂપડ,
કળા કળા પોષક સ્વામીજી,
મહુ ધટનારી અંતન્યામીજી.

રેક પદાર્થોમા-વ્યક્તિઓમા પ્રભુનો વામો
છે, માટે જીવે સંમારમા કેવી રીતે વર્તવું નો
કહે છે—

માટે કોઈનો દ્રોહ ન કરવોજી,
હરિ દુષ્ણમે એ ભય ધરવોજી,
જે તે ગીતે કોઈ તતુમાગીજી,
મુખી કરના ખુશી કુલવિદાગીજી.

દાળ

કુલવિદારી ગજ નહે-જે દયા મહુ પર દોષ;
આત્મા નું કોઈનો દુષ્ટવે નવ દોષ કોઈનો ભોષ.

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે તે
પછી કવિ અવ્યલિચાન્દ્રી અગર અનન્યા-
ભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો
વ્યવહાર કવિ “ટેકની ભક્તિ” એ શબ્દથી
કરે છે શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી
જોઈએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ
નીચેનું લૌકિક કાણુ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિમણો,

પ્રતિ પોણાએ શુ મોણ.

સમજી ન દેવા વિમરે,

વડિ વડિ પ્રત્યે ભોણ.

ગોવાળાઓ ન્યારે પોતાના પશુઓને
ગોવાવવા માટે છે ત્યારે દરેકને જુદી જુદી
ખસ પાડીને બે વાવનો નથી, તેમ જ દરેક
પોણાએ-મેટીમા મોણ નાખવામા આવતું
નથી તેમજ મમજી માણમ તરીઓ વધ તથા
પળી દરેક વડી ઉપર જુદુ જુદુ મીડુ બળ-
રાખે નથી. તે જ રીતે મર્ચ મર્ચિયર્ડ
ઘણ એ ન્યારે જે અલગ બજન થતું હોય
તો તેમા બીજા જવાઓનું પણ આંદો જ નવ
છે. પ્રભુને શાસ કરવાનું ખરું માધન અગ્ય.

બિચારિણી ભક્તિ છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકિત નથી, તેમ દરેક સ્થળે ચિત્તને બદલતું રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી.

સમયે સદખી પ્રીત ન સારીછ,
ટૂકની બંકિન પ્રભુ અતિ પ્યારીછ;
અળગા અન્યાયિન બખવંતછ,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંનછ.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામાં સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે. બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૂળજળવત્ વ્યર્થ છે. આ સંબંધી કવિ અનેક દૃષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે યોગ્ય છે.

શ્રી ગિરિધરના ભક્ત મુદાગીછ,
પ્રેમરસ ભક્તિતાણા વિભાગીછ;
એ સરછ છે હરિરસ પીવાછ,
અણ અધિકારી ન ઉતરે મીવાછ.

× × ×

ભગવદ્દી જન ભગવંત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આશ્ચર્ય થોડન

સારપછી શુદ્ધાદૈતના અચિત્ત પરિણામ-વાદથી પ્રતિજિજ્ઞાસ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખંડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભામિક મત્તાઓનું શુદ્ધિપ્રસૂતિનથી ખંડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાના મર્મ પ્રકટ કરે છે.

જેનું રૂપ જ નદી તેનું પ્રતિબિંબ ક્યાથી હોય ! દલદ પક્ષે પ્રતિબિંબ છે તો જે મૂળ બિંબનું તે પ્રતિબિંબ. તે પણ છે જ. વળી આરે દુઃખ સર્પ સત્યો છે, માટે રૂપમા દોરણની બ્રાન્તિ કાચ છે. બે રજજી તદ્દન

+ યોગ=૫૪:

અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ બેઈ શકાય ? તે જ પ્રમાણે બે છીપ સાચી ન હોય, અને તેને બેનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી બ્રાન્તિ શી રીતે સંભવે ? વળી મૃગપુષ્પજા જલના દર્શનમાં પણ સૂર્યનાં કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમાં ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમાં જલ છે માટે જ પૃથ્વીમાં તાર રૂપે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિ-પક્ષીઓના ખંડનપર્યાં જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિ-પ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કવિ કરે છે. કર્મનું ફળ માત્ર “ સત્યની શુદ્ધિ છે.” પણ કર્મ કેવી રીતે કરવાં તો કહે છે કે “ વીરતાગી થઇને.” ખરું કર્મ કયું ? તો કવિ જણાવે છે કે,

“ સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ.”

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમા તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે. બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામાં આવી છે કે “ જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ.” જ્ઞાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ પૂર્ણ છે.

જે લોકો અહં દ્રવ્યાસ્મિ માને છે તેને હૃદયીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

હું સાગર છું બોલે લવણુછ,
સત્ય કહે તે વાણી કવણુછ;
હવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયછ,
નદી દલદી વહી મૂળ ન સમાયછ.

વળી કહે છે, દરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને હવ એ ર વર્ણ છે. આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે ને અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી હવ ભિન્ન નથી.

દરિના જનને તો મુક્તિ પણ જ્ઞાનહં આપી શકની નથી, તે માટે કહે છે—

દોષના સરખી મુક્તિથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન;
જે ભક્તિન થેખર બોગિયા તેનું ન માને મન.
જ્ઞાન અને ભક્તિનું તારતમ્ય આ
પ્રમાણે છે-

ભક્તિમણિ ને દીપક જ્ઞાનછ,
અમ્ભય સબપાદિ કર જ્ઞાનછ.

વળી ખીલું દયાંત આપે છે-

ભવનારણ્ય નૌકાભક્તિ દારુમ્મિ જ્ઞાનાદિદ.

અંતમા દલિ બોધ કરે છે, જે જીવે બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ સાધન જ મેવું જોઈએ.
શ્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, સ્મરણ, વદન, દાસ્ય,
સખ્ય અને આત્મનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા
પછી પ્રેમલક્ષણ મેળવવી જોઈએ. આ પ્રેમ-

લક્ષણની મુખ્ય ચાર રિયતિઓ છે. સ્નેહ,
આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા; તેમાં સ્નેહની
દમ્ભિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્દેગ એ
ચાર અવસ્થાઓ છે; આસક્તિની વ્યાધિ,
પ્રલાપ અને કંભાદ એ ત્રણ છે; અને વ્યસનની
જરતા અને મૂર્છના એ બે હાય છે; અને
છેહી તન્મયતાની રિયતિ એમ એકદરે દશ
અવસ્થાઓ છે. જ્યારે ભક્તનો પ્રેમ તન્મયતાને
પ્રાપ્ત થાય છે-પ્રભુના વિરહથી એને મરણતોલ
દશ જ આવી જાય-તો જ પ્રભુ તેને અનુભવ
કરાવે છે. આવો પરમ પ્રેમમાગની ઉપદેશ દલિ
પોતાના કાંતપના અંતમાં કરે છે: કનિ જય
શ્રી કૃષ્ણ .

૨૬

રા. રા. દુર્ગાશંકર ઉપજારામ શાસ્ત્રી:

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ. સ. ૧૬૦૬માં સમ્રાટ મુ. અલિબાદને
હુ ભાવનગરમાં પહેલવેલો મળ્યો. પહેલેજ
દિવસે મુ. અલિબાદએ મને ઋક્સંહિતામાંથી
થોડું વાચવા કહ્યું. પછી તો અમે હમેશાં સવારે
અર્ધોએક કલાક ઋક્સંહિતાનો સ્વાધ્યાય કરતા.
જે કે મને ઋગ્મંત્રોનો અર્થ વિચારવામાં, એનું
સાચણભાષ્ય જોવામાં તથા મંત્રોનું હર્ષ યથા-
શક્તિ હૃદયમાં ઠીરવામાં બહુ આનંદ આવતો
અને મુ. ગણિશાહને પણ આનંદ આવતો.
હોય એમ દેખાતું હતું. પણ અમારો
આ સ્વાધ્યાય લાખો ન ચાલ્યો. મારે
પણ બે ત્રણ મહિનામાં ભાવનગર છોડવું પડ્યું.
પરંતુ એઓના પરિચયે મારા ચિત્તમાં કેટલાક

નવા વિચારો જગાડ્યા. જે કે તેઓએ ક્રિશ્તી-
એનીટી વિષે કોઈ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી
પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્તીએનીટીની વિશિષ્ટતા
વિશે મારા મનમાં વારંવાર વિચારો આપ્યા
કરતા મુ. અલિબાદએ મને સ્પીડનબર્ગનાં
એક બે પુસ્તકો પણ વાચવા આપ્યાં હતાં.
ક્રિશ્તીઅન સાહિત્ય સાથે હિન્દુ ધર્મના સાહિત્યની
સરખામણીમાં જે વખતે મને એક બે વાત બહુ
ખૂંચતી હતી. એક તો ઋગ્વેદના દશ હજાર મંત્રો
ઓછામાં ઓછાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી
આપણી પાસે છે. પણ એ બધા મંત્રોનું સળંગ
વ્યાખ્યાન તો છરસો વર્ષ કપર સાચણચાર્યે
કર્યું છે એ એક જ છે. સાચણચાર્યે પણ

મુખ્યત્વેનો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો ધ્યેય કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જુદો રીતે અર્થ કરાવેલો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુષ્ક ઇશ્વરવાદ હૃદયને કે જીવિને રસે એવો નથી. હુ કામા સ્વીકૃતિઓને જે રીતે બાહ્યલન વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિગોચરથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને લાગવનજનના એ દિવસોમાં વારંવાર લાગ્યા કરેલું,

બીજી વાત કોમળ અને સ્નેહાળુ હયાતમા એને આશ્ચર્ય એવું હિન્દુ ધર્મમાં થી છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વળતે વારંવાર મુજવતો હતો. પાળળથી ભક્તિભાગના સિવિર સંપ્રાપ્તિના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રયત્ન મળ્યો અને મનની ટેટનીયુ શુચ ઉકની ગંધ ભક્તિભાગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ધાડું માર્ય દેખાયુ માનવ. આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સતોષવાની વાતનામાથી ભક્તિભાગનો તથા ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉજાગ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જે કે દેશકાળના બેદને બીવે તથા સામાજિક તેજા જ સાર્વાગિક પરિગિચિત્તિને અગે આપણા ભક્તિભાગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી અને એથી વધુ ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિભાગમાં નથી એ વાત ખરી છે, છતાં આ બેય બિન બિન દેશકાળના આદેશના ધર્મનવાદોમાં સામ્ય પણ ધાર્મિક ધ્યાન બેચે એવું છે

ઈસતત્વની સ્નેહસ્વરૂપતા — ખ્રિસ્તી ધર્મે ઈસતત્વને સ્નેહસ્વ માન્યુ છે Love is God's love. 1st 10th એ સુપ્રસિદ્ધ છે ખ્રીસ્તી ધર્મની આદર્શતાનું આ માન્યતા મોટું ગણાય છે આ શુષ્ક માન્યતાની આત્મ પાસ બીજી અનેક કોમળ ભાવનાઓનો વિશ્લેષ થયો છે. અને ખ્રિસ્તીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય

૮

આ મૈ. મન્દિરો આજ પણ ધણે ભાગે એમને ધણું.

આપણો ભાક્તિમાથી વધારે વિસ્તાર કરવાની રૂપ માને છે રસો વ અને ભક્તિભાગ વચ્ચે પ્રમાણુ રૂપ માની ભક્તિમા સિદ્ધ કરવા માટે ઇતત્વને સ્નેહસ્વ-સ્નેહ રૂપ મળે આ પ્રાપ્તિ આ એક માન્યતાની આત્મપાસ ખ્રીસ્તી ધર્મના મધ્યક જીવિ જનની પણ અનેક સુદર ભાવર્ષને એમનો વિદ્યમ થયો છે આ માન્યતાની ધાપમા ભક્તિભાગનું ધણું વિશાળ સાહિત્ય, મરૂતમા જ નહિ પણ તમિલ, તેલુગુ, બંગાળી, નજ, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આજ સુધી વિદ્યમે ગણ્ય છે. પણ ભક્તિભાગની પ્હાર આપણા વૌદ્ધિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ પ્રાચી અમર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન-ભક્તિ-આદેશના ભક્તિભાગના બધા સંપ્રાપ્તિ ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રિસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એની જ છે. આપણે જોને ભક્તિ કદીએ છીએ તેને ખ્રીસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ દેર છે. ભક્તિભાગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ સમ્બંધે અર્થ સમજવતા કહ્યું છે કે —

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ
સુદૃઢ સર્વતોડધિક ।
સ્નેહો ભક્તિરિતિમોક્ષ
સ્તયા મુક્તિર્નિવાન્યયા ॥

બનિના વિવિધ જોગોની બામનગા બુ મગતાપણુ દેખાણુ નથી, પા પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે ખ્રીસ્તી બન્નેનું હૃદય પોતાના તકેટ પ્રભુપ્રેમના આવેશને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે આ દેશના બન્નેએ પણ એ માર્ગનો કામ જોડે આશ્રય લીધો નથી જનને

દોષળા સરખી મુકિતથી જન પ્રેત થાય નાનું
જે ભક્તિ યેમ બોગિયા તેનું ન

જ્ઞાન અને ભક્તિનું જ્ઞાનને માનતો
પ્રમાણ છે -

ભક્તિમણિ આ કાર્તિકથી પણ વૈષ્ણવ-
અભય નાને નિહાળે માને છે (માન-
રામતા) અને કમે કમે ચિત્તને
સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યો
બોધ કર્યો છે

અવતારવાદ - ખ્રીસ્તી ધર્મ અને બકિનિમાર્ગ
નાં અવતારવાદ માન્ય છે ઇશિતત્વ મનુષ્ય
રૂપે અવતરે છે એટલી વાન ખ્રીસ્તી ધર્મ
ચીકારે છે પણ આશ્ચર્ય ભક્તિમાર્ગે આવેશાર
તાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો
દેખ્યા છે તથા એનો જે વિગત કર્યો છે તે
ખ્રીસ્તી ધર્મમા નથી

ભક્તનું વર્તન ભક્તનું વર્તન કેવું હોય
જોઈએ એ બાબતમા મળનાપણું હોવાનો
સંભવ થયો યોડો છે છતાં ભક્તહૃદયની
અતિ સ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા
એક બે બાબતમા રપટ તરી આવે છે પેટાણી
ઉપર એક રાખવાનો ખીન્ની ધર્મે ખૂબ બોધ
કર્યો છે અને એક પિનાના બાગકો તરીકે
મનુષ્ય માત્ર સાથે બંધુનાવ રાખવાનું ક્ષત્ર્ય
છે વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબુદ્ધિ
ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમા ભગવદ્ભાવ જોવાનું
સક્ય રાખે છે -

સર્વ ભૂતેષુ ય પરચેદ્ભગવદ્ભાવમાત્મનમ્ ।
(ભાગવત.)

આપણે ભક્તિમાર્ગ દીનનાને ભક્તનું
આવરયક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન
ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમા દીનનાનો અવાજ એ મુખ્ય
લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મતાઓ તો દીનના
હિત બદલ મુકે છે.

શબ્દગતિ - મનિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો

પ્રભુને સરખે ગયા વગર પ્રભુનો અનુમત્ત ન મળે
એમ માને છે, અને થોડે ધણે અંગે ગુરુ કૃપાને
પણ આવરયક ગણે છે, ઇશુખ્રીસ્તને સરખે
ગયા વગર મનુષ્ય ઇશુકૃપાનું પાત્ર ન બની
સકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મૂળમા રહેલી
ભાવના બકિનિમાર્ગની શરણાગતિની બાબનાદી
બહુ જુદી નથી. આ માન્યતાના પરિણામે પણ
સરખાજ આ-આ છે મધ્યયુગમા ખ્રીસ્તીઓએ
અખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મના જુદા
જુદા ટોળાઓએ એક બીજા ઉપર બેરહકયા
જુલમો ગુમરાં છે હિન્દુધર્મે અહિન્દુ ઉપર
તેને બળાકારે હિન્દુ કના માટે મોટા પાયા
ઉપર જુલમો કરી દેવા એવું ગણવામા નથી,
પણ વૈષ્ણવોએ રાવોને અને રાવોએ વૈષ્ણવોને
વાગવાર બહુ કંટ આપ્યું છે

પતિતોના ઉદ્ધાર - ગમે તેવા પતિત પણ
પ્રભુને સરખે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે
એ માન્યના બકિનિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ
બંનેમા છે. બકિનિમાર્ગના સાદિત્યમા પ્રભુનો
આ મદિમા બતાવનાર અનેક આપ્તમા છે
એક અને અનાયોગે ઉદ્ધાર કરવામા એમને
ઉંચા સરાર આપી હિન્દુપ્રજામા જેળી
દેરામા વૈષ્ણવ અને નૈર ભક્તિમાર્ગે ધારુ કામ
કર્મ છે વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ
ઉદ્ધારતા મનિમાર્ગના બધા મંત્રાણોમા થોડે
ધણે અંગે તરી છે

છેક ઇ સ પૂર્વે ખીન્ન રાજકમા યવન (ગ્રીક)
હિન્દીઓદોસ પોતાને ભાગવન કહે છે (જુઓ
વેશનમરનો ગરુડપ્રજાનો લેખ) અને છેક
આધુનિક અમામીનામયજીની કેટલાક ખોળાઓ
ભક્તિ કરે છે. અનમત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે
વાગવાર ભક્તોની આ ઉદ્ધાર બાવનાને કામી
દાથી છે એટલે એનો પાગના કાગમા બહુ
નિકાસ થઈ શકે નથી પરંતુ સતતમાએ
તો પોતાની હૃદયનેજીને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારંવાર ખંડ ઉઠાવ્યું છે. આવા સંતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનારા કુખીરજી સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલાં મુશ્કેલી છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

કલાપોપક્રાંતિ - ખ્રીસ્તી ધર્મના અને ભક્તિ માર્ગના મૂળમાં હૃદયની સ્નેહાળ તથા કોમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે; કદાચ એ કારણથી કે ગમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ તથા ભક્તિમાર્ગ લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યાં છે. મધ્યયુગમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રીસ્તી ધર્મની છાયામાં કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સેન્ટપીટર વગેરે દેવળો યુરોપમાંથી અદ્રશ્ય થઇ જાય તો ત્યાં જોવા જેવું સ્થાપત્ય કામ શું રહે ? આ દેશમાં ભક્તિપ્રધાન મહાયાન બૌદ્ધધર્મ કરતાં કાંઈક ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઈ પણ બળ કરતાં બહુ બહુ વધી જઈને વૈષ્ણવ તથા શૈવધર્મે સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષે છે. પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ એલોક્ષ્ટા, એલેક્સા વગેરે મુકાઓ; પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઈક અંશે જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી જીવંત રાખી છે દેવમૂર્તિઓ નિવાય બીજાં શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી. ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં ઘણું પોષણ આપ્યું છે. (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ કેપરાત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સંગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના દાખલા) મંગીતકળાને જીવંત રાખવામાં

વૈષ્ણવ મંદિરો આજ પણ ઘણા ભાગે ભજવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલાં દૃષ્ટાંતો બસ છે. કારણ કે આ બાબતો બાહ્ય આબૂખણુ રૂપ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મના આત્મબૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોએ તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રીસ્તી ધર્મનું આ પ્રકારનું સામ્ય તરત પકડ્યું હતું અને સ્વાભાવિક સ્વધર્માભિમાનને વશ થઇ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર-ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર થઇ છે એમ માની લીધું રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પણ પેઢીનાં દ્રાવિડ સંતો ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણું કાળ જાગ્રતેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરને સંભવિત માનવામાં કાંઈ વાધો નહોતો. પણ છેલ્લા વીસ પચ્ચીસ વર્ષની યુગતત્ત્વ વિપ્લવ શોષધોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન મંત્રકૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ મિદ્ધ થઇ ચૂકું છે કે ભક્તિમાર્ગનું - ભાગવતધર્મનું મૂળ ખ્રીસ્તી ધર્મથી જ નહિ પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચ્યતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્મને અસર માનવાનો પવન હવે બંધ થઇ ગયો છે; પણ દાવમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા મંપ્રદાયોનું ખ્રીસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય જતાનીને ઉપસદ્દારના ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવનાનો પ્રયાસ થયો વિજ્ઞાન પાટ્ટી-ઓ ૩ છે ।

૧. મ પૂરે બીજી શતાબ્દના વે નગરના લેખમાં તથા પાતજલ મનાબાધ્યમાં જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતમ ભાગવત ધર્મમાં તે નહિ જ પણ પાળળથી વિકાસ પામેલા ભતિમાર્ગના મટા પ્રવાહમાં ક્યાક ખ્રીસ્તી ધર્મની જે અસર થઈ હોય તે તે અસંભવિત નથી પણ ભકિતમાર્ગના પ્રાણુભૂત તત્વો તે મત નીતે વિમ્મલા દેખાય છે ખરી રીતે પગમત્તની જાખનામાં દોડતા માત્ર નિદ્યની એટલા અને કામળ વૃત્તિઓ પશિષ્ટામ ભતિમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં એટલે અજે એક સ ખુ આ તુ છે બન્નેમાં જે અમુક સમાન મિદ્ધા તે દેખાય છે તે એમની બીજી ઉપરની અમરનુ પશિષ્ટામ નની પણ સર્વ દેશ ભાષા માનન હૃદયની રમેદાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પશિષ્ટામ છે વળી મનુષ્ય શુદ્ધિએ ભમિના મૂળ તત્વનો પોતપોતાના દેશ, કાળ, સરકાર, વિચાર, વ્યવહાર, પદ્ધતિ વગેરેને આસરી જે નિગતા કરે છે તેમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગે ભકિતમાર્ગ એટલા જુદા પડે છે કે એકની બીજી

ઉપની અમનો પ્રશ્ન તદ્દત ઉડી જાય છે

ભતિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો નિચાર જ મને તો અસંભવ લાગે છે હૃદયમાં ઉડા ઉતરીને જોઈએ તો એક પર માત્ર તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે અને પરમપિતાની રહેજ પણ જાણી થતા ભતિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ દાઢ દેખાતું નથી માત્ર એક પ્રેમમ સર્વવ્યાપ- થઈ જાય છે

તા કે નિસહિતા વગેરે મન ભાગના અધિક બા રો ન હોવાનું કાન્ય પાળળથી મને સમજાય કે આપનિપહ તત્વજ્ઞાને દિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઉડી અને પ્રમદ અસર કરી કે બધા આચાર્યો પોતપોતાના મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા બા યો રચ્યા આ રીતે ઉપનિષદ ભાગ આગળ મન ભાગ રચી લાગી ગોળુ પડી ગયો પણ આ જમાનામાં મન ભાગના અંતિદામિત મહત્ત્વને લીધે મગકારી દિન્દુઓની નજર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જે કોઈ પ્રતિભાશાળી વેતબ્યાનો આધ્યાત્મિક દિનિથી મન ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિમશય આપણા ધાર્મિક આત્મિકતા થયો અગત્યનો ઉમેરો થાય

૨૭

૨૧. ૨૧ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વની મુખમિત્ર ધાતનજરી)મા કમાનભાવા નાનની પુરાતન મસ્તદ આરેલી છે, પર્વ મહારાજા લોજાનુ મુખસિદ્ધ "ગારદાસવન" (લોજાનો દરબાર) હવે અને હજુ પણ લોજાશાલાને નામે ઓળખાય છે આ દરબારને મસ્તદના ડપમા મુમલમાનોએ ફેરવ્યો છે એ મહાનમા સહસ્રાવધિ શિવાલેખો સમૃદ્ધ અને માગધી લાભામા હતા, જે મુસવમાનોએ નિમાજ પરવાની બેઠક પર લાગેલો તરીકે વાપર્યા અને શિવાનેષો ધની નાખ્યા, તેમજ બીતોની અદર હાથ ચગી દીધા આ રીતે સમૃદ્ધ વાજમયનો અખટ લડાર, જે હવાત હોત તો ઘડું અજવાળુ પાડી ગતત તેનો નાશ થયો આ મસ્તદની લીતમાથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતા શિવાલેખ હોવાનું જણાયથી છે ત ૧૮૦૦ ના નવેબર માસમા એ વિભાગમાથી શિવાનેષો કાઢવામા આવ્યા તેમા મેઝ જોગ પથ્થર પર મે નાટિ ૧ અર્ધી મળી આવી એ જ પાનડુમા એટલા જ કદના બી તે પથ્થર હતો જે આ નાટિ નો બાકીનો ભાગ હોવા ગણવ છે આ પથ્થર તદન ધની નાખવામા આવ્યો છે અને માત્ર મે ૧૬ બે છુગાવાયા અક્ષ ૧ ગિવાય બંદુ કદ દેખાવ નહોતુ ત્રીજ પથ્થર પર લોજાશાલે રવત માગધી લાપામા રમેય 'કુમંતોત્ર' કોતરેલું છે અને એનું વદ પણ ઉપરના પથ્થરો જેટલું જ છે. હવે પણ એ દિવારોમાથી કટવા વડુ શિવાનેષો મળી આવના મળવ છે મળી આવેવ નાટિકાનું નામ 'પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે' શુજાત પર માનવાના ગળ અહીંન વર્મદેવે ચડાઈ રી અને પર્વ પર્વતની લડાઈમા શુજાતના તાળ જયસિદ્ધ ()ને ૮ ૧૦૦ અને તેની કુવરી ૧૬ પદાલ આટલી આ નાટિકામા ઐતિહાસિક ધટના છે આ નાટ નો કલા રાજ્યધોર અદન અને પથ્થર ઉપર કે તત્તાર સિદ્ધ ૧૨ સોની રામદેવ છે આની માત્રિતી આપી ૧૧ નાટિ નો હવે માત્ર નીચે નમારો રાત્ર ૩ કલાક]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અક પહેલો

લેખની ગરમાતમા વિદ્યાવેલી સુરસતીની મુત્તિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ ગાન લોજાના જેવા જ પગકમી તેના વશજ ગાન અમલુન વર્મદેવના ગુણગાન ૧ એમ ઉલેખ કરનામા આ થો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામા આવ્યો છે

નાટકનો મુનધાર પ્રેમદેવીનુ આનાહન કરી, લોજાના શુણ ગાન ગાત, પોતાની સ્ત્રી નરીને મેલાવે છે અને તે બને વચે થતી વાતચિત

નાટકની પ્રજાવના રૂપે થાય છે આધાર નાટકે દરે છે કે પ્રેમકેએ એનમામ (માર્ચ)ની પૂર્ણિ માને ૬ ૧૬ ગગનમિષર રાત્ર્યગોર આચાર્ય અદન રચિત 'પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી' નામનુ નનીન નાટક ચંદ્રની માત્ર અધકાગનો નાત કરતાં દેવી અન્સવતીના મદિરમા ભજવી મતાવવા આસા કરી છે આ મદિર ધાગનગ રીના ૮૪ ચોટમા આવેલા સરળા મદિરના આભપણ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ વિખ્યાત

* મળી આવેવ નાટિકા મૂળ સમૃદ્ધમા મેન્સુરવીષ્ઠ તથા પથ્થરના પારખાવુદ નમાવ સમડમા છે - પુ વિ આ

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવના સમર્થ વિદ્વા
નેને પાંચપર મળવાનું સંકેતરચાન છે

પછી નગી વમતસહુના વર્ણન કર છે અને
સનાની ઉપદેશ બહુ લઈ સૂતધારને નાખતી
વગુ દહેવા નિગમે છે સૂતધાર નીચે
પ્રમલે વહે છે

રિપે મ ન વૃષ્ટિ ભોજનો ડુગ્ધીપદ-
વશજ મ નીરોડા ચાખણી જા અશુભ
વર્મન અને શુભ નના વૃષ જવમિદ એ બે
વચ્ચે લગાઈ સગાઈ આ પર્વતન (દ્રણ
કરી પંચમનાવમા આવેના પાવાગડ)ના પગે
શમા બ તે વૃષ્ટિઓ વચ્ચે ખુબખાઈ યુદ્ધ થયુ
જેમા બનત સૈ ના નોખાનમા મનામાગરના મોગન-
ઓની માફક એ ખીજા સામે અથડાય
કરમનું લર રહા પામી ત્વચુગિ ઠાડી નારી
મયુ ધ ના નિગમી નર દે બાણગ્રહિ

૧૧ કરી તેના પરાક્રમથી પસમ થયેના દેવોએ
આગશમાંથી રાગપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરમાની અને
તેની સાથે એક પારિજાત (વગમિદશ)ની
પુષ્પમજરી તેના વૃક્ષ રથગ પર આવીને પડી
અતીવ ચમત્કારીક રીતે આ પુષ્પમજરીમાંથી
એક અપૂર્વ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ
અને તેની સાથે જ એની આગમવાણી થઈ
કે તે કન્યાને વરવાથી લાસોડા છપિ ગળ
ભોજના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે

આ ચમત્કારથી નદી વિરમ્ય પામે છે
સૂતધાર ખુનાસો કરે છે કે આ કન્યા શુભરા
તના આગમ વૃષ્ટિની કીર્તિ હતી રજુશ્રુતિમા
તેના પિનાની દાઢ વખતે તે મૃયુ પામી
પારિજાતમજરી રૂપમા ફેરવાઈ પાછી સ્ત્રી રૂપે
ઉત્પન્ન થઈ

રાગ તેણીના સંચયથી સુગંધ થયો પરંતુ
વહીવેલી શરમથી ઝાઝો રખત તેણીના સાનુ
ભેદ શકો નહિ તેણે પોતાના વિદ્યામુક કુસુમ
કુસુમાને તેણીના કાંઈ અને સમાજ
બેવાનું કાઈ સોંપ્યું.

કુસુમપત્ની વમતનીનાએ પારિજાત
મજરીને ધાનાગિરીના શિખરપર આવેલા મુંડ
પ્રમાલ્યનાના મહિમંડપમા મળી

રાગવનો કાભાગ વિદ્યામુ મની ના ભણ
પર નાખી, ગળ પોતે વસતોત્સવ જીવાને
પોતાના નરીન મનોદગ રાગમલાવના વ્યતમ
ઓરડામા જાય છે રાગ અને રાશીને જોતા જ
સૂતધાર તેમના શુભગાન દવા લાગે છે 'પ માર
કુઠીપદ, સુભટ પુન અને શુભગાન સાથેના
સુદગા પોતાનું પામ અને શોયની દમથા
જ જેણે પ્રતીતિ આપી છે એવા શુભાન
વૃષ્ટિ અશુભનું કેના મનોદ છે 'જીવો'
જીવો' લાવણ્યવતી રાગી કુતન (દ્રણ)
નરેવપુત્રી સર્વના પછી રાગની સાથે પિત્ર
છે " આ રમાલે મુખ્ય પાત્રોની ઓગમ
આડી સૂતધાર જાય છે,

ગળ અને રાણી વચરમ વિદ્વાક સાથે
વમતોત્સવ નિરખી જાન અનુભવી રહ્યા છે
આ ઉત્સવમા ધારાનમરીના તમામ લોકો-અમીર
ઓ મગીન ભાગ લઈ રહ્યા છે કોઈ ગાય છે,
કોઈ વૃક્ષ છે છે કોઈ પેન વગાડે છે કોઈ
એક ખીજા પગ શુભાન અને પાણીની પિચમ
રીઓ મારી રહ્યા છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર
ખદારમા આવી રહ્યો છે

રાણીને આત્રક્ષ અને માધવીલતાના લક્ષ
કલાના છે તે સામરી આવે છે અને આ
વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધાનાગિરિ પર આવેવી
પ્રમન નામની રાગવાદિત્રમા તેણી જાય છે
આ બધી વખત જાનના પ્રેમમા પોવી
પારિજાતમજરી એમનતામા રાગ પોતાને આહો
છે કે નહિ ને ખનર નહિ હોવાથી વિગદાગર
અનરકમા મૂર છે રાગ પછી તેણીને આહતો
હતો પરંતુ દણુ સુત્રી રૂપ તેણીને મળી પો
તાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન
હતી ઉત્સવ જોના જોતા પારિજાતમજરી તેને

સામરી અને તેણીના રિચાર કલ્પા વાગો, ત્યાં વિદ્યારે ધાગગિરિપર ગાજવાટિકામાં ફરતા જતા સૂચના કરી

અહીં આ 'વમતો સર' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક છીજો

કુચુકી કુચુમાર પ્રવેશ કરે છે અને ઉઘાડની રોમાં અન્ન મધુ વાતા પનની આપવા દેના તથા લગ્નોત્સવ જીવતી ગાગીનું વર્ણન કરે છે

આ રખતે વાટિકામાં લગ્નોત્સવ જોના આવેલા ધારાના લોકોની દેહ જાગી હતી અને આનંદ છતાં રહ્યો હતો અને નર્તકીઓ મુગ્ધ લમગીતો મધુ સ્વરે ગાઈ રહી હતી આ રમતગમતોની વચમાં કુચુમાર ને પારિજાતમ જરી યાદ આવે છે અને તેણીની ગાગના દર્શન વાસ્તે તત્કાલ તથા તત્કાલ જોવાની ઇચ્છા તેને સામરી આવે છે

એટલામાં કુચુમારની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમ જરીની વિગતો પર દયાના ખમર તેને આપે છે કુચુમાર પોતાની પત્નીને ખમર આપે છે કે માધવલતાને લગ્નોત્સવ નિરૂપરને રાજ વાટિકામાં આવવળે છે અને પ્રસંગે લાભ લઈ છુપી રીતે પારિજાતમ જરીને મળવા માગે છે વંધાગમાં કુચુમાર કહે છે કે રાગની દશા પણ ગ્રેમાતુર છે અને આ ખમરથી પારિજાતમ જરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે

રાજ વિદ્યારની સાથે વાટિકામાં આવે છે અને વાટિકાના મનો ર દેખાવનું વર્ણન કરે છે એક જ વખત વિવિધ રૂપો જોવાથી નિદ્રાક અચાને પામે છે અને તેના આ અગ્રાધી યથા આન પામી તેની દાસી કરે છે

જનન નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પવિષ્ટિન નણી પ્રવેશ કરે છે

ગાગી માધવીલના અને આમણું દુગવ ગાગને દાખવે છે દ મિયાન વસતીવાને એક સુંદર મુક્તિ મુગ આવે છે અને તેન અમરમાં લાવે છે તે મુક્તિ એ કે રાણીના મોઢ પણ આપણમાં પારિજાતમ જરીનું પ્રતિબિંબ પાવુ અને રાગને તે દેખાવુ પારિજાતમ જરી ને વૃક્ષ ઘટામાં છુપાઈ હતી તેના પાદડા તેણી ખમરે છે અને ગજરીનું પ્રતિબિંબ રાણીના કન ધાબરણમાં પડે છે રાગને તે પ્રતિબિંબ જુવે છે અને રાગીનો કાન આગે આન માન દશા આ પ્રતિબિંબ નિરખી નહે છે વસતીલા પારિજાતમ જરીનું ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે જ્યાં તેણી પોતાનું અને ગાગનું પ્રતિબિંબ રાગને આવેલા જુવે છે

પારિજાતમ જરીને જુવુ શ દા નહે છે કે રાગનું ધ્યાન રાણીના આજુબાજુ તરફ ખેંચાયુ છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચાયુ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને કલ્પ અને છે વનત લીલા તેણીની મુઝરગ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાદડા પાછળ તેણીને સતાડી દે છે રાજ પોતાની પ્રિયાનુ પ્રતિબિંબ અચાનક અદરજ વધ જવાથી દુઃખ પામે છે પાછળ નજર કરતા પાદડામાં છુપાયેલી પારિજાતમ જરીની રાગને આંખી થાય છે પારિજાતમ જરી પણ પ્રત્યુત્તરમાં રાજ તરફ એક મધુ એકલીનું દશાક્ષ દે કે છે રાગને પોતે કયા ઉભો છે તે જાન આવના પાડો તે કરેલાબનણ તરફ પૂરની મારક જોવા લાગે છે મરમરે નિદ્રાક અને રાણીની ફાસી કનકવીના રાગ અને પારિજાતમ જરી વચ્ચે શુ ચાલી રહ્યું હતું તે જાણતા હોવાથી અર્થમય મ નાસ્ય કરે છે

અયાર સુધી રાખી રાખને પ્રસન્ન રાખનાને પોતાનું મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી ગ્રહી હતી, હવે તેણી માફી દેવાની જાણ છે, રાણીની જમણી આખ ફરકવા માટે છે અને તેણી પોતાની દાગી તરફ ઓળિંગી જુએ છે. ગણી દાસીને દાગ્ય છતી અને રાજ્ય તેણીને કાંઈ નિશાનીઓ કરતા દેખી જાય છે ગણીને આખા કાંઈ બે છે એમ દૃઢ રાંધા આવે છે અને ગુસ્સામાં રાખને હોડી લાથી ચાની જાય છે. ગળ હવે ગણીને મનાવવા જશે એમ ધ.ગી પારિજાતમંજરી અને વમતલીલા તેઓની સત્તાની જગા હોડી મણિમંડપ તરફ જાય છે. આથી રાજ્ય જ્યારે પોતાની વિના મુખ દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાછળ નજર દે છે તો ત્યા કોઈ માનુષ પાતું નથી. વિદ્યાકની માથે રાણી મણિમંડપમાં જાય છે. દ્વિતી રાજ્ય પારિજાતમંજરીને ત્યા જુએ છે. ગળ થોડા પુષ્પો ચૂટે છે અને છુપાઈને આગળ જઈ પારિજાતમંજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે. રાખને પોતાના પર પુષ્પ-ખાણીની વૃદ્ધિ દરેક દામદેવધારીને પારિજાત મંજરી સ્મૃતિ થાય છે રાજ્ય છતો થઈ વસ તનીયાને તેણીને શુદ્ધિમાં લાવવામાં મદદ કરે છે.

બાન આવતા પારિજાતમંજરી ત્યાથી જવાની હઠા દેખાડે છે, પરંતુ ગળ એક મધુકે દાસ્ય અને પ્રેમમય દ્રષ્ટિ કરના વિનવી તેણીને રોકે છે.

દગ્ધિઆન નણીની દાગી કનકવીના હાથમાં દગ્ધિઆનજી લઈ ત્યા આવતી દેખાય છે રાણીની દાગીને આવતી નેત્ર ગળ

પારિજાતમંજરીને પોતાની પોઠ પાછળ સંતાડી દે છે પછી ગળ કનકવીયાને ગણીનું સાત્વન કરવામાં મદદ કરવા વિનવે છે. કનકવીયા રાણી તરફથી રાખને દરજીઆનજીની બેટ અર્પણ કરે છે, અને રાણીનો દડક મરેજો સમજાવે છે.

રાજ્ય મેલુ મમજી જાય છે અને રાણીને મનાવવા છૂટ જવા નિશ્ચય કરે છે. બાટો સગીતમાં સધ્યાનું આરાગમન ગાઈ રહ્યા છે. ગળના જવાથી પારિજાતમંજરી દિવસીગ અને ચિરદાહુ બની જાય છે, વમતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે ગળ તેણીની પ્રેમાનિશ્ચિત્તાથી વિસ્મય પામે છે અને છૂટ જ પાડે ત્યા આવવા વચન આપે છે. પછી વમતલીલાને તેણીની સભાળ રાખવા બધામણુ કરી રાજ્ય ત્યાથી જાય છે. જતા જતા ને પાછળ વાગવાર જોતો જાય છે અને આખરે બારે દિશે ત્યાથી અદશ્ય થાય છે.

દક્ષિમર્થદામાં રાજ્ય દેખાય છે ત્યા સુધી પારિજાતમંજરી તે તરફ જોઈ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મુક્ત શિક્ષા પ્રમાવશે એમ દારી બીકથી પારિજાતમંજરી આત્મકાત કરવા નિચાર કરે છે. વમતલીલા તેણીને ગાત પાડે છે પારિજાતમંજરીની દિ મુદ્દ દશાથી વસતનીયાને તેણીની છદ્મી વિશે સહા થાય છે અને તેણીના પરબગમન ધ્યાન ગમવા નિશ્ચય કરે છે

અહીંઆ બીજો અક સમાપ્ત થાય છે

પથરને છોડે એમ દહેવામાં આ યુ છે કે આ પ્રસરિત (સ્તુતિ) સિદ્ધપુત્ર મોની ગમ દેવ નામના પ્રતિષ્ઠા ગિપકારે પથર પર ટાત રેની છે.

અ. સો. પુતળીબાઈ કાબરાઈ:

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગધારી નરના સમારક અર્થે આ મથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે એ આ વિષય કવિતાને લખતો લીધો છે, અને દિ'દમાં થઈ ગયેલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કહક વિવેચન કંડ '૩. આપણે ગુજરાતીમાં લખી ગયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઝોળખીએ છીએ પણ દિ'દના જુદા જુદા ભાગોમાં બીજી બાબાઓમાં કવિતા કરી ગયેલી સ્ત્રીઓ ધણી હતી જેમના નામ પણ આપણે જાણી નથી.

યોગ સમય ઉપર એક હમેશા બાઈ, નામે મિસિસ મેકનિકને દિ'દની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ-એ નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની એવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું શક્તિ-માન થઈ '૩

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી તે ઋગ્વેદમાં પુરમે ભેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાંની એક, નામે ધોમાને માટે જાણાય છે કે તે રાજા કક્ષિત્રાતની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દોડરીમાં આસાધાયણ જુદિ બેઈ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી એના લખેના ને કા'યો વેદમાં મળી આવે છે, તેમાં એક "અશિવેતે પ્રાર્થના" ઉંચી મન્યનક્તિ બતાવે છે

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલા કાવ્યો ગણી શકાય જે 'યેરી ગાથા' ને નામે ઝોળખાય છે. એ કવિતાઓના પાલી બાબા-

માથી હમેશા બાબાનંતનું મિસિસ મિસ ડેવિસે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના આવા એક સંપ્રદમાં કરેલ ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનું કુંકું ચરિત્ર આપેલું છે. જોમાં એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામી હતી, અને વયમાં આવી ત્યારે તેના માળાપે તેને એક ખુંધા બ્રહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ધરમાં ગે-વળી ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે સંસારને ત્યાગ કરીને ધર્મપગપણ સાધી બની. તેના એક કાવ્યની મનલખ નીચે મુજબ છે —

અરે હું તો છુટી થઈ ૩ છુટી થઈ, -
પણ ખુંધી વાંઘથી હું છુટી, મારી પંડીથી,
મારા ખાણીઆથી, અને મારા ખુંધા વરથી.
અને આ દ્રવ્ય દશા પામી મુક્તિ મેળવી માર
મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યું છે."

પુતલ્યારા નામે એ સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પગ કંઈ આફત પડવાથી તે એક દહાડામાં પોતાનાં માળાપ, બાઈ બેન, વર અને છોકરાને જોઈ એકલી અદુપી રહી મૃત હતી તેથી થેલી થઈ તે સ્વર્ગની હતી. પણ એક ટેકાણે જુદા ઉપદેશ ક્રાંતા હતા ત્યાં જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાંભળ્યા પછી જુદે તેને આધ્યાત્મ દા'તુ તેથી તેનું મગજ ટેકાણે આ-તુ અને તેણે પોતાનું જાણુ દુષ્ણ જુદને કર્યું. જુદ તેને ધર્મ-બોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનું દુષ્ણ છુટી અને બીજાઓને દુષ્ણ દિવામાં મળે એવા પણ કાવ્યો તેણે રચ્યા. એ ઉપસત ઘેરીગાથામાં વાસીથી, ઉખીરી, મુમના, ગામા, ગંધા

મુખંગવાની માતા, મેટ્રીકા એવી ઘણી સાખી-
એનાં રચેલાં કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મ-
નો આજ મુખી ગાય છે.

૩

પછીની શ્રીકવિઓનાં સંસ્કૃત બાપામાં
રચાયેલાં કાવ્યો પણ ઘણાં મળી આવે છે.
ગંગાદેવી નામે શ્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપ-
બળવાન રાજાની કુંવરી હતી એવું જણાયું
છે. બીજી એક વિજયનગરના નામે હતી
તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેનાં કાવ્યો પ્રેમ-
રમથી ભરેલાં છે. એકમાં તે નાચે પ્રગણે એક
સુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથે સરખાવી કહે છે:—

“હે મધુકર ! તારું બટકતું મન તું બીજા
કુશે તરફ લઇ જા, જેઓ તારું વજન ખમી
શકે. અર્થ વિના અને ક-મોસમે તું આચમે-
લીની ખોસતી કળીને શા સાર એટલો સતાવે
છે, કે જેઓ હજી રજ પણ બંધાયું નથી ?”
સંસ્કૃતમાં લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયવંશ હતી
જે બંગાલના ફેરીફુર જિલ્લાના રહીશ એક
વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા
જ વિદ્વાનને પરણી હતી; અને પોતાના પિતાને
તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે
મદદ કરતી હતી.

૪

દક્ષિણ દિગ્દશાનમાં તામિલ અને કાનડી
તેમ જ અરબીમાં કેટલીક ઓઓ કવિતા કરી
ગઈ છે. અવ્યવ નામે એકે તામિલમાં કાવ્યો
લખ્યા છે તે હજી તે તરફ ગયા છે, અને લોક
તેની કૃતિઓને એટલી યાદ છે કે દર મંગળ-
વારે તેની પૂજા થાય છે. અવ્યવનાં માનપિતા
પોતાની બટકતી છંદગીને લીધે તેને છાંડી
ગયા હતાં, અને લોકે દયાથી ખાતર તેને
પાળ્યું. મોટી કીંમતી હતી, એટલે તેને કંઈ
પણ કેળવગી મળી હોય એવું લાગતું નથી.
તો પણ તે મમજણી થતાં ગયા અને કવિતા

જોડ્યા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી,
અને તે લોક તેને “ખીરના એક ખાંડા સાર
એક ગીન ગાનારી” એવા નામથી ઓળખવા
લાગ્યા. તે ઘણું છૂટી પણ આખી છંદગી
બટકીને બીજા માગીને પૂરી કાઢી. તે સારાં
શીખામણનાં વચનો ગાતી હતી. દાખલા તરીકે
એક ગાવનમાં તે કહે છે.—

“સોનાનો યાદો ભાગ્યો તો પણ મોતું
તે મોતું જ રહ્યું.”

(પણ) માર્દનો ધરો ભાગ્યો તો તે શા કામનો
જ રહ્યો ?

(તેમ) મદ્યુણીનું સર્વસ્વ જાય પણ મદ્યુણી
તે મદ્યુણી જ રહે, જ્યારે મદ્યુણીનું તેમ
જનતું નથી.”

અંદાજ નામની એક તામિલ કવિ હતી
તે બાળપણમાં પોતાનાં માનપિતા સાથે મદિ-
રામાં જઈ ભક્તિ કરતાં શ્રી કૃષ્ણ કેપર અનિ
મોદિત થઈ ગઈ અને વયમાં આવી ત્યારે
માનવી સાથે પરણવાની ના પાડી બેઠી. જેથી
શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીલીપુરનાં
મદિરા કરી આપવામાં આવ્યું. એણે ભક્ત-
ભાવથી દુષ્કર્તા બળનેલાં બે પુત્રક કહેલાં
છે, જે હજી વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.

કનડી ભાષાના સાહિત્યને શોભાતી ગયલી
શ્રીઓમા શૃંગારમાં અને હોભમાં નામે બે
હતી. તેઓ મહેસના રાજ ચિદંદેવ રાયાની
દરબારમાં હતી. રાજ પોને વિદ્વાન હોને અને
ઘણાએ ઐતિહાસિક મથોના તેણે સમ્પદ
કર્ષે દતો, જે પાછળથી ટીક સુલતાને બાળી
મર્યો. શૃંગારમાં એ “પદ્મીનિદયાણ”
સંગીતમાં જોડ્યું હતું. હોભમાં રાજના
પ્રધાનની બચીટ હતી પ્રધાને રાજ આગળ
તેની હોશિયારીનાં વખાણ કર્યા તેથી નાગએ
તેને એક કવિતા લખવનાં હુકમ આપ્યો જેને
માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું

જે “હદીયદેય ધર્મ” જોડે પાણેલી સ્ત્રીના ધર્મ એ નામે જાળખાય છે.

મૃગારાખાની એક દલિતાના રાજદો સ્ત્રીનું માન વધાનારા છે. “અરે મુખો! તે ગાય છે “સ્ત્રી સ્ત્રી શું દરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દાધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કેણે તમને બાળપણમાં સંભાળી પાળીપોષી મોટા કર્યા? તો સ્ત્રીને છુટ્છ સા માટે ગણો છો?”

“દીકરો જનમ્યો તો પુત્રી યાઓ છો તે દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શું કહેવાય? જે સંતાન સારાં નીકળે અને માખાપને સુખ પમાડે તે સંતાન, પછી દીકરો કે દીકરી.”

“પુત્ર અવતર્યો તે વારસ આપ્યો એ ખરૂં, પણ જે પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી ડેળવણી નહિ પાળ્યો તો માખાપને સુખનું સાધન થતો નથી; તે જ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુંબમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવંતી અને સારી ડેળવણીવાળી હોય છે તો સુસંસ્કારિયાને શોભાવે છે અને તેના વંશને તેને માનથી યાદ કરે છે.”

એ પછી કાનડી ભાષામાં મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્ત્રીનાં દરેલાં સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે.

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમાં એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે ચોખા મેલાની સ્ત્રીનામે જાળખાતી કવિ છે. વરવડુ બન્ને ગાંધિએ છુટ્છ ગણ્યાતાં મહાર હતા. પણ વિહોખાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતાં હતા. બન્નેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતાર્યું છું:-

“જે અભડાવો તો દેહ અભડાવો-

આત્મા તો શુદ્ધ છે!

એટલું તો સહુ કોઈ જોઈ શકે છે કે

અભડાવા વગર દેહ દાઢ્ય કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેશની અશુદ્ધતા દેહમાં રહેવા ઘો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણે.”

મુક્તાબાઈ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રજામાં ભાષ્યનેમમાંની એક હતી, જેઓ એક વાર વાધથી બહીને એક સંન્યાસની શુદ્ધમાં બરાયાં. ત્યાં સંન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી; અને ચારે ભક્તિમાન બન્યાં; અને એક ભાષ્યએ તથા મુક્તાબાઈએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી. મુક્તાબાઈ સોળ વર્ષની તો મરી ગઈ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમાં દરેલાં કહેવાય. તોપણ તેમાં એવા શીલકૃષીભર્યા વિચારો છે અને એવી બેદી ભાષામાં લખાણ કરેલું છે કે તેની મતલબ ભાષાન્તરમાં બનાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જાનાબાઈ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ધરમાં નિરાશ્રત પરેલી ચાકરડી હતી. પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંદરપુરના શ્રી વિહોખા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આરથા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી બરપૂર અભંગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામાં રચ્યા છે જે હજી વિહોખાના મંદિરમાં ગવાય છે.

બીજી મરાઠી કવિઓમાં બહિનાબાઈ હતી જે કવિ લુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની કવિ ઉપર કવિતા કરી ગઈ છે.

૫

જોગણીસમી સદીના ડેળવણીના ઝમનામાં ઘણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાંની એક ખીસ્તીબાઈ, નામે લક્ષ્મીબાઈ તિલકનાં કાવ્યો વખણાય છે.

દ્રાવણુકરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન રમ્પીની દીકરી નામે કુંચીકુંજ તંત્રની ગલ-

યાવમ આયામા ધણી દર્શિતાઓ કરી ગઇ છે.
એ ઇ. ન. ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના
પિતાએ એને કેદારણી આપી હતી

કાર્તીકમા લાલદેવ નામે એક કવિ
યદ ગઇ છે કે જેના કરેલા કાવ્યોમાના યોગનો
દેવદામા તત્કાલે કુવામા આપ્યો છે એ
શિવમાર્ગની એક યોગિની હતી. એના દા યો
દિદુ, મુસલમાન અને બીજા ધર્મવાળા
પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ જે તેમા મુખ્ય
ત્રિપથ એકશ્વપાદનો કે સમારતી કણ્ઠગુરતા
નિમે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છે -

" એક પગ જેઠ હુ તો

• એક મોટી નદી વહી જાય છે,-

એક પગ જેઠ હુ તો

નથી પૂવ કે તરી

એક પગ જેઠ હુ તો

એક ઘોડા કુતી બરખર છે,-

એક પગ જેઠ હુ તો

નથી મુસાવ કે કાટો

એક પગ જેઠ હુ કે

મુનામા બંધમ દેખાય છે,-

એક પગ જેઠ હુ તો

નથી મુસાવ કે કુમારો

એક પગ જેઠ હુ કે

પાડવોની મા દેખાય છે,-

એક પગ જેઠ હુ તો

કુમારની મામી દેખાય છે. "

૬

હિન્દી ભાષામાં દર્શિતા કરી ગયી છે
શ્રીઓમા સૌથી પ્રખ્યાત ઔગાધ છે, કે
જેણે કુવરાવોમા જન્મ લાવ્યો ન્હા છે. એના
શ્યામ નામે શુદી શુદી વાતો ચાલે છે પણ

• પાડવો અને તેમની માતા કુતીએ આ દેવતા
વરા દેવે કુવારના ધર્મમાં આશ્રય લીધો હતો
તે વિશે વાર વારો છે

હવે નિર્વિવાદ માખત થયુ છે કે તે મેવાડના
ગજકુવર ભોજરાજને પણેરી હતી. પણ તે
માગી આ યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ
પત્ની યેડ વખતે મહાગણા કુંભને તેના એક
જેગ ઉદ્ધરણે મગી નાખ્યો અને પોતે મેવા
હતી માદી લીધી, અને વિધવા થયવી ગમવધુ
ઉપર જુલમ નુભરવા માણ્યો જેથી તે ચિતોડ
છોટી નામી ગઇ અને રાધદામની તિથ્ય બની
રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની દર્શિતાઓ કરી લોકને
લીખવવા લાગી.

બીજી એક દિદીમા વખતની બી દર્શિ
કપમતી હતી. ગાતિએ તે દિદુ હતી, પણ
માળવાના મુમતમાન ગાન બાજબાહારની
ભેગમ થઇ હતી. બંને ગાયનમાં કરનાદ હતા.
દ. સ. ૧૫૬૦મા બાસાદ અમકબરે માળવા
ઉપર ચડાઈ મોકલી બંને લડાઈમાં તિરી
લડયા પણ હાર પામ્યા એટલે શત્રુના હાથમા
ન જતા રૂપતીએ જંગમાં પાતો પી છવ
કાડ્યો તેણે બાજબાહારને સ્ત્રોધાને પ્રેમના
ગીતો કરેલા છે જે વધ માળવામા ગવાય છે.

બીજી એક દિદીમા દર્શિના કરી ગયવી
બી જેણે પ્રેમ અને માતાના કાવ્યો લખ્યા
છે તે મધ્ય રંગેજીને નામે ઓગખાય છે.
તે મુસતમાન હતી, અને કપડા ગવાના
ધધો હતી હતી

એકું જાણુ કે એક આદ્યુ દર્શિ, નામે
આલમે તેને ત્યા પાવરી ગગરા મોડી, પણ
તેના પગમાં પોતે લખેરી દર્શિનાનો દાખલો
દાખલો દતો તે કાઢી લેના જુરી મોડો નમજ
તે જેમો અને તેમા લખેલા એક ચણુમા
બીજી પોતે લખી આદ્યુના પૂરના એક સવા
લનો જવાબ દીધો, અને પાવરી રંગને પ્રી
વાળી ત્યજે દાખલ તેમા પાડો મુડો, અને
જાણરી મોકલી આપી. તેમના માટે દાખલ
જોડે આદ્યુ પેડ હોમેડ મ પુ જોડું અને

અન્યથા યદ્ય રંગેજીને પૂછના ગયો કે આ ડોણે લખ્યું, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઈ પાંચડીની ગંગામણી એકે જાનો અને કવિનાની કિંમત એકે હમ્મર મુદ્રા આપી. આમાથી પ્રેમ બાંધ્યો અને આદ્યજી રંગેજીને પોતાને ઘેર ગણીને વટવી ગયો.

ખીજી દિંદી કવિઓમા દયાગાદ અને સદ બેનાઇ એ બે નામ મળે છે. દયાગાદનો ફરેશો “દયાબોધ” ઇ સ ૧૭૫૧મા લખાયો હતો.

દાવના વખતમા શ્રી સરસ્વતી દેવી અને ખીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ દિંદીમા કવિના ફરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમા રામી નામે એક ધોમણી ફરેની કવિના પહેલી મુદ્રી સદાય, જે ઇ સ. ની પદ્મી સદીમા થઈ ગઈ. કેમ જે તે અગાઉ કોઈના કાવ્યો મળતા નથી. એની કહાણી અજાણ જેડી છે. ચંદીદામ નામે એક પ્રખ્યાત બંગાળી મંત્ર જે મધાદૃષ્ટના પ્રેમ નૃગાગની કવિતાઓ છૂંતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કાગળથી ને ન્યાન બદલ હતો. બન્ને કવિતા કળા હતા અને તે ઉપર જ તેમનો ગુમરો હતો. ચંદીદામ એક વાર પોતાના સાગ સાગ કાવ્યો લઈ હજામની આરા એ બગાળના તે વેળાના મુલવગાન નનાવના દગ્ગામા ગયો હતો પણ ત્યાં તેનો કેવો ફેજ થયો તે નાનીની એક ડરણુ કવિતાથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને મોઢીને કહે છે -

“અરે” હા હું ન તના દગ્ગારમા તારા કાવ્યો ગાઈ સબજાનવા ગયો / તેની ગણીએ તારી મધુ વાણી સાબળી અને તેના મનમા ગુમ લાગણી થઈ આવી તે તે દયાની શરી નહીં અને પતિને કહી દીધું કે ‘અરે’ આ ચંદીદામના ગાનથી મારા મનમા તો જવાબ પ્રગટી છે, મારા મનમા પ્રેમવેદના ચાપ છે.”

“પાદશહે તરત વગીરે તેડી દ્યુ પકરે / આ આલણુને અને ક્યરી મારે એને દાધીના પગ તજે” રાણીએ ઘણા કાલાલા ફરી દ્યુ, ‘ઓ ગમ્પતિ’ આ ગાન સાધારણ નથી. એ તો દેવનાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર માધારણ માણસ નથી જ્યુ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાર શા મારે ફરે ડો ?” તેટલામા તો મગ્ત દાધી છૂંતો અને મારા પ્રિયતમને ક્યરી નાખ્યો મરુ પર આરત પડી, હુ એક ઝાડની ડાળી પકડી ગદી બમ પાડી ઉડી. ‘ગયો મારે ધણી, મરે પ્રિયતમ’ તેટલામા તો રાણી દોડી આવી ‘અરે’ મને ન તજી જા’ એમ બેશી સમ ઉપર પડી પ્રાણ છોડ્યો. આવું બેધ નામી ધોમણ રાણીના સમ ઉપર પડના ગઈ, પણ મર્ગમન થઈ ત્યાં જ પડી.”

આરી મનલગ્ન એક લાલું કાવ્ય રચી એ ધોમણ કવિ પોતાનું નામ છે ‘ના પ’મા લાવે છે.

ખીજી એક બંગાળી દરિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર અતિ આગ્રહ ધરાવતી હતી એક આનંદામાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ ‘હરિવીવા’ નામે પ્રથમા છપાયેલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રી કવિઓ પર આવતા ઇ સ. ૧૮૮૪મા ઢાકામા જન્મેવી પંકજીની બસ હતી, જે જીવાનીમા ગણ્ય પામતા બાદ તેની કવિતાઓનો સંચક છપાયો હતો.

એ પછી દાવની કવિઓમા પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિમિમ કામિની રાય, મિસિમ સરેજળાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છ જેઓએ ઇંગ્લેન્ડ કેમ્બ્રિજ લીધેલી છે. તોમદત અને સરેજળીની નાઇટ જેડી જગમદે સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમા જ ગણી શકિયે

૮

ફાગ્મી સ્ત્રીકવિઓમા દિંદીના મુસવમાન ગાનઓના દગ્ગાની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

રંગારની ઘણી કવિનાઓ કરી હતી કેમ કે તે વેળા સ્ત્રીઓને યોગ પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નહું સંગીત-કાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ઘણા કાવ્યો થતાં હતાં. આ વચમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ મુલતાન રત્નીઆ બેગમ હતી. તે શમસુદ્દીન અબ્નમશતી કુંવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેસી આશરે પાંચ વર્ષ સુધી રાજ ચલાવી ઇતિહાસમાં અમર ચંદ્ર બનેલી છે.

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી જૂનજહાનની પણ કેટલીક કાવ્યો કવિનાઓ હજી ગવાય છે. બાદશાહ ચૌદરંગઝેબની બે બેટીઓની કેરેલી કવિના પણ ચાલુ છે, જેમાંની એક ઝીનન-ઉન નીનાએ પોતાની કબર ઉપર કોનરાવવા નીચેના લેખ બનાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કબર ઉપર જોવામાં આવે છે:—

“મારી કબરમાં મને ખુદાની એકર સિવાય કોઈની મદદની જરૂર નથી. દયાનાં વાદળના ઇંપડા નિવાય બીજું છત્ર મને જોઈશે નહિ.”

સુકનોના નવાખ અસીફ ઉદ-દૌલાની બેગમ

નામે બાહુબેગમ હુદુમાં કવિના કરતી હતી, અને રામપુરના નવાખ શુભકઅલીખાનની બેગમ જે દાદના નવાખની દાદી થાય છે તેની કેરેલી હુદુ કવિતા મોજુદ છે.

દાલના જમાનામાં કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમાં કવિના શક્તિનો વધારો ફેલાવો જોવામાં આવે છે, પણ દાલની જંગી કેળવણી ઇંગ્રેજ હોવાથી કાવ્યો ઇંગ્રેજમાં રચાય છે. એ વર્ગમાંની ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ તોરુદત અને મિસિસ સરેઝની નાઈલૂનાં નામ ઉપર નોંધાયેલાં ગયાં છે. બંનેની કવિતાઓ ઇંગ્રેજ જોવા માત્ર સાહિત્યમાં ઉંચું અને કાયમનું સ્થાન મેળવી ચુકી છે. તોરુદતનું નાચુક શરીર નાની વયમાં જ પડી ગયું, ત્યારે મિસિસ નાઈલૂ હજી જમાનાને નસીબે અચ્છી તંદુરસ્તી મોઝાવે છે અને કવિના ઉપરાંત સંસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમાં પણ આગેવાની કરી રહ્યાં છે. કમ્પના પ્રદેશનાં એ કેલિકા રાજકીય અખાડામાં એક મિંદલુના જેવી ગર્જના પણ કરી શકે છે. પ્રભુ એમને લાલુ આપુલ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ બક્ષો!

રા. રા. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક:

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાર્મ નવો નથી 'એણે દેહ છોડ્યો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો આ વિચાર અમલની ઝીક શીવમુશીમાં પણ મળી આવે છે. ખીચાગોરામની પાચાણાનુ એક તરવ એ ૧૮૦ કે શરીર એ આત્માનુ દેહખાનુ છે * ખીજ પણ કેટલાક ફિલસૂફોએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલું માનેલું છે આત્મા અદૃશ્ય બેને બેને બાલે નિદ્રાની બારીઓમાંથી આપણું વિશ્વ જોયા કરે છે આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક ખીજની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાનો દશે એ સવાય ધણા ફિલસૂફોએ અર્થઘટ્ટન બાવે જોયો છે. કાવળ દરેકનો અનુભવ દરેક ખીજના કરતા જૂનો જ હોય છે, અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમાં બચકાઈ રહ્યા છીએ

પણ અનુભવમાં બધા તરવો ગર્ભિત રીતે સમાએવા છે અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહે જાય છે એમાં વિચારના, વાગણીના એવા એવા અનેક તરંગો આવે છે, એક ખીજ સાથે અથાથ છે, અને આની અથાથગણેલી ૧૮૫ થતા અને ઠેવાતા તરવ, શીણ, કચરો, બધું જ કાઢે જઈ ચડે છે. ત્યાં એ બધું વિશ્વના જગતમાં મૂકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ ત્યાં કોરી જમીન ઉપર એટલી થાય છે અને અસ્પર્શ વ્યવહાર સાથે જે પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તેા અગોચર અને અગમ્ય જ નહે છે બે પ્રેમીઓ ૩૦ ને નેટલા એક થવાનું કંઈ પણ

દમેશા ૧૬ જીરી ફાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક નહીં જાય છે કે એમાં એક અનંત સાગર ધુરંરતો હોય એમ વાગે છે. આ રીતે જોના બધા બાળ વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધ પાન લાગે છે પણ ખીજ દૃષ્ટિએ જોના વ્યક્તિનો જે કાંઈ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે કાન્ય એ જાણ વ્યવહારમાં વ્યક્તિને જેટલું વધુ તરવ ઉમેરે વા જે કંઈ નહું તરવ પોને ખરેખર મરણ કરી શકે, તેટલો ઉડે અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનું આપવાની, બદલામાં પૂરતી કીમતનું નહું મેળવવાની, મેળવેલું નહું પોતાનું જ કરી લેવાની એક દગા છે.

પણ રૂતે ચાવતો માથુસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે બગ વસતિમાં એ એટલો પૂગાઈ-હેલો છે. સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા જોના હોઈ એક મહા-સાગરને દૂર દૂર દિનારે પડ્યા છીએ 'દરેક વ્યક્તિ એક અગોચર અબેલ એકાન્તમાં પૂગાઈ ગઈ છે' સાધારણ રીતે તો દરકોઈ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પરી ગયા હોય છે તે રીતરિવાજોમાં જ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને એમાં જ કૃતકૃત્યતા માને છે. તે કોઈ દિવસ સવાય ઉદાનતો નથી, અને એ રીતે એ સુખી છે.

પણ સોફોક્લીસ કહેનો કે એક હુદ્દર સતો-પમાં અને ડોચડમાં જીવન ગાળે તેના કચ્છા સે કટીમનુ અસતોલી જીવન હજાર દ-જગે સાર છે હવેશ પ્રગતિમાં જૂનાના નાશનું તરવ છે જ કોઈ કે ઇ વગ વ્યક્તિના અને અમાજના જીવનપ્રવાહને કાંઈ રેતીના અને રિવાજના

ખડકો બધાઇ જાય છે, અને એ બધા જીવનના
અવન્ત પ્રવાહી તત્ત્વને અચુક જ માર્ગે જવું
પડે એમ બાધી દે છે કોઈ જીવન ક્રમ
જૂતનો આ જીવન ભારે છે

તાવના આના બચીઆ છાનઆથી છૂટીને
આમત અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન માળ
વાને ધણા રિલસું. જમ પારી રતા છે દુનિ
યાનું દાઢક જુદું જ ભરિય રિલસુંની નજર
આગળ તરાર છે નિર્ભજ આ રાત્રી અમનના
જેટલા હકા અને ગભીર અનિદન થતા, મા
પણ આપણે એ જ જોઈએ છીએ વેના
મુતિઓ આપણે તમે જીવતી લાગે છે એવું
જાણ્યું એ જ હતું ? એ રખતે લોકો જાણી
ધાસ અને ક્રૂષો તમે તેનાથી બ, દૂર નડેતા
નોના અને ગમે તે નહિ ગમે તે દેવતું
આરાધન કરતા પાશાસ કનિઓમા નાંદર નિરંજન
વેના કોઈ નહિએ અનામીન મા/મા જન્મ
શીરો હોય એવો છે

વ્યક્તિ ॥ આ અરોગ એકાન્તની એને દાર
ગીતે ખાતર પડે છે. આત્માના હકામા હા
દુખ (Tiredness) નું મન ત્યા જ છે પણ
આપણા હિંદુસ્તાનમા ધણે ભાગે એ મનના
નિમગ્નતા અમુક ગીતે જ આપે છે

આપણે ૧૫૨ દશ્યુ કે જીવન એ એક દા
છે મુખ્ય દરદરેશ પોતાની જાનને ગીન
સિંજમા, આપણા મા કે ધર્મચિરિમા નવન
કરતા હઈએ છે આવી ગીતે વ્યક્ત થયેલી રાત્રિ
(Lullaby) એ ॥ મુખ પ્રવાહથી જ જરૂર
હોતી છે પણ દુખની વાત એ છે કે નાજ્ય,
જેને અર્જન અમ્મિ છે, તે ધર્મીય શક્તિની
મુનિ અમીન થને રહે છે જીવનનો આદર્શ
જાણી નિર્મોહી કંઈ જાણી, હાથ પડીને પોતા
સિંજ નહિ નવતી રૂનિમા પોતાની જાનને
વ્યક્ત મનારો છે એમ ન મી સમાર અમ્મિ

મુનિત થઈ જાય અને ધણી વાર એમ બને છે
કે મનુષ્યે મુજેલી મુખિ જ એની પોતાની જાન
વા જોઈ થઈ રહે છે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા
આપણે આપણી હોય તો એમ આપણી સમય કે
જે વસ્તુમા જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આ
લેખાલેલી-આલેખાવા દતી હોય, તે વસ્તુ સુ
છે આ રીતે એ જ યુગને આપણે સુદર દૃષ્ટી
રાખીએ કે ન્યાયે આપણી પ્રગતિ આત્મા એના
રીતિનાંતે અને ધર્માચાર વિધિમા પૂરેપૂરો
પ્રતિમિ મિન થયામા સિંજથી બન્યો હોય હરેક
નિષાં, દરેક વિચરે, દરેક કૃતિએ, માણસને
મનન અને મુખ જનાવવો જોઈએ

દ કોઈ માણસ જેટલે અમે પોતાની જાનને
આવી ગીતે થત હો છે તેટલે જ અમે એ
જીવે છે જે પોતાની જાનને વ્યક્ત મરે તે જ
વ્યક્તિ જીવન તત્ત્વ સસ પગ જૂર જૂરે
વખતે જૂગી જૂગી ગીતે વ્યક્ત થાય છે પણ
એકમા એક ગીતમા પરી રહેવું એ જીવ
નનો ધ્વંસ છે પ્રાચીનો અવતો પ્રાચી નદી
જા મગી મરેતા મીમના પોખા ૩૫ પ્રવલ
માન છે મુખની અર્જનશક્તિ તત્ત્વમેદ
અનનુ ૧૧૫ દર્શા જ કરે એ ક્રિયામા જ
મુખિ છે.

આપણે રિચાર ક્યાં પડી જમારે આપણે
આપણી તાવની રિચરિતે તપાસતા આવીએ
છીએ ત્યાં એક મુખ સસ આપણી નજર
આગળ એ આવે છે કે આપણા જીવનના
અંગાગ ઉપર મુખીયમી ગણના પા પાયા છે.
આપણા પગ જાના પોપળ વળી ગયા છે
રૂનિ આવી અધરિગીનતાને થને રોકે
વિચારક અધ દગીએ એ ॥ તાજેનો ખાતર
કો વેગન દાડ ઉપર જાણ મરે એવો જા
જા છે જીવનમા જાણ અમલ જ અમલ
જાણે ને ગમત આપી તે ૭.

એ અભાવને યદને પોતાના જાતબાદમાં સાધેનો બધો વ્યવહાર બંધ થાય છે. મનુષ્ય આપવાન પણ નથી કરી શકેતા, જેમ આવાજ અભાવને લાગે શ્રોત્રસંપીષ્ણનો હુમ્લેટ પોતે આપવાન કરી શકેતા નથી માના માર્ગથી મળાગા દુઃખો બગાડ ગમે હોય અને એકદમ શૂન્ય છોડી રહી પાનુ ન શકે એના જેવા એ ધોર અવર્ણનીય અભાવ છે.

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ખજુ એવી જ લાગે છે. સદેહ કે દિલ્લિત્ત્વ-મદનાના અનર્થ દુઃખમાં પૃથ્વી એક આર્તના કુચ્ચાગતી હોય તેમ પર્યંતે લાગે છે. એમની હાથમાં પ્રયત્નશીલ પૃથ્વી દુઃખની લાગે છે, અને ઉધની મૂર્ખાથી નિશ્વાસ સાથે જાગતા સંગીતવિદ્યુલ્લા દાળની સારે જીવન ધમકાયા કરે છે.

પુગણ કહે છે કે એક વાર ધણી દાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું. એમની દરીદ્રાદર્શિ આગાધ જ્વેરથી મેર પર્યંતે એની જગ્યા-એથી ખગેગો, અને વિશ્વના વાસુદેવાગનું દોરડું ક્યું. આખો સમુદ્ર પલોનાભો ત્યારે અદરથી ચંદ્ર, લક્ષ્મી અને દવાદલ પણ નીકળ્યું એ પીરાણી વાન આપણને યોદ્ધા શબ્દોમાં જ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિરાય આત્માના ગેબી ઉડાણમાંથી કશું નીકળતું નથી. એ મન્થન દર્શાવે છે જ, પણ દરેક માના બાલકને જન્મ આપતી વખતે દુખી જ હોય છે.

ચિત્ત શાસ્ત્રોએ કહે છે કે સુવાવરથી ધણી વાર અક્ષરણ ઉદ્ગમીનતાથી અંકાએ રી હોય છે. ચન્દ્ર જેમ વધતો ધટતો જે તારાગણ સાથે એને કશું સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ગમીનતાનું લાલન લાલ શ્વાં કરે તેવું યુગે યુગે અને દેગે દેશે સુવાવરશાનું મન્થન છે પણ એવા જ મન્થનમાંથી જીવનની સારામાં સારી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે, અન્યથા નર્તી જ.

મનની એક રિચિતિ ખીછમાં કરી રીતે પગિબિન પામે છે તે આપણે દર્શનથી સમ-સમજતા. દાર્દદારણને સદેવામાં સદેલો દાખલો લાકે તોપણ તેમાં ન સમજાય તેવી વિવશાનુતા ન્દેવી છે. તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બને સરખા જ અમય લાગે છે.

જીવનમાં જે સમન્વય બંધાય છે તે પણ આપણે ઉડામાં ઉડી દુઃખથી મારતાયે દેખી ન ગણીએ એટલે ઉડેથી ઉપર તળે આવે છે. એમાં ધણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. દારણ જે મન વડે આપણે બાલ્ય નૃદિનુ અવ-લોકન કરીએ છીએ તે તમા આગળ તદ્દન નિર્મળ થઈ જાય છે. પાળીજ ને ના કહે તે મને તેવો તારો હોય તો પણ દુખી જ મરે. જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિ-રત આવિમનમાં ચેતન વારંવાર હાથી હાથીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારંવાર એનું વીર્ય એલે જાય છે, અને વારંવાર કંઈ પણ ફલ સંતે ગમ્યા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમાં દેખા જાય છે ક્યાય દુખી જાય છે તેનો પતો જ લાગતો નથી.

અજાનની નારિનકતામાં માણસ ધણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સંભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્મનુભવ જેવું કાંઈ છે જ નહિ અને સૌ દર્ધ એ માત્ર પોતાની રચિ છે ખરેખર આવા અભાવમાં અનુભવની આ ક્ષેત્ર-અતિ ક્ષેત્ર ગ્યાનિમયતા સ્તમ્ભવાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાં કશું મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી. પણ સત્ય વાત તો એ છે કે એ બધા વણુનોનર્થ માણસની પાસે આવે છે. દાર્દદારણ દાર્દદારણ Nona અનત તિમિરાકાશમાં કોણ જાણે ક્યાંથી દાર્દદાર-તાનું યેતુ કિરણ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌ દર્ધ, રસ, જીવનસાક્ષ્ય, અને સુક્તિના વિવિધ રંગ વિવસાવે છે.

એ જ્ઞાનાદિ શ્રેયસક્ષક અક્ષર યથા આમંત્રણની રાહ જોતાં નથી. જેમ એક આડા છોકરાની ઉપર માતા પોતે વાંધી વળી તેને ચૂમે છે પંપાણે છે, શાંત કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રસંગોમાં આવરે છે.

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનું ઘેર એકાન્ત જોયું. પણ ખીજી તરફ આખા વિશ્વમાં એકીકરણની ક્રિયા (process of endosmosis) ચાલ્યા જ કરે છે. એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ હાલના ફ્રેન્ચ શિલ્પસૂત્ર બર્ગસન કહે છે. આથી દૂર જઈ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ ચાલે છે. પ્લેટો એમ કહેતા કે સુન્દર વસ્તુઓ તમે તમારી પામે રાખો, અને સુન્દર વિચાર કરો, અને એમને સ્નેહથી આમંત્રણ તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમાં અને આત્મામાં ઝોનપ્રોત યથા રહેશે. (મીકે બાપામા સુન્દર અને સાફ એ બંને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે “આફલા-તૂન”-સુન્દર હતો. એક મીકે બાપાના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ જૂઠાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાપાની છાતી પરનું કપડું ખમેડી નાંખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુન્દર છાતી જેની છે એ જી ખરાબ હોઈ જ ન શકે. આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનનિર્ભર પોતાની રહિ રહે છે.

જીવનમાં દરકોઈ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને દરકોઈ એકીકરણ માટે સદનશક્તિ અને કામના યુગ્મોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સંકલ્પિત એકાન્તના નિર્ગત રાગ ઉપર ઉગા રહીને કોઈ ને આળી ડુનીયાની સામે માત્ર ‘જંડ ટ્યું’ કરે તો તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ ખેંચે એમ. ઘણી વાર સાધારણ

લોકોના નિર્દોષ આનંદની સામે આપણું મન હિંમતરમાં ઉછળે છે. પણ બધામાં આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સહન કરવી જોઈએ. એક મીકે વાત કહે છે કે એક રાત્રી મીણની પાળે દરીને બહુ ઉંચે ઉડ્યો તો ખરા, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઈ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યો. સહિષ્ણુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિકસાવવાની છે. તપ કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ કાંઈ માત્ર શરીર તરફની હિંમતનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામાં જ નથી. તપ એ મનની અત્યુક્ત એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં મનુષ્ય પોતે ખીજાનાં દુઃખ કે સુખને પણ આસિંગે છે. મનની આ આંતરસ્થિતિ સિવાય હકમાં માત્ર શરીરદમન કરવું અને પીડા સહન કરવી એ કાંઈ તપ નથી. તપનો જ કાંઈ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આંતર અનુભવને જ અનુસરે છે.

સદનશીલતામાં, તપમાં મનની આંતર સ્થિતિ પ્રેમની છે. મમે તે ધર્માનુભવનું સાહામાં સાફ સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે. મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉંડુ જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકના બંધે ચિરંજીવ જ નથી કરતો, બહોણું પણ કરે છે. પ્રેમ એ દરકોઈ સમન્વયનું મૂળ છે. વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયું સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામાં પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાંક્ષા ડગે છે અને શક્તિ આવતી જાય છે.

દરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ દોષ માત્ર એક દેગી નથી. અનુભવની વ્યાખ્યા આપતી અસમ્યક છે. કાન્ય જાંબી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સમન્વય પણાં રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપને આપાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે. કોઈનો જાનનો તો કોઈનો નૈતિક, કોઈનો ધર્માનુભવનો તો કોઈનો

સાર્વલક્ષી હોય છે; કોઈનો ભક્તિભય તો કોઈનો મુક્તિરવરૂપ હોય છે, જન દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય નવ્ય જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના શ્રવનને વ્યાપક બનાવે છે. શોક, હતાસીનતા, યૌરભાવ વગેરે સ્વપદી સ્વમન્નભાવો મને તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે મંકુચિનત છે. આરીને જોતાં જોટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વપદી નથી તેટલે અંશે એ પણ ક્રોધ (નીતી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે. સ્વલક્ષી ભાવો હંમેશાં આપણી ચેતનાને ક્ષતિમ્ન બધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગણ માણસમાં પહેલપહેલો પેસે છે ત્યારે એ મુણ રોજ લાગે છે. તેમજ તીલજ અને ઉડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં અવંતા મળથી જ હોય છે; તેને વિશાળ કરી કરી ખીમને અંદર સમાવતા જવું એ જ ખડે ગૌરવ છે. ઘોર વિહુટમેન એક જગ્યાએ કહે છે-હું વિશાળ છું, પક્ષોડકં ઘઘુલ્યામ્ ।

એ તત્ત્વ જાહારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું શ્રવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કાંઈ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાંઈ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક ખંધ છે. પણ અર્થ એ અર્થ છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે. નવા છની વાન એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉડા રહસ્યથી ખડું થાય છે તેમા દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે. મનુષ્ય પોતાને એકતો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સાધને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે વડે જ મનુષ્ય પૂર્ણ કોટલે ઉત્તરોત્તર અનપૂર્ણ

અને મુક્ત થાય છે; અને શ્રવનના સમન્વય એના ઉપર જ બધાય છે. આપણે અર્નનદાગથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉંચી ત્રિયાક્ષોમાં પૂર્ણ રજા નથી. ઉંચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમનાં પાણી આપણને દરેકટી પ્રજ્ઞાની પદલાગી આઠ બનારી રજાં છે.

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્ધમાંથી મળે છે. લકન છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત મોપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાન પોતાનાં પ્રિયજનને આપે છે. વિનાનસત્યગોધક શાસ્ત્રી જે કુન્દરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયું હોય તેના તરફથી કાતર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવ્યા હલ્યોને દેહતો નથી. કારણ સવાલ અને સદેહનાં મૂલ અન્નદામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ અન્નદા દોહ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાન અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપને આધાર છે. સ્વાર્ધને આપણે ધણી ધણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ. કાંતો મનુષ્યના શ્રવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઈએ. કાંતો ખીજે છેડેથી જેને સ્વાર્ધ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ. અથવા તો શ્રવનમાં સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાંઈએ મારે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય. અહિં આ આપણે કાંઈ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરિને જોઈ નથી. સમન્વયનાં સ્વરૂપ અસખ્ય હોઈ શકે, પણ સમન્વયના અમુક સ્વરૂપો લાઇને તેના ઉપર આપણે જે કાંઈ કહેવું છે તે કહીશું.

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હંમેશા સારાજોટાનું ટૂંત રહેલું છે. એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અંતિમ મહત્વાગ્ના આવે છે, અને જે કાંઈ ખગલ છે એનો સમજો જાર મનુષ્યના ઉપર જ નબાય છે. રાજે મેજના નવનવા પ્રગલથી

મનુષ્યસ્વભાવ અને ચેતના બહુ તીક્ષ્ણ થાય છે. પણ એકથી તીક્ષ્ણતા એ કાર્મકૃણ્ણતા નથી. પ્રેમ વગરની તીક્ષ્ણતા માત્ર ખાંડાની ધાર જેવી છે. આના જ ભારથી કોઇ વાર કંથાંક માણસનું મનોબળ અને શક્તિ ભાંગી પડે છે. ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે. ધાર્મિક પ્રદ્વાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમ-વ્યય હકીએ તે ઇવનને પ્રદ્વાથી સંપૂર્ણ કરે છે. અહિં સ્વાર્પણ ઉંડું થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમાં ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે. મનુષ્યની રખડુ મનેષ્ટિઓ સહેલાઇને વિશ્વાનંદમાં (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. જે કોઇ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમાં ઝળોળાઇને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક ડંખ, સારાખોટાનો બેદ-ભાવ પણ નીકળી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે કર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉંડા રસમાં તરબોળ થઇને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ઝીલવાનું પાત્ર થઈ રહે છે; અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઇ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાનાં અહોભાગ્ય જેનું જ વર્તાવે છે.

આવી ધાર્મિક ભક્તિમાં ઘણી વાર ભન એ રહે છે કે એ એક એવું રિચર સ્વરૂપ પહોંચે છે કે આ વિશ્વના ઇવનની બધી બદલાની રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે કહે છે કે હકી વનિ નદિ ઘાટ અને મારી કન્દિરોનાં દ્વારો મારા આત્મા સામે કદી નદિ બધે દે. ખરી ભક્તિ પ્રખરિને પોતા જ હોય છે, અને હમ્મર છે, તો એ જેમાં વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશા બદલાતું વિષે પણ છે, એ

બૂલાવું વા બૂલાવું ન જોઇએ. એક જગ્યાએ બોલાવેલ નામે દિલસૂર લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આપું છે; તો સત્ય મેળવવાને માટે ઇવન-તત્વના સર્વરૂપને આલિંગનું જોઈએ. ઇવનતત્વ જેમ હસ્થકી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ સત્ય ઇવનત છે. એક ગ્રીક દિલસૂર, હીરેકલાઇટોસ, કહેતો કે-તે હંમેશાં વણા કરે છે. વિશ્વના બધાં બદલાનાં સ્વરૂપો આપણે છોડીને બેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ ઇવનનું સ્વરૂપ બોઈ બેસીએ. ભક્તિમાં પણ ઇવન હોયું જોઈએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે સમસ્ત કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતાં વિશ્વનાં બદલાતાં સ્વરૂપોની વધારે ગહક થયે છે. અસંખ્ય રૂપોને એક સંગત સંકલનામાં ગ્રહણવારો નિયમ શોધી કાઢના પાઠ્ય એ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખનાં લખનાં એવું બને છે કે એક શબ્દમાં આપણું મન ખૂંચી જાય છે એ ખીલેડે જાયે જરૂર પડે છે, અને વિચાર આગળ રૂપનાં અટકી પડે છે. શબ્દ તેના વિષયવિષય અર્થના પાતાવરણમાંથી મુક્ત થતાં શમવળ થઈ જાય છે. શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમાં જરૂર કાઢ જાય છે. એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાંથી પણ અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમની સાંકળોએ બંધી ગાયુથી અંધારેલા વિષનું ગિત વિગાળવાની મનને પક્ષ બદ કરે છે. વિશ્વના અનિર્વાચન અસંખ્ય સ્વરૂપોના ધોર અસ્પર્શ

જેવા જીવનમાંથી રસ્તો કાપતાં કાપતાં અને મુક્ત થતાં થતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમંત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિષ્કામના રાક્ષસી જાદુખામાં ફસી જાય છે તે ધણી વાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમાં નિયમ પારખનાર, ઉઠેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે. આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના જાણવાનું મૂળ કારણ છે. એ વાટે આખી કુદરતને યંત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્ય જીવન કુદરતમાં જ છે એટલે એ પણ યંત્રવત્ જ દેખાઈ રહ્યું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મઠ ભૂમિમાં રહેતા કે જ્યાં ભાગ્યે જ પ્રેમનાં પુષ્પો ઉગે. કારણે એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિતાની એક લીટી પણ વાચી સાંભળી, સાંખી શકતો નહિ. ૧૬૨, એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ ખોળી કાઢ્યું હતું. પણ તે એણે પ્રસસ્ય કરેલાં વિશ્વમાં માત્ર જીવવા માટે જ બધી મારામારી હતી, અને પ્રાણીઓમાં હજારો ફેરફારો માત્ર અકસ્માતથી થતા. જીવનમાંથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધું ખાલી થઈ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક વિશ્વમાં રહેલા અગાધ ઉંડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ધણા ખરા તો નીએટશ જેમ-એવું ઝરથુસ્ત્રનું વચન છે. “એ પુસ્તકમાં દહે છે તેમ એક ગદા ખાખોતીઆની પાસે બેસી રહી જોવાની જીવાનનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પણ જીવનમાં વિજ્ઞાન અનુભવને માટે રવાના થયો જ રહે છે. અને સ્વનંત્ર વિશ્વમાં જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઈ પણ સમન્વય થઈ શકે.

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરહદો હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપયોગીતાની જ થઈ જાય છે. ત્યારે સંગ્રહ કરવાની કોયુપતા પ્રુથ વધે છે. અને મનુષ્ય લોભી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમાં તૃપ્તિ

હોતી નથી. એટલા માટે જ યુદ્ધે તૃપ્તિને મારવાનું કહ્યું. જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષી સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃપ્તિ તરફથી બહુ બચ છે. એની સામે એમણે હંમેશા ચેતતા રહેવાનું છે. જર્મન કિલમુક કેન્ટે કહ્યું છે કે સૌંદર્યને સમજવામાં લાલસાની પ્રાકૃત ઇતિને સ્થાન જ નથી. અંગ્રેજ કવિઓ બાયરન અને શેલીમાં એ જ ઉંડો તફાવત હતો. એક લંપટ હતો અને બીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમાં જ જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી શુદ્ધિવ્યાપારથી રેંસાઈ જાય છે, તેમ જ સુંદર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા કુખ દાથથી કોઈ અડે તો તેમા વસતી અનંતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જે રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકું બળ ન આપે તો તે નકામ છે. કારણ તો તો પછી દરેક કળા ખીલીને કુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાધી દે. આમ ધણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બંધન રૂપ આવે છે.

શ્રી-પુરુષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ નેવો જોઈએ. કેટલાકમાં સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉડા આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરુષવા ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રામદામા અમરુતન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઈએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસને એક ઉપદેશ એ હતો કે જે ત્રણ છોકરાં પછી વર અને વહુએ લાઇ અને બેન જેમ રહેતું. અને બર્નાર્ડ શો દહે છે કે હાલનાં લગ્નોમાં વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોપાય છે. આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે.

પણ શ્રી-પુરુષના સદજીવનને આત્માના ઉડા વિકાસ સાથે કેટલો સંબંધ છે એ ધણો ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આવી એટલું જ દહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો બહોળો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને મકુચિત કરે છે. જો એ ભક્તિ ભરેલી આખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જો તે દૂરના નક્ષત્રો સુધી ન જાય, તો તે હીણા થાય છે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલવું હોય તો ઉઠી રીતે જ બોલવું અથવા તો ખૂબ રહેવું. તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને ટેકા પાડે છે, અને નાંતો ઉચ્ચ કરે છે આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાગડપ નથી પણ આ હુનીઆમાં મનુષ્યને અતિમ જોગબાણ અને મુક્તિ આપે છે નહિ તો બીરી કવિતા હોય અને સંધ્યાના ગંગાથી ઉઠી જાય છે નિન્દનાય ઠાકુર કહે છે-ભાઈ, તારી આખમાં ગોઠમય રનેકને સ્થાન આપજે.

નાની નાની ચીજોમાં રહેલું સૌંદર્ય મન જવા જતા કદાચ મન એમને લેવાને લેબાઈ જાય. એક કૃપાને તોડવાનું કે ચૂમવાનું મન થાય. પણ કુરુતમાં જ્યાં વિરામતા છે ત્યાં તો બધાના હકો બેગા મગે છે સમસ્ત આકાશને કોણ પૂરી દઈ શકે ' કે મન્દને કોણ પોતાના હાથમાં કેદી કરી લઈ જઈ શકે ' ત્યાં પડે પડે અનર્થ સહેદા પળા પૂરીના આર્તનાદ રહે નથી લગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય અર્ધનું ગાઠ આનિગત સેવા માટે જરા ઉચ્ચ થઈ હોય એમ લાગે છે

પશ્ચિમની સૌંદર્યપૂર્ણ, અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરજામાં ગાળાઈ આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તરાવ છે ધણી અમેજ દવિઓ જ્યાર નાની નાની વસ્તુઓ ચીનરરી હાલ ત્યારે બહુ દુઃખ બનાવે છે. પણ એક વસ્તુ આપણી પછી પૂરી જઈ લીધી છતાં રહે તેને જોઈને, અથવા તો

સંધ્યા સમયે આપણામાં જે અનંતા વસે છે તેના સૂર્ય વચ્ચે, તારાઓ એક પછી એક ડેહીયા કાન્તા હોય એના અનંદણા આકાશને જોઈને સૂતા સૂતા આપણા આત્મામાં જે લાગણીઓ ઉભગાય છે તેને કરિનામાં ઉતારી શક્યા નથી. એવી કુમારી પૂરીને અને એવા અનંત આકાશને આપણો કવિ એક બાગકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમાં લે છે, અને સૌંદર્યમાં રહેલા કુદરતના સર્વસત્તાક રાજ્યનો ભોગમગી સૌ મેળવી મકે એમ તે સૌને માટે પ્રત્યે મુગી દે છે

એના કવિના આત્મા જ સુન્દર છે, સુખ છે, અને એનાનો સગ એ જ સત્તમ છે

દરે આપણને ખજાર પડશે કે વ્યક્તિનું એક-રાષ્ટ્ર એ એનો એક મોગમાં મોટો વાગ્યો છે. રિશ્તના ઉડામાં ઉડા આત્માના હૃદયભેદક દુઃખના મુગ પણ ત્યાં છે અને ગૂંઠમાં ગૂંઠ સૌંદર્યનો પ્રંગ પણ ત્યાં જ છે. બાક્યાનુધાના આદર્શરૂપ મુક્ત ત્રિધની એકતામાંથી વિરોધ તરી આવે અને એમાંથી કોઈ ઉડું ઐશ્ય શોધી કાઢે ત્યાં સૌંદર્ય છે. આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને અત્યુની નજર નજર જ ઉગે છે. આમય એથી જ મીના ગોથી જાય છે અને ટેનિસનને જાણાં જાણાં પથરાઓમાં પગીઓ ફૂંતી માયુમ પડે છે બે આ માઓના વચ્ચે એક ત્રીગી ઉઠી ખાઈ એવી રડે છે કે જેને જોગ મવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રત્યક્ષ કર્યા કરે છે જીવનતરવેના પ્રવાહ હૃદયેશ નવનવા માર્ગમાં વધે જાય છે મનુષ્ય એમ્સો છે એ નાનાનું નથી, પણ નાનાં એ જ છે કે તો પણ એનામાં પ્રેમ છે અને આપણે મધા જીવનવિવાદમાં આપણી માતા પૂરી કરીએ છીએ પ્રવાદ સરખાઈ આપણામાં અને આપણી આત્મામાં વળા દે છે રિશ્ત પડી જ જીવન પ્રગ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ જે પ્રેમીઓ વારંવાર લહે છે. જીવનતત્ત્વ વિષૂદ્ધ કરવામાં જ પોતાનું ચૈક્ય સાધે છે.

વિશ્વના આખા તંત્રને કેડી લેવાના પ્રેમ-વિદ્યાણા વિચારવનમાં ગોથાં ખાતા ખાતા આપણે થાકીને બેઠા હોઈએ ત્યારે પહેલાં આપણે ગત્ય થઈ જઈએ છીએ અને પછી ધણુ દિવસથી ઉંચ ના આવી હોય ને નિદ્રા-દેવી પોતે જ આવીને આપણને હાલરડાં માતી ગાતી સૂચાડે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિસ્મરણનું પટ આવે છે. એ આત્માની ઉંચ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ બાળકની માફક પસીએ છીએ અને આપણું જીવન આકાશના અસંખ્ય તારાઓ ગૂંથવામાં ગાળાએ એમ થાય છે. વિશ્વનું આપણું તંત્ર આપણને જોળે લે છે. આપણે માનુષિક અદંતામાં મગરૂર થઈ અમકડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાંઈ આપણને જોળે ધરતું નથી. એક તરતની પરજોડી મુઝાની માફક વિશ્વ આપણી અદંતાથી બીએ છે. પણ અમકડ મટી અદંતા છોડીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિંગે છે.

જીવનમાં કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી હોય છે. એનાં મૂળ ઉપર દૃષ્ટિ તેમ જીવન ને

સૌંદર્યમાં છે. હરકોઈ જેને સંગીત આવડતું હશે તે પોતાના સરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઇ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઈએ ત્યારે પહેલાં તો આંગળીઓ નૂરી પડે છે, અને સાચા સૂઝ નીકળતા નથી. બધે અંધાધૂંધી થઈ જાય છે; અને તારાઓ પોતાની નાત્ય નિયમિત જગ્યાએથી બહાર થયેલા લાગે છે: પ્રેમી અને એનાં સ્વજન દુનીયાનાં દાવગાંધી વિષૂદ્ધ પડેલાં લાગે છે. સત્ય આપણું હણાઈ જાય છે અને આત્માનેય બેસરૂં થાય છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, જન્મેના ગેળી ઉંડાણમાંથી એક ચૈક્ય ઉપર તરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે. ત્યારે સંગીત આપણી બહાર આપણા જ આત્માના બિંબરૂપ વિશ્વનું પૂર્ણ ચૈક્ય ખડું કરે છે. પદમહ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમાં અને સંગીતમાં વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી હો છે. વિરોગતો દંશ વિશ્વમાંથી નીકળી જાય છે, દારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીના કુસો ઉપર ફે આકાશના તારાઓ ઉપર સીએ છે.

પણ હરકોઈ સમન્વયનું હેવડનું સત્ય સર્વ વ્યાપી ધર્માનુભવ છે.

—

૨૧. શા. બૂંધતરાયે ગેઘાળછ રહેતા:

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની ઠંડકની ઠંડીમાં ઘેરેરે બાળ ભાગતી ભાગ્યને ગરમ હાથે ભળતાં નેટસો આનંદ થાય છે, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને સવારે બાની સોડમાં બરાછને, બારી આગળ બેસી દાંતણ કરવામાં આવે છે.

રમતીરાણીને કપાળે ચંદ્રનો આંદલો કરતાં કોઇ દેવને નેટસો આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં બાના બોળામાં બિનારહી, ન્દાયેલી બાના બીના કપાળે કંકુનો આંદલો કરવામાં અને વધારે આનંદ થાય છે.

પ્રાનાઃકાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જમતને જગાડવામાં ધડિયાળને નેટસો આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ, પિનાછ ઓડિસમાં ગયા પછી, વાંચતાં વાંચતાં ઉંઘી ગયેલી બાળુ ઓશીકું કરી તેના હૃદયના ધબકારા કાને સાંભળવામાં અને આવે છે.

તે હહાડે સંગીતશિક્ષકનું બ્દાહું દિગ્દશા કાપ્પો અન્નબુનાં બગાડું હવું; તેના તુલેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોડવાનાં તેમને નેટસો આનંદ થશે હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને પવનથી વિખરાવલા બાના વાળને હીક કરવામાં આવે છે.

પર્ણિમાના ઉગતા ચન્દ્રને કાળાં વાદળોથી લોકવામાં ફરતને રમુજ પકતી હશે, તેના કરતાં વધારે રમુજ બાના છુટા ઉડતા રેશમી કાળા વાળથી બાળુ ગોંડું લોકી દેવામાં અને પડે છે.

વનના કોઇ વિશાળ આંખાની લટકતી લીલી ફેરીને ઝુલાવવામાં પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને બાના કાનના ટીંગાના ઝેરીંગને ધડિયાળના લોચકની જેમ હલાવવામાં આવે છે.

વેળના સુરિલા મંત્રોચારથી દેવેલી શક્તિ કરના બ્રાહ્મણને નેટસો આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને બા દૂર હોય સારે તેની છબી આગળ ઉભા રવી “ બા, બોલને, બા ! ” ના જમુરા અવાજ કરવામાં આવે છે.

અનેક મંત્રોના ઉચ્ચાર પછી ઉપાને ઉગતી જેઠ મુનિએને આનંદ થતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ ‘બા, બો બા !’ ની મારી બૂમથી પથારીમાંથી ઢળી બાને જોઇને અને થાય છે.

તાનમેનના માનની મધુરતાથી રાગ અકબરને આનંદ થતો તેના કરતાં વધારે આનંદ અને ‘ભાષ’ નાં હાલરડાં ગાતી બાના મુખની મીઠાશમાં લાગે છે.

કોઇ રાગને ઘેર ચાલીવારસ પુત્ર જન્મનાં આંગળીના વેડા મળ્યાં જોઈને આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને વાતાં ચર કરતી બાની આંગળીઓના વેડા સાથે રમનાં થાય છે.

ચારીના મંડપમાં નવી પરબતી દેવાનાં વચ્ચે હીકાક દરવામાં તેની સાહેલીએને જે આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ અને

પિતાશુ ગૃહમાં આવે ત્યારે બાળા હુધારા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામાં આવે છે.

∴

• ભગવાન રમચંદ્રને અછડાં બોર ખવરાવતાં રાજરીને આનંદ થયો હતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઈના હુકડાને અછડો કટકો બાને ચખાડવામાં આવે છે.

∴

ભગવાનની હમી બોળામાં રાખીને ‘ પ્રભુ વધારેને ’ ગાતાં ભક્તને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાની હમી આંખ આગળ રાખીને ‘ આ મારી બા ’ એમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

∴

કોઇ જાડની હમી ડાળાએ ચઢી હોંચકા ખાવામાં કોલકને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના હાથના અંગુઠા પકડી ‘ પાગ લો પા ’ હોંચકામાં આવે છે.

∴

સાતે સમુદ્રના કાંઠાની ભૂમિપર પડીપડીને, રમતાં રમતાં સમુદ્રનાં મોજાને આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના અંગોપર ફૂદી ફૂદીને પડવામાં આવે છે.

∴

પોતાના મિત્રોની રાજસાહેબ સાથે જોળખાણ કરાવતાં દિવાને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની જોળખાણ બા સાથે કરાવતાં થાય છે.

∴

અગાથીમાં સૂતાં સૂતાં કોઇ ખજોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બોળામાં પડ્યાં પડ્યાં બાનું શુભ જ્ઞેવામાં આવે છે.

∴

કાળવચનથી નામના કૃષ્ણને દેવતકની શુદ્ધમાં સંતાનાં જોડકો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ દોસ્તને રમતાં વાગતાં તેની માના ધાકથી બાના વજ્રમાં સંતાતાં મને આવે છે.

∴

ચતુર ગાયકની આંગળી પડતાં સારંગીને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ બધાં જણ વચ્ચે ‘ માઈ, પેલું ગીત ગા જોડકો ’ કહેલી બાની આંગળી મારી દાડીને અડતાં મને થાય છે.

∴

અતિથિને આમદ કરી વધારે ખવરાવવામાં બાને આનંદ થાય છે તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા બાણમાં વધેલી પૂરી બાને પરાણે ખવરાવી દેવામાં થાય છે.

૨૧. ૨૧. રમણકાન્ત શંકરમસાદ દેસાઈ

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ધણ્યોનું એમ માનવું થાય છે કે 'હિન્દુ' માના બધા ધર્મોમાંથી સારાં તત્ત્વો લઈને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઈએ. જોથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે. સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરન ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે "ગંભીર સત્ય" જાણવું એમાં જ ધર્મના તત્ત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવાં જુદાં જુદાં સત્યો જોવામાં આવે છે. પણ દરેક ધર્મમાં કંઈ અને કંઈ તૂટીઓ હોય છે. કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે. માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ રિયલિટી પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે. સાચે સાચે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠાં કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સંપૂર્ણ સત્ય તરી આવશે. મુસ્લિમોમાં જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ મુગ્ધ આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રયોગના ઉકેલ કાઢી હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમાં કાંઈક મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની રચના મારે સહેજે શક્ય ઉત્પન્ન થાય. તરન જ સલાહ થાય

કે ધણા અપૂર્ણ મળી એક સંપૂર્ણ થાય કે કેમ? બીજું, સલાહો લેવાથી માર્ગ મુગ્ધ છે એ તરન સાચું છે? વળી ધર્મવૃત્તિમાં શુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શોભા રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી.

સલાહો લેવાથી માર્ગ મુગ્ધ છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં તરન જણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ મુગ્ધ છે. જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકશુદ્ધિના ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુસ્લિમો દૂર થાય છે. એટલે અન્તે તો માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે. સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિદ્યાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે એટલું જ. વળી ધણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ મુગ્ધવાને બદલે ઉલટી મનની શુચિ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી શુદ્ધિની બુદ્ધિશામળીમાં નહિ પડતો હોય? શુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતાં માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો ધણી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાચે શ્રમવાળી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોના ઉકેલ કરતાં જીવાણમાં પડાય તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મોમાંથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ધરી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાંથી વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેના એક નિર્બંધ તૈયાર કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલાં સાચાં હોય અને ભક્તિ આત્મ ગોઠવવાથી અસંગત ન દેખાતાં હોય તોપણ એ છુટાં છે એમ જરૂર દેખાઇ આવે અને એવા નિર્બંધનો જો બરોબર અર્થ કરવા માંડીએ તો કેઇ દિવસ અર્થ બેસે જ નહિ. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારે કે તેને છૂટું પાડી આપણે તેનો અર્થ બેસાડી શકીએ પણ તેને પુરૂં સમજવાને તો આપણી પાસે તે આખો લેખ જોઈએ જ. વાક્યો છુટાં પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો ઊપાં વાચનાર દરેકને ખબર દોય.

ત્યારે જોમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહેલી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સંબંધ છે. એક સત્યને સમજવા માટે ને આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઈએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજ્યા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નફામો છે એમ તો કહેવું જ પડે.

એક બાણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલાં સત્યને જ માનવાં, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીકળતું. ખીજાએ શું કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિ એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાઘો માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યું વગર જુદા જુદા ધર્મમતભાષી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને શુભ-શ્રાદ્ધી માની લે છે તેમની સામે છે. એવાઓની મનોદશામાં—“ તમારૂં કહેવું બરોબર છે: એમા સત્ય હોવું જ જોઈએ માટે લાવો એ લખ લખએ;” અને એ મનના વિરોધી આવીને કંઈ કહે તો તેને પણ “ તમારૂં કહેવું પણ બરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામાં સત્ય હોવું જ જોઈએ

માટે લાવો એ પણ લખએ ” એમ કરવામાં વાઘો આવંતો નથી. પણ આવી જનની મનોદશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બનાવે છે. બહું ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના મનને clean slate કરી ધાંએડી પાડી બનાવવાના પ્રયત્નમાં એ કંઈ જ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી. થોડાંએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકલા કરેલા જગ્યા માફક એક ખુણામાં પડી રહે છે.

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કંઈ નજરે પડે તે લખ લેવું. “આ સત્ય છે. પેલું સત્ય છે, બહુ સત્ય છે.” એમ મનને બનાવવા જતાં માન્યના જ ખોલ બેસવાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ દૃષ્ટિએ જુલે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય. ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતાં દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. “ શુભાશ્રી ” એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમાં પોતાની વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલા તો શુભ અવશુભનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઈએ અને એ ભેદ ક્યાં પછી શુભ ગ્રહણ કરવો. એમાં બહારથી લેવાનું કંઈ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે. એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂદય કે વિશાળતાની ઉપમાએ આપવા કરતાં વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સંબંધમાં પણ કદી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદાત્તા. એ સમજતાં એ ધર્મના મૂલ્ય ગ્રહણ કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માંથી સુઠી કાઢી " સત્યસંગ્રહ " કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને મનજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે; તેથી વધારે સમજાપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી. ઘણી વાર એમાં ખીજે ધર્મ મદદથી કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અસમ્ભવ જોઈએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ યાનાવેલો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કંઈ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મનાં સત્ય મદદથી કરવાં એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામાં ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઈ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમાં ઉમ્મતા રહેલી હોય તો ઉમ્ર પણ બનવું. એ એ સાથે કેમ બની શકે ? કોઈ સર્વસામાન્ય ધર્મમાં માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામાં જ સાચી ઉમ્મતા છે માટે એ બંને યાજ છે તો એમાં એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી. બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતાં બંને બોલ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સત્યો કંઈ છુટાં છુટાં પાટીયાં નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આજુ' ચણુતર દેહીએ તો એ ચણુતર પણ

એવું હોય છે કે જેમાં સાંધ ન જણાય. સ્વં. કાન્તના ચળદોમાં દેહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ ફાવી શકે કે જે " સાચી માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી બને ધર્મ થતો હોય, તો એ પડિતો સરળ થઈ શકે. પણ બે કે દરેક ધર્મમાં એવાં સત્યો હોઈ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. માહુડીઓ, કિશ્કિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઈશ્વરને માને છે. એક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મદત્તવું લાગશે; અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઈએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિ પણ ઈશ્વર તરફની વૃત્તિમાં રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ? બે કોઈ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઈ શકે, તો ખાનરીથી માનજો, કે એ યુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (બોદનારા ?) દાંભિક પડિતોમાં તો નહિ જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો જીદ અને મદમદના કરનાં પણ કોઈ વધારે સમર્થ અને દેવાંથી ધર્મનીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઈએ. ધર્મ દેવીસેથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી મદદ થતો નથી, પણ ધર્મમર્મિ દૃષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ ડટાઓના અંતઃકરણમાં સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પડિતો મથો નહિ. મંચનથી તમને વિષ માત્ર મગશે. અમૃત મગવાનું નથી. "

૩૨

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાદવઃ

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

મૌન્દર્પણકે ૨૫. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો-
રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ,
રા. રમણભાઈ વગેરે-સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા
રસરમરણો, આશા છે કે કોઈ વાર તે મિત્ર-
મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલા
લલિત રમણોની પરંપરાથી શુભરાતને અન-
વાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની
ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો
સમય ૨૫. કાન્તના ઉર સરોવરમાં ઠસોલ
કરતાં ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને
ખીખ ભાવપ્રધાન! કોણે કેને શું શું લીધું-
દીધું તે જગત ક્યારે જણશે? આમ બનેતો
પુણ્યયોગ સુંદર હોઈ, આ પ્રસંગે કવિવર
ન્હાનાલાલના સદ્ગુણો વિકસતા કીર્તિકમળની
એક સુંદર પાખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું
તથા તેની ઉરસુવાસ અભિનંદિશું તો અયોગ્ય
નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો.'
બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યના યથોગાન ગાવાનો,
કે નથી નિરંતર 'હલ'કદદિ'થી દોષોનું હોસ-
પૂર્ણક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર કમ્પ્યુ-
ટું કે આપણા મુવાન વિવેચકો ધણા પ્રેમભા-
વથી ને કંઈક પૂણ્યભાવથી સાક્ષરોના યથ-
શરીરનું દર્શન કરે, તેને સ્પષ્ટ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્ય-
ભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો
પૂરા પારખી લઈ, એ યથા શરીરના ઉત્તમ આત્મા
સાથે, એક જાનની માયુલ્ય સમાધિ અનુભવે.
આથી કોઈપણ સારા લેખકને મુખ્ય આશય,
જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો
સંગીત અગ્રયામ આવરણક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને મુવાવસ્થાથી જ શૈક્ષ-

પિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ-
નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે કે-એ પ્રતિ-
ભાસ'પત્ર કવિએ માનવજાતિનું જીવન્ત પ્રતિમિ'અ
અદ્ભુત સુંદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ
યથાર્થિય વર્ણનમાં કશી મહત્તા, નથી. જે
કવિરાજે ચિરંજીવી મગનચુખી ભાવનાઓ
જગત કેને રજી ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય
વાતાવરણમાં જગતને ધીરે ધીરે જોયે ચક્રતાં ના
શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર
લીલાના નિરંપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના
પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે
કહેવાય? માનવભાવોની મુગમુગની "કરુણ
કથનીમા કે હાસ્યરસના અમિત કુવારામાં શું
સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરંડા
સરજી કે એકાદ ઇલસિની સુંદર પૂર્ણમામાં
તારા-અહોનું સનાતન સંગીત સ્મૃત્તવા પ્રયત્ન
કર્યો-એમાં શું કલાની પૂર્ણતા હશે? જ x
એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવંદ્ય
શૈક્ષપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી મુમધુર
શેલિ છે.

આ પ્રસંગેના મહાપ્રસંગ એવો તો મહન
છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના
પાર ના પામી શકે. શૈક્ષમપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણ
એટલું તો વિસ્તારવાળું છે-એના પદ્યમાં કહે-
વાનું એટલું બહુ છે-કે તેના સાર પણ અદિ
કલ્પો જન્ય તેવો નથી ઉચ્ચ ચર્ચામાં ઉતરના
કળા, આના મથનમાંથી શું નનનીત તારવી
શકાય તે વિચારિયે: કવિ ન્હાનાલાલ પોતે
મૃતિની જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો
ને નાટકોમાં જગન આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભૂદેલા જગતને ઉગતિના મુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના અમરકાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાનાં આદર્શો ને આલેખનની વિધિ-યોમાં એમના માર્ગ તદ્દન નિગનિરાળા છે. તો પોતે કેવું અદ્ભુત વાનાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવાં કલ્પનાનાં પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે.

કવિ ન્હાનાકાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રંગભૂમિ માટેનાં દ્રશ્ય નાટકો નથી; પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દ્રશ્ય છે. આ નાટકોમાં પાંત્રાલેખન, વસ્તુવિકાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ મુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી' મધ્યુક્ત મધુર કેકાદી જગતને નિયંત્રે છે. પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાનાવરણ (Romantic Atmosphere) માંથી હિમાલય સમા ફ્લન પર્વતની ટોચપરના નંદનવનમાં લઇ જાય છે. એ પુણ્ય ભૂમિમાં ગગનચુમ્બી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોનાં ઉજ્જ્વળાં માનસરોવરો પણ છે; ત્યાં મંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી ભોગ-રાત્રી વેશે છે જેની સુરાસથી બધું વાનાવરણ સુગંધી ને સુરમ્ય બને છે. પડે પડે કાવ્યમયના તથા અપૂર્વતા છે. એ સ્વર્ગીય ભૂમિમાં, દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને આસ-રાઓ પિંડાર કરવા ઉતરે છે. ત્યાં કુદરતનાં સર્વ કક્ષી ચક્રાય તે સૌન્દર્યો રૂપાં ને રૂપાં છે; ને સમગ્ર વાનાવરણમાં જનક મોહનીની કશી જ મથા નથી. ત્યાંના ગિરિવાસીઓ પણ યશ-પંખાળાં ને સુમહોર્જવ છે. આ નંદનવનમાં 'અમિત ભાગવતા કુવારા' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિધે છે. લાડને કાંડો સાગર મેલીની છાંતે જડે છે.

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમાં કંઈ જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી; ઉડાં માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી; શ્વપનના મહા પ્રતો છેડાતા જ નથી; છતાં ઉદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી. કચિત્ દ્રશ્યો-દાનવો-વામ-માર્ગીઓ જગતનાં સૌન્દર્યો ભૂટવા કે બદલ કરવા ઉતરે છે; પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુણ્યશાળી અને સુખી બને છે. એટલું જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, યનધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે. રા. કવિની કલાની સરળતાને એક અંશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિનાં અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આદેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય. આથી એમની કલાનું નૈતિક બળ જામે છે, ને વાનાવરણ સરસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમાં વસતી સૌન્દર્યમૃતિઓ વીરો ને વીરંગનાઓ એ અમર-પ્રાણીના પારિગતકના કુલહિન્દોળે બૃહ્માં જ કરે છે. ત્યાં વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિ-રતિમાં છે ને રસરમણની પરાક્રમ છે; ત્યાં કાન્તિકુમારી, જપા, વસુન્ધરા ને શેવની સમી ઉર્જાવળ-ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંશુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેરથી નિયંત્રે છે આ મનહર દેવિ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવવાં રમસૌન્દર્ય વિલસે છે. પણ આ કવિની અલૌકિક કલાને બોક્તા કેણુ! રાજકવિ કલાપી હવે જ તેમ- 'કલા છે બોલ્ય મીઠી ને બોક્તા વિચુ કલા નહીં.'

કલાય એ કલાના બોમી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની સંખ્યા માટે મંદિરાવાદી આત્માઓ કે મન કવિઓ બાગ્યે જ દરકાર કરે છે. મોહિલકંઠી પદ્યીઓ જપારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે એનાનો વિચાર બાગે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ધણું નાનું, પણ સર્વથા ચોખ્ખું, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટલુકો ગ્રીકો તો પોતાની કલાની સફલતા ! કેટલાક મન્ત કવિઓ સ્થિતિનાં સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોને રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે ! પૃષ્ઠ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનનાં સૌન્દર્યોના સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરે; નહિ તો, કલાપ્રજ્વલ તરિકે આત્મવિકાસ સાધી કમે કમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો. રા. કવિના ઉત્તમ કાવ્યોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) ચોખ્ખાં છે. કવિ દલપતરામ સમજ્યા જેટલા સહેલા છે તેટલા જ રા. ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુરકેલ છે. એમના ઉરના અંતર બગમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઠસી લાગવગ કે શ્રીમંતાર્ધ કે પદવી દામમાં આવતી નથી. અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માનાં રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા દૃષ્ટનાબલના વિકાસની આવશ્યકતા રહે છે.

આવા અપૂર્વ મુંદર વાતાવરણમાં ગન્ધર્વ-કુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સાર વિલક્ષણ પ્રકારનાં સુંદર રમકડાં (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે. સાથે સાથે, બધાં શિષ્યકલાના પ્રભાવથી ચાર મુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છે: એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓનાં સૌન્દર્ય તથા ઉજ્જ્વળતા પ્રકાશ સર્વ રસિકોનાં ચિત્ત હરી લે છે. આ ચાર નાટકોમાં 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક હતી શકાય; હિતદાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતાં, ભારતના પિતા ભરતદેવને બ્રહ્મણુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને. રા. કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુગ્રહ છે: તેમાં કાલિદાસના દૃષ્ટાન્તરે

રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કૃષ્ણમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશ છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજ, શુદ્ધ આર્પત્વના મુંદરરાજ સમા, કાર્ત્તિપ્રભાથી, ગ્રેમયોગથી અંતિમ વિકાસ પામે છે; અવનતીનાથની સર્વોચ્ચ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ દૃષ્ટનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસુન્ધરા 'જીવનનો વિકાસ ગ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે. ભરતદેવ નાયક તથા અવનતીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવાં છે કે આપણને યામ કે વૈશાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજી ! શુદ્ધ યાઓ તો આવાં ધર્મમુદ્રો મંડાળે ! અને ભરતદેવ અવનતીનાથને ત્યાં પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ હતો !—

‘શ્રીકૃષ્ણ ધર નંદકે આયે

સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો !’

રા. કવિ પોતાનાં સંગીતકક્ષ નાટકોમાં આવાં આદર્શો સાથે, રથે રથે અપૂર્વતા (supernormal) ના ચમત્કાર દેખાડે છે; તથા વિવિધરીતે દૃષ્ટાન્તનાં ગગનગામી ઉદુપનોમાં હુનિયામાં વ્યાવહારિક સાચો સાચો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે. કવિવર શેલિના ચંડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સંસારનાં બંધનોથી એટલે ઉચે આત્મપ્રકાશમાં વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શેલિની મારફત પોતે પણ ભાવના તથા દૃષ્ટાન્તનાં શિખરો ઉપરથી મહારોર કરી, પોતાની રીતે ‘આલ્લેલ’ પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્પત્વના પાક પહોંચા, એ જ એમનું જીવનજીવ છે. ઉપરાંત, રા. કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોના જમાવ એવો મુખનોદર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ પદે પદે મુંદર સંકાય છે. આ લલિત ભાવોના વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમાં સાધે છે તે આપણે બોધ ગયા; અને એવા વાતાવરણના મર્જનમાં કદરૂપનો અનન્દ ગ્રેમ કેનાથી અનન્યો.

દશે! રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમાં ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની ક્રોધતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્થિકની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમાં પણ શુભરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું શુભરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ શુભરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિ-માન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્થિકત્વ એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્થિકત્વનો ઇતિહાસ એવો, સર્જનશૂનો ને સુમહોદ્ગમ છે, આપણા દેશનાં નર ને નારીઓનો કાર્તિચન્દ્ર એવો તો અધાપિ ગ્રહણે છે કે-

‘હહો એ ગદારોનો મગજ રહે દેશ નવ દા ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમાં વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રયક્તિ રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાંશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કદાચનાત્મક, ભાવના-શાલી ને સંગીતકદંબ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ દરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સ્થનાત્મક, અસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાર પડશે:-

‘ભરતવંશની મહાદેવાનું આ ગીત’ જેમાં ‘ઇતિહાસ આલેખેલો છે’ તેનું વસ્તુમયન પૂર્ણ રંગમાં કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમાં, પુરુષગરીના મેયપકાન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમાં, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાનાં દર્શન કરાવતો પડેા ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીધરને દહે છે કે-અધમેધની સજ્જના માટે ‘તપ દેશ વળુછત્યા છે દહઃ સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદાર.’ ત્યાં તો સજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે; ‘નૃપાલ ને બૂખાય થયા કાળે (નૃપતિ ને

બૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંછું છું’ તથા આજ્ઞા કરે છે કે: ‘અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્થત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ છતબ્ધે...’ બીજા પ્રવેશમાં અત્રિત્રિ નાધિકનું રસદર્શન છે. કાવ્યની મરતી ને યૌવનનાં પૂરતો અજ્ઞાન ઉછાળો છે. મન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમાં, મનોહર સાયંદાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણ્યાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમાં મરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકોશી માલગી (શી નામથી પસંદગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Ropartee) કેવાં સુંદર આદરે છે! ‘મોહું તો થયું છે, તારા જીવનમાં ને અસારમ તે.’ પરંતુ, નાધિકનાં શુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાન કરે છે. સરાવરના મીઠાસાં જળમાં મીઠી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉપાડીને પુરાપલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ-જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે-સાથે નાધિકને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળકીડામાં રસમળ વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસયક્તિ ભરતદેવની મળી દબોદબ! એ પ્રથમ રસ-દહિમાં કવિએ કેવું અમન-ને સાથે વિવશતા ભરી છે! ‘વસુન્ધરાએ લગ્નગની ઝીણી ડાયાઓદણી ઝોડી.’

ભરતદેવમાં એવું તે થું દીકું કે સોજો દળાવલ લમભાવ વિદરસી રાકેયો? રા. કવિ ‘જયા જયન્ત-માં.’ છન્દુકમાર ‘માં, આર્થ-લગભાવના ઉપર રસમીમાંસાં બાનુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લમ-આદર્શનાં એ રસિક સાત્ત્વીય બાખકાર છે. ‘લગ એ પ્રાણવિકાસનું મન છે’ એમ ગોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્થભાવના તેમની ક્ષાના પ્રાણરૂપ અને પળી રીતે લાગે છે... સખીમંડળ પ્રગ-પરંપરા પડે છે. પ્રેમનું કારણ શું? રૂપાળા, શુભાળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ધડા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

‘સહિયર! ઝીલજો રે

સૂણાં જીવનનાં સ્વપ્નાં’—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા દુઃખિષ્ટ રમતોની રંગી યતે છે, ત્યાં અનાયમડળ દસ્યુઓ સાથે અયોરનાથ ગંગાદારના નરભેદમાં આ ‘પદ્મણી’ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે; પરંતુ વીરાંગનાની દષ્ટિમાં કોટિ બાનુ છે, તેના આપમગમાં જન્મ એવો છે કે બધા બાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે: આમાં પણ કવિના કુચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પડે પડે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાનારરણમાં જીવું યથારિયત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગ્રાતા અને ઋષિયાજકો ભરત-ભંજિની શુશ્રુષા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમાં, માલિનીતીરના તપોવનમાં, ‘એકવેણીબદ્ધ, વદ્ધ-લધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, નપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજપટામાથી પધારી,’ યૌવનનાં રસ-સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે. એ એકાદિનીના હૃદયાર આપણા હૃદયના ઉડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:—

અરે રે લાંબા આયુષ્ય એટલે શું

રતેહસૂતાં જીવન! x x

સંસારની પંખિણીઓ સરિખટી

સખીઓ એ ઉડી ગઈ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સંસારવનમા નાચી-નચાતી,

કલાઓ કરી આધમ્યો.

જીવનમાં વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીન્ધા,

કરમાયાં ને ખરી પડ્યાં. x x

તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમાં.

તપોવનમાં ઉછરેલાને ખીલ્યું શું હોય?

ઉચ્ચતમ દિવ્યો અદ્ભુત, સ્વચ્છ, જીવનના કરુણ મત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મ-સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમાં જૂરે છે ને પોતાના ભરત-દેવ કાળે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને યશું શું થતું હશે!—હરના એમાંત કેવા ભડકે બળે છે!—

“સ્મરણો! મા સતાવો, હું બ્રહ્મવરી”—એ ગીતમાં અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મ-સ્પર્શો ને અધુર છે.

માના, પુત્ર ને કલ્પમુનિનું ત્યાં મિલન થાય છે. માતાના હરના કોડ સુખ પુત્ર કળી જાય છે, પથુ—

‘માતા! મ્હાને’ યત છે, દિગ્વિજય ગહેલાં ના પરણ્યું.’

કલ્પમુનિ જેના તપોધનને પણ ક્ષણભૂર સ્વાભાવિક અઘ્ર્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણ સંસ્કાર જાગે છે—‘સૈયં યાતિ ચક્રાન્તલા પતિગૃહં, સર્વેરનુક્ષાયતામ્.’

ખીજા અંકના પડો વિખ્યાટવિના મહા-વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવનમાં, ગોરી-ઉત્સવના જગરણની પાછલી રાત્રે ઉપડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકરી રમે છે. નાવિકા દાવમાં એક્ટી પડનાં હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂબ ગમન કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધનના ગલિપત્રિ કરતા પ્રહારમાથી દસની દસતી, દસ્તાંજલિમાં મુખ-ચન્દ્રને જ્યાવતી નાવિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે:—
“કોણે એ જાણ્યું છે કદી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી, કે મને જ જગાડશે એકને?”

સખીઓ મ્હાન યદિ ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રમે છે; તેવામાં સરોવરમાં જગમગ કરવા પ્રાનકાળમા લાથી-લાયણીઓનાં જુથ આવે છે. ભરતદેવના સુખટો લાથીઓના સિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વસુન્ધરા ક્રોધે ભરાય છે, ત્યાં ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને વિચિત્ર સંયોગોમાં મધુર મિલન થાય છે. રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છે: સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમાં અણતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.” સાક્ષાત્ પૂણ્ય દર્શન થતાં ‘આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાબદ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે. ‘સામ્રાટીપદને શોકે તેવાં સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિદાજતાં ભરતદેવના હૃદયસાગરમાં અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાનાં જીવનવ્રતનું સ્મરણ કરી સંયમરમીએ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે. થોડી વારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાયિકા સખીઓને પૂછે છે: “ગયા?” સખીમંડળ ‘દિલના ખીજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી’નું ગીત ગાય છે; ને અન્દિકા ઘણુંજ સુંદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, “આત્મા ત્યારે ઉચ્ચરીયે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે”-આવી નાયિકાની પ્રેમપરવશ નિઃશ્ચલ સ્થિતિમાં દરમુએ ફરીથી આવી એ પવિત્રીનું હરણ કરી જાય છે.

ખીજ પ્રવેશમાં વ્યાઘ્રાશ્રધારીના વેશ ભજવાય છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંટકના આદર્શ યોગીશજ કદખ્યા છે. વાઘ ને વાપણ બે બાજુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એવો યૌવનનો તેજઅંજાર કે ચક્રવર્તીનાં રત્નો પણ અખવાય છે. શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ‘સાં આવે છે. ચોત્રસપ્તસો જીવનમંત્ર ગુરુજી રાજરાજેન્દ્રને આપે છે; અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રયોધે છે. આ પ્રસંગે, જીવાટવિના માર્ગી માટે, વાતસલ્યમુક્ત સુંદર શીખામણ આપે છે.

જગત્પતી જૂલજૂલામણીમાં રખે! બાપુ બુદ્ધો પડતો;
જગે યર શો, જીવન પન્થે સીધો,
હતિદાસને પડતો.

નદીનું આ વહે જરણ,
કિણુ ઉતરે પ્રભાવરણ;
સજન! એ બાગ્યનું ભરણ,
અમૃતનો એથ બે ચ્હડતો.
જગત્ સુણ! બે! પુકારે છે,
શું આવે કે? ઉગારે છે?
કરજ એ આર્થ! ત્હારે છે,
યુગોયુગને ઉરે ઉડતો.
વરસ એ મેલુલે ત્હારે,
બીજર જગને સુધાધારે;
જીવે જીજ વાટ ભવઆરે,
જીખ્યાંતરસ્થાના આત્મન તે.”

પ્રમુદ્ધ રાજર્ષિ માટે સનાતન સુંદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમાં સૌન્દર્યના અમકાશ કેને નહિ જણાય? એથા પ્રવેશમાં રંગ-અખાડાનું દરપ છે. પુરાણી છતાંય નવલો રાજ-રમતો બને પક્ષના યોધરાજને રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે.

પાંચમા પ્રવેશમાં ગંગાદારના અદ્ભુત કુદરતના સૌન્દર્યમાં માનવ કૂરના ને દરમુના દારાનળ છે; ત્યાં ભરતદેવ આવી ગંગાદાર જીતી વસુન્ધરાને ઉદ્ધાર કરે છે: પ્રેમીઓનો પ્રેમ સદૃશ દેવપ્રેમ બને છે. દેવગીતાઓ સર્વ રીતે અંતરીક્ષથી મદદ કરી નીચકું લલિત, આર્ય બાવોથી રસાર્દ ગીત પડે પડતાં ગાય છે:-

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર.

x

x

x

આડું જીવે, પાડું જીવે, સંઘરે સાજુકેર;
અણબોલી ઉડન્તી કરે આંખાલી મદશેર;
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં. મહાદેવેશ્વરની સાયંઆરતી સમયે પડે ઉપડે છે. આ પ્રુષ્પમંદિરમાં: યોધરાજે એકત થયા છે, તે પ્રસંગે અવન્તીનાથ મુક્તકંઠે આદર્શ આરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશ્ન મા કરે છે બીજા પ્રવેશમાં, બ્રહ્મવર્તમાં
બ્રહ્મસભા મળેલી દેખાય છે સપ્તિકુમારે ઉપનિ-
પદના ગાન ગાય છે, આચાર્યપરે કુલ્લસુનિ તથા
ગજમાના શકુન્તલા કીલ્બ વિગતે છે, તેઓ
આચાર્યવર્તની ઉત્તમ એકન બાનનાનો પ્રભાવ
સરસ કરે છે " શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે,
સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ
એક છે, 'જીવનવિધાન એક છે ' જે પ્રશ્નો
ચર્ચાય છે 'આર્યતનુ ધર્મામન કયા સ્થાપવું ?
અને વિન્ધ્યાદિયે ઓગળવી કે નહીં ?' એમના
નિરાકરણ પછી બ્રહ્મસભા ભરતદેવને 'રાજ-
ર્થિ'નું મહાખિરદ અર્પવાનો નિમિષ કરે છે
ત્રીમ પ્રવેશમાં, ઉત્કલિનીનો નગ્નચોર 'રાજુ
ગારવાની તૈયારીઓ ગમજદ ચાલી રહી છે, ત્યા
દેવાગનાઓ પથ ઉતરે છે વસુન્ધરાનું પ્રીતિ
પાલન કરનારી દેવાગનાઓ જીવનનો મોધો
પાન પકાવે છે એ આખો પ્રભા જીવનરહસ્યોને
ઉચ્ચ ભાવનાથી જોતપ્રોત છે -

" વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોગ્યો અનુસાર
દેવજોમના દેવજીવન તો દાખલ
રસિકોઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉપામ ને આનંદ,
કલાધરેના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સન્સ્વતી ઉપાસના
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ
કુનહિત દેશહિત, ભોક્કહિત,
જોવાના ગત્તવ્ય વેગ ગાત્રમાર્ગ
દેવાના દેવત્વના મનતલે
નયણે નિગમ્યા, આસુ યમા ઉતારજો,
દિવને દાખલ્યા, સસારમાં વિસ્તારજો

આ પ્રમાણે, 'સસયોગીની' થયેલો વસુ-
ન્ધરાને જીવનઆદર્શ છે આ જ પ્રસંગે =
શ્રીત્વની પ્રશંસાનું દેવાગનાઓનું ગીતનવાજ
સુદર છે 'અયિ સુણિયલ કુનરસિ
ભારતરત્નો ! એ નગરચોખ્ખા, એમવાર
હાથી તોદાન મયાવે છે તેનું

અંતે ભરતદેવ

જોયા ને છે'ના પ્રવર

મડપ કવિની દ્રષ્ટાનાના

રમાયણો છે નામિકાની બધા

ત્યા નટુ વેની નદનવેલીઓ સમી દેવાગ

વચ્ચે ફૂલ દિ-ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોન

ટોય છે, અને દેવી ગીત ગાય છે

"સકેરી આભ કેરી જાનરો

સુંદરી ઉતરે સસારમાં "

અતમા, રાજર્થિ ભગત રમ્યસ્વરૂપમાં
પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું
સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે " મહારે યે
હૃદયસિ દાસને, હૃદયનાથ ! અખડ એમ
પિરાછ રહેજો " પકડો છે-યો પકડતા, આર્ય
મેના-" હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ખુડો !"
એ આર્યભાવવાના સનાતન વિનયનું, તે
ભાવનાથી જોતપ્રોત એવું મહાગીત
રહે છે

× × ×
આ દ્રષ્ટાનાપ્રધાન ઐતિહાસિક ૨૯ મી
સર્માલોચના કરતા, રાજા, બનાવને નજીકનો
ભાવનાઓ, કલ્પનાના દિ મળા ગમ્ય ત્યા સુધી,
તલસ્પર્શી માનવ રેન કરી શકિયે જે યેશાખ્ય
અપૂર્વતાના ચરૂ એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મ
જરતા રસ જો, અને તે વખતે શરૂ કરેલ
કરી ગય એ માસ ચાલુ હશે તથા ભોકો
રોકાઈ આપાક શુદ્ધ ઉ શાનિવારથી ગામમાં
કેસા આવ્યા હશે મિરાતે સિકદરીમાં પથ
અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાશ્ચાત્ય લોક-
વાચક એમ કે તે સનિવારે વમેલુ છે. શનિ
વાર અને આપાદી ૩ ખરા વસવાટના આ
ભનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર
સુદર્શ પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ
હશે એમ જણાય છે

રિપ્પણ.

- ૧ છુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૮૧ નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું જે તાત્રપત્ર છપાયું છે તે ખનાવટી સાબીત થયું છે.
- ૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આવૃત્તિ ૩ છ, પૃ. ૪૧.
- ૩ આ ગ્રંથ મોહમમ્મદ ઓમર તરફથી છપાય છે.
- ૪ ફોર્સસખાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ. ૫૧.
- ૫ વિચારશ્રેણીની પ્રતો રાજકોટ વોલ્સન મ્યુઝીયમમાં, મુનાઈ ગેવલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં, અને પૂના લાઇબ્રેરીઝ ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમાં છે.

૧. શ. રા. મોહનીની રચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રતમાં
લેખ છે. તેમાં રાજનરસિમા નીચે પ્રમાણે છે. -

તદનુ સંવ૦ ૮૨૧ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૨
સોમે વાડદાવસોત્પન્નઃ શ્રીવનરાજઃ શ્રીઅણરિલ્પુર
અસ્થાપયત્ ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં ચાહડા વંશના રાજ
આર, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી
૧૦૧૧ સુધી ૧૮૧ વર્ષ, મૂવરાજ છેલ્લા રાજનો
દૈહિક ૧૦૧૭ માં નાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું
છે. શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વા-
ચીન રજા કોઠા બાંધીને નોંધિયે તે નીચે પ્રમાણે
બધી વિગતો ગણવાય છે -

વિચારશ્રેણી પ્રમાણે કોઠો.

વંશ	રાજનું નામ	આગલા રાજ સાથે સગવળ	રાજ્યના વર્ષ	વિ. સં. કદ સાલથી મારીને કદ સાલ સુધી
ચાહડા આર રાજ	વનરાજ	—	૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૧-૧૭
	ચોગરાજ	પુત્ર	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	ગ્લાદિલ	—	૬	૮૮૨ થી ૮૮૭
	વૈરસિંહ	—	૩	૮૮૧ થી ૮૮૩
	ક્ષેમરાજ	—	૧૧	૮૮૩ થી ૯૦૩
	આમુકરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	બાધડ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	—	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
	—	પુત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૧-૧૭
ચૌહાણ	મુવરાજ	દૈહિક	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૨
	વલ્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	દુર્લભરાજ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	બીમદેવ	ભાઈ નાગિસનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કલ્કદેવ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૫૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૪૯	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

કોઠાના ચોયા અને પાચમા ખાનામાં જે
આકડા મોટા લીધા છે તે સખ્યા અને
તે સાથે વિચારશ્રેણીમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે, બીજી
સાથે આખી ગણતરી ઉપરથી ઉપજાવીને ઉમેરેલી છે.
પાટનુંની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યનો
આરંભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ
રાજ્ય કર્યું એ બંધ બંધિત માનિયે, તે આરંભે ૪
વીસ વર્ષનો ફેર પડે છે, તેને લીધે આ કોઠામાં
ખીન ફેરલ: અને કયા કયા ફેર માસ થાય ?
સંમતકર્તા.

અ. સૌ. હીલાવતી શેઠ:

સૂજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમાં જોયેલાં સ્વપ્ન તમે ફરી કંઈ યાદ કર્યા છે! એ સ્વપ્નાં જોતી વખતે બાળપણને સદજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમાં આપ ચદતો. ગોઠપણે એ સ્વપ્નાં કરતાં ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તોયે એ પ્રકાશનો આપ ખોયો તે તો ખોયો જ.

ધારો કે તમે નાનાં છો-ધણાં નાના છો. માતા બોળામાં બેસી પેલા તારાઓની ઉડાડ મીંચ થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતાં તમને પણ એવી પાંખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે સુંદર છો તેની તો તમને ખાતરી જ છે. અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ સુંદર અને હોંશીઆર છે.' એવું કહે તેનું બહુ કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે ઘોડું ધણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે જાગીચામાં જઈ ઘોડાંક કુલો છાનાં-માનાં સુટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઇવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઈ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતાં હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુંદર છે એવું કાંઈક તમને કહ્યું હોત તો તમે તેનું કહ્યું કંઈ આનું હોત ખરું?

મોટાભાઈનું તમારા પર ઘણું જ હેત હતું, ને તમને પણ મોટાભાઈ ઘણા જ ગમતા અને ભાઈની સાથે વાંચવા આવતો પેલો મુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ મુરેશને ચીદ-વવાની કેવી ગમત પડતી? એના ચાળા પાડતા તમને કે અજબ આનંદ આવતો. એ આખો

કાદે ત્યારે તમે દસી પડતાં. એ તમને કંઈ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતાં. એને ખજાર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગણી ગણી કરતાં, ને એ બૂલમાં માખી સમજી તમારો મારે તે જોતાં તમને ઘણી જ મજા પડતી.

તમે એને બને તેટલું પગવનાં પણ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતું નહીં. એ તો કોઈ ચીદવવાને નહીં મળે તેથીસ્તો.

ને આપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઈ જવાનું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતાં? ને આ તમને સારાં કપડા પહેરવાનાં આપે તો તો તમારાં આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમાં રાગરાણી સારાં સારાં કપડાં પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઈ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતાં. તમે પણ મોટાં થશે ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાનાં, પણ આ ને આપા તો એમ કંઈ કરતા નથી; પણ જો એ નાટકમાં જ રહેવાનું મળી જાય તો તમને કેવી મજા પડે? પછી તો પ્રજ્ઞવાની વાન જ નહીં. તમે રાજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડાં પહેર્યાં જ કરો ને નિરાળે જવાની બધી વેડ પણ ઉતરી જાય.

બીજો દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકના સ્વપ્નાં તો તમને આવ્યા જ કરે. ને આ વડે એવી પેલી એચાર લીટીઓયે છાની છાની હરતાં ફરતાં તમે ગણબણાં જ કરો ને કોઈ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઈ તમારા કંઈપણનાં રાજકુમારને લાં ઉભેલો કંપી આંગણી

રાને જોયકો. અભિનય પણ તમે કરવા મંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી તડમાંથી જોધને હસે છે તેવું તમને ક્યાં બાન છે ?

ભાભી મોટાભાઈને માટે રોજ કુલ ચુટે છે. પણ પેલું સરસ શુભાષ તો તમે ક્યારેનું ? વહેણાં વહેણાં જાળને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં હતાં ત્યારે તમને પેસો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ કુલ તોડતાં હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આંખો ઢાળે ને તમે શરમાઈ જાઓ-ભાભી શરમાઈ જાય છે-ને પેલું કુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે ખને હાથમાં હાથ નાંખીને પેલા તળાવની પાળે ખેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શું શું લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સંસુદની સદ્દર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે ખને પરશુશો. ખડે કેની ? એ તો જાણે નાંધી જ વાન, એમાં વળી પુછવાનું શું ?

રોજ રોજ કુલ તોડતાં તમે આવા વિચાર કરતાં ને એ રાજકુમારની વાટ જોતાં. પણ કોણ જાણે કેમ એ કોણ દિવસ આવતો જ નહીં. ને પછી તો તમે કંટાળતાં ને જરા ગુસ્સોએ આવતો. એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી આ તમારા વિવાદનીએ વાન કરતી હતી.

તમને છત્રી પડાવવાનું ધણું જ મન થતું. પરીણની વ્યથાએ તો બે વાર છત્રી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતાં ને એકવાર માલજુની માલક કુલ છાળ સહને જતી હોય તેમ. તમે છત્રીમાં કેવી રીતે શોભશો ? કોણ ન જુવે તેમ ખેસવાની ચોટી ધણી દબ અજમાતી જોઈ હોય તો કેમ ? પણ આ જાણે તો શું ?

એક વાર તમારી અનુનયનીએ એના વરને

કાગળ લખ્યો. જે તમે ક્યું કે મને એનાથી બે સરસ કાગળ લખતાં આવડે છે. નિશાળની નોટખુદમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો. પણ બાપા એક દહરો બૂલેચૂકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવાં શરમાઈ ગયાં હતાં ને યાદ છે ?

હવે તો આ કહેતી કે “છાદરી મોટી થઈ છે” જે તમને ય એમ લાગતું કે હું મોટી થઈ છું. હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલાં જેટલું એની સાથે તોડાન કરનાં નથી. પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાંચનામાં હવે ધણી જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમાં પણ એનું નાક ધણું જ લાંબું છે. તમને એ એથી કાઢવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ચીખી વડુ મળવાની છે એવું જોયી મહારાજ થઈ કહેતાં. એ તમે ચાક્ષતાં નથી. ને કાળો પણ ખરી જ, જે એવું કહેતાં કહેતાં તમે મોટાં થયાં છો એ વાન બૂધી જાણો છો. ને જરા આંખો નચાવી દસી લઈ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ છો.

પણ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાપુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલું બે રડ્યાં હતાં તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી ખીંક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું દશે ? સારાં કામ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય ને નહારાં કરે તે નરકમાં જાય એવું આ કહેતી હતી. બાપુ સ્વર્ગમાં ગયો દશે કે નરકમાં ? બાપુ જવું સારું છોડી દેતો. પણ તમે એની સાથે જરાખર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાટી નાંખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામાં એક તમાચો ચોટી કાઢ્યો. દનો ને એકવાર તમારી જાહેનપણીને ત્વંજતાં એ પાછળ પડ્યો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાક્ષતું હતું? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે
એને કેવી સારી રીતે રાખો? તે દિવસે સારા
થવાના કેટલા બધા નિમિષો તમે ક્યાં હતા? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો?...
પણ તે વખતે તમે બાળક હતાં તેથી આ

શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા
દિવસમાં ખારીને ત્યં રમાનાં લગ્ન વખતે તો
જરી પાછાં તમે આનંદમાં આવી ગયાં, ને
રમા ધરેણું પહેરી ઓવજ પામે બેઠી હતી
ત્યારે ને લગ્ન પછી એકા એકા રમતી હતી
ત્યારે તમે શા વિચાર ક્યાં તે કહી દઈ કે?
જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે ઠોઠ મળવા આવે તો પહેલાંની
માફક બદારતા ખંડમાં એકદમ દોડી નથી
જતાં પણ આપનામાં એક છુપી દૃષ્ટિ ફેંકી
જતા રાખેને દીકરી હતો છો, ને તમે જરા સામ
દેખાઓ છો તે જોઈ થોડું મનમાં જ હમીલ્યો
છો ન્યાતમાં સરસા રૂપાળી કહેવાય છે પણ
તમે ય કંઈ એનાથી ઉતરતાં નથી, ને તમે હસો
છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા
લાગો છો. ન્યાનમાં કેટલા વર તમારી વાટ
જોઈને કુંવારા રહ્યા હતા? પણ તમને પેલા
લાખા નાંકવાળા મુરેશ જન્મ-નાક વધારે મળતો.
ખરી વાત ને? સરમાઈ ના જશો નહીં તો હું
ખીજું પણ કંઈક કહી દઈશ.

તે દિવસે માણેકદારી પૂર્ણિમાની માત્રે તમે
બધા વાડીમાં જમવાના હતા ત્યાં તમે મુરેશ
સાથે રું કરતાં હતા? પેલા હોજની પાળ પર બેઠી
તમે બેઠાં બેઠાં ચંદ્રમા જોતા હતા ને પાણીમાં
ખીજા કોઈકને પડ્યો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા
ચમક્યાં હતા? પણ એ મુરેશ છે એમ જણાયું
ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ દારથી
પાણી હલાવવા માંડ્યું હતું. મુરેશ પૂછ્યું
“વાસંતી! અહીં શું કરે છે કે? તમને સીધા જવા-
બ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની

સ્વભાવ આડે આવ્યો ‘તમારે શી પંચાત’
કહી તમે બીના હાથે મુરેશ પર પાણીના ઘાંટા
ડોડાયા. મુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે
પાળ પર આવીને બેઠો. એણે પૂછ્યું

“વાસંતી! તારો વિવાદ થવાનો છે?”

“મને શી ખબર?”

“મને મોટા બાઇ કહેતા હતા.”

“તે દરો, થવાનો દરો તો આને પરણી-
શું” તેમ જરા બેરકારીથી પણ આડી આંખે
મુરેશને જોતાં જાણ્યો દીધો.

“તું પરણી ને શું કરીશ?”

“મારા વરના માથા પર આમ પાળી
નાંખીશ” તમે જોખો ભરીને મુરેશના માથા
પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને મુરેશ
માથું ને કપડા ખંખેરતો “બી રહે! આવું
તોફાન કરે છે કે?” એમ કહેતો દોડ્યો,
તમને દોડતા પકડી પાડી. તમને શી સિક્કા
કંઠી એ વિચારમાં જતા એ ઉભો. પણ તમારી
હસતી આખો જોઈ તમને એણે ટોડી દીધાં.
ને તમે “ચીખી બાબી! ચીખી બાબી”
કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધું વાદ છે
કે મુની ગયા?

ને પછી થોડે દરારે બાબે મુરેશ સાથે
તમારો વિવાદ થવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે
શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાકથી તમારી આંખો
કેવી ચમકી હતી? તે દિવસે માથા પર પાણી
નાખી તમે એને ચંદ્રમા હોતો પણ તમે એને
મનાવી ચક્રશે એવી તમને ખાત્રી નહોતી?
પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નારી જતાં
ને એ તમને ન જીવે ત્યારે છાને છાને તમે
એને જોઈ લેતા. થોડા દિવસથી એણે તમારી
સાથે જોડું જોડું અતડાપાણું રાત્ર કંઈ હતું.
ત્યારે તમે એનું પ્યાન બેચ્ચા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન
કરેલા? તમારી પામે એ બીચાનાનું બળ કેટલો
વખત ચાલે?

પેની અંદા તમને સુરેશનુ નામ લઈ લઇને
બહુ જ ખીજવતી પણ તોય તમને એ ગમતી નો
બહુ જ ને મુરેશના કાગળમા કંઈ સંસ્કૃત
શ્લોક કે અગ્રેજી કવિતા લખ્યા હોય ત્યારે
તમે એ અંદાને ઘેર દોડી જઈ નીતિશતક ને
અગ્રેજી શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉચનાવતા ?
ને તમે બને સાથે બેઠી એનો અર્થ બેસાડવાની
માથાકુટ કરતા પણ કોઈ આવી જાય ત્યારે
ચોરી કરી હોય એમ કામગ સંતાડતા સંતાડતા
તમાગ મો પર શરમના શેરડા પાના ને
આનનાર બધા હસતા હસતા આવી જતા

તમને વરસાદના ફાંડા ઝીલવા બહુ જ
ગમના એક દિવસ અગાધીમા તમે વરસાદના
દોગ ઝીનતા ત્યારે મુરેશ પાછળ આવી “આ

ઝીનેના અમૃત કોને દેશે વાસતી ?” એમ
પ્રુછ્યુ ત્યારે શરમ અને ગભરાટથી તમારા હાથ
છુટી ગયા એ છુટેલા હાથમાંથી જળ વેરાઈ
જાય તે પહેલા તો મુરેશ તે ઝીની લીધા
ને પછી ... ? કંઈ નહીં

ને પછી તમે પરના

x x x

હવના તમને સુખ મળ્યુ હોય કે
નિરાશાના ઝાઝાવાન તમારે ખમના પડ્યા હોય
પણ કોઈ અકેવી ધડીમા આ બધા ચિત્રો
ધડીનાર તો તમારી રોગની દુનીઆથી દૂર
તમને જઈ લઈ જતા એ સાંઠા અને સુખન
જૂના છતા જે શ્રદ્ધા આ આશાથી એ બધા
હવનજરના અમૃત બને છે તેવો રસ પગીના
ચિત્રોમા કદી આવતો હશે ?

૩૫

૨૧ ૨૧ વિજયરાય કન્યાવૃત્તય વૈદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉદ્ગમિનીતો

* [ઉદ્ગમિનીતો વસતીવાળો પ્રેશ
જ્યા પુરો થયા આવે છે તેવા બાળના એ
પ્રાણની અગાધીમા સદના એ સાથ દાગે

* આ કા પતિ નવાદો મુખ્ય દેવ માધવા
નેમા વરના અતર વિપની દર્શનો સાથે
પ્રુપ્ત મુર લીધી છે પહેલા મતમ્મા મ્વિન
બાગના ક પ સાથે અર્ચા દતરનો દાખરે છે
સવાર ને સફળ લાગે નો આ મુર અમ ખારમ
છે પતા--નામુ મળાવ એમ રૂ કનામી
રતીમારો

કાલિદાસ આસન વાળાને બેગ બેગ ભૂર્જપત્ર
પર વખે છે

વિશાગ અગાધીમા મુદમયુનું નેકું થન
થને છે નીચેથી વદી આરના ધૂપને મુગમ
વાનાવરજૂમા આલ્લાદ બરે છે તે દૂર આવેલા
મુનામ્લેશભાથી આગનીના પેગ ધરાનાદ
સંભળા છે

આ રમનીલાથી ચિત્રેત મુદ એની આસન
પામની પ્રયતકપરી નિમર્મને દરિ યોડી યોડી
વારે નીલાગે છે ને તે સર્વ સાથે અજ્ઞ એકના
મ બે છે

એ અનુભવનો ચમકાર તેમના રસાર્દ
નયનમાં વર્તાય છે. માધુર્યની મૂર્તિ સમુદ્ધે એમનું
મુખમડળ ક્ષણભર અપાર્થિવ જોગસ ધારે છે

અથ ધડી વીત્યા પછી લખવાના સાધન
પડખે મુકીને તે પનોદી વાળેવા ડાળા પગના
ગોઠણ પર દાઢીના દસે આગળાના આકાશ
ભીડીને ટટાર બેસે છે નિશ્ચળ આખે દક્ષિણ-
પશ્ચિમ વિધ્માળાના દૂર દૂર શિખરો નીરખી
રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું રડું મનુલ
ગાન સભળાય છે -]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિની આ નુરતાને અને લોકના ઉર-
ભાવોને એ જીવનભર અવલોક્યા ને આનંદપ્રધા.
બે પાચ કે પદર વરસમાં ભારી પ્રવૃત્તિનીના
સ કેવાશે અને પછી? (જગ વાર રહીને)
અથવા નિર્વેદ શાને? ...એ કા-પો ર-માં તે
મારા પરિકલ્પનેને મૂર્ત કરવાની અનિર્વાર્ક
ઉર્મિઓને લીધે જ. તે-ચોડી કે બધી-જગતમાં
ચિરજીવ યાઓ કે નાશ પામે હું કે
કોઇએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહાગજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધારાં છે અને
આપના દર્શન વાટે છે.

કાલિદાસ (સાનદ)

ભવભૂતિ?—એમને સત્વર અહીં લાડ આવ.
[બે પદમાં અનુચર, મુખપર ચિતાની
કુટ્ટી રેખા, વફને આછી વિસાદ છાયા ને આખોમાં
અતલ ગાબીયું ધારતા યુવકને લઇને પાડો
પ્રવેશ છે]

અનુચર

પેમે ખૂણે, મહારાજ, પેને ખૂણે
[કાલીદાસને ડામે પડખે થોડા તસુ દૂરના
આસન પર ભવભૂતિ સવિનય બેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિગજ, કુશળ તો છે ?

ભવભૂતિ

આપ સગ્ગાના સદ્ભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

હત, કવિગજને થોડા સારાની તૈયારી

કર

(અનુચર નમીને જાય છે)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શરદુત્તમના કે
દેખાયા નહીં ?

ભવભૂતિ

ના, આવનાનો તો હતો જ, પણ કેટલાકે
મહત્વના કાર્યોમાં રોકાણ પડ્યું.

કાલિદાસ

શું કે વર્તમાનની ચિંતા—

ભવભૂતિ

ના, ના આપણે કવિઓએ તો તે બહુ
વહેરવી જ ન થયે

(કાલિદાસની ભમર સહેજ સંકેતાય છે ને
પાછી રિથ થાય છે.)

—પણ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રમુખ વિચારી
જવાના હતા

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અનકાશ તમને ગર
તપ્તિમાની રાતે જ મળ્યો ?

[ભવભૂતિ પહેલા તો જખરાણો પડે છે.
પગેકે રહી સ્વસ્થ થાને ઉઠ્યું જુએ છે અને
જવાબ આપવાનું કરે છે ત્યાં]—

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમર રેલતી જ્યોત્સ્નામાં
મુખગ ઉન્ના જોગતી જીવનની ધન્યતાના
લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સરિમન) શાસ્ત્રધેના
જરત્યુનીનો આશ્રમ ગોધી અગ્યામજડ બન
વાનો ઉચ્ચ આશો ?

ભવભૂતિ (કેંક જુરસામાં)

કવીશ્વર ! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ
વેદાભ્યાસગ્રસ્ત હતા છતાં વામનની વાણગનાઓને
પણ ભગવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ
સરગ્ગેરી નહોતી ?

કાલિદાસ (સસ્મિન્)

હું હું...ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં
પણ અત્યારે કોઈક ઉર્વશી ઘડાઈ રહી છે.
ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમાં અવતારીને સાહિત્યને
અધિક શોભાવો છો ?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે. બાકી આપણને એ
વાનની અધીરાઈ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ. તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક
એવો જ વિચાર કરતો હતો. તમને પણ નથી
ભાગતું કે સર્જનની ક્ષણતું જે જીવનાનલની
હાલેરોમાં હોંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન
કવિકલ્પને પ્રકુલ્લોદ્ભવ કરે છે ને અનિર્વચનીય
આનંદ વર્તાવે છે. તે જ તેની સાચી અમરતા-
તે જ તેના સર્જક આસોજીવાસની સાર્થકતા ?
(તેના પ્રભાવતાં વદનને ભવભૂતિ નીરખી
રહે છે.) ધીક રહીને-

ભવભૂતિ

ખરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી. કવિના આત્માની
ઉચ્ચતમ તપ્તિ એ જ, પણ...એ સંવેદનમાં
કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હારતો.

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યાં ?

કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ દટાટાથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દરનિહનું ? સાખ્ય,
મીમાંસા ને વેદાંતનું યોગ, વૈજયિક અને
માયનું ? ચાર્વાક-ગામ્ધર્ય-ભરતમુનિનું ?

ભવભૂતિ (દટાક્ષ નહીં સમજતાં)

ના, ના. તમે સ્પૃહાર્થ જ કીધો. કવિને
પણ સ્વકીય તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, એ તમે
જાણો છો.

કાલિદાસ (ડોક ધામેથી નમાવતાં હા ટકી)

અમુક પ્રકારની.

ભવભૂતિ

એ દષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદ-
યમાં તલસ્પર્શી બને છે, તેનાં ગદ્યનવસન ને
વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં
દર્યોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાવત ઝીલી
શકે છે.

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે
અનુરૂપ શૈલીમાં વર્ણવે છે.

કાલિદાસ

એ પણ ખરાબર. પણ એ શૈલી કલાત્મક
ન હોય તો-

(' દત ને બીજાઓ આનંદપાનના પદાર્થો
થોડા પાત્રોમાં લાવીને કાલિદાસને જમણે
પડખે મુકી બેઠા છે)

-તો કવિતા કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રચું ?
સર્જનનો આનંદ એટલો જણો જ અનુભવાવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન વે હોય. કવિનું
લક્ષ્ય ક્યાનિર્માણ કરનાં ભાવનિરૂપણ વધુ અંશે
હોતું જોઈએ. સત્ત્વનિરૂપણમાં વિગમનો આનંદ
અધિકારીને મારે ગો જોગો છે ?

કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નારકની
આના કરતાં જુની ભાવના મારા મગજમાં
ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપદાસની આછી રેખા અંકાય છે; તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

તારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે. ઉત્તર-વયમાં તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર કરશો. ભવભૂતિ (અનારથા ભરી વદન છાયા સહિત) કૌણ જાણે.....પથુ એ તો થાય તે. હમણાં તો તમે જ તમારી દષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરો તો અને દેંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ. પણ પહેલાં (પાત્રો તરફ નજર કરતાં) આ ઉપાહાર લઇને શરીર ને મન ઉભયને પ્રકુપ કરીએ.

(હાથ લંબાવીને ફળદ્રુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે મુકે છે અને ટળસ-માંથી સોનાના કોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોખન-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતાં સાદું દુધ અને વધારે અનુ-દૂધ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ? કેમ?

ભવભૂતિ

નહીં. ખીલું તો શું કાણુ હોય? ઉદ્વિગ્ન મુખને પોમે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ અને રચની નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌંદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઈક સમગ્રય છે.....વારુ, એ વાત પછી. તારે આ સીતાયજ્ઞ કે અમૃતફલ-

ભવભૂતિ

ના. કદલીફલ એકલાં ચાલશે.

[એક જ ડેજુ લે છે. કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદું મોજુ દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે. ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અરવીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ

તમે તો ઉચ્ચ દેહદમન માંડ્યું જણાય છે. ને તે આટલી વયમાં જ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાહની ભરતીમાં આવ્યા છતાં હું ટકે ટકે સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આવે છે, માદક શુભધા ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોરી પડું છું, નયન સુંદરીઓ નીરખતા થાકતાં નથી, અને ઉપા-સંધ્યાની વાણી, લહરિના સ્પર્શથી વધુ આલસાદક વિશ્વમાં હું જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું-છું. વધુમાં, 'ઝરુસાહાર' હજુ પણ મારું પ્રિયનમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ ફરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વગતી પળે ઉડી જાય છે. તેને લાગે છે કે આ મુખપૂજક જડવાદી કવિની લોક-પ્રિયતા, વાક્યોના ગોહક વણાટ પર જ અવલંબે છે; કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન-તેનામાં આછેરો જ, પ્રાકૃત જન ઝીંકી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા દેંક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાટતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં? સાંભળો. સુકેમાર પુષ્પ કે સુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયનાં હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની ક્ષણોમાં પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે. એ દર્શન એટલે કલાસંવેદન; તેનું સ્કુટ અંગરંગસમેત વિધાન એટલે કલાસંયોજન.

ભવભૂતિ

પણ કૃતિ જન્મ્યા પહેલાં તેમાં કલા શી રીતે આવે ?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે ?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસંવેદન કહો છો તેને ભાવસંવેદન કહીએ એ વધુ બંધ બેસે છે.

કાલિદાસ

શી રીતે ?

ભવભૂતિ

ખરે તો સાક્ષાત્કાર હંમેશાં રસસ્વરૂપો નથી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે ?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામાં તદુપ થઈને તમસરૂપા મૈદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરી છે. હું પણ વિશેષ જોણખનાં પાત્ર સાથે કે કુશલ ચીનરતા તેનાં અંગાંગ સાથે એકત્વ અનુભવું છું. પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌહાર્દદર્શન તે સમે નથી થતું, પણ ભવ્યતાની અવાકૂ કરી મુક્તી ઊપા આત્મા પર પથરાય છે.

(કાલિદાસ સફીલક તેની તરફ નેછ રહે છે. પવવાર એકે જણ કે બોલના નથી પછી—

કાલિદાસ

તમે કવિની તરવદિષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે ?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત

કરવા પુરતું જ કલાતત્ત્વ—અલંકારદિ—ગૌણરૂપે કાવ્યમાં આણવાનું.

કાલિદાસ

‘આણવાનું’ ?

ભવભૂતિ

હા—ના...એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓઠામાં ઓણું ને સાદામાં સાદું જ નોંધએ.

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાતત્ત્વતા જો સ્વયમેવ કૃતિ-માથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી ? મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાશુણ્યથી ભરી ભરી હોય,—

મેં કલાસંવેદન કહ્યું તેમાં જ ખીજરૂપે વિધાનકીચલ વસ્તું હોય તો કલાતત્ત્વને ગૌણ કે પ્રધાન ગણવાથી વાત જ ક્યાં રહી ?

(ભવભૂતિ નુચવાડામાં પડી જાય છે એટલે અનુત્તર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વયંત્ર દેવનારૂપે કહી છે ખરું ?

‘અમૃતામ્’ ‘આરમ્ભઃ કલામ્’—એવી :

ભવભૂતિ

હા. અર્થથી છેક સ્વયંત્ર તો નહીં પણ આત્માની પ્રુષ્પાદદી સમી એ શુભદેહધારિણી, અવિનાશી વિરંચીકન્યા—

કાલિદાસ

જરા રહો. એ શુભ શબ્દ આપણને દિશા સૂઝાડો.

ભવભૂતિ (કેક ખરીઆળો પડીને)

ગી રીતે ?

કાલિદાસ

કેવળ શુભતા એ દેવીના સ્વરૂપમાં તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગ-વિકીન, એકવિધ, ને આવાંબક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમા શું જોડું ?

કાલિદાસ

‘ જોડું તો શું ? હું માત્ર એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો

ભવભૂતિ

હા—હા. પણ કનીશ્વર ! આટલું તો તમે ય સ્વીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ મારી શૈલીમા આછી, તેટલા મારા રૂપાઓનાં અંદર પ્રભાવ કિત્તો પડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા. પણ રંગ ને રૂપા ઉભય પર યજુના દાખવતી, એ કહી તે સનદ્ર ચિત્રનૈની કળા એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિષ્ટશૈલી કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિષ્ટની જડતા, ગનિહીનતા આદિ ઉપર માર મુકિયે નહી, તથાપિ પેની માનનહૃદયને નેટલી મરલતાવી વશ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, સિચારપ્રમાણથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ દરે

[‘ દત્ત અગામીના બારમા આવી, પગેક ઠોઠા ગ્રહી, પાછો જાય છે. તેના આવનાને જોજન વેળાતુ ચિન્દ જણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.

દરમિઆન બનભૂતિનું અંબાપણ ચાલુ જ છે.]

આ યુગના, અથના, ખરુ કહું તો તમારા યુગના લોકોને રસરાજ લૂગાનો આલેખક, કરુણરસિક કવિ કળા પ્રિયતર થાય એ સમજવું અધરુ નથી.

કાલિદાસ

(વહીલો જ જુવાનો તરફ કરી ચક્રે તેવું

સ્થિત કરીને) નથી જ. ને તમે સૌ દરે નૃગારને પણ સાકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાથી રસ ને કલા જવાના.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા-ગન-તેમા ફરી અવતરશે.

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ યશે એટલે તેના આધુષ્ય ને વ્યાપકતા એવા જ રહેવાના; ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સપ્રાપ્તના પ્રણેતા થના જોયો છો ?

ભવભૂતિ (શોભળી)

કવિકુવાવન મ ! હું પદવીનો લોભી નથી. શાથી નમે અને એવો માની ગયો છો ? જો એક જ કાવ્યનૈની અને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામા પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજને હું ક્યા રહું ?

[તેનાથી વધુ બોલાતું નથી. આખો ક્રોધમા અધિક ગદનના પામે છે, બાલદેશ પર વિરલ ચમકાડ જણાય છે તેને છતનાની આશા રહેતી નથી એટલે—]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરુ, હું જુલો પોતાના સ્વરૂપનો—ભાવ સ્વરૂપનો—સાક્ષાત્કાર માણુવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ.

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છો એટલે એ પણ, ઉભા થઈ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વરથ થના મારે એ ત્યા કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ મણિમય કદનીઓ ને કદિમેખલાથી રુમરુમ થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે.

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી ! વળત થયો જન્મવાનો રજોળાઓ પુરાઈ ગઈ ને—

[કાલિદાસ નેને ચૂમિ લેતા, કોટે બગીચી,
છાતી પર લટકતો ગચ્છીને શ્લોક ગણુ-
ગણુના, ડોલતી ગતિએ અંદર જાય છે
ખંતે તનર ગદન આખે જોતો અને

પોતાની પવિત્ર મહત્તા પણ અનુભવતો
ભવશક્તિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે શરદના
ચંદ્રિકાજલના હોજર સમી અગાસીમાંથી
અદશ્ય થાય છે.

૩૬

અ સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ :

બાયાન્તર

દરેક બાયાસાહિત્યમાં પરબાષામાંથી થએલા
બાયાતરોનો ઓટાવરતો સમૃદ્ધ હોય છે.
ગુજરાતી બાયાના સાહિત્યમાં પણ બાયાતરોનું
સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો
જાય છે. તો તે સર્વે કાષ્ઠક નિવેચન કરવું
અતુચ્છિન નહીં ગણાય.

બાયાતરનો પ્રમુખ હેતુરવબાયાને પરબાષામાં
થી કાષ્ઠક યોગ્ય સાહિત્યમાંથી અર્પણ કરવાનો
હોય છે. આપણે બદાર ગામ જાએ ને ત્યાં કંઈ
નવાઈની વસ્તુ-આપણા ગામમાં ન મળતી-
વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગત્ય કહેવી
માટે લઈ જવાની થતી તો જ એવી જોઈ
બાયાતર કરવાની ઇચ્છા કાષ્ઠક અંગે હોય છે.
પોતીમને કાષ્ઠક અનવસુ આપવાની શુભાકાંક્ષાથી
પ્રેરાએલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણના યોગ્ય
છે એ તો નિસંશય છે બાયાતરમાંથી ધણી
વાર લેખક ચરાની ધૂનમાં, પૈમાં કમલાની
દૃષ્ટિથી અને ધણીવાર કાંઈ પણ વિનાશ કર્યા
વગર ગુણગુણ, ગુણગીન અને ગુણગીન એકે
વગરનું સાહિત્ય પોતાની બાયામાં કિનારી દે છે
આવા પ્રકારના બાયાતરો દરેક ભાષામાં હોય છે

અને ગુજરાતી બાયામાં પણ થાય છે. તથાપિ
શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલા બાયાતરો
સાહિત્યના ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું
જોઈએ.

બાયાતરને સાહિત્યની, બાયાસમૃદ્ધિની,
સૈલીની તથા જ્ઞાનની કમોડીએ તપાસવા
આવશ્યક છે.

સાહિત્ય કેને કહેવું એ વિચાર્યો પ્રશ્નને
બાણુ પર ગમ્મતા, દરેક ભાષામાં જે પુસ્તકોની
સાહિત્યમાં ગણના થાય છે તેમાં બાયાતરોનો
સમાવેશ થાય છે. શ્રીક તથા લેગીન બાયામાંથી
અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સર્ગો વગેરે
ઉતારામાં છે તે અગ્રેષ્ઠ બાયાના મિત્ર સાહિત્યમાં
ગણાય છે અવગત સ્વકલ્પિત (Original)
સાહિત્ય કરના તેનો દરજ્જો કાંઈ ઉંચરતો
હેય જ કારણ કે તેખકની તે વિચાર-સૃષ્ટિ
નથી, માત્ર ખીજના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ
પ્રયત્ન તેમાં હોય છે ગુજરાતી ભાષામાં પણ
સંસ્કૃત, અગ્રેષ્ઠ, બંગાળી, મગધી, હિંદી વગેરે
અન્ય ભાષામાંથી તરજુમાં યદ્ય ગુજરાતી
સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

પ્રકાશ તેમ નથી. મૂળ પુસ્તકો જેમ બધાં જ સારાં હોય તેમ બનું નથી તેમ બાષાંતરો પણ સારાં ખોટાં હોય, પરંતુ સારાં બાષાંતરો વડે સાહિત્યમાં વધારો થાય છે અને શાકુંતલ કે ઉત્તરરામચરિત, અસંખ્ય અંગ્રેજી પુસ્તકો, ટાઈગની કૃતિઓ, દુલરકૃતિ રામાયણ, ગીતા-રહસ્ય વગેરેનાં બાષાંતર થયાં ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય એટલું ઉદ્વેગવાળું રહેત એમાં ઠાંક શકે નથી. તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને લાભ જ છે એમ સમજવું જોઈએ. કાષ્ઠપણ સાહિત્ય બાષાંતરના સાહિત્યની પુરણી વિના આ જમાનામાં અપૂર્ણ જ ગણાય. દરેક રિપયનાં અને દરેક વતનાં પુસ્તકો એક બાષામાં ન હોય, અને વિવિધ બાષામાંથી તેના. અનુવાદ કરી પોતાના સાહિત્યને સંભાર વધારવો એ ગ્રંથેક સાહિત્યસેવકનો ધર્મ છે. જેઓ મૂલ લેખ ન લખી શકે તે કુલ નહીં તો કુલની પાંખડી-એ ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમાં બાષાંતર દ્વારા સહાયના દરી શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રીક, લેટીન સાહિત્યના અનુવાદ ન હોય, એમને કે પોપતું છલીઅક, દર્શન તરીકે. ન હોય તો જગતનો મોટો ભગ એવા એક કાવ્યથી અજાત રહેત. દરેક સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે બાષામાં લખાયું હોય તેમાં જ તેની ખરી ખુબી રહેલી છે એ સાચ છે, પરંતુ કુનીઆમાં બધી બાષાઓ બધા શાખી શકે નહીં અને બધી પુખી નહીં તો ખુખીનું થોડે દલિ અંશે દિગ્દર્શન થઈ શકે તોપણ સાહિત્યને લાભ છે અને બાષાંતર-દારનો પ્રયત્ન સદા ચયો રહેવાય. શૈક્ષણિક-અરના કાવ્યોના ચુરેખની બધી બાષામાં તર-જુમા થયા છે. શાકુંતલ જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે બાષામાં ઉતારાયું છે અને એ રીતે બાષાંતર દ્વારા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. સાહિત્યની અર્થિક તથા પ્રસિદ્ધિને

અર્થે બાષાંતરની જરૂર છે અને બાષાંતરો સાહિત્યની દોસ્ટીએ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ આવશ્યક છે.

બાષાંતરેથી બાષાને પણ અસર થાય છે. એ સ્પષ્ટ છે. એક પુસ્તક અન્ય બાષામાંથી ઉતારતાં આપણી બાષાના શબ્દોને મૂલ અર્થ દર્શાવવા ઠાંક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી બાષાની નજીકની બાષામાંથી લેવા પડે છે અને મૂલ બાષાના શબ્દો પણ ઠોઠવાર તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજવી રહેવા દેવા પડે છે. બાષાનો દેલ આથી વિસ્તાર પામે છે-બાષાના શબ્દોના અર્થમાં પણ વિવિધતા દર્શાવવાનું સંભવ્ય આવે છે. એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમાં આછાપણું અને ધટતા પ્રકટ થાય છે. વિચારનું બાહ્ય થતાં શબ્દો કાષ્ઠમાં શબ્દોની સંખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક બાષામાં થાય છે; અને ગુજરાતી બાષાની સચેદતા, પ્રભાવ અને શબ્દસંખ્યામાં જે દિનપરદિન વધારો થતો જણાય છે તેમાં બાષાંતરોએ બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

પર બાષામયી અનુવાદ કરવામાં શૈલી અસ્પષ્ટ ન જ રહી શકે. ગુજરાતી બાષામાં અમુક પુસ્તક સંસ્કૃતમાંથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી કે હિંદીમાંથી તે શૈલીના એક પરથી બાષાંતરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતાં જણાઈ આવ્યા વગર રહેલું નથી. બાષાંતર-દાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ અને તેમ સ્વબાષાની શૈલીમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્ગાર, કેટલાક વચનો એવાં હોય છે કે કાઢવા છતાં બહાર પડી જાય છે. બાષાંતરનું સાહ્ય પરબાષામાંથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વબાષાની શૈલીમાં તે ઉતારવામાં મુખ્યત્વે રહેલું છે.

સ્વ. બાષા અભિવ્યક્તિ-અભિપ્રાય આ

સંબંધે કાષ્ઠક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નહીં ગણાય. તેઓ એમ માનતા કે ખીજ બાપાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઇને બાપાંતર કરવું. તેને મરહૂમચીની આપણી શૈલીના ખીજામાંથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી. જેમ પરમાયાના સાહિત્યમાં દર્શાવેલા વિચારોના, તેમ જ પરમાયાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા જાણનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. સ્વી-ડનબોર્ગ લેખકના અનુવાદ કરવામાં તેઓ આવી છૂટ લેતા. તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર પણ રફને રફને એ શૈલીથી પરિચિત થશે અને સમજવા લાગશે. મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મંતવ્ય યોગ્ય ગણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ જોવાનું છે. 'હાલ પણ અંગ્રેજીમાંથી બાપાંતર કરી નહીં' લખનારા લેખકો પણ ભારોભાર અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઇ ગયા છે કે તે મૂલ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ જ્યારે વિચાર કરીને જોઇએ ત્યારે જ જણાય છે. પ્રથમ એ રહે છે કે-આ સ્થિતિ સાહિત્ય અને બાપાસેની માટે દૃષ્ટિ છે કે કેમ? શૈલીમાં વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ. પરમાયાના રાખેના વ્યવહાર દરમાં પણ શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે મંબવ છે. દાસ્તુ કે રાખે! તે! સૂચના જ્યાં ને જડે તેમ પરમાયાના ઓછા વપરાય, પરંતુ બાપાની શૈલીનું વલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ છે. બાપાશૈલી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રદારનું બાલસ્વરૂપ છે અને તે સંસ્કારિતા સિદ્ધ સાહિત્યદ્વારા જળાય એ આવશ્યક છે. તેની વિરદિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ દૃષ્ટ છે. તેને સંકુચિત કે સદા દાગ માટે મર્યાદિત રાખવી એ કહેવાનું તાર્કિક નથી, પરંતુ

તેમાં કંઈકશતા અને સંસ્કારવિહીનતા ન આવવી જોઇએ. એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી બાપાનૈહી ધમડાતી ધમડાતી ક્યાં જઇને અટકશે તે કહી શકાતું નથી.

સ્વ. અણિશંકર સમર્થ વિદ્વાન હતા. ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક હતા, સાહિત્યના ઉપાસક હતા, અને તેમણે અનેક બાપાંતરો ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થે કર્યા છે એટલે તેમના સરખા સાક્ષરના અભિપ્રાયની વિરદ આટલું નમ્રનાથી દર્શાવવામાં જો કાંઈ કૃષ્ણા હોય તો તે માટે જગુજર કરવા વિનંતિ છે.

હેલીબાજત જ્ઞાનની છે. જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે બાપાતરનું મૂલ જોઈતું ગણીએ તેટલું ઓછું છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપાત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ બાપાંતર અનેકવિધ કરે છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને ખીજ અનેક વિદ્યાઓનું આયુ સમયને અનુસરતું જ્ઞાન પરમાયાના પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય? પ્રાચીન સમયમાં પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમનાં બાપાતરદ્વારાજ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છે. નિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં છે પ્રજાને મોટા સમૂહ તે બાપાનું એટલું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ ગ્રંથો વાંચી શકે, અને બાપાનરો થાય તો જ તે મર્યાદા અગ્રાપ્ત નેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમાં થાય છે તેમાંથી મુક્તિ શક્ય થશે. અનેક ભાષાઓના અગ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાને માર્ગ પ્રજાવર્મના યોગ્ય લાગ્ય શકે, માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા બાંધ્યછાં થયો હોય તે પોતાના દેશી ભાષાઓ માટે સ્વભાષામાં ઉનારી તેમની સમક્ષ મૂકવું. આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો ભંડાર

વધારવો એ સુચિસન મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મનુમિ દરી બેસી ન રહેતાં ન જનજીનારને માટે જ્ઞાનનાં દ્વાર ઉપાડ્યાં એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. બાપાન્તર કરવાનું કાર્ય પશ્ચિમાર દેશમાં બેસું હોય છે. વિચાર મટાવવાની મુરેલીથી પશ્ચિમાર જીવિજાતી લેખકો તે તરફ આકર્ષના નથી. પરંતુ એ ખર્ચ છે એમ કલ્પાદર્શક માનના રાજવાથી તેમાં સુખના યાગ છે. બાપાન્તરે સમર્થ વિદ્વાનેને હાથે થાય તો જ સફળ થાય છે.

પરબાપા ન જનજીનારને જ માટે બાપાન્તરે હમેશાં હોય છે એમ નથી. પરબાપા જનજીના હોય તેમનામાંથી મજાથી તે પુરતક મુખમાં ન વચાપ અને સ્વભાષામાં રહેલાથી વચાપ એમ બને છે-અનનું જોઈએ. જેમ સાચું પુરતકો વાંચી તે વાંચવા બગામજી કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામાં અનુવાદ દરી આપવાની બગામજી એ જ પ્રકારની જો કે અનિ મોટી બગામજી કરવા બરોણ છે. પરબાપા જનજીનાર અને ન જનજીનાર બધા વાચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે બાપાન્તર થવા જોઈએ.

વિદ્વાનેને હાથે થકે સકે તેટલા બાપાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ દલ્લાદી શિદિન-જનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી સકે તેમ છે અને તેમાં બાપા વગેરેની લેખક વિદ્વાનોની સદાયતાથી પુરી પાડવામાં આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે બાપાન્તરે પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે વેગથી કરી શકે. આ જ્ઞાનામાં એક દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં સાહિત્યનાં બાપાન્તરે દ્વારા વિચારોની આપ-લે થઈ શકે તેમ છે. પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે-એવા સાહિત્ય અન્ય ૨ તો અને અન્ય પ્રજાઓના દિલ્લિન્દુઓ ન મળવવામાં સદાયજન થાય

છે. જનસમાજમાં, પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત -ફર દરી સકવામાં પળ એ સાધન બની શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સુધાર્ જનજીનાર સાહિત્યના આ અંગની તરફજીમાં આટલું દેશ પડી એ કહેવું જોઈએ કે પરબાપામાંથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્વામિ ન જ્ઞાનની જોઈએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને રાષ્ટ્ર પણ પ્રગતી ખરી ઉત્તિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારમુદ્ધિની રચના થવી જોઈએ. તેની વિચારપ્રતિ પારકી મુદ્ધિથી ન ગાવવી જોઈએ. વિચારનું બરોણ વધારવા અને શિટ મધો રચાવા તરફ નર્વ સાહિત્ય-રસિકોનું લાજ દેવાનું વધારે જરૂરું છે. બાપાન્તરે જ રચાયે જાય ને મૂલ મધો ન લખાય, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રગતી પ્રગતિ, મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારું જ જોઈએ; અને તે જ કારણથી સારસે તરફથી શરીવાદ સંમગાય છે કે માત્ર બાપાન્તરે બાપાન્તરે જ કરવા તરફ પ્રતિ ન ગમાવવી અને સાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરે કરવા મુજ મધો લખવા. જુનરાતી બાપામાં તેવા મધોની ખરખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામાં વિચારો દરેક પેદા નથી થયા. એવા વિચારો 'કાંઈ' મન્નદારા ઉત્પન્ન થઈ શકના નથી. તે સાર તેના દા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઈએ. જુનરાતમાં જુદિ નથી એમ તો ન જ દલી સકાય. બાપાન્તરે થવાથી મુજ લેખ લખાના આટલે છે એમ તો ન જ પ્રતિ-પાદન થઈ શકે. બાપાન્તર વિચારમુદ્ધિનાં બાધક અને એમ ન હોય. કદાચ ખીજનું મેળવી તેથી અધોગ્ય સંતોષ આની લેતા થવાય એ મંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ૨૫ બાળકપણથી પાડવામાં નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઈએ. યોગમાં

જેવું કાંઈ નથી. સગરના દુનિયાના સાહિત્યોની પરિપક્વ ભગ્ય ત્યાં રચાન લેવા સરસ્વત્યક નેવો મહાગ્રંથ શુન્નરાત મોટી રકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામાં જન્મ્યા નથી આ સ્થિતિમાં મૃત્યુન લેખકોના પ્રયત્નમાં સમારકો તો મ્હાથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મ-મોતસવ ઉજવી અંગ્રેજો એ પ્રેમ નાટ્યકારનું એકદુ પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની કૃતિઓમાં સામાન્ય જનનાને અવનનીન રસ લેતી પથુ કરે છે. તથુ ચાર અઠવાડિયા એ ઉત્સવ એના જન્મ સ્થળ સ્ટ્રેટ્ફોર્ડમાં ચાલે છે ત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ત્યાં ભેગા મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોગવે છે, અને સાથે સાથે તેના સપર્શથી તીર્થસ્થ બનેલા સ્થલો અને નિવાસોમાં અખટતા એ વિશ્વવિખ્યાન નાટ્યકારના સ્મરણોને અજલિ અર્પણ કરે છે સ્ટ્રેટ્ફોર્ડના ખડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખડિત રહે છે. સ્ટ્રેટ્ફોર્ડ મુદર પથુ છે ખાસેની એવન નદીને જલધિરતાર અને તેને બંને કિનારે ઝુકતી લીવી કાળે ગિચ્ઠકર્મોની સનાતન રગઝૂમિ હોય તેમ, યૌનથી ઉગતા યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આજીવેલા અને સંસિક દશ્યો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગભીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમંદિર, એ નાની ઝુપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું ક્ષસ્ત્રાન, મેમોરિયલ થીયેટર (Memorial Theatre) સમારક રપે બાધેવા રગઝૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાદૃશ્ય બનેલી સૃષ્ટિને અગત નિષ્ટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટ્ફોર્ડનું વાનાવરણ જ ત્રિમે-સથી (trimmish) આનંદલેખથી ઉભર છે યાત્રિકોને હજીએ કે અનિ-લએ એ વાતાવરણમાં ભાગુ પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના

જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જુની બારીના ઝાખા ટાચ ઉપર ઇર્લ (Earle) રોક (Rock) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પથુ પોતાના નામ ક્ષેત્રે કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી રાખ્યા હોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નંત્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહતામાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાલ્કલ અને સ્ટ્રેટ્ફોર્ડ જેવાના બકમરલમાં પોતાને ઉભેલો જેઠ ભાવાઈ પ્રવાસી પ્રેમી કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થના કેમ ન અનુભવે ? શુન્નરાતમાં આવું સ્ટ્રેટ્ફોર્ડ ક્યા છે ?

વીસમી સદીની પ્રશ્નરઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડોમટર જોન્સન (Johnson)ના સ્મરણો જળવી રહી છે જ્યાં જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ધર્મમાં ભગભગ તેજ વાનાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી ટેટલી મુલ પ્રતો જેઠ શકે છે નર્મકેપના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવું સાઈ ? જે પશ્ચિમી-ગ્રીસ-મા જોન્સન અને ગોલ્ડ-સ્મિથ (Goldsmith) જળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના શિષ્યમરલ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનાલ્ડ્સ (Reynolds) આદિ સાથે જેસી સાહિત્યના શાસનો બહાર કરતો, એ મંદિરોની સભાજી લન્ડનના નગર-મકો બહુ સમૃદ્ધતાથી અને મમતાથી રાખે છે. ત્રિમાનંદ પોતાના શિષ્યમરલને ક્યા મળતો તે આપણે જણાવે છીએ ?

કોઈ દરિયો એક કાળ લખવા જન્મે છે અથવા એક કાળથી અમર બને છે. ગ્રી (Gree) એ જે કથરાતન-ચર્ચાઈ-મા પડે પડે એની અમર એલેગી (elegy) લખી તે જ સ્થલે જેસી સંધ્યાકે લે સંસિકરનો એ કાવ્યનો ગભીર ભાવપ્રવાહ—‘લખાવેલા સ્વર પુરુષી વ્યોમમાંહે ભરે છે’ દેશની અને વસતવિજય ક્યા લખામાં, કેમ લખામાં,

સંપૂર્ણ થઈ ન જતાં આદર્શ મહાન રાખવો એ પણ જરૂરનું છે અને શિક્ષણનાં દ્વાર સર્વેને માટે ખોલવાં, જેથી આપણે અનેક મનુષ્યો-એ તક મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત-તે અધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને. સાહિત્ય, કલા, એ પ્રગતી પ્રગતિનાં કેટલેક અંશે ચિન્ન-રૂપ છે. જેમ જેમ ગુજરાત પ્રજા સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમાં આગળને આગળ વધશે તેમ તેનું

સાહિત્ય ચઢીઆતી કોટીનું થશે એ વાત પ્રગત્યોના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થયેલી છે.

આ સ્મારકના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્ય-સેવક, કવિની કદર કરવી એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિન્ન છે. આ અન્ધ-એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

૩૭

૨૧. શ. સંપ્રજ્ઞાસ હવેરી પંડ્યા:

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમાં ફરતા પડછાયા જોવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો નથી. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, પ્રેમાર્નભની ખડકી, નર્મદાશંકર અને દક્ષપત્રરામના નિવાસો, કલાપીનાં ઉપવનો, સુન્દરગિરિનાં ચિખરો જ્યાંથી દેખાયાં તે ગોવર્ધનરામની મેડી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓનાં યાત્રાનાં ધામો બન્યાં નથી. છૂટક છૂટક જથ્થાઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ

ઉત્સવોમાં પ્રગતો આત્મા પ્રકટનો નથી, ઉત્સવો પ્રગટીય બનતા નથી. કોઈ જોક્ષ ઉત્સાહનો આવ્યા ધામોમાં રખડવાનો શોખ હોય તો તે અનુકૂળતાઓને અબાવે તમ થનો નથી. ધર્મના સંપ્રદાયો વિના ખીજ પ્રદેશોમાં અંગન સ્મારકોનું મૂલ્ય હજી આપણે સહજતા કે કેળવના નથી. પોતાના સાહિત્ય માટે રમના મોળી હોય ત્યાં સાહિત્યવીરોનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

* આ લેખ લાંચનારને કદાચ નીચેના લાગણી રસ પડશે.

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets:—Lord Rosebery: Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કાંઈ નથી. સમસ્ત હુનિયાના સાહિત્યોની પરિપક્વ ભાગ્ય ત્યાં રચાન હોવા સ્પષ્ટ થાય છે. જેવા મહાગ્રંથ શુભરાત મોક્ષની રીતે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામાં જન્મ્યા નથી. આ રીતિમાં મતાન લેખકોના પ્રગ્નકાંક્ષ સમારકો તો ક્યાંથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અંગ્રેજો એ કેટલાક નાટ્યકારોનું એટલું પૂજન જ નથી કરના, પરંતુ તેની કૃતિઓમાં સામાન્ય જનનાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાર અઢવાડિયા એ ઉત્સવ એના જન્મ સ્થલ સ્ટ્રેટ્ફર્ડના થાણે છે ત્યારે અસખ્ય સ્ત્રી-પુરો ત્યાં ભેગા મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોગવે છે, અને સાથે સાથે તેના સંપર્કથી તીર્થસ્થ બનેલા સ્થલો અને નિવાસોમાં રખડતા એ વિશ્વવિખ્યાન નાટ્યકારના સ્મરણોને અજબ અર્પણ કરે છે સ્ટ્રેટ્ફર્ડના ખડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખડિત રહે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડ સુદર પણ છે પાસેની એવન નદીને જલવિસ્તાર અને તેને બંને કિનારે ઝુકતી લીની કુંજો વિશ્વકર્મીની સનાતન રંગમંચિ હોય તેમ, પૌનથી ઉજળતા યાનકોને, નાટ્યકારે આગે-બેલા અનેક રસિક દ્રશ્યો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગંભીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમંદિર, એ નાની ઝૂંપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કથસ્તાન, મેમોરિયલ થિયેટર (Memorial Theatre) સમારક રૂપે બાંધેલા રંગમંચિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અગત નિષ્કટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડનું વાનાવરણ જ રોમેન્સથી (romantic) આનંદક્ષોભથી ઉભાય છે. યાનકોને હજીએ કે અનિહાએ એ વાતાવરણમાં ભાવુ પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના

જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની ખારીના ઝાંખા શય ઉપર ચાર્લિસ (Charley) રોકટ (Rock) અને ડીકરસ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામ ક્ષેત્રે કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી રાખ્યા હોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નવ્ર માત્રો એ વાતાવરણની મોહકતામાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાલ્કલ અને રોકટ જેવાના ભક્તમણમાં પોતાને ઉભેલો જોઈ ભાવાર્દ્ર પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? શુભરાતમાં આવું સ્ટ્રેટ્ફર્ડ ક્યાં છે ?

વીસમી સદીની પ્રવર્તિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડોમટર જોન્સન (Johnson) ના સ્મરણો જળવી રહી છે જ્યાં જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ધર્મમાં લગભગ તેજ વાનાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી મેટલી મૂલ પ્રતો જોઈ શકે છે. નર્મકાંક્ષના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવું સાફ ? જે પચિદશમો-ગ્રામ્સ મા જોન્સન અને ગોલ્ડ-સ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના સિધ્ધમણ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનાલ્ડ્સ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યના શાસ્ત્રો જાહેર કરતો, એ મંદિરોની સલાજ લન્ડનના નગર-મંદિરો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે. ત્રિમાસ પોતાના સિધ્ધમણને ક્યા મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કાંઈ દરિયો એક કાલ્ય લખવા જન્મે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. એ (Gibbs) એ જે કથસ્તાન-ચર્ચાર્ડ-માં પડ્યે પડ્યે એની અમર એલેજી (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સંધ્યાકાલે રચિત જોને એ કાવ્યનો ગંભીર ભાવપ્રવાહ—‘લખાવેલા સ્વર રઘુથી વ્યોમમાં હો ભરે છે’ દેવતાની અને વસંતવિજય ક્યા લખાયા, કેમ લખાયા,

તે ગુજરાત બળે છે ? સનાતન રમથી, નરી
મીઠાસથી નીનરતા, દિલ્લીચાઇ દાપીદાંત-
તસીરીઃ જેમાં કલામય, કાન્તનાં આ અમર
કાવ્યો ક્યાં જન્મ્યાં તે રમસોનું પણ રમરણ
ગુજરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ રમસો અંતર બની
કાલની કરાલ દંડૂમાં ચવાઈ નિરોધ બની જશે !

* * * *

વર્ષો ખેલાં કાલબાદેવીના એક માળામા
કાન્તને મળવા એક મિત્ર લાઇ ગયા ત્યારે
તેમની મનોદ્રશા અપવાદ છતાં પૂછાઇ જવાયું

હવું કે મુસ્તાની વાઢીઓમાં રમનો કરદુરી મૂગ
પાછો અવની ઉપર ક્યારે ઉતરશે ? ઉતરમા
કાન્ત કરણ, દર્દીર્ઘ્ય હારમ હરયા હતા. એ
હાસ્યને એ દર્દને અમર કરનાર કોઇ ચિત્રકાર
ન હતો એટલે એ કલ્પનામાં જ રહી જશે;
કાન્તનો પૂર્વાલોપ વાંચનાં એ હારમ હમેશા
અમને પીડે છે, અને જે જે પાઠ એમની
સક્રિતમૃદ્ધિ જાણવા પામ્યો હશે, તે તે વાંચનારને
એ સક્રિતમૃદ્ધિનું શ્લ ત્યારે આટલું જ એવો
ખેડકારક વિચાર જ્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે
ત્યારે તે દરેકને પણ પીડે.

૭૮

૨૧. ૨૧. સાકરલાલ અમૃતલાલ હવે

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત-કેવો ભયંકર શબ્દ !
કેવો ભયંકર વિચાર ! અને આ ભયંકરતા
દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ યમ-
રાજાને માટે પાણી વાહન કર્યું. છજી વરસની
કોશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર ભય પમાડે છે,
મરવાને કોઇ જ રાઇ નથી, કોઇ જ તૈવાર
નથી.

જુદિહીન જેવી દેખાતી કુદરતના મરનક
પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, જુદિમાન મનુષ્ય
પ્રકૃતિમાંની છતર જાતિઓથી ભિન્ન છે, કેટ
છે; અને તેનું કારણ તેની જુદિ છે. પરંતુ
મનુષ્યજુદિ કુદિત કરે એવા એ પ્રમગે છે:
જીવન અને મૃત્યુ. પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન
પર દોર નથી; મદાસ્યર્થ શિવસુદ્ધ મૃત્યુને
એક શણ પણ અટકાવી શકે નથી. જીવન

પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમાં વનખ્યાન
હોત; મૃત્યુ પર માનવીનું ચક્રાચ્છ હોત, તો કોઇ
પનિપરામણા વૈધવ્ય ન પામત.

માટે જ મૃત્યુરૂપી આદ્યજનનાનું સાચું સ્વરૂપ
પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. મૃત્યુ પછી શાંત નથી, મૃત્યુની સાથે
જ અર્થ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની
ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે; માટે જીવનભર
સુખચેતનાં રહેવું-એ ચાલોકમન, એ જરૂર
હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મરજમાં ઝાંઝી વાર
રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાપું
પીવું ને મોજ માણવી; રેવું કરીને પણ મિટાત
જમવાં અને છેલી ઘડી સુધી સુખચેતનથી રહેવું,
કેમ કે ચિન્તામિમાં રાખ થઇ ગએલો આ માન-
વદે બોભારે શરીરો મળગે નહિ; આ કુદ

બાવના, સદ્ભાગે, બહુ માણસોની જોવામાં આવતી નથી મૃત્યુ એ પરજીવનની બારી છે, આ જીવનમાંથી અન્ય જીવનમાં જવાનું ન્હાનું દ્વાર છે, આ લોક ને પગથોડાને જોડનાર અકોશરૂપ છે—આવી સાચી સમજણુ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રદુષિત દૂર છે. મૃત્યુનું આવું વ્યવસ્થિતપણું સાચું અને તરવરથી હોય આ લોકની અનેક દુર્વટ વિષમતાઓ, અનેક આઠરિમક બાસ્તતા સુખ-ખેડ, અનેક નિર્દોષ બલિદાનેનો સત્વર અને સાચો ઉત્કેષ દરાવે છે પરંતુ એ અર્થ કોઈને મોઝે કેમ જીતે? કવિક-પના અને કવિની દ્વાર મરણજીતિ આવે વિષ્ટ રથાને ઉપરોગી અને છે આપણા મનિષ્ય ન્હાનું બાણ સાલ્યું દૂર છે

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને ખોળામાં ધનકા વતી યેગી છે એક થાનમાંતુ દૂધ લગભગ પૂરું થયે, બાળકના જ દિલને ખાતર, તેને એક બાણુએથી ખીજ બાણુએ ફેરવે છે દર્મિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રહે છે ખીજુ થાન મોઝા મળ્યા જ સાત થઈ જઈ આનંદથી ધાવના મહી પડે છે આમ અનેક વાર થાય છે

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનું માન્ય સ્વરૂપ નહિ સમજાવે તો મૃત્યુ સમગ્રવચે? આત્માની ઉત્થાનિતે અર્થ, અધૂરી રહેતી ઉત્કાન્તિને અથ પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થ, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાંથી આપણને નીત જીવનમાં મૂકે છે અને એ કિયાને માટે આવર્યક દ્વારગમન-સાદી વાણીમાં મ્હીએ તો મૃત્યુ-સ આપણને ભય પમાડશે? કેના અજ્ઞાન માગમની પેડે આપણે પણ રોડશુ? કે હસતે મોઝે એ ન્હાની બારીમાં પેસી અધિક જાતિ આનંદથી

સ્વીકારી લઈશું? મૃત્યુ મરી ગયું કે દોલ ? એમ બે વાગ નહિ લલકારીએ ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની ફિલસૂફી બગાવર સમગ્રાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રંથણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનું દષ્ટિબિન્દુ જ બદલાય જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અંતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતા અનેક હૃદયોમાંથી બહુ સહેલાઈથી જઈ જનાય કવિ કાલિદાસે તો સમજાવ્યું છે, કે મરણદશાએ જ માનવીની પ્રતિ-રનાભાવિક રિયતિ છે, અને ૫૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવતર તે તો માન એક રિકારપ છે, મારે આ લાગાદૂકા આયુષ્ય માટે પ્રશ્નો પાડ માનવો આમ મૃત્યુનો દગ ઓઠો થતા માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઈ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પગે તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે મૃત્યુ જાણે બાબનસાડી ઉભું છે એમ સમજે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્ત કલ્પનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દારની પિકટતા જોને માટે મગી ગઈ છે, તેના સન્તોને દેશીને માનારે ગયું છે, કે “મગવા મોહ્યા ? મન્તો સુખે જગતથી જાગે”

મૃત્યુની બીતિ મદતા ધર્મચરણ સંલેહ થાય છે, અને ધર્મચરણ નાંદેવ થતા મૃત્યુની બીતિ આપોઆપ મગી જાય છે આમ અન્યો-ન્યાય સ્પષ્ટ છે આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદારથી એ અમરતા અવિનિષ્ઠન આગમ થાય જાય છે એમ સમગ્રાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો મોક, ખેડ, રોકકમ, અમર્યા ને નિર્વજ દેખાવો કેટલા બધા નકામા દૂર છે એ કહેવાની જરૂર પડેતી નથી માત્ર મહાગવ વ્યક્તિના ગુણ સંભારવા ને તે આપણમાં ધારવાના યત્ન દેવો એવું જ શર્ચ બાકી રહે છે એ જ રેતુ આદાનરસિનો છે

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરનાં એક નવું દર્શન થાય છે. ર.ય કે રંક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત મહુ કોઈને અત્યુ-નિદ્રાની પેટે-સમાન બનાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકના સાચિન કરી દે છે. સુષુપ્તિમાં તેમ જ મરણશય્યામાં સર્વ કોઈ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જ્ઞેતાં અભિમાનીનાં અભિમાન ગળા જાય છે.

મૃત્યુ અવશ્ય'બાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ મ્હા થકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફરજ ખુબી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે દામડો સો વરસ જીવે છે. ભરૂંદરિ દહી ગયા, કે દામડો પણ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગવામ ખાય છે ! એ'કરાચાર્ય બ્રીજીત વર્ણે ગયા, જીસસ પણ બહુ

જીવ્યો નહિ. પણ તેથી શું ? જેણે જીવનનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવનું સફળ છે. 'જેટા, સો વરસનો થજે' એવો દાદીમાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે: પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપદારિતાનું સાધન છે, એ જૂલું જોઈએ નહિ.

બાલક નચિકેતાએ મૃત્યુદેવ ચમરાગ પાસેથી મૃત્યુદાર ઓગળ્યા પછીની આત્મદયા બહુ આશ્ચર્યપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણ પાસર જીવેને માર્ગદર્શક થાએ એટલી પ્રાર્થના છે. હવે, 'એક અંગેજ દંદિના શબ્દમાં આ ન્દાનકરો નિર્બંધ સમાપ્ત કરું છું:

આપણું લાંબું જીવન પણ દૂંકું જ છે,
પ્રશાંત જીવન પણ કસ્ટોશાન્વિત છે,
વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપમાગ્ન છે.

૩૯

“ સાહિત્ય-પ્રિય: ”

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ દરિઓની માનીતી છે, તેમ હંસ પણ માર્ગતો છે. વસંતઋણમાં મધુર અને તીવ્ર હલ્લુદાર વડે રસિતોનાં મનને રંજિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા સારી પેટે થઇ છે અને કોકિલફૂજનને અર્ચિત નર કોકિલને એ મધુર હલ્લુદાર મારેનું ગાન અપાયું છે; પન્દુ એ ચર્ચા પૂર્વે કોયલના હલ્લુદાર વિષે અનેક દવિતાઓ લખાઇ અને ગવાઇ

ગઇ છે. જમર-દમજના યોગ વિષે પણ મુજ-રાતી ભાષામાં દવિતાઓનો તેટો નથી. પન્દુ એ યોગનો આસ્વાદ એ દવિનાના બધા લેખકોને પ્રલક્ષ પ્રાપ્ત થયો દરે કે રમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેવી જ રીતે હંસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકરોએ અને દવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે. તેઓ દહે છે કે હંસ એક જ દેવોલા દૂધ અને પાણિને જુનાં

૩૯

કરી નાંખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે અને પાણીને પડ્યું રહેવા દે છે: આ નીર-ક્ષીરનું પ્રયક્ષરણ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે જોનારનો અનુભવ હજી યુધી જાણમાં આવ્યો નથી.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં તો હંસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીનો છે. હંસો હિ ક્ષોર-માદ્વતે તન્નિશ્વાર્જયત્યપ: અર્થાત્-હંસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે.

હંસ: શ્વતો વક્ શ્વેત:

કો મેદો વક્ત્રહંસયો: ।

નીરક્ષીરચિભાગે તુ

હંસો હંસો વક્ત્રો વક્ત્ર: ॥

અર્થાત્-હંસ મ્વેન છે અને બગલો પણ શ્વેત છે, પરંતુ હંમ અને બગલામાં ભેદ એટલો છે કે હંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો નથી.

એ ઉપરાંત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં પુષ્કળ સ્થળે હંસની આ શક્તિ વિશે તો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે હંસમાં એ શક્તિ કેવા રૂપમાં રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આપી શકે ?

યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમાં એક વાક્ય છે કે જ રીતે કૌચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદાં પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે હં પણ જલમાંથી મોમરને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે. આ મગ વાક્ય ઉપર સાયનાયર્થે દીક્ષા કરી છે તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે-ક્ષીરપાત્રે સ્વમુર્ચ પ્રક્ષિપતે સત્તિ મુગગતરસસંપર્કાત્ ક્ષીરાંશો જલારંશોમો ચિચિન્ચતે ॥ અર્થાત્-જલ-મિશ્રિત દૂધના પાત્રમાં જ્યારે હંસ પોતાની ગાંઝ નાખે છે, સારે તેના મુખની અંદરના કોષ

પ્રકારના રસને શીધે જલ તથા દૂધ જૂદાં પડી જાય છે અથવા જૂદાં માલૂમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે હંસના મુખની અંદરના કોષ સંવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદાં પડી જતાં હોવાં જોઈએ. એ રસ-વિશેષમાં અમ્લતા-ખટાસ હોય છે. એવું પણ દેટલાક માને છે. એ અમ્લતાના કારણથી હંસના મુખમાં દૂધ જતાં જ તે દહીંના રૂપમાં ફેરવાઈને તેના ઉદરમાં ઉતરતું હોય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ પાત્રમાં ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાંથી હંસ દૂધને જૂદાં પાડીને કેવી રીતે પ્રલ્પ કરતો હોય તે સમજી શકાતું નથી. પ્રો. લૉગનેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિશ્રિત દૂધ હંસને પાકને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમાં દૂધ-પાણી જૂદાં કરવામાં હંસ નિષ્ફળ ગયો હતો. અમેરીકાના એક ડાક્ટરને એવો અભિપ્રાય છે કે હંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે સારે તેના રસમય પાતળો અંશ મુખમાંથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેના કટુતાયુક્ત અંશ તેના ઉદરમાં ચાલ્યો જાય છે. અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમાં કાંઈ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઈ માન્ય રાખી શકે.

હંસનું અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જો કે બીજાં સરોવરોને કિનારે પણ હંસો રહે છે ખરા.

અસ્તિ યદ્યપિ સર્વથ નીરં નીરંજંમણિમ્ ।
રમતે ન મરાલસ્ય માનેસ માનેસં ચિન્તા ॥

અર્થાત્-જ્યારે પાસ કમળથી મુશૌભિત જળ ભરેલું હોય, તોપણ હંસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઈ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે હંમેતો નિવાસ રહે છે. જ્યારે બરફ પડે છે અને

શીયાળો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમાં રહેવાનું
હંસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ
ચાલ્યા આવે છે, પરંતુ વિધ્યાવનથી આગળ
તેઓ વધતા નથી હિમાલય અને વિધ્યાવ-
નની વચ્ચેના કમળવાળા સુદર સરોવરોને કિનારે
તેઓ રહે છે અને પુનઃ ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં
તેઓ હિમાલયમાં જાય છે.

જો હંસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ
દૂધ મળે ક્યાથી ? વળી કહેવાય છે કે હંસ
તો મોતી ચરે છ ' માન સરોવરમાં કાંઈ મોતી
પાડતા નથી કે હંસને તે ખાવા મળી શકતા
હોય ' માછલાને લોટ કે મમરા ખવરાવનારા
જોયા તથા સામળ્યા છે, પરંતુ હંસને મોતી
નીચા જનારા કાંઈ સામળવામાં આવ્યા નથી
નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને
માનસરોવરનું જળ અત્યંત નિર્મળ છે એ
કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હંસોને
લોકોક્તિમાં મોતીના ચારો મળ્યો એમ કહેવાય
એ સંભવિત છે

હંસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કાંઈ આપતું
નથી, ત્યારે તે ખાય છે શું ? સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
તે વિશે ધણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે.

હસી વૈસિ પરાગપિચ્છરતનુ

કુશાપિ વક્ષાકરે ।

પ્રેયાન્મે વિસપન્દલીવિસલય

મુક્તે-શ્ચયં નિર્વૃત્ત ॥

‘ મેરૂત’માં કાલિંગસ કહે છે -

આર્કેલાસાદુ વિસપિસલય-

ચ્છેદપથેયવન્ત ।

સમ્પન્સ્યન્તે તમસિ ભવતો

રાજહમા સદ્યાયા ॥

નૈપાધચરિત્તમા પોતાને પકડનાર નળ રાખને
હંસ કહે છે કે-

ફલેનમૂલેન ચ વારિમૂલ્હાં ।

મુનેરિવેત્ય મમ ચસ્ય વૃત્તય ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી
જોઈ શકાય છે કે હંસ કળ, કન્દ, કમળ,
કમળદંડ, કમલસૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે
અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. હંસો કમળ
પૂર્ણ સરોવરોમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે
તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમાં તેને જોઈ-
તો ખોરાક મળી રહે છે.

કમલસૂત્ર અને કમળદંડ હંસોને બહુ ખાવે
છે કમલદંડની ગાંઠોમાંથી એક જાતનો રસ
નીકળે છે અને તે પાતળા દૂનના જેવો સફેદ
રોય છે એ રસ પણ ક્ષીર અથવા દૂધને નામે
ઓળખાય છે, અને તેમાં કાંઈક મીઠાશ પણ
હોય છે. ચોરના સફેદ રસને પણ સૌ ચોરના
દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદંડ પાણીમાં હોય
છે અને એ દંડમાંથી દૂધ જેવો સફેદ રસ
નીકળે છે, જે રસ હંસ પીએ છે. આ પ્રકારે
હંસ પાણીની અદરથી કમળદંડમાંનું દૂધ પીએ
છે એમ જો માનીએ તો હંસને નીર-ક્ષીર-
વિવેક મિદ્ધ થાય છે. યદિતો પહેલા આ
પ્રકાર જાણતા હોવા જોઈએ, પરંતુ ધીરે ધીરે
લોકોમાં એ પ્રકાર વિસર્ગઈ જઈને જલમિશ્રિત
દૂધમાંથી હંસ દૂધ ચૂસી લઈને પાણીને રહેવા
દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઈએ, એમ
બીજા પુરાવાઓને અભારે માનવું પડે છે.

પંડિત મુખલાલજી

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય બહુ જ યોદ્ધાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખું છું, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે. લગભગ આડેક વરસ પહેલાં ભાવનગર આત્માનંદ સભામાં વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પહેલપહેલું મળવાનું થયું. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછેલો અને મેં જે ઉત્તર આપેલો, તેને જ યોડું પૂરવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઈ તો એક દાર્શનિક વિષયની અર્થો અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે.

કાન્તે મને "પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્યં" એ કારિકાનું પાઠ સમજાવવા કહ્યું. આનો ઉત્તર નીચે લખું તે પહેલાં ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય ભાદિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે.

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમસ્મૃત્તિના લેખક બંગાળી વિદ્વાન્ વિશ્વનાથ તર્કપંચાનન (ક. સ. નો સત્તરમો સૈકો) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનું 'પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્યં' એ ત્રીજું પાઠ છે. એની યોદ્ધા વ્યાખ્યા તો મંથ-કારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક દીકામાં આપી છે. મીમાત્સક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વતઃ જોય માતે છે. તેનું નિરાકરણ નૈયાયિક મનથી એ પાઠમાં કરેલું છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનું ચોથું પાઠ "સંશય્યાનુપપત્તિ." આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં આપી.

આ વિષયની પદ્ધતિવાર માન્યતાઓ અને તેનું ઐતિહાસિક મૂળ એ બે આગતો આ લેખમાં મુખ્ય

જાણાવવાની છે પણ તે જાણાવ્યા પહેલાં પ્રસ્તુત લેખમાં વારંવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમાં ભાદિતિ આપવી ઠીક ગણાશે.

(૧) પ્રમાત્વ=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ

(૨) પ્રામાણ્ય=આ રચણે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બંને શબ્દો એકાર્થક હોય પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનું ખરાપણું છે.

(૩) સ્વતઃ=જે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનું બાન થાય તેમાં જ જ્ઞાનનું સત્યત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવું તે સ્વત

(૪) પરતઃ=જ્ઞાનનું સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર શુદ્ધિ કરતા જૂઠી બુદ્ધિથી જાણાય છે, એમ માનવું તે પરતઃ

(૫) અભ્યાસદશા=વારંવાર પરિચયમાં આવવાની રિચિતિ.

(૬) અનભ્યાસદશા=આનાથી ઉલટું.

(૭) વ્યવસાય=તોષણ પણ વિષયનું નિમિત્તાત્મક જ્ઞાન.

(૮) અનુવ્યવસાય=પ્રથમ નિમિત્તને જાણનાર પાછળનું જ્ઞાન.

(૯) અર્થક્રિયાજ્ઞાન=જે વસ્તુથી જે પ્રયોગનો સાધી ચકામાં હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થવા બાદ તેના પ્રયોગનોનો અનુભવ થવો તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન.

(૧૦) સંવાદ=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પડવું તે સંવા.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી હલકું.

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન.

સ્વતઃ કે પરતઃની અર્થાનું ઐતિહાસિક મૂળ-વેદના સંહિતા (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની થકા દંડ જમી સતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થરા લાગ્યો. જલ્પે કે અજ્ઞાપ્યે કર્મકાંડનાં વિધિવિધાનો, જેમ દરેક સંપ્રદાયમાં બને છે તેમ, જટિલ અને શુદ્ધ થઈ ગયા. અને તેમા વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ધરી ગયું. હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિદિન યનાં ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી. આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્મય ભાગમાં ધસતું આવરણ જોઈ કરુણામૂર્તિ પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ધણા મહાત્માઓનું હૃદય કંકળી ઊઠ્યું. તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ સુદાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા. આવી રિયતિમાં એક વર્ગ એવો હોયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકો આપતી સુતિઓને અપ્રમાણ દરાવતો હતો. જ્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ટીકું મૂક્યા મિત્રાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો. છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમા રૂઢ થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો. અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને સ્થનાર પુરોહો હોય છે. કોઈ કોઈ પુરુષ કલ્પ્ય નિર્દામ અને જાની હોય પણ દરેક કાંઈ તેમા હોના નથી. તેથી એકાદ યોગ્યપણા સ્વાર્થી કે યોગ્યપણા અગાની

પુરુષ દ્વારા સાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખલ થઈ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા 'શુદ્ધ' જુદી તૈયાર ન થાય. બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે; પણ વેદની વ્યાખ્યાના તે લાણ પડતી નથી. વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની સંકા લઈ સકાય તેવું છે જ નહીં. કારણ એ છે કે, પુરોહો વેદોના સ્થપિતા જ નથી. તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાંથી? આની રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમા એ કાંટા પડ્યા. જાનેતી માન્યતાનું સમાનતાવ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે. તેમા અપ્રમાણ્ય ભાગ જરાયે નથી. પણ જોનાં એક મનભેદ જન્મ્યો. એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઈ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઈ સ્થનાર તો હોવો જ જોઈએ. પુરોહો (સાધારણ કલ્પક્રમાઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની સમાય, એટલે સર્વદા કલ્પરની સ્થના રૂપે વેદો મનાવા જોઈએ; જ્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ બલે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ. તેથી વેદને પુરોહોની કે કલ્પરની-અથવા માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ-અપૌરુષેયત્વ-વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો. વેદનું પ્રામાણ્ય મૂકે મહેએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ; પરંતુ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિત્યત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના સ્થનારની પૂર્ણતાને લાગે છે, તેથી જો વેદ કોઈની સ્થના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે પડાવી શકાય? આનો ઉત્તર બીજા પક્ષે

આપો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી. પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે સાચો કોઈના સ્વાયત્તતા હોય તેમાં અપ્રમાણ્યનો સંભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઈની રચના જ નથી એટલે તેમાં પુરપટોપત્તી સંક્રાંતિ અને તત્ત્વજન્ય અપ્રમાણ્યનો સંભવ ન હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ રીતે અનુક્રમે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને પરતઃ પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી.

વિષય અને સાહિત્યનો કંઈક વિકાસ-પહેલા તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમાં હતી. પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યતાવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમાં તે કલ્પના લંબાવી અને કહ્યું કે, પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ કે અન્ય કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જો આગતુક દોષ ન હોય તો તેમાં અપ્રમાણ્ય આવતું જ નથી. અનિત્યતાવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લંબાવી કહ્યું કે, શાબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમાં પ્રામાણ્ય કાંઈ સ્વાભાવિક નથી, તે તો શકત કારણના યુક્તિથી આવે છે-જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય. આ રીતે શબ્દપ્રમાણમાં જન્મેલી સ્વતઃ પરતઃ ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમાં ફેલાઈ. તેથી જ રીતે પહેલા સ્વતઃ— પરતઃ ની વાદબુદ્ધિ મુખ્ય બાજે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી. તેના ધીરે ધીરે વિકાસ થતા પ્રામાણ્યની સ્પર્શ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી. તેથી અત્યારે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, સ્પર્શ અને કાર્યના વિષયમાં જોઈએ છીએ.

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની મીઠા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ ચતી ચાલી તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ વિકસ્યું. આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપનિષદના પ્રાચીન જમાનામાં સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ

અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશોમાં છુટાછવાયાં નિરૂપણ જેવા અંશોમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં મળે છે. ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ગ્રાંથી પંચમી શતાબ્દી સુધીમાં એ ચર્ચાનું સાહિત્ય બહુ નહોતું વધ્યું. સ્વતઃ પક્ષમાં શબ્દસ્વામીનું સાબર બાપ્ત અને પરતઃ પક્ષમાં બૈદ્ધિચાર્ય દિન્નાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સ્વતઃ પક્ષમાં અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્દેશકરના યથોક્ત એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમાં આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય. પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમાં સ્વતઃ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતાં જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા. શાંતરસિતકૃત તત્ત્વમંદુક અને નાલંદા-વિદ્યાપીઠના તત્ત્વના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ. સ. ૭૫૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સંસ્કૃત બૌદ્ધ યથોક્ત આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ રીકે છે. પણ જૈન વિદ્વાન વિદ્યાનંદે પોતાની અષ્ટ-સહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમાં તથા પ્રભાચંદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તક, ન્યાયકુસુમદ્રોણ્ય આદિ કૃતિઓમાં તે વિષે જરાયે કંટાળ્યા સિવાય ખૂબ લખેલું આપણી સામે છે. આવી જ ચર્ચામાં નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનું સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યું. દશમા સદી દરમિયાન અભયપદે સ્વતઃ પરતઃ ઉપરની પોતાની ટીકામાં સ્વતઃ પરતઃ પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમાં મીમાંસક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના યથોક્ત આધાર લીધો છે, તે જોતા તે વખતે આ વિષયમાં દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે. દાર્શનિક શિરોમણિ વાચસ્પતિ મિથની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાંથી પચાસ વર્ષ બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સંપ્રદાય ગંગેશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના હાથે આ નિરૂપણ ચર્ચામાં, તેથી તે

નિયમનુ માહત્વ ધણુ જ વધી ગયુ. છતાં જે કાંઈ ઉણુપ રહી હોય તે મીમામક પાર્શ્વમાર્થ-મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવમૂર્તિના વિશાળકાય અપારંપરલાકેરે પૂરી કરી આપ્યાં સુધીમા વ્રત પરત ના સાહિત્યનુ એક મોટું મદિગતૈયાં થયું હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદ્યના ભૂકાચાર્યે પ્રામાણ્યનાદ ન્થી કળસ ચઢાવ્યો, અને જેન તાર્કિક રંગોવિગ્ન્ય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચ ઉપગની પોનાની રીડામા આ સાહિત્યમદિગતૈયાં પ્રામાણ્યિક ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અદારમા મૈકા સુધીમા પ્રસ્તુત વિષયને લગતુ જેટલુ માહિત્ય આપેલુ ઉપલબ્ધ છે, તેના વિચાર કળા જાણી છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિગ્નિનાની આ વિષયમા ગમદ્વિત્ત ખૂબ વિકસી હતી. એની પુષ્ટિમા વિદ્યાવ્ય વિગ્નિનાશકર દિગ્વિગ્નિમાથી મડનમિશ્રનુ ધા પૂજના એક બાધએ રાંદરનામીને આપેલો ઉત્તર રાકેલો બમ થશે.

“સ્વત પ્રમાણ પરત પ્રમાણ

કોરાજ્ઞના યત્ર મિર મિરન્તિ ।

દ્વારમ્બનીદાન્તરસનિરુદ્ધા

જામોદિ તન્મળદત્તપણિદત્તૈક ॥ મ્ ૮

અર્જો. ૬

અર્જન પગત ના દાર્શનિક પદોનાં વર્ગીકરણુ સ્વન પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા કલ એ જ દર્શનો આરે છે. પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાના. પગત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપગત આરે વૈદિક દર્શનો આરી જાય છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય અને યોગ

બનાવવાનું હતું તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વત પ્રમાણની કન્પનાને ચર્ચા કર્યા મિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમા વાધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરત પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કન્પના રણુ કર્યા સિનાય ન ચાલે તેથી તેઓને તે નહ પણુ સહજ જ થયો ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તદ્દપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તદ્દને વિશેષ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણુ તેમ છતાંયે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનુ પ્રામાણ્ય સાચુ. સામ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમા બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરના ટોવાથી તેઓને તેથી જૂના પાટી શકાતા નથી આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષબેદ પોતપોતાના સામ્ય પ્રમાણે સ્વત પરત ની ચર્ચામા યોગ્ય જ છે અને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કાગ્જની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ શાન્તિપાઠક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તત્ત્વજન્ય જ્ઞાનમા અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તત્ત્વજન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ ગરણ છે, ત જો બાનરૂપ પદાર્થ હોય કારણકોટિમા ગણી શકાય તો ગુણ પણ કાગ્જકોટિમા ગણાવા મોઝ છે ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી, કાગ્જ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉત્પન્ન એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરત તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરત મનાવું જોઈએ.

મીમાંસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને દુષ્ટરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પગત વાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુષ્ણ એ બન્ને એક બીજાથી રૂપાંતર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે-જે કે એકના નહિભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને દાષ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેની રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઈએ. આથી મીમાં-

સકમતવુ તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગવું છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સંવજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેરે ગુણ પણ આગવું છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી રૂપ હોવું નથી. કાંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય સારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પગત માનીએ તો પ્રામાણ્ય યુક્ત ઉત્પન્ન થાય સારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પગત ન માનવું? મીમાંસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાદર્શિક રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે સારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ દોષ છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાદર્શિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમા અપ્રામાણ્ય દાખવ થાય છે

સિત્તિ-શક્તિમા રૂપ વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે સારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઈ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઈએ જો ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિથી ભામ માનવામા આવે તો અનાવગથ્ય થાય તે એવી રીતે કે, કાંઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિન પણ થયું, છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સરાદક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જો જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય સાદક માનીએ તો પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિર્ણય કરી શકે? જે પોને જ અનિશ્ચિત દોષ તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્ય સાદક રૂપે માની વીધવ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત દેવતા ત્રીજી જ્ઞાન, અને તેનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત દેવતા ચોથું જ્ઞાન એમ અનુક્રમે કાપના વધતા અનવધાયા જ પશ્ચિમ પામે તેથી એમ જ માનવું થાય છે કે મોટું પણ વિવિધ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા પછી જ્યારે પ્રમોક્ષિત થાય છે ત્યારે તેની માટે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રમોક્ષિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં પરત વાદીનું કહેવું છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોચાલ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોચાલ્ય માનવું જોઈએ કોઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અવધાર્યત્વ દઈ તે જ વખતે જાણાવું નહીં પણ કાતો વિમવાન થવાથી કે પ્રતિ નિર્જા જવાથી વાતારે તેનું અવધાર્યત્વ માનવું પડે છે તેવી રીતે અવધાર્યત્વના મનુષ્યમાં પણ માનવું જોઈએ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે નાશિત પણ થયું છતાં તેનું અવધાર્યત્વ મવાન અગર પ્રતિમાદૃશ્યથી જાણાવાનું આમ માનના અનવધાયા થતાં બધા ગણવાનું કાણુ નથી કાણુ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી એ વસ્તુ ઉપગ્રાહ્ય થતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે વખાણ પછી પછ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમાં જ રહે એમ બનવું નથી બીજી વાત એ છે કે જો પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ધાર માટે જ નિર્ણય માની લેવામાં આવે તો જો વિષયને વાગવા જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષય જ્ઞાન થતા તેના પ્રમાણ માટે ન સહેદ થાય છે તે મબરી ન રહે કાણુ કે, નવ થયું કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ધાર થઈ જાય પછી માફ આ જ્ઞાન મળ્યું છે કે અમલ્ય એવા સહેદને અવધાર્ય ન જ રહે. તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે જાણવું જોઈએ માનવું થાય છે.

અતઃપ્રાપ્તિનું વસ્તુ પ્રત્યે જનમાં એક પ્રામાણ્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે

કહે છે કે, જગત પદમાં આવી પડતી અનવધાયા જ્ઞાન દેવતા જો જગતવાદીને કોઈ પણ જ્ઞાન સ્વનોનિર્ણય માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમના બધા જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વનોનિર્ણય ના માટે ન માનવું જ જગતવાદીને પડે અભ્યાસના અનુભવમંત્ર છે તેથી તે કહે છે કે, જો વિષય જોવા જાણવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિવિધ જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે પ્રાપ્તિ કદી સહેદ થતો નથી તેથી સમજાય છે કે તે પરિચિત વિષયના નાનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન માટે જ નિર્ધાર થઈ જાય છે હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રમાણ્ય હોય તેથી અભ્યાસ કે અનુભવાભાષા દ્વારા સ્વજ્ઞાનના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સંબંધમાં એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે આથી ઉપર પત્રવાગ્દેશ પત્ર ચિત્ત-પ્રાપ્તિના અનુભવ ઉપર અવધાર્ય છે, તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમાં માધ્યમ સહેદ થતો નથી જ્ઞાન સહેદ ન થાય ત્યાં સરતોચાલ્ય છે જ, તેથી અનવધાયાને અવધાર્ય નથી પણ એક જગતમાં સહેદ ન થવાથી સ્વતોચાલ્ય માનીએ એમને તે પ્રમાણ્ય જ્ઞાન સહેદ થતો હોય ત્યાં પણ સ્વનોચાલ્ય માની લેવું એ અનુભવ વિરૂદ્ધ છે જો વિષય જગતવાદી બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતા પેત તેના પ્રામાણ્યની જાતના અગર સહેદ થાય છે તેથી જ્ઞાનનું જોઈએ કે તેના સ્વજ્ઞાન પ્રામાણ્ય સ્વનોચાલ્ય નથી.

જ્ઞાન-આ વિષયની અભ્યાસે વિષય થતા સ્વજ્ઞાનની અભ્યાસ પ્રામાણ્યની અભ્યાસ વધી કેવળ જ્ઞાનના જગત સ્વજ્ઞાનની અભ્યાસ જગત પછી પછી એક એમ માનવું કે જગત અભ્યાસ દઈ પોતે જ પોતાને જોઈએ અભ્યાસ ગુરુ (અભ્યાસ) તો જે જગતે પછી મન (કન્યા)નું છે તે એમ માનવું કે જગત

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા મેળવે પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોય અનુભૂતિ દ્વારા જ્ઞાણી ગ્રાહ્ય છે. જોઈને પણ મુશ્કેલીઓ છે. તે નૈવાયિકાની પેઠે એમ માનતા કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં એક મત નથી છતાં તેઓ ગૌભાસક હોય સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન-સ્વરૂપની કલ્પનામાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યને ઘટાવી દે છે અને તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે આ ત્રણે પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન મા તો અવધારા ગૃહીત થાય માં અનુભૂતિદ્વારા આ અનુવ્યવસાય દ્વારા. પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઈ જાય છે.

કાર્ય—કાર્યના વિષયમાં જન્મે પક્ષને આશય જાણવા પહેલા પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ જો જન્મે શુ અંતર છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રદર્શ કરવાની જ્ઞાનની ક્ષમિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટિત વિષયનો વચાર્થ જાણ. આ કાર્યને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું કાર્ય જન કહેવામાં આવે છે. કાર્યના વિષયમાં સ્વતઃવાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી દિવસથી પ્રમાણ કલ્પન થયું કે લાગતું જ દેહની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનું પૂરોજા કાર્ય કરે છે. આમ માનવામાં તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જે પોતાનું

કાર્ય કરવામાં પ્રમાણને કારણ ગુણોનું જ્ઞાન અગર મેવાદની અપેક્ષા રાખતી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઈ જાય. ત્યારે પરતવાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સંવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છતાં અનવસ્થાનો જરૂરો બધ નથી. કારણ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન. આ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તે ખીજની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતંત્રિય અને સ્વતઃકાર્યકારી છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતી જોઈએ એવો એકાંત નથી. ખાસ મુદ્દા તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું જ્ઞાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમાં જ્ઞાન-સામાન્યના કાર્ય કરતાં વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું જ્ઞાનનું જોઈએ કે, પ્રમાણના કાર્યમાં દેખાતી આ વિશેષતા કોઈ કારણને લીધે આવેલી હોવી જોઈએ; તે કારણ એ જ સંવાદ. તેથી પ્રમાણનું કાર્ય પણ પરતઃ જ્ઞાનનું પડે.

આ જન્મે પક્ષની માન્યતાનો આધાર જાણતી પેઠે છે, એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનો-રૂતિ એક કોઈ સાર્વજનિક નિયમ જેવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વતઃકાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરતપક્ષની મનોરૂતિ અનુભવને સામે રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઈ એક નિયમમાં ન જોડાતા જ્યાં જોવા અનુભવ થાય ત્યાં તેનું જ્ઞાન લે છે.

૨૫. સુરસિંહજી (કલાવી)નો

સ્વ. ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર. શ. શ. નરહરશમ માધવરામ ત્રિપાઠી.)

લાલી,

તા. ૩૦-૧૨-૬૨.

શ. શ. ગોવર્દનરામભાઈ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. દર્શન માત્રથી આનંદ થયો. પણ આપના કુટુંબમાં વ્યાધી છે એ જાણી રનેહ અર્દતા [x આર્દતા] સુખ જોઈ થયો. હૃદય આગમ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખામ ગજાઓ તો આપના અત્યુચ આભારી છે. [૫. ૨ જી] કોઈ એમ કહે કે દેશદિત કરવા અને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉદ્યમી ગૃહસ્થોએ જીવું છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. “મણિશ જતું જનરાજ્ય” અમને બોધ આપનારું થશે અને “સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય” એ નામ જ બતાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્રે કહેલ વાક્ય “જદાગીરી ફરી એ લવાટે છે લખાવી મેં” માન્યું પડશે, કશ્યામાં મંચસમાપ્તિ થશે, [૫. ૩ જી] ચંદ્રના ક્ષર કુચને વિક્રમાવશે નહિ, ચંદ્રકાંત દ્રવતો જ રહેશે.

“એના માર્ગ જીવ્યા હતા, દિશા એક હતી. અનેક આખો એમની પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ દેવની ઇચ્છા કેમ દિશામાં ફેરે છે તેની તો માત્ર કંપના જ હતી”

• આ પત્રમાંથી થોડાક લાગુ શ. શ. ૨૫ થી ૨૬ ઉદાહરણો એકાગ્રતાથી કલાવીનું આશ્ચર્યજનક એ નિબંધમાં પ્રસ્તુત થઈ ગયેલા છે

માર્ગ શોધતી આખો ધણી છે, અને દિશાની માત્ર કંપના જ છે, દેવની ઇચ્છા જાણવા ધણા આતુર છે માટે થોડા લાગે તે કરવું.

“નવલયંવાવર્તી”નો કેટલોક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને જીવનકથા વાંચી આપની ઉદારતાથી આનંદ પામ્યો છું. દુર્ગમ સાથે જન્મારો [૫. ૪ થી] ગાળ્યા કરના સગન [x મનજન] સાથેની ધડીને બસિદારી છે. તે જીવનકથા અને મોક્ષશો-આપ અને સંભારો છો-તેથી હું ઉપદ્રુત છું.

ગજકુમાર કોલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કોલેજ બાણાવે તેટલું જ બજનાગ તો બહુ જ થોડું બજે છે. આ કોલેજમાં બજનાગને વિદ્યાથી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશના નસીબની વાત છે. કદાચ ગજાઓની આપ ઉરડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોનન મળતી કે નથી સારી અભ્યાસ થતો. મદારો વિચાર ગેરિફ પસાર કરી આટલું કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [૫. ૫ થી] હતો. પણ રાજાઓ અને ગરા-સોઆ વિદ્યાના ઓદમાન દોષગ છે. પચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેરાન હતો, માત્ર અડધો કલાક વાંચી શકતો. મુંખાઈના ડાહર ગેહાનાઈની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે મેન્સુલેશનની વ્યાધી મને છે. દવા નિયમિત રીતે જરૂરી વાપરતી પડે છે. હાલ હું પાચ કલાક વાંચી શકું છું અને તેટલું વધુ હું પણ મદારી આશા હવે પૂરી થશે નહિ

[૫. ૬ હું] દરેક એક કલાક કામદાનો અભ્યાસ કર્યું છે. એક કલાક ઇંગ્લિશ પુસ્તકો વાંચું છું. દાસ સમાધાનના પુસ્તકો વાંચું છું. ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચું છું. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કેલેન્ડર છોડ્યા અને એક વરસ ચલ્યું, ત્યારબાદ “કુચી”નું પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમાં લીધું છે, અર્થાત્ મેં ઇંગ્લિશ વાંચવું હમણાં જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ધણી પુસ્તકો વાંચી ગયો, એટલાં [૫. ૭ મુ] વાંચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાનાં સારા પુસ્તકોમાં એવું બાક્ય જ નીકળશે કે જેનું મેં મનના ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો અને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આસુ ભાવે છે, ક્ષિણેસોડી વાંચવી એ મને મંબીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિરાધી

દીપ્તિ-આ પહેલાનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ મળે ત્યારે સમાધાનક માસિક, માર્ચ ૧૯૨૪.

૪૨

શિ. “હિમાંશુ”

“સરસ્વતીચંદ્ર” અને “જયા અને જયન્ત”

રા. રા. કવિ નહીંનાવાલ અને અ. સાક્ષરવર્ધ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખામ જરૂર ન હોય. “જયા અને જયન્ત” ને “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુર્જરસાહિત્યની મહાન કૃતિઓમાં છે. અહીં આપણો ઉદ્દેશ એ છે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે. આ સામ્ય બંને કૃતિમાં આવતા લક્ષણો વિચારમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. “જયા અને જયન્ત” માં કવિએ સ્વૃષ્ટ દરેકો વિચાર ધણો ગહન છે. કવિ આ વિચારને આત્મલક્ષ કરે છે. કવિનો હેતુ “સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ તહેતાથી પર પ્રાપ્તક નિર્ભય આત્મભાવના” છે, “સ્નેહનાં-

સંતોષ ન થયો તેથી શિલેસોડી માટે ઇંગ્લિશ અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે. સંસ્કૃત “પ્રેમ માટે” કેમકે સંસ્કૃત ક્ષિણેસોડી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં અને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે સંદેહ ભરેલું છે. [૫. ૮ મુ] ગુજરાતી વાંચન તો જતરી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. રા. મણિલાલ બાલકૃષ્ણ “સિદ્ધાંતસાર” વાંચું આપ જે જે વાંચવા અને સચવશે તે અવશ્ય વાંચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુકલ છે. ત્યાં પણ તેમ જ હશે.

શિ. આપના ચુરસિંદના

સમિતિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર.

અહાયર્થના ગીત” બધાવવાનો છે. એ વિચારમાં “બીજાવૈરાગ્ય ધારીને” દેહવાસનાતજવાની છે. અહીં સ્નેહ અને અહાયર્થનું સંકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પણ એક યોગ જ છે. યોગથી જો સંસાર તરાવ છે તો આનાથી તે જીતાવ છે. અહીં પણ સંયમનિયમ કેળવવા પડે છે. યોગમાં વિચાર-રહિત તો અહીં વિદ્યાર-રહિત થવું જરૂરું છે. કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમાં અદ્યુત્તમ રીતે ખીલવ્યો છે. નાટકના નામમાર્થીજ અર્થ સરે છે. જયા અને જયન્ત બંને રાખે સંસ્કૃત જિ (જય) -જીતવું પરથી થોભેલા જણાય છે; જયા અને જયન્ત દેહના

સ્થૂળ બ-ધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આનામે યથાર્થ જ છે. શરૂઆતમાંથી જ “પ્રથમ પ્રેમ પરમહંસ” ગીત પ્રેમની હાલી મીમાંસા મમ જનવે છે. જગત મધ્યુ પ્રેમમય છે પ્રેમ જગતના ઉદાર અને આધારરૂપ છે આ એક મદાનુપ્રેમરૂપી વૃક્ષમાંથી પાગરતી જૂદી જૂદી શાખારૂપે ફરિ ભગમા પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વડવૃક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ વડમાંની કાષ્ણીઓ છે, તેમ આ જૂના જૂના પ્રેમ પણ ધારાપૃથિવીભરી પરવગતા આકાશ-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે દમ્પતી પ્રેમ પણ આમાં આની જાય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની ભાવના જ છે કવિ આ પ્રેમમા મોહ ને મોહના અને સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મના બેદ ભણાવે છે પ્રેમ તંદા ન હોય કામરામના

પ્રેમમા નથી દેવની પાછના.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતા ફરિ લખે છે —

જન્દા જન્દા આત્મા તંદા તંદા શીઠ
નથી એવું કંઈ બ્રહ્માદમીમાંસાનું ન્યાયમુજ
દેહ ત્યા આત્મા સબવે પણ આત્મા હોય
ત્યા દેહ હોય જ એવું કંઈ નહિ આત્મા દેહ
વગર તેમ જ્યા અને જ્યા-તનો પ્રેમ પણ વા-
સના વગર ટૂકી રહે છે

હવે આપણે “સન્સ્વતીયદ” મા આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંશે છે તે જોઈએ, અને સાથે સાથે વિચારનું રોદાટન પણ નિલાગના જાહેર. પહેલા જ ભાગ ૪ થામાં સંસારના ઉચ્ચ પવને તપેલા અને તવાયલા સન્સ્વતીયદ અને કુચ્ચ “હૃદયના બેન્ડ” આગળું ” નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમાં મળે છે, ને જીવનના આ મદન પ્રસ પર વિહવાભરી ગોષ્ઠિ આગળે છે. મુ દંગિરિના પવિત્ર સાધુઓએ સ પૂર્વ વિચાર કર્યા પછી આ બન્નેને આત્મનિર્ણય માટે પચ

ગપિ આપી છે અને તે દ્વારા મોવર્ધનગમ આ વિષયની મીમાંસા ઉઠેલી શરૂ કરે છે. મ ત્વતીયદ તથા જનના યત મથાને છે- તારામૈતક યત, જોનાગ્નિ યત અને પગેશ વેદી આમાંથી છેલ્લું તેઓને મોંઘી વધારે ધર્મ્ય છે, અને વિચારગુરી અને અન્દાની પણ જોના જ દ્વ્યાતરૂપ હ બ્રહ્માનાનાનો નિચાર કદાચ છેવી પ્રાટિમા આવી નકે આ ઘણું દેવોના સ્પર્શ વચ્ચે છે, પણ આત્માનું અત્રેત છે, અને ક્રિયાગ્નિની જ્વાળાઓ એક જ દિશામાં બળ્યા. કહે છે પછી મોવર્ધનગમ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિચરે છે, ને એ ગ્રામ્યમાં મિદ્યોકના યાના પથે જાનેતુ મૂઢમ અત્રેત મધાય છે સાબા નેદેનીની સૂરમ ના જ આ લગન કરે છે અને જાનેતી પાગળ અત્રેત ઉપેદેષાતા તેજના ઉડા નાખે છે આગ સગ્ગતીયદનો વિનૃપત પૂરો થઈ પ્રીતિયન આનંદાય છે વળી આમાં જોવાનું એ છે કે વચ્ચે પિસ નય છે છતા સરો અધુરું ન્યું હતુ ત્યાથી જ નાર થાય છે. આ સમ દગ્ધ્યાન તઓ દેહની વામન ઓ પર જાય જોળવી શકે છે, અને “સૂક્ષ્મ પ્રીતિ” આત્મા તમા દષ્ટિના તેમ શક્તિના સવેદન પણ અત્રેત પામે છે જાને વામનાની આરવકના અનાવ- સ્થકતાચ- એને સરસ્વતીયદ કહ્યું છે- “પિાપની વિસ્મૃતિ સકરનો સત્રેય સહિચારનો ત્વ, અને નિશ્ચયની ગુપ્તિ એવી સપત્તિથી મનની સામા દડે છે નો ખરી બાળ તેના નારનો કથાય મૂઢમ શરીની સપણું સસિ- દિ જ છે ” તેઓ વામનાના સનાનન તથા વિગેષ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાનાવ-બાગુસાર સનાનન ધર્મ જ ને નગ ગળી ગાને દેહના સના રચ્ય ગમે છે અત્રે કુચ્ચ પ્રીતિ પણ સુ વાસના નથી ર-એમ પૂગા મન્સ્વતીયદ જવાબ દે છે-“ સમગ્ર રામનારૂપ પ્રીતિ તે વામના છે તે કામથી ત્વન્ન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચંદ્રની વચ્ચેનાં પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી મહત્ત્વાર માધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. ”

મહાત્મ કષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછાં મળે છે, તેમ જ્યા અને જ્યન્ત પણ “ પિતૃની પધાધત્રો ” રીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. તેઓ પણ છેલ્લો મહાત્મ નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જ્યા કુમુદની જેમ જ્યન્ત પામે છેવી દીક્ષા માગે છે.

શિષ્યસ્તેઈ શાધિ માં સ્વા પ્રવન્નમ્ ।

વળી જ્યન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જ્યાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કહે છે. અર્ધા બંને જગ્યાએ પુરુષની ન્યાયસુદ્ધિ બનાવી છે, પણ તે બીની ધ્વજના પાયા પર જ ચણાયેલી છે. એક એકથી સ્વતંત્ર છતાં અદ્વૈત રૂપે છે. જ્યન્ત જ્યાની ધ્વજા પૂજના કહે છે:

હમ કે ધર્મ ?

હામ કે સ્નેહ ?

સંસાર કે સેવા ?

એ હાંડો ખડા છે સન્ન્યુષ

તું નીકળ એકની જોગણુ થઈ

તારી સગે ઉભો હું અશ્રમ જગાવના.

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ધ્વજા પર “ અલખ જગાવના ” તત્ત્વ છે, ને લોકાપવાદ કૌરે મૂકીને સ્વલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પકિત-જોના જવાબમાં જ્યા કહે છે:

હવે દેહની કથા ન કરી જ્યન્ત !

× × ×

આજ સુધી અંગને અડક્યા નથી

હવે એ અંગને અબગાવીશ ?

વિષય ભોગ્યા નથી, નિરખ્યા છે,
વિષયોમાં તો વિષ છે, જગતનાં.

જ્યન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે. તેમાં આત્મની લોકોત્તર શાંતિ ને બુદ્ધિનો દિવ્ય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે;

જ્યા ! પરુથીએ માનવી પામર ?

ઝોરે ઝલો ને ટેકે ઝલો

તે કામને નહીં જીતે માનવી !

પ્રેમ ત્હા ન હોય કામવાસના

પ્રેમમાં નથી દેહની વાજના.

× × ×

નરનારી કામને જીતશે

દુનિયા બહાજોમ દીપગે ત્હારે,

આમ આ જોડું પણ દેહના સ્પર્શને વત્તર

ગણવાતો નાશવન્ન કરે છે. જ્યાને મન તો

“ વિષયોમાં તો વિષ છે જગતનાં ” જ્યા

“ સત્કર્મની સન્માસિની ” થઈ, “ એકમંગે

વૈરાગ્ય ” વસાવે છે, આ મૂઢમ સંયોગ પણ

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે.

કવિ તેને આત્મવશ કહે છે; ને મૌલર્ધનરામ

મુક્તમત્ત કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે, જ્યા અને

કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, પુદ્ધિશ્રીઓ

નથી સહધર્મચારિણીઓ છે, બાર્યાઓ નથી.

કુમુદ જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રનું માથું ઝોળામાં

બેવા સ્પર્ધી સંગમ કેળવી શકે છે, તે સમયે

વિચારવેણીમાં પડે છે: “ પત્નીનું અધીગના

સ્વરૂપ ધણે પ્રકારે સધાય છે. જે મહાત્મ કાર્ય

એમને આરંભવું છે તેમાં હું એમની...દાસી

થઈશ, અનેક કલેશ ભરેલી એમની લોકધાત્રામાં

એમના મનને અનુકૂલ થઈશ...સ્ત્રીએ કરવાનાં

સર્વ કાર્યો કરીશ ” એ સર્વ વાતમાં એમની

સ્ત્રી છુ તે ચંદ્ર, માત્ર ચંદ્રનાકાળે રંભા

થવાનો નિષેધ છે. ”

આટલી મીઠાંસા પછી હવે આપણે આ

ઉચ્ચ વિચારનું મહત્ત્વ નિર્દાશીએ. આત્મલક્ષ

કે સુદમલમ્ને ઉદ્દેશ ધણો ગંભીર છે. સંસારમાં સ્ત્રીનું રથાન ધણું ઉચ્ચ છે. સ્ત્રી વગર સંસારયાત્રા અશક્ય છે. સ્ત્રી વગર પુરુષનાં દાર્પ આછાં અધુરું છે. સ્ત્રી આ જગ “અધ-દારની ગુફાઓ અખંડ અજવાળિ” છે. “આત્માનાં ઓગાસુ વિલસાવે” છે, ને “દસ્યાણુ-પન્થની પ્રેરણાઓ” પ્રેરે છે. સ્ત્રી ઉત્કર્ષ એટલે જગ ઉત્કર્ષ; સ્ત્રીપૂજન એટલે સંસારપૂજન. સ્ત્રી પુરુષની શક્તિરૂપ છે; પાર્વતીશ્રીને શક્તિશંકર-ચહ્નમા કહ્યાં છે. તેનો મહિમા પણ પ્રકૃતિના જેમ અખંડ અને અનાદિ છે! પ્રકૃતિ પુરુષ વૈષ વિદ્યથનાદિ ઉભાશયિ! સ્ત્રી જગત્ જીતે છે, ને પુરુષને દોરે છે:

A perfect woman nobly planned,
To turn, to comfort and command.

પુરુષ આવેશોગ્રાસી છે; સ્ત્રી શાન્તિમય પ્રેરણા છે. જમ્યા અને જયન્ત વચ્ચે પણ કવિએ આપણે બાંહેખ્યો તેવો જ સુદમ અને પ્રભાવશાળી સંબંધ બતાવ્યો છે. જયન્ત એમ જ માને છે કે:

જમ્યા ધરાવગે જયન્તને માથે
જગનના જયનો મુગટ.

જયન્તને મન “જયાને પુત્ર પચલે જ જગનના જયનાં રત્નવર” ઉગવાનાં છે. જયાને જયન્ત પ્રાર્થે છે, કે “જયા તું જીતી જીતવાં શીખવ.” જયા જયારે જગનના ચોકમાં જય-ધ્વજ ફેલાવતું કહે છે, ત્યારે જયન્ત જવાળા રે છે:

એટલે દાયે? નહિજ જયા?
ઠા જીતું નથી, ઠા જીતે નહીં
પુરુષને પ્રકૃતિની એપરીજ
નવચક્ષાંડ સરજે છે.

સરસ્વતીચંદ તરફ વળતાં આપણે જોઈએ

છીએ કે તેને જગયાત્રા ને સંસારકલ્યાણતા પહેલેથી જ ઉદ્ધાસ દતા. જીવનના દુઃખનર પ્રસંગોથી ઉદાસીન મદાનમા અદાલત જગાવે છે. પણ

ઉઠી ઝાળી રહી અધરી, ન તણ પણ બીજાનું:
જડયો પણ સ્ફોડમાં સાથી, જગાઓ મહે અદાલતે!

ઉન્નતગિરિશૃંગોમાં તે વિચરે છે. સનાતન લાગ આદરે છે. ચંદ્રગુપ્તની સ્વર્ગીય વિશ્રુતિમાં દૂષિત સંસારને પણ બુલી જવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાં રે તેને ઉણપ ઉણપ જણાય છે. મુન્દરગિરિથી દૂર દૂર ધારતા સાગરમા તેને જાણે જનતાનાં દુઃખોદધિના બહુકાર વાગે છે. અને તેને પણ જયન્તના જેમ ખ્યાલ થાય છે:

ખાણું નહીં જીતે ચાપ વિના
પખી છે એક પંખાણું અપંગ

તેનો આ ભેદ સુવિખ્યાત રવધનદસમાં ઉલ્લેખાય છે. ચન્દ્રકલ્પીની ડાયા બન્નેને એક એક પાંખ આપે છે, ને સંસાર તરવાનું કહે છે. આમાં એજ જોવાનું છે, કે બન્નેને એક એક પાંખ મળે છે, ને એક એક ને એકબીજા બે પાખે તેઓ ઉડી શકે છે; એકજ ઉડવા જાય તો પરી મળવ.

પણ તેનાં જે તણ નિરર્થક નથી. સરસ્વ-તીચંદને મુન્દરગિરિનાં દિવ્ય વાતાવરણે જ એ ઉચ્ચ આદર્શ મૂકે છે. અને વિનયપરણે તપનાં પરિણામે અને કુશ્યને પ્રભાદ સૂર્યોનાં દેવકલ્પની વેદી પર તપ તપવાથી આદર્શ કલ્પિત આત્માની નિર્મળતા મળી શકે છે. જમ્યા અને જયન્તનાં ‘વિનય’ પણ તપરૂપે છે. “જડયો પણ સ્ફોડમાં સાથી” એ તણ પછીજ. પાવિત્ર દહ ને પછી જ જગતને પવિત્ર કરી દેશાય.

આમ કવિ નહુનાંવાત અને સા. શી. ગોવર્ધનરામના આ વિરલ વિચારનાં મીઠા સા

અને મદસ્વ ઉદેસવા પ્રયત્ન કરી આપણે
વિરમશું.

કોઈ કદાચ કુસુમના લગ્નનો પ્રથમ
ઉત્પત્ત કરશે. પણ કુસુમનાં લગ્નના વિચારને
“જ્યા અને જયન્ત” સાથે સંબંધ ન હોવાથી
નિરર્થક લંબાણ ઉચિત ધાર્યું નથી. કુસુમનાં
લગ્નનો ઉદ્દેશ નિરાશાજ છે. ચન્દ્રલાલ દહે છે
તેમ જમન કુસુમને સુદમ નદિ બોધ શકે;

જગન આંધળું છે. અને વળી સ્ત્રી-સૃષ્ટિકારી
કરવા ધારેલાં લોકદેવતાણુમાં અવિવાહિત
સરસ્વતીચંદ્ર નિષ્ફળ થાય. કુંવારું જગનની
સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અકારું થઈ પડે છે. એ પણ ખરું
કે કુસુમને સરસ્વતીચંદ્રનાં “લખ હૃદયમાં હવે
અલખ જગાવવાનો અધિકાર” નથી. સરસ્વતી-
ચંદ્ર રૂપી કૃષ્ણની મોરલી કુસુમ થાય ત્યારેજ
જગન એ અલખનાં લખ પાન કરી શકે.

કોન્તમાલા
પદ્ય

શા. શા. અરહેશર કરામણ ખખરદાર:

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિવ્ય)

સ્વામીના સેવક વહાલા, ઓ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તે પી પાયા મરણાન્ત;
તુજ આત્મ-આર્થ નિરાળા ક્યાં શોધ્યા આખર, યાન્ત-
છાડી જગપંથ નમાલા ક્યાં જઈ પામ્યો એકાન્ત ? ૧

વહાલા, તુજ હૃદયસિતારે જ્યાં છોડ્યા પૂર્વાલાપ,
મૃદુ જરતી અમૃતધારે પણ બૂઝ્યા સૌ જગતાપ;
તુજ અંશુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
ક્યાં જઈ શોધુ જગઆરે તુજ અદ્ભુત ગાનપ્રતાપ ? ૨

ઓ જંધુ, ગયો તું ખાલી કુન્નરતણું કરવા ફર;
લાગ્યાં શું અમ ઉર ખાલી એગમ દેખે ચક્રવર્ત ?
મંભારી સ્વર્ગે વહાલી અહિં પાળ્યાં આશમવૃત ?
ત્યાં આત્મો ગાવા મહાલી શું ગાન પરમ રસપૂર ? ૩

તુજ દેવાની બલિહારી અહિં જોઈ અમે કંઈ જોર,
તુજ રનેહવસંતે ભારી લચ્ચતા મૃદુતાભર મ્હોર;
કંઈ કંઈ ધારી અણુધારી તુજ દેખે તપી જગોર !
ન્યારી, વહાલા, રે ન્યારી તુજ કુસુમ સગી જરોર ! ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કીરતી બવસાગરને તોફાન,
ખેળા દસ્તી ને નીરતી તું રોજ રહ્યો હેરાન;
તુજ નજર કદી નવ ખિસતી જ્યાં અગતું ફર નિરાન,
તુજ સાર સદ્ગુણ ચંદ્ર દિસતી સ્વામીકર દષ સુકાન. ૫

શું 'નયી કચ્છર કુખીનો' ? શું 'કર્તાની કૃતિ ફર' ?
અવનવા નો અગમીનો તું, જંધુ, રમ્યો કરમ પુર ?

૪૪

બહેન કીર્તિકા દિવાનજી:

સ્મરણી

(ગિજરણી)

પિતા ને માતાના મુખ સુખ બધાં આંકે મહીને,
વસંતી સ્નેહે તે દલિય મુગને ના વિસરણી;
ફરી ઇચ્છા થાંતી મુજ હૃદયમા ખાસ બનવા,
મહને વ્હાલાં લાગે સ્મરણી ગતકાલીન મધુરાં. ૧

સખી બહેનો વ્હાલી રમત ગમતે સાથી સરવે,
વળી ભાંડુ બંધુ, રતિવિનિમયે સંગ દેહયા;
થયા છૂટા તો યે દાણુ હૃદયમાથી ન ખસતા,
મહને વ્હાલા લાગે સ્મરણી ગતકાલીન મધુરાં. ૨

મટી ના ખાત્યા ને શ્વશુર ગૃહમાં નૈ વસો, ત્યાં
ખગ્યા અંઝાવાતો, દલિય હૃદયમાં ચિહ્ન દોસતા,
હરોટીના ધા એ પણ મૂલ ભાવે તરી રહ્યા,
મહને વ્હાલા લાગે સ્મરણી ગતકાલીન મધુરાં. ૩

આને પેરે પેરે મુજ છંવનમાં ચેનન બધું,
અહા જેના સ્પર્શ સુખમય બધું છવન થયુ,
મીઠી તે કુવાના વિસરી શકું શુ વ્હાણુ ફેડ્યા,
મહને વ્હાલા લાગે સ્મરણી ગતકાલીન મધુરાં. ૪

૪૫

૨૧. ૨૧. કૃષ્ણમસાદ જિવિન્નશંકર વેદઃ

કવિનું સમાધું

(૫૬)

સમણું ફરતું ફર રહે એ !
સમણા વાંસે દિવાને બન્યો હું, એક લેહ ચકચૂર-

સમણું ફરતું ફર રહે એ !

મુવપદ.

આશા અંતરમાં ઉભરાતી,

બાવરસે છુદ્ધિ છલકાતી,

શબ્દમાળ કંઠે યુગ્મ્યાતી,

તો ય ન આવે કૂર !

સમણું.

રસપુષ્પોની સેજ ગિઝવું,

ઉરદિટોળે પ્રાણ્ય યુલ્લાવું,

આમંત્રણ ફરિ ફરિ દમ્બ આવું,

તોય કરે છે-અસહ !

સમણું.

ના'વે તો ય ન હુપ્તે થાયે,

દગ્ગરીએ ફરિ ફરિ ઝંખાયે,

કદિ કદિ તો પગથી સંભળાયે,

ગળે આ આરે-જર !

સમણું.

આશનિરાશથી હૃદય ઝેરાયે,

મનં વ્યાકુલતામાં અકળાયે,

નનદન શ્રીકુંઠે લગિર પળાયે,

તો સમણાનાં-પૂર !

સમણું.

૪૬

રા. રા કેશવ હ રોકે:

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[રાત્રપક્ષિમાંની રાતે મનોવર દાડે શિવાલયમાં દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સંતાવર પાળે ત્રણ પારો પારો હોવાં આડ-આંભો, ફેરો, પીપળો-આવી રહ્યાં છે, ત્યાં જરા ઘોભે છે અને દાન્ય-માનું સંભાળણ થાય છે અંગારોડી “અંગારવડપ” હેઠળ તેનું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌડી સંતાન-વાંચુ છે, એનું રૂપક ફેરોડાં ગાનું, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી.]

(વર્તમાનવક)

બ્રહ્મર્ષિના હર સમુ અતિ રવચ્છ રહું,
દીમે શિવાલય કને સરે શાન્ત ઉકું;
નિરખ બ્યોમ શરદેન્દુ થપી મુકાષે,
એકાન્ત ભોમપટ મન્દર્નોમા ન્દવાયે.
ત્યા આત્ર ને કરોર, પીપળ નામનંતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શીત છંપ દેતી;
તે કુંજમાં મુવનીઓ ત્રણ ત્રિપુટી કી,
ધીમા સમીરસમ ફેલે નિજ આપવીની.

પુષ્પાવતી

(૫૬)

“ જો ! સખી ! જો ! જળ સરવરિયાના,
“ મન્દર્ની સદ કલોલ કરે !
“ જીવન જીવનમા અમૃત સિન્ધી,
“ ગગધર મસ-તરબોળ કરે !
“ કુન્દરતખોળે અગીયર્ષિણી,
“ વિષ્ણુ ગધું અંગેણ કરે !
“ મુશ્મિણી સમ વિલાયકું કમ-
મુખકું ? અન્તર ખોલ અરે.”
ઇચ્છાગૌડી
“ કેમ કહું ? નથી વાચા હરને,
દિવદુખ વ્યર્થ મુખે કથનું
“ કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
“ ખૂર્જી ગાણવા શીદ મથનું ?
“ વસન્ત દાવે, વનવન ખીસે,
“ ઉતરે લીલા રળ ફૂલડા-
“ આત્રમંજરી રસ પી કોમલ,
“ ગીત મુજાવે અણમુલ્ય

“ દત્તભાગી શિર કરીર ઝૂકે,
 “ પત્ર, ફૂલ કળ નદિ રશું !
 “ એમ થાય છે-હું ય તમજી ભવ,
 “ કરીરશી જઈ અને રવસું !
 “ નવપરિણીત હું પ્રમદા ત્હેણે,
 “ દત્તભાગી સન્તાન હીણી !
 “ ઝૂનો ભવ મોઝું, જ્યમ રાતે-
 “ સોરની સરવર કમલિની. ”

પુષ્પાવળી

(વસંતતિલક)

“ આ મોચતી કમલિની સમ, પુત્ર-ઠોડે,
 “ શાને દનાશ થઈ જન્મ ત્રયા વળોડે ?
 “ અગ્નિ અગમ્ય, તદપિ સદુ દાણમાં છે,
 “ ઉતાવળે ફળ દયાં સુ અનુભવ્યાં છે ?
 “ અદ્વાતણી અમરવેલ ગાં વેલડીને-
 “ સંસુકા શક્તિ સિંચી દેવગણે ધરી છે;
 “ તે વેણીનાં ત્રણ-તપોળગની પ્રભામાં,
 “ અપિ, મહન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા.
 “ ને ફેડે સખી ! અજનમાં જ રું સુખ દીકું ?
 “ રું પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર ન સૌ લીલું ?
 “ દોહા દુઝેર મહુ કુળ ઉભળનારા !
 “ છે દુઝી જ નવલા નબ-તેજ તારા.

(૫૬)

“ સરવર જળ પર તરવું નાવ તે
 “ નારે કે ખરાડે જો !
 “ શાકિનિરનેા અનગ તેજ દે
 “ કે નિકંદન ફેડે જો !
 “ પૂનમ કે ચંદ્રાવ મહિનદર-
 “ કુસુમ, માર્ગો ઉગારે જો !
 “ પેટ પડે પત્થર કે દીરા,
 “ ફળવા દિશ્મન આડે જો !

(વસંતતિલક)

“ કોડે નિદ્રાગ ગગને ઝિના પ્રભાતે,
 “ તું યે સ્વનંત મૂંઝણી મિત્ર સ્વાર્મી માણે.
 “ જન્મજન્મ મનની, બર મોઢ માયા,
 “ તું તેજ, પુત્રવર્તા રું સખી ! આગ હાવા !

સૂત્રી અનુભવ કંદુ, ગત ગિદ્યાથી,
ધીમી ધોમી ધકકતી જગો ચોખી છાતી,
નિશ્ચય દીર્ઘ ધગતી સખી મૌન મેવે;
ગંગા વદે વિભવ ગંગાથી, મન્દ વેણે -
ગંગાગૌરી

(૫૬)

“ અવતારે નૌભાગ્યવતી હું,
“ કમ્બે ચાલ વેધવ્ય દશા !
“ સગવડ પગના કમલ સમોપડ
“ ગાળ્યા નવ ભવભોગ દશા !
“ કમલ ગાપડુ મરવરવાગી,
“ સૂર્યે જળ સોમ્યા સજની !
“ અધુકા દિગો, રવિ પોપણુ દે,
“ દટિ દવે ત્યા, દિન-જની
“ દત્તાત્રેય દેહ, દદોય દગ્ધ તો,
“ આશભરી સોહામણુ તુ;
“ કળા અકાળે કરમાયલી હું-
“ દમ, મનિમ નેમણુ ધું.
“ જોલું, રાવે જીવન જીવણુ,
જલુ આપ્યા ત્યમ, એકાકી,
“ મને જીવ મોઝ સંભારે,
પાપ તમ્હે સુ નહુ બાકી ? ”

(૫૭વર્તિત-)

કંદુ, સમુદ્રજવન-ઉરે ભગવાવિ આશા !
પુષ્પાવતી સુત જના-નિતરે નિરાશા !
“ ગંગાગૌરી ” સખી હૃષ્ણુ ધરે નિસાસા !
દે કે વિચિત્ર વિધિ શા મનુભાટ પાખા ?

(૬૫વર્તિત)

“ ધન્યામળે છે જીવણુ ય કંદુ,
“ ખપે પ્રાર્થે કલ તે વિશિષ્ટ,
“ ગંગાવરણે ચલુ વિશ્વમગા,
“ આજન્મ વિધિએ એ ગંગા : ગ્યા ”

(૫૮વર્તિત)

મન્દેશવાદ સમીજણુ મૂઠં રીતે-
બેગી સખી-ત્રિપુટીને નિજ મન કૂકે
ને ચાલ પ્રકુપ કલશી તણુ યુવતી ત્યા,
શાન્તિ તિરે ગંગાનીએ પણ નેન મિત્યા.

૪૭

૨૧. ૨૧. કૌશિકનામ વિધનહૃદયમ મહેતા

સવૈયા

૧—સતીરત્ન સાવિત્રી

શ્વશુરજનકકુલનું અણુમોહું પરેણું ઝગઝગતું અતિનુંદર,
 વિનીત, વીરસંધી ભરપૂર પવિત્ર ભબકથી પ્રેક્ષકમહદર,
 ધર્મવચનના પ્રચંડ પાશથી પાશધારીને કમાવનાકં,
 પતિદૈવત તે દૈવન યાવત્ ચંદ્રદિવાકર લક્ષ્ય અમાકં.
 (પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી. પાશધારી=યમકૃત.)

૨—કૃપચંસેવક શીકુંબુ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની શ્રુતિ માથે પુરુષોમા પદ જેનું ઉત્તમ,
 અણુથી આત્મ, મોટા મોટાથી, યશ સર્વજનજેનો અનુપમ,
 જેનું ચરણામૃત શ્રુતિભંગન લાગીરથી ભક્તિથી માગે,
 અહો ખખાખ્યા વિગ્રચરણુ તે ઈશવરે પાંડવકૃત માગે !

૩—કુંબુ ચરોહા

સતન પરિશ્રમથી પગમેલો શીતલ વળતા શરીર આપે
 -'આ ન હિ. આ ન હિ'-એમ કહી ઉપનિષદોને વર્ણવના યાકે,
 તે પદ્મજા રત્ન ધવડાવતી વળિધમકાવતી, તેડાં દરિયી
 બાધનો દોરથી, ધન્ય ચરોહા તે મહાકે સમ્પત્તિ નવિથી.

૪-ચા૧ { ૬૨
 ૫૨
 ૭૨
 ૮૨

ચા ૬૨ી ૬૨ ૬૨: ચાદની સરખી મેજ ઉપર ને કાલિ થર છે,
 ચા ૬૨ી ૫૨ ૬૨: ઉત્તર દક્ષિણ પૂરુષ પશ્ચિમ પથ પસરે છે;
 ચા ૬૨ી ૭૨ ૬૨: મહીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય ૬૨ે છે;
 ચા ૬૨ી ૮૨ ૬૨: ૬૨ જોડીને ધણીનું ચાંપું કામ ૬૨ે છે.
 (૬૨ી=સખીને. ૬૨=સખ.)

૪૮

૨૧. ૨૧. જોડુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુકા:

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમાં વ્હાલો સોરઠ

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ

સર્વ રીતે રદિયાળો સોરઠ

કૃષ્ણગીતે મનવાલો સોરઠ

ગોરસરસથી રસબર સોરઠ

રીંગડિયુંથી ચુંદર સોરઠ

સરિનાતીને મનહર સોરઠ

આમ્યશ્યવને શુષ્કર સોરઠ

પત્થર પત્થર બોલે સોરઠ

શર હતિદાસે ડોલે સોરઠ

માનવ મહતી બોલે સોરઠ

વીર અગ્નિ તોલે સોરઠ

પંખીતણા કંઠોલે સોરઠ

વૃત્તે મધૂરી ઠોલે સોરઠ

ગમેશ્વર રમ બોલે સોરઠ

ચાની નિજ દિવ બોલે સોરઠ

ફદા નિત લયકારે સોરઠ

રાસ રમે દલકારે સોરઠ

નયન નયન પલકારે સોરઠ

પ્રીતિશુભ મલકારે સોરઠ

શરવીસ્તા જમનાને સોરઠ

લાવ્યગીતારસ રાગે સોરઠ

પ્રાચીનતા પૂર આગે સોરઠ

સંસ્કારિતા ગાગે સોરઠ

સતીત્વતેજે રાગે સોરઠ

કંદરત નિર્લાદન નાગે સોરઠ

સ્વાગત રોહી સાગે સોરઠ

હેન હયાના ચાગે સોરઠ

દેશદેશમાં વ્હાલો સોરઠ

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ

સર્વ રીતે રદિયાળો સોરઠ

કૃષ્ણગીતે મનવાલો સોરઠ

૬૮

૨૫. ગોવર્ધનરામ આધવરામ ત્રિપાઠી.

૨

સ્નેહમુદ્રાનું અપર્ણ

[કાન્તમાલા માટે મો-લનાર તા. ૧ ૨મણીયરામ ગો ત્રિપાઠી]

(મરૈયા)

જે ઉર સ્નેહયજ્ઞી ચિકટાયું, બોલ્યુ જ જે હુ શુદ્ધ સ્ત્રીમા,
 જે ઉત્તુ મડું હસું જગ જોઈ ચક્રું ન, ન જોયુ જનોમા,
 ગાઈ મળું થઈ વાસ મુખે, વિજને મુખ્યુ તે મની જ છતામા,
 વદ્યુ મુખ્યુ હરી એઠ મુવાડી દીધો જવને લયજ્ઞતિધરામા, ૧
 મુખમા દુખમા ઉરમેદ વિમેદી મળુ લપટાઈ ધરી પર-મેડે,
 દૃષ્ટિમીમા સ્ત્રી મિત્રમથી અનુ- કષ્ટું કષ્ટન કષ્ટન જોડે,
 અભિયાપ વિવાસ ધર્મા કંઈ મિત્ર- ઉરે ધરી ખત નચારી ધગવ્યા,
 તે ઉરને જ મગરવતી-જવ ચરે મુજ આ રમતો મ્મી રહના. ૨
 દાટ કરે ન કરે જગ અન્ય નહીં મુજ પ્રથ પ્રિછે પ્રીત તેની,
 તાગી પડાવી શુણ્ણ બહુ વાદ. ન શ્વતિ લપાટ લખી મુજ એવી
 સ્નેહ તણા શુભ મામનું ગાન રહુ જી-આગમ વૈદિક હુ તો,
 શ્રદ્ધમુખેથી અર્થા રતિ-જન્મ જડુ શુણ્ણ તે મડ, આત્રિય, તું કે. ૩
 તે જુજ જગતણે હુ જેમી મ્મી મ્મી મિત્ર પ્રમેદપ્રમા, એ
 જીરશીને મુજ જીગી શ્વતિ શુ એ હિત ધારી મ્મી કવિનાને.
 એ કવિના મોગાય ઉરે જુજ ચદનનન મની રીત મુગધી
 માજ બની લપટાઈ કુમુંમની એ અભિયાપ ધરી ધરી અર્પા. ૪
 એ કવિના જુજ જીગી વાન રંછ જુજ આગમ જીર્ણ ઉબી કહે,
 નિજ જુજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખડા હરી મોહની ત્હારી થઈ થકને રૂઢે
 એમ સ્વયમ-થી વરીને જુજ જગ વમે મુજ એ દુહિતા,
 એ અભિયાપ ધરી હુ જહાં હરી-રૂઢે રાણુ તણે વસવા. ૫

• સ્નેહમુદ્રાને આશ્રમે ત્રિપાઠીજી છે, તે મેપાગી જામી છે તે રૂપમા પ્રગટ કરવાનો નિમિષ
 થયો તે વખતે લખી તે ખેલા સ્નેહ અને રતિના ગુણ જુદા સ્વરૂપા કવચમા મારેની માલ
 રચના રચના, એ બધા મમ્મકનોને માટે અર્પણ પદ્ય એકથી વધારે અમુક જુદે જુદે વખતે
 લખવા દના, એમાને એક કાગળ અર્પે છે તે; થયુ હરી-૧૮૮૨મા જાએ.

૫૦

રા રા ચ દ્રકાંત મગજીજી ઓઝા

રસમાળી કવિઓને

(દગ્ગીત)

જગવ દિની વાગદીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
 ગસિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છે જીવનભંગના આશકો,
 હૃદય અમેને ભાસતી, ગાળીય ત્યા અવલોકતા,
 કહુતા વિષે ચે મિષ્ટતા પીયૂષપૂર્ણ પરિપાવના
 મંસારની સર્વે દિશાનુ સુદૃઢ અવલોકન કરો,
 ને તત્ત્વસંગ્રહ સત્ત્વના બદાર્થ, ભાવે વાપરો,
 મૃદુ મનપતા સગ્ગરભા, બાજે બગીચે મહેમતા,
 બારીક આત્મદૃષ્ટિથી પ્રજુના પુનેતી ચેખતા
 ઔદાર્યથી હૃદયકાષ ઉર, રમેદાર, સેવાગર છે,
 ઝગઝગિત આમરના અભયમ નેત્રનમણી વર છે
 નિત્યે નિખાવસ, કમલકોમલ, અમલ, એક પ્રકૃત છે,
 પ્રોત્સાહનર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમા મદ્યગૂન છે.
 રાહત જેરો વાત્સલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
 તારા રહેો છે સર્વને મુવરી મગજો અર્પવા,
 મુગતાઝનંત બળવતા જ્યા આપ અનુપમ બસરી,
 વિસરાય કલહકલ્યાનત પ્વાનત, રહે છે સાત અરમરી
 જ જીર જગજ જળની ના આપને રૂપરશી રાકે,
 કમનીય ના યજનકે ઝો અધાર ત્યા કથાથી ટકે ?
 ખુદમસ્તિના રસતાનમા મુગ્ધતાન આડે જામ છે,
 પ્રાથિવીપથિક સહુ રસિકના અંગત તથા આરામ છે.
 દોરો જગતના તત્ત્વે ત્યમ સદા એ દોગમ છે,
 ઉપેક્ષના આદર્શ ને જનતા-જિગરને પ્રાણ છે
 આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ ને ઉતારો કાનમા,
 એ ઉદ્ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમા.
 અતરઅમીથી ઉમળકા ને આપ આલેખો ભવે,
 ગમધૂટકા, જન, ડામના પીના ન વૃમિ અનુભવે
 પીલ ય વધુ જ્યમ રોવડી આપે અભીટ મીઠાશને,
 સંમર્ગ ચોગ્ય થના વધુ મગીત રમ્ય સુનામને
 અમ્મ સાયરો ' નુરે જુના ' ખદ્મને પાતાર છે,
 સૌંદર્ય, શૌન સૌજન્ય ને શ્રદ્ધાના આધાર છે
 છે ઓઝિયા, અદિયા ઇલાહી કમના ઉત્પાદ છે,
 આખાદ રહેો મગ્ધો ! અમારા જીવિતના રસરવા છે.

૫૧

૨૧. ૨૧. ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી.

ચંદાને

(હરિ, ૧)

અમિત સકે બંધુબહેનોને પ્રસન્ન કરી, સખી
સુખદ છુજ રસમીની રેવે પ્રસન્ન વિરાજતી;
અધિક દિવસે આજે તત્રી જરા અણુથી રહે,
સદય છુજ વાતસયે હૈયું નવોદય કે લહે. ૧

હૃદયતર્ણો બેચેની સુસ્તી સુદર સરી જતી,
ઘટ ઘટ પ્રવેશતી ચાતી સુમંગલ લાગતી,
જગતજડતા જૂલ, મ્હાલુ સજીવ પ્રકાશમા,
નવલ ઉજમે ડોલું, —મદ્દા મ્હને છુજ વ્હાલમા. ૨

છુજ સમ, મળી, ક્યારે વિશ્વે પ્રમોખ્યદ તીવડું,
અતુલમૃદુલો ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ નુ રેલવું ?
નવ—નવતમાઃ સત્યો અર્પી કરું મનરંજન,
હૃષિન બગિની ને વીરેના વગી ઉરસાવન ? ૩

છુજ ધવવતામા નુ હેયુ પડે પડે ધોઈ છુ,
પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવું છુ,
છુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રમત્તમીરતા,
સુખદુખ વિશે નુ મે તેવો સમસ્ય બનુ દેહ ? ૪

મુજ હૃદયની ઉડી ઇચ્છા—પવિત્ર રડુ સં,
અજ્ઞ પ્રભુપમા, ને વાણીમા બને છુજ નુ સુવા,
દંતમ રડુ કર્તવ્યોને પ્રત્યુક્તિને વશ,
પરજનહિતે વાણે હૈયુ સદૈવ સમુદયત ? ૫

(અનુક્રમ)

પ્રેરણા આપજો ઓર કૌમુદી સમ બિનળી,
માત મીઠી વહે સંધિ, જીવની પણ દૂમળી. ૬

૫૨

૨૧. ૨૧. સુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત:

આમંત્રણ

(૨૪)

રંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
 એ...આપણે જોડાવશું મોજે વધી: રંગ૦
 વાંટી ચુંટી ખીણું ને ઉઠેશં કોતરું,
 ખજખજડા ટુંગરા ને ચોવાડાં ખેતરું,
 એ...તેના ફૂલશું આનંદે ધરી: રંગ૦
 છીજલાં નાળાં દડે ખજખજતાં,
 પંખી ચડે મેલે આભ કલ્પેલતાં,
 આહિર ને જોધણુ જાપ દાડ્યાં ડોલતાં,
 એ...નાજાશું ખડકોની પારે ચડી: રંગ૦
 બાણુકી માલકીનાં ઘેરાનાં ટોળાં,
 ઉતારી જન તેના વણુશું ખટોળાં,
 એ...નાજીકડી મોજડી મખમલ મટી: રંગ૦
 તળુના કમરબંધ, તૂલુમણિમાળા,
 ધાટીલાં અંગે મોહે શાં રૂપાળાં,
 એ...ગ્રોશું પ્રવાળ ને ચણોકડી: રંગ૦
 મુખિયાં આદિરડાં નાચડાં પાડશે,
 ઘૂમરીએ ગાયે ને ઘેરાં વગાડશે,
 એ...રીઝે જો ઇંદરના ધરની પરી: રંગ૦
 ગીદી મળક મહીં વાહુંની ટાપશી,
 બડકું શિરાવશું ને ખાશું કદી લાપશી,
 એ...ચોન્ની શી ખીચડી ને દહિની કઠી: રંગ૦
 ડુલોની સેજમહીં ડુલોના ચોટણાં
 ડુલોના પંખા ને ડુલોનાં ઝોટણાં,
 એ...મુંઘવાને જોતેરી ડુલની છડી: રંગ૦

૫૩

૨૧. ૧૧ ઊંઘાલાલ નરભોષામ ભટ્ટ:

શરદ્ફુલન:

(વસંતતિલક)

આ કાસ^૧ નિર્મલ તણા શુભ વસ્ત્ર ધારી,
 આ ચક્રવાક^૨ ખનિ નૂપુરને સમારી,
 ધાન્યો નવાં દધ દધ અતિસાદ^૩ નારી
 ને ને ઋતુ શરદ માતરિયે પધારી.
 વૈદોની કાચળોંધી બચકો જરીને,
 રોગીનો કાચનથો રોમલતા કરીને,
 મંદાગ્રએ પ્રમિત ભોજનને કરીને.
 આવી ઋતુ શરદ માતરિયે કરીને.
 મંદાગ્રિથી ઉદર, વાયુવડે શરીર,
 ખાસીયો કંકે, ગરમીયકો તમ સિંગ,
 રચિવિના મુખ, વિના બમ પાય,—માત્ર
 ગોબે રડાં શરદમા ચમલોક પાત્ર !
 સૂતાં પલંગ, બહુ માણસ સેવવાને,
 રોડ રમણમણ શક બચાવવાને,
 પૂજાય વાર બહુ 'ભોજન શું બનાવે !'
 —રાગદિનું મુખ શરદ સફળે બતાવે !
 પીવા દિગતબલ મુંદર રોમ જેવું,
 ખાવા કિવનૈન સરખુ શુભ શુભ લેવું,
 ઉંઘકાર શબ્દ મુખમાથકો માત્ર ફેલેવો,
 —આતો નથી શરદનો કુણ લાભ લેવો
 ખાવાનો તો જરૂર જમ જરૂર જેથી,
 જાવાનું જાય મર્યાં કે ઘર આંગણેથી,
 સૂતાનું થાય મુખથી કરવું ન દામ,
 —પૂરે નવી શરદ મુંદર કોનો હામ !

ટિપ્પણ:

૧ કાસ કાસરો અને સજા ખાસી, જે ચ અર્થ.

૨ ચક્રવાક પીપી અને ચક્રર ચક્રર વળાની, જે ચ અર્થ.

૩ અતિસાદ દોન અને અતિ સાગી, જે ચ અર્થ.

૫૪

૨૧. ૨૧. જન્મશકે—લલિત:

રસધિ કાંતનાં સદર્શન

શરણે જ મને ત્હે લીધો ને અનુગ્રહ કે કૃપા:
 ઘુજ પ્રણયના રશ્મિ જેવાં મને મુહરો મળ્યા!
 ઝુજ હિંમતના તારાયોગે ઝીલાવી રહ્યા ત્વરા—
 પ્રપલ હરવા જો! અર્થિયાં એ સખિ! કવિ કાંત આ:

હૃદયી કુમતા લાડીલીના કલાપીની કુંજમાં—
 સૂરમયૂરના ચેખ્યાં પેલાં રસત સમાજમાં—
 હરણ મધુશં કાલ્યે જેની મુહામ રસાર્કતા—
 સ્વપ્તીય પ્રણયે કાંતા પૂજે જુઓ! સખિ! કાંત આ:

નિરખી તમને 'હિંમિલા' માં 'સીતાવનવાસ' માં—
 'જીવનગલ'ની ગીતા ગાઇ મદૈવ મુદાયિયાં!
 લલિત કવિતા મદારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
 મુહમયિએ કલ્યાણેઝા ઝીલો સખિ! કાંતની!

લહરીમય કે, કહે શુંજે! દરે વદતે ઝૂલે!
 મનમર ન શું માધુરીએ બધું જમતે ફૂલે!
 નહિ જરી શકે જ્યાં ત્યાં જેની સખિ! સુકુમારતા—
 દીવ અધીન એ અશ્રુબીના રસધિ જ કાંત આ!

૧૯૭૮ વૈશાખ

જૂનાગઢના જન્મશકે

—૨૦૨૨—

૫૫

૨૬. ૧૧. જયન્તીલાલ અમુભાઈ બટ્ટ:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાંબા કાવ્યમાંથી પ્રથમ ખંડ, શ્લોક ૧૬)

(અનુક્રમ)

લોકના રામને આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનંદ સર્વત્ર, સીતાને ત્યાં વિશેષ છે.
હર્ષના સૌ પ્રમંગે એ દેવની કરુણા જ છે:-
માનતાં વર્તતાં સીતા, સીતાની મહાલિ એ.

(ઉદવચ)

હર્ષસ્ય પેાં પ્રભુમંદિરે તે,
ધ્યાનસ્ય ત્યાં એ ધડિમાં પછી તે;
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ ચાનાં
આનંદ. આનંદ રમી રહેો ત્યાં.

(અનુક્રમ)

સીતાના મહેલમાં આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વનાં હૈયાં હર્ષનાં અવતાર છે.

(શિખરિણી)

એ છે ઉજામે પરિજન બધાં સ્વસ્તિક આ,
શુભે છે કે બીજા મુરબિ, કુલની મેઠ રચના;
દરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણતણી,
દિસે છે જ્યાં ત્યાં સૌ મમય અચની કાર્ષસરણી.

(અનુક્રમ)

ન જાણે જનપ્રીનાથ પ્રભાતે શું થવાનું છે,
ક્યાંથી તો જનપ્રી જાણે ધરીમા શું થવાનું છે.

(માટુંલચિમીરિત)

સીતાના શુભ મહેલમાં દર થઇ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કંઈ ન બોલતા નયનને નીચાં નમાવી ઉભા;
છૂપે સ્વેદ બધે, વિવર્ણ જનના મોહુ ય જંખુ પડખુ,
અંતઃગોક વિરોધવા બહુ મર્યા કિંતુ ન ચાલી શમ્યું.

(અનુક્રમ)

સીતાને કેમ કેવાને, બીજને, પ્રેમરૂપને,
દેન એ દારણે ખિજ મુદા શ્રીરામની બને.

(સાર્વલિપિટિત)

જોતાં વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યાં ક્ષોભ અચામ અંતર્વિશે સ્નેહાર્તની સ્નેહિની;

(અનુકટપ)

“ શું છે નાથ? પ્રભો શું છે? શો છે આ ખેદ આપને?”

શોકમંતપ પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે.

(ઉપનતિ)

“ મુદ્દર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર પુણે શુભ ચંદ્રમા છે,
આનંદ આનંદ બધું રહે છે,
ત્યાં શોક આવો પ્રભુ શું થયે છે!
નથી ધંરણું કુપમ છત્ર માથે?
ન નાખતું ચામરે કોઇ આજે?
બંદીજનો ક્યાં સઘળા જાયા છે?
કોઇ નથી સેવક કેમ સોયે?
પાળા પગે અન્ન મુઘી પધાર્યા?
હાથી અને માવત કેમ નાંખ્યા?
જોડલ અચ્ચાર મહાથ જને
ન તે તદ્દમારો રથ કેમ આજે?
દહીં અને માલિકમુક્ત નીરે
તીર્થસ્થભોના દળશો ભરીને
ખોલાવના બાહ્ય ક્રેમ આજ
નથી તદ્દમેને મહાશાંતિ કાજ?”

(માલિની)

વચન વિનય વાળાં ઉચ્ચર્યા આટલાં જ્યાં
દડ દડ દડ ચાલી અશ્રુની ઉધ્યુ ધારા,
હદય મહીં છું ટાપો શ્વાસ ઝાઝો સીંતાને,
શું નવ પછી ખોલી ત્યાં શક્યાં રામને એ.

(અનુકટપ)

કરીને એકહું ચૈર્ય રામાવી શોકવદ્દિનને,
ધર્મચોગી મહા રામ સીતાને દળવે કહે.

૫૭

જેન નયોરેના શુકલ

મીઠી યાદ

(ખટ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહને કે

મધુરી સંધ્યાએ

કદા પીયૂષાશુ-કિરણ ચિત્તને સ્નાન કરતા,

કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિક રસકુંજે વિહરતા

(વસંતતિવક્ર)

સૌદર્શસ્નેહમય રમ્ય નિર્મળ જોતા,

માણ્યુ મધુર સહજવન યોગવેળા

તેવું ન શુ, પ્રિય ' ફરી કદિ માણવાનું ?

સ્વચ્છંદ શું કુદરતે નવ ખેલવાનું ?

કદા રાત્રીઝરે

કદા ઊપકાલે

કદા એકાંતે કે કદિક પ્રિય મિત્રો સહ, સખે '

દીધાલીધા રેકરો હૃદયરસ, ભીન્ન્યા દિલ, સખે '

ભૂલ્યા કદિક નિયમો, તપ, બાન ભૂલ્યા,

ક્યારેક સંગીતએ જગ-ગાત-ભૂલ્યા

ક્યારેક કાવ્યસારિતે કુખિયા તણાયા,

એવું શુ એવું પ્રિય ' ના ફરી માણવાનું ?

કદા હર્ષોચ્છાહે

કદા આનન્દોલે

શુભી સામાસામા નયનજલ તાપો સમરતા

અહા, માણ્યુ કેવુ સહજવન એ ધન્ય જગમા ?

એવા સુખ-ન્ય હેતુને, પ્રિય ' યોગવેળા

આનન્દ એવ પર આન દતા વહ તા '

-એ જોગસાન, પ્રિય રે ' કમલ વીસરાયે ?

ના શુ મીઠી સમય એ શરિ વાર આવે ?

૫૮

૨૧. ૨૧ કાલાભાઈ ખીતાંખરદાસ દેશસરી:

ના શક્યો

(હરિજીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માઠી ન્યાળી ના શક્યો,
 તારી પુઠે બમતું ધવાઇ હૃદય ખાળી ના શક્યો;
 તારો હજુજ બંદો ખની દિનરાત ગદી 'હ ના શક્યો,
 ઉભરા કૈશોડો હેતના દિવ ખોલીને કદી ના શક્યો.
 તારી અનોખી મસ્તી, ઓ અમેસડી, સહી ના શક્યો,
 મનહરણી મારી ફાંકડી શુભ ગાઇ તારા ના શક્યો;
 મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હું ગિરવી ના શક્યો,
 તુજ નાજને ઊાપના જરી તક હું મેળવી ના શક્યો.
 તરછેડીને મધુરી, જતી અટકાવી હું તો ના શક્યો,
 આનંદ તારા વગર મુજ દિલને ટકાવી ના શક્યો,
 અધિ નિગર, અધિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાખીના શક્યો,
 મનમા પડી ગઇ જે નિશા દુઃખકેરી ખાળી ના શક્યો.
 તારા મનોહર નેનને સરખાવી કેા હું ના શક્યો,
 એ નેનની મેને અને યથરાવિયો ખચી ના શક્યો,
 તારા પ્રણયના કેાપને કેમે નિવારી ના શક્યો,
 નિસીદન તારી યાદ ચાલી, વ્હાલિ, વારી ના શક્યો.
 તુજ ધ્યાનમાં શુભતાન જનીને બાન રાખી ના શક્યો,
 દુઃખદેવણું બુંદુ વિકટ તુજ માન ટાળી ના શક્યો,
 અન્યા બહુ નડી સ્વપ્નમાં, પણ વ્હેમ ટાળી ના શક્યો,
 તું હું જ મારી, ઓ અમેથી, રેક એ જીવી ના શક્યો.

૨૫ ત્રિભુવન પ્રેમશક્તિ કવિ:

સોરઠા

(કાન્તભાવા મઠિ મોહવનાર રા. રા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ બહેરા)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળા ^૧	જ	અવલમ્બન ભીડી ગયા,	
સંસારી મુખ સાજ		અમરલોક વહેતા થયા.	૮૧૧
સાવલમ્બન ગન્ય ^૨		એકાકી મુજ આતમા	
પ્રભુ પ્રેમના પુન્ય		મળેલ મર્થો માનતો.	૮૧૨
ઝેરી વિષમ જવાળ		મનુસોડે પગ મૂકતા	
માવ હરી કંગાલ		ચેતનને ગોપી જતી.	૮૧૩
નિર્જન ચેતનદીન		મનુજમં મુકી પડે	
એકાકી હિલ દીન		કુન્દરમા જાતું જરી.	૮૧૪
લાં તો અતિ આનંદ,		જૂતા સોજતીસમ, મ્હેને	
ભીડી અંગેઅંગ,		ચેતન પુન. જગાડતો.	૮૧૫
માનવ સુહૃદ મલી		સ્પર્શનથી છૂટો થતો,	
કુન્દર દીક્ષાજનની		વધુ વધુ તેમ વધાવતી.	૮૧૬
આતશના અંગાર		પદ ભરે ત્યા જન પાથરે,	
કુન્દર અપરંપાર		કુખે જાડે ચરચરી	૮૧૭
કુન્દર રચાને મ્યાન		વસંતકુલલ વેરની,	
જરીકે પદ ભરતા જ		તૂમીએ જાડે ફવી.	૮૧૮
પ્રથમ ધાવ મળી		રૂઝાણો નહોતો જરી,	
ત્યા તો છોડી તીર		કાળે બેઠા કાળજી.	૮૨૦
નિર્મળ રમ્ય મુવાસ		કુન્દરમા કેવિ કરે,	
ત્યા આ શામેન્દ્રવામ		મંદાય મુખકર છટના.	૮૨૩
મુયેગ વગડાવાસ,		હાનિ ઉત્સંગ લે,	
—રાધાવરનો રામ		—મુક્તનામુખ માણુતો.	૮૨૬
અંધાનિધાના ^૩ ભાવ		જામન ચાના જોમના,	
પાડે પગલા પાવ		પરમ પ્રેમના પંથમા.	૮૨૧
બીને નમને, પાત,		દૂરચકી દેખું જાણું	
કાલિય દરગેઝ આન્ત		પુનરપિ છો ને પીડતો.	૮૧૯
બેશુ અન્ન થાય		હુજીનના દેહરથી,	
—શી ગતે સ્વેચ્છા		રજનીપતિથી રાહને !	૮૨૫

શ્રવણે અસકા	શૂન્ય વચનપ્રહારની	વેદના,	
હેવાનોની	દૂલ દરદમ દિલમાં	સાલતી.	૮૨૭
માનવ કંટક	નત દૂર કરી આ	દેહથી	
લીધી	વગડાવાટ	ચેતનને સુખ આપવા.	૮૨૮
શ્રવણે મંગલ સૂર	કોઠિલા કલરવ કરે,		
બરી અમી ભરપૂર	દેહમાન બૂલાવતી.		૮૨૮
પંખી	પારાવાર રમતા યોગી	રસિકાં,	
દિલાવરી—	દિલદારી	સંભવ એવાં સાધુની !	૮૩૦
ધનન ધનન ધડિયાળ	ધમ ધમ વાગે ધૂધરા !		
આધરના	ઝલુદાર !	સનાર સુરોંધા છૂટના !	૮૩૧
નદી વિશ્વનાં વાદ્ય	અમરભોમનાં વાદ્ય એ,		
છે રે એ સૌ સદ	સ્વર્ગપંથની સુચના !		૮૩૨
ભોરલી મીઠી વાય,	ચૂંકે મીઠા તાન દે,		
હૃદયિસર અલપાલ	શુંગીધરનિ જરિ છૂટતાં.		૮૩૩
ને ને આકાશમાં	ઉન્નવલતા આભે તરે !		
દમકત વિદ્યુતમાળ	વિમાન એવું બીજરે !		૮૩૪
નંદનવન સમ બામ	ઉદભવન સમ ભવનમાં,		
અમરસમાં	અંગામ વચ્ચે વનિતા કે પદી !		૮૩૫

● ટિપ્પણ.

૧ કિરોર અવસ્થા. ૨ સાવ અવલંબન શૂન્ય ૩ બદલવિદ્યા. ૪ દુરયો વડે. ૫ આભાસે, આભાસ યાય. ૬ શુંગીધરનિ ગિરિના પવનને માટે કવિએ વાપર્યું શબ્દ છે. વગેરે, વગેરે.

ને ચોપડામાંથી આ સોરડા લીધા છે, તેમાં ૧૧૦૨ સોરડાની નકલ છે; વિધવાના મથાળાં, કે એક વિધવા પૂરો થાય અને બીજે આરંભાય તેટલું સ્થળ, કે એવું કશું જ નહીં; કવિએ એ બીજ વાર લેયા જ નથી; એટલે ઉપડા પસંદ કરતાં સંજ્ઞાદર્શક અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે, અને એ ઉપડા લીધા છે, તે દર્શાવવાને દરેક સોરડાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાંથી જ આંક મુદ્રા છે. એક બે ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે રાખ્, ભવિ, વગેરેનો પણ કિંચિત્ ફેરફાર કર્યો છે. ટિપ્પણમાં સ્થળના પ્રમાણે બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ કેટલુંક વાચનારે ભલે બેસાડી લેવાનું છે.

૬૦

૨૫. ચંબકલાલ ગણિશંકર વિરૂલલ:

છપ્પા^x

(કાન્તમાલા માટે ચોકવનાર તા. ના જીવનસામ રાંકરઅસાદ વૈદ્ય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાઈ ગણેથી ગવાય નાહી,
 લેખણે લખાય નાહી--કાલાવાલા કરવા !
 પ્રભુને જૂલવા નાહી કામ કરે શુભ કાઈ,
 પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું કરવા !
 પ્રભુતણા ઉપકાર ગર્યા તો ગણાય નાહી,
 પ્રભુચુષ્ક સુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
 કહે છે ચંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,
 વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પડે પ્રભુ તાર્ક એક વાર લીધું નામ,
 તેવા ખજુ ગયા તરી, એ તો વાત નમ્રી છે:
 અપવાસે ઉગમરે અનાયારો કર્યા પુણ્ય,
 તેવા પ્રભુ તાર્યાં તમે, ખાતરી એ પમ્રી છે:
 હું તો પ્રભુ તારાં થણાં થઈ થઈ નામ લઉં,
 એકાદું તો સમ્યુ દગે, એવી શંક વધી છે:
 કહે છે ચંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,
 વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું-યમ્રી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તણ દેવી
 સહન ન થાય કળિ—સુગ કેરા જનથી:
 ખાચડી ચડતી હોય એક દાણો દાખી જોતા
 ચડી કાચી જાણાય છે દુરત એ કણથી:
 તેવી રીતે લાડાતણો એક દાણો દાખી જોગે
 નારા તરફ જેવા તન મન ધનથી:
 કહે છે ચંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,
 તાવવાનું તજ, કહું વીનવી વચનથી.

કવિ શ્રી હયારામ:

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. નટવરલાલ ઇન્દ્રારામ સ્ક. દેસાઈ)

(૫૬)

- ધારી મનાવાને કારણે રે મોહને મનમાં વાત વિચારી;
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે સુંદર રૂપ સુંદરીનું ધારી. ૮૬.
- નવસમ વરસમાં; નવતમ જ્યેષ્ઠન, સ્વરૂપતણે નહીં પાર રે,
અંગ અંગ પ્રતિ આમત માધુરી, શું વર્ણુ સુંગર ! ધારી ૧
- પીળી પટોળી પ્રેમદા, ને માંજ કચ્છુડી કાળી રે,
મુનિજનને મન મોહ ઉપજાવે એવી આંખ આંજી અધિવાળી ધારી ૨
- નખશિખરોભા શી પેર વરણું, આમ્રજીને નહીં અંત રે
અનુપમને ઉપમા શી આપું, પાર ન પામે અનંતઃ ધારી ૩
- એવે અદ્ભુત રૂપે રામા રાધા સમીપે આવ્યાં રે,
અકિત થઇ છૂપાજીનંદિની ભાવ સહિત બોલાવ્યાં; ધારી ૪
- ક્યાં, રૂંદો છો, સાખ, ક્યાં જાઓ છો, -શું છે તમારું નામ રે ?
બુધ્યાં સરિખાં શું શોધો છો, કહેા કેનું છે કામ ? ધારી ૫
- શામળી સખી છે નામ આગારું, ને વસિયે નંદગામ રે
જોવાને અર્થે જશું અમે જ્યાં નટવર સુંદર રથામઃ ધારી ૬
- કામિની મન-કાંઇ કપટેહું ખાણું નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,
મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી, દેખતાં લાલ લોભાશે; ધારી ૭
- રાધા રૂંદો, સખિ, એ કારણ તમે, બુધ્યાં કદાપિ નવ કરશે રે,
મળતામાં મોહન ભુરડી નાખશે, પૂજણ પૂજણ ધરશે ' ધારી ૮
- આપણે સાચો રનેહ બાંધિયે, લીજો પરસ્પર દોલ રે,
તમેા કહેા તે કહીં અમેા, તમેા પાળો અમારો બોલઃ ધારી ૯
- કરી બોધ્યાના સખ ખાધા, ને વચન પરસ્પર દીધું રે;
પોતપોતાના મનમાં જાણું જે અતુરપણું મેં કીધું ! ધારી ૧૦
- રથામા કહે, " હું એ માણું તમે રથામ સમીપે ન જાશે રે; "
સખી કહે, " હું એ માણું તમે તેની ઉપર ન રીસાશે; ધારી ૧૧
- ના દલા ના સમ ખાધા છે તે પાળો વચન થઇ રાજ રે: "
-એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યું ! જેતાં જીવની લાજઃ ધારી ૧૨
- પ્રભુએ પ્રેમદા પ્રસવ કરીને પ્રેમાલિંગન દીધાં રે;
વિન્નગનાપ દેખ્યા, અધરામૃત જન્યો પરસ્પર પીધાં; ધારી ૧૩
- છુટ્યું મન, એકરસ થઇ બેઠાં, આનંદ છે ન સમાય રે;—
એ દંપતીની દાસી થવાને દાસ દયો ગુણ ગાયઃ ધારી ૧૪

૬૨

૨૧. ૨૧. હામોદર પુરાણદાસ બોટાદકર :

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસગુજન ગોહડિયો કરતાં,
 ઉરથી ઉર મેળવાને વસતાં;
 કંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
 અળગાં નહિ અન્તર તોય થયાં.
 અધિ ! બ્યોમવસ્તુભતી બ્હાલભદ્રા !
 તમ ઐક્ય અનુષમ ઉજ્જવલ આ;
 દરખી ઉર મેહબર્યો નિરણુ,
 પણ કાંઈ રહસ્ય નહીં પરણુ.
 કંઈ ગોઠ વસે તમ અંતરમાં ?
 વર્ણો મંજુલ મંત્ર કયો કરતાં ?
 સ્વર એક કદી થવણે ન પડે,
 કંઈ ભાવ નહીં વદને વિલસે.
 દિનનાથ બસે કમણે બટકે,
 રંગનીપતિની ગતિ ના અટકે;
 નેહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
 નહિ મેધ તણું મન વેગ ત્યજે.
 પણ સ્વાસ્થ્ય ખડું તમ અંતરમાં,
 નહિ મીઠ મળે પણ એક અહા ?
 તમ મંત્ર શુણ્ણી જાન કોઈ જશે,
 ભય એ પણ અંતરમાં ન વસે.
 પ્રણયી ઉરને ભય હા ! ન હરો !
 નહિ જે ઉરમાંહિ વિકાર વસે;
 નહિ હોઠ બસે જરીએ ફરકે,
 પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ કરે.
 વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
 થવણે ન શુણે પણ એજ શુણે;
 જગથી અગમી ઉર એ કમથી,
 સમગ્રવી રવાં શુચિ અંતરથી.
 પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણી ?
 તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ પાગે ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તહિં પાર નહીં,
 રહીં પાર શકે દલસિદ્ધિ મહીં.
 જગનાં સદુ સાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
 પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂર્ણ થશે;
 કંઈ વર્ષ પરે વર્ષો વર્ષ ગયાં,
 અધુરી પણ એ રહીં પ્રેમદયા.
 કવિઓ કર્હો કાવ્ય અનેક ગયા,
 રસિકો પણ કુંક નિમત્ત રલા;
 પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
 નવસો-નવસો હજી નિત્ય રજો.
 ઉર ભારતીનું નહિ બેદ લહે,
 કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કવે ?
 રહીં એકજ અંગ રમી જનના,
 પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.
 ઉર એ તમ મંગતિથી સમબલું,
 નહિ બેદકુતુહલ કાંઈ બલું;
 રસગોડી એ જ કર્યા કરજો,
 હૃદયે કંઈ બાવ બર્ષો કરજો.
 પણ રથાન અરે ! તમ ઐક્યતાણું,
 નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
 કંઈ યત્ન કરૂં તમને મહવા,
 પણ દૂર જ-દૂર દોસો હસતા.
 તમ મંત્ર સમુ તમ મેલન એ
 રહીં નિત્ય સમીપ હો દમને;
 અધિકાર હશે નહિ અન્તરને,
 રચલ સંગતિનું પણ કેમ જડે ?
 ઉરમાં અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
 તમ પાર કદી મહવા ન રૂં;
 રસબેદ અગમ્ય સદૈવ રહે,
 પ્રણયી ઉરમા દિનરાત વહો.
 લઈ શિદ્ધાણુ કે તમ દર્શનથી,
 કંઈ પ્રેમમહત્ત્વ શકું સગણ,
 રૂળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
 પછી અન્ય નહીં અભિલાષ રહે-

૬૩

અ. સૌ. રીપકળા રેસાઈ.

રાજા દશરથની અંતઘડી

(સાફંદવિકીડિત)

“કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
 પહેરી વસ્ત્રલ રામ, લલમણુ, વધુ સીતા વને સંચર્યા !
 પૂર્વે એ ગયું ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આંખે તરે—
 સાણુ દમ્પતીની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે ફળે !

૧

(વસંતતિલક)

હું યૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
 રાને જ કાળ પહોતો જાણ રચાનરચાને;
 લેખ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હતું,
 ચિત્તા કરિં સુવરને હણી મોજ માણું.

૨

(ઉપભતિ)

જશે બરાતો ઘટ હોય જેવો
 દૂરે સુણ્યો ત્યા કંઈ શબ્દ મેં તો;
 હું મૂર્ખથી તે કળી ના ચકાચું,
 મહિય ધારી બટ બાણુ છોડયું.

૩

(અનુષ્ટુપ)

‘ અરેરે ! ઓ હરી ! ’—એવો શબ્દ ત્યાં ત્રવણે પડ્યો,
 બન્યો હું ખ્હાવરો, દેવિ, દોડી સત્તર ત્યાં ગયો.

૪

(શિખરિણી)

અને શુ ત્યા દોડું—ફિગમુંદ ખરે હું બની ગયોઃ
 બિચારો કોઇ ત્યા કુમળી દંઢળી શો દર્શી પડ્યો !
 પડ્યો હું ધા ઉડો, અરર વહતી સ્તતસરિતા—
 ગળાભાથી બોલે કરણુ વચનો, ‘હા’ થયું શું આ !’
 ‘ પિતામાતા મ્હારા મુજ વિણુ અરે ગૂરો મરશે—
 જાણ વહેલા લો ને જલ, જલ વિના કેમ ઊંચશે ?
 પિતામાતાને લે તિરય કરવાને નિસરિયો,
 વિધિ રહ્યો ત્યા તો,—હત વૃથતિ ! તે’ આ ઊંચહયો ?

૫

૬

(અનુષ્ટુપ)

લીધો મેં અંક સુવાડ્યો, અંગોમાં કેં વળી કળ,
 ફરી ધર્મસ એ બોલ્યો કળે કાઢી ઝીણા સ્વરઃ

૭

‘બહે મૃત્યુ થતું મ્હારું કર્મયોગે સહુ જાને,—
અધ માતાપિતા કિંટુ અરેરે ઘોર આ વને !
પ્રભો, રોધું ત્હને ચિંતા તું સાચો વિશ્વપાતક,
ધાર્યું તેં તે જ યાવાતું, મિથ્યા માનવ હુપદ

(માલિની)

સુરપતિયુષ્ઠ ગામ વત્સ સ્વર્ગે સિધાગ્યે
સરભમહોં હુબાડી આત્મ મ્હારો હૃત્પારો;
જલ લઇ ષર્ણી છાતું વૃદ્ધની પાસ મૂક્યું,
—“ ક્ષમનદિ મુખનિહવા કોણુ છે રે ? કહે તું !”

(સન્નિવ)

હુપદ વાનને કેહવી પડી,
જરક એ ગયાં સાંજગી છગી.
બહુ બહુ હું તો આર્જી માગતો
કરગરી વઘો આંસુ સારતો:—
‘અરર પુત્ર તો ના રહું દધ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ;
ગણું પિતાજીનેતા સર્મા સદા
—વચનના ખરા શાધવો સદા.’

(અણુહૃદય)

‘આશાતંત્ર મુટ્યો, રાગ, કહે સું શબ્દું દવે,
અજાણ્યા આંધળા ધાનેા રોપ ના ધરિયે લવે.^૧
કિંટુ કર્મ કરે જેવાં તેવા ફલ જ સાંપડે,
હામા અમારી ના આલે, તું યે સુતવાસે મરે.’

(શાલિની)

ના-ના પીતુ અંધ સુગમે જ વારિ,
ના સતકારી માત્રના હેશ મ્હારી.
નીસાસામાં એ ય ત્યાં પ્રાણુ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કામ મેં અર્પી આગે.^૨

(અણુહૃદય)

ધણું વર્ષ વણાં, દેવિ, વીસર્થો એહ જાપને,
આજે વીસર્થો એ વર્ષો ફરી એ જોઈ પાપને.^૩

(સિખસિલ્પી)

ખરે જો આ શય્યા નિયત મુજ મૃત્યુતર્ણી દવે,
અરેરે અઆશા^૪ ઉર, તવ હવે શાતિ ન લવે.

૧ હવ પણ ૨ આગમાં. ૩ એ હત્યાકૃત્ય ૪ પાપને ૫ હતાસ, છેક જ નિરાસ

“શ્રમા અમરી ના માને છ યે મુતવાસે મરે”

૬૪

૨૫. દેવશંકર બેકુટલ બાટ :

અણર્થઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોક્ષનાર શા. શા. સંતોષરામ દેવગંધર ભટ્ટ.)

(આરતી)

જય ચૂરમેધર આહત, જય લાડમંદુલ,
 મદારથી મદાનસના, અરજ સુણો ઝટક—જય દેવ! જય દેવ!
 પ્રસિદ્ધ લડુકપંચ, છે ચેપસી માતા
 સેવન કરના થાના અતિ રાનામાતા—જય
 સુગી ચોરાણી નામ હરખ જ બહુ પામે,
 આગળનાં બે ટુકો જમવાનું વામે—જય
 અધમોદારજી માટ રસો રાખ્યો છે,
 ત્રિપિંડીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય
 એક થડી દશ પાંચ લાડુ દાળ વિના
 આપ જો છો પ્રીતિ કુંડળાયુત ધીના—જય
 વીશે અર્ધાદાર આપતણો જાણું,
 પાછી પી પચ્ચીશે ભરો ફરી જાણું—જય
 પાપડ શાક અથાણું જમવા નહિ રાજ,
 શુણી "વિગ્રેખે લાડુ" માંગો છો ગાજ—જય
 ધીજાણું ધણી સાથ બાથ ભરી કરતા,
 પ્રસાદ નવ રે પાછળ ચિંતા નથી ધરતા—જય
 થાનાં પૂણ્યદાર તાણુ કરે કોણ,
 પાંચ જો છો પ્રીતિ તેથી રહું મોહી—જય
 પંપાળાને પેટ જોહીયાં ફરી ઉઠો,
 યેન સદિત નમણાઈ આપ અધિક તુઠો—જય
 પાચન પળમાં થાય એ શક્તિ ભારી,
 જઠરાગ્નિના બળ પર જાઈ બલિહારી—જય
 મોદક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું યન કરશે,
 પરમેશ્વરને ભજતાં સહજ ઉદર ભરશે—જય
 આ આરતી જન કોઈ લાડુ જમી ગાશે,
 અણર્થ તો નહિ થાશે, ચોવન લંબાશે—જય
 મૃત સાકરની સાલ માસ આદ આળ્યો,
 જોધૂમપૂર્ણ તિથિએ મહિમા પ્રસરાવ્યો—જય

૬૫

૨૧. રા. રસબીજ પરમાર

વિષાદ છાયા

(અનુક્રમ)

અણના દગલા ઊડી આવશે અવકાશને,
 રમૂતિની ડંખમાલાઓ રીળવે રસ-આત્મને.
 સારી પે સૃષ્ટિ આ દૈયે હૃત્સવે રમતી હતી:-
 ગાઇ એ!-એકલા 'હું'ની શી ભયંકરતા રહી '
 પડ્યા આ સહસા પંથે ઝાળા ઘોર વિષાદના,
 અટ્ટહું ચિત્તપ'ખીડું દેખે સેશ ન સાંતવના.
 કૃષ્ણ' છુટતાં એક સૂતી નિરતેજ પદ્મિની,
 અધૂરા સ્વપ્નની સંગી જાતાં મ્હારી ય એ ગતિ.
 વાયુવ'ટાળને કોપે ભાગ્યું છેક વિમાન જો '
 કદંબા કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો !
 અનિદ્રા ના, સુપુષ્પિ ના, ના આ અંતર-જાગૃતિ,
 પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે મળતી જાતડી.
 સૂર્યની તેજધારાએ વર્ષતી સ્થિર તૃણમા,
 વધે ધરે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમાં.
 જાણું જો હાથડા આગે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે:
 ધરીના સૌ વિકારો એ: મ્હારો નિત્ય વિકાસ છે.
 પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધતી આત્મ-ચિદ્ધિમા
 મયું છું હું સુખે દુ:ખે સાચી જીવનસિદ્ધિમા.

હું જાને છાજે દહિય ફરો જો રામ ન મળે ?
જ'નું જામે જામે, — ફરું જા મમાલિંગન^૫ મળ્યો !”

૧૬

(અનુક્રુપ)

મધ્ય રાત્રી વૌતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિવાઃ
અતપ્તે મે ગયોતે ધા તો મે આ ફલ પામિવા.

૧૭

(ગિર્જાવાસી)

‘કરો તેવું પામો !’ જગતપતિને ન્યાય સદગો,
ફરો ફરી ખીલું અવર દુખને તો ફ.ખ રજો;
પ્રભુ પોતે જોને શિશુ બની પિતા પૂજ્ય ગણિયા,
ન તેને મે છાજે નિયમ દહનામાં લય ચળ્યા.

૧૮

૬૬

૨૫ નમંદાશાંકર અભુરામ ભટ્ટ

શાપસંશ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોક્ષનાર ત્રી રા -યંબકવાલ અભુરામ ભટ્ટ)

(વસંતવિહાર)

આ તર્ક મળુ લ ગવે ગમલુ વહેળું,
સામે ભયકર અગોચર ગીચ જાડી,
મેદાન લીધુ વચમા પડ્યુ વિસ્તરેલું,
હાથે હિમાવનતણા શિખરે ગુલાબી.

(અનુક્રમ)

મુગધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુર મધુર ક્યાથી વિહંગો પથુ ગાય છે

(સાદૃશ્યવિહાર)

આવી ત્યા મૃગયુગ્મ બાલવમથી સાથે વસેલુ ચરે,
ખેરે જાળબિંદુડા તણુચકી, સાનદ ફેરે ફેરે,

(સ્વપ્ન)

ગ્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમા દર્શ પામે,
મુગો મુગોની સાથે ભગવો ભરવોની થાય છટા, ઉમાને.

(અનુક્રમ)

થયો ભિન્ન મનોભાવ તણાયા અરેયમા,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રોડા આ રતિખેનમા

(શિખરિણી)

વિશોક્ષિતે દૂર્યો વિકૃતિવિવરે સ્પર્શ કરવા
ખસી ત્યાથી લાગી અસમજવથી જાળ ભરવા,
પડ્યો પૂઠે આ ચે જટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેલ્લું અધિક હલુ તેનાથી પડવા

(અનુક્રમ)

અચાતયૌવનાએ તો લગ્ન પામતી બાલિકા
કેમલાગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા

(સાદૃશ્યવિહાર)

દોડી નીર જરા તણે શરી શરી મેદાન જાડી વિશે,
વારવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પહાડી વિશે,
નાખી પાછળ દૃષ્ટિ તો દુઃસુખી પીછે નથી છોડતો,
દોઢો આસ્તવેગ આગળ વધ્યો લિસાદથી દોડતો

(અનુક્રુપ)

મુકુમાર બિચારી હા ! એ તો યાત્રી ગઈ હતી,
નિરુપામ પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી.

(દ્રુતવિવર્ણિત)

અવિરત ધમથી બહુ હાંકતી,
શરમ ને ભયથી કંઈ કાંપતી;
નિકટ આવી ઉભો મુઝ ફૂલતો,
વિનયથી મદની. મહોં' ઝુલતો.

(અનુક્રુપ)

ભય સંકોચ ને લજ્જા યશું' સૌ દૂર તાલેથી,
સરિખત પ્રેક્ષવા લાગ્યાં ઉભયે સિન્ધુસ્રોતને

× , × ×

(અનુક્રુપ)

મુસવાટ થયો મોટા ષટામાં દૂર આડની
ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટીમહોં' પહાડની.

(શિખરણી)

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસપ્રકિત,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત;
કલેન્દ્રું વીધાપુ' શરપતનથી કૃષ્ણમુગ્ધું,
શકાયે ના જોઈ અહલ ! દ્યતી દૈન્ય દગલું.

(અનુક્રુપ)

સોહામણી શિકારી એ ઝાડીમાંહોંથી નીકળ્યો
ઉતાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો.

(શાફલવિકીડિત)

મૃત્યુહાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જીવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અરપદ તોયે રવે;
આંસુ જન્ય વલ્લભી ભયી નયનથી ચોધાર, તે કે હુને ?
દેખી ધીરજ વ્યાધતું હૃદય આ બેઠાઈ જતું ખુવે.

(અનુક્રુપ)

ચૂટતા ત્યા રહ્યો જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ બેધના,
મધ જામી અને તેના અંતર્ગત તીવ વેદના;

(વંશસ્થ)

‘કરી શરે આ મૃગનું વિદારણ
થયો અરે દેવતાનાશકારણ;
વિચાર કાઢ્યા નહિ મેં નરાધમે,
અનંત જોયો જ નહોં કુરંગમે !

“દરેકે, શરૂ થાય છે એક જ આરંભ”

વસન્ત વિજય

શ્રી પ્રિ. પ્રેસ

મને ઘટે છે મરણું જ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયું અન્યથા;
સદૈવ ઉપ્પાશ્રુ અરે પ્રભાળશે,
છપાયુ છાતીમહીં નેત્ર બાળશે !”

X X X

(વસંતતિલક)

“ દુઃખાબ્ધિમા દયિતપ્રાણુ હરી હુખાવી-
તારી પ્રિયાતણી ચળે સ્થિતિ આર્ત આવી!
કારી ક્યો જખમ તીરથી કાળજમા—
રે પામજો મરણુ તું પણ આ દશામા ! ”

(મંદાકંતા)

‘ જતાં જતા નર સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રયંડઃ
પાપાત્મા આ મમ સદસને એ જ છે યોગ્ય દંડ ! ’

X X X

જાગી જોતા નવ કશું દીઠું, હસ્ત મૂક્યો કપાસે,
‘સાયુ’ શું આ !—ખબર ન પડે—કે ડગ્યો ઇદ્રિજલે. !’

(અનુદુષ્ટ)

ગરકાવ વિચારોમા માંડ્યું ત્યાથી જવા ફવે,
ભૂછતા રવેદના દીપા રાશાકવંશસંભવે ર

(વસંતતિલક)

આ તાર્ મંજુલ રવે રમતું વહેળું
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
મેદાન લીધું વચમા પડ્યું વિસ્તરેલું;
ઊંચે દિમાલયતણા શિખરો રૂપેરી ૩

દિવ્યપદ્મ

૧ દરિયાની હ્રમ આર્તિના અસહ્ય દરથ તણે હુખી ગયેલો, શિકારશ્રમથી થાડેલો, શિકારી
હંડા વિપાદમાથી સરીને અભણતા જ થકી નિદ્રાવશ થતા તેને સ્વપ્ન થયું; દરિયાી ભણે તેને
શાપ રેલી દોષ એમ તેણે “દુઃખાબ્ધિમા ” એ મ્લેક સામળ્યો, છેલ્લા રાખ્દો સભાગાતાં તેને પોતાને
એમ પણ લાગ્યું,—ખરે એ જ નદારા નેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પણ તે પૂરો નહોતો... ૨ આ
શિકારી ડાલ ૧ રાત્ર પાખડું, ચંદ્રવંશી. ૩ ખેલો મ્લેકમા શુભાળી—માત કાલના, અહીં રૂપેરી, ચંદ્ર
લગી ગયો હતો.

આ કર્તા વિ.સ. ૧૯૩૦માં જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ જીવ્યા હતા એમણે આટલી નંદાની ઉમરમાં
પણ ધણી કવિતાઓ લખી હતી પરંતુ તેમાંની ધણીખરી મોત પેલો થોડા નખત હપર પોતે જ
ફાડી નાખી હતી. અખિલાલ નબુલાલ, હરિલાલ હપદ મુખ આદિ લગ્નજોનાં ચીનવણાથી તેમને
જો મોકલેલી અને તેમાંથી એમના માસિકમા જે પ્રકટ થવા પામેલી તે ઉપરાત કોઈ જ રહી
હો એ સર્વનો સમ્રદ ખદાર પડવાનો છે

૨* પ્રકટ થઈ ચુકેલું કંઈ પણ કાન્તભાળામા ન લેવું. નપ્રકટ જ જાણું, એ નિયમ તોડીને પણ
આ કવિના અહીં હાજત કરી છે, કાન્તકૃત વસંતવિજય સાથેના એના સંબંધને લેને.

૬૭

શ્રી ૨૧ નાગરદાસ અમરજી પઠયા:

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુક્રમ)

‘આવશે દેવ, હૃદિતર, મત્રજપ ક્યાં ચક્રી’,
પીડિતુ એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ

(મહાકાવ્ય)

ધામે વાસુ ફરર વહે વિશ્વની પાપ હામે
વિકાસીને વદનકમલો સુખ્યોત્તિ નિહાળે,
વીત્યુ દિવ્ય સ્મૃતિ જગવતું સૌખ્યનીનુ પ્રભાત,
આનદેથી અધિક વિકસે અતરે પ્રાણી માત્ર

(શિખરિણી)

હી બાલા હર્ષે ધડિ ધડિ વિચારે મન વિશે-
કદાપિ શુ એલુ મુનિવચન સાત્ય હક શકે.
અરે, આદિત્યો શુ કદિય મનુ-આવાસ ઉતરે
અને એ તકેને લધુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુક્રમ)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શકતણી અહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી બેસે,
ભાનુ તણે પુનિત મત્ર ધામે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિ મત્રજપ
સા તો ધસ્યો હૃદયમા ભવનો પ્રતાપ

(શાન્તિવિહીરિત)

વાસુ સ્તભો ગયા, જલો સ્થિર થયા, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાધ્ય કેવલ તેજ તેજ સધળે, આ તે થયુ શુ અહીં.
ચક્રલાઇ સમસ્ત તેજ કાણુમા બાલાતણા વાસમા,
તેજસ્વી જન કે ઉભો જઈ દિસે મુખ્યાતણી પાસમા.

(શિખરિણી)

મિયાયા નેત્રો જે સહન કરો એ તેજ ન સહયા,
છુટયાં અંગાગેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણા.
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર ખાલા જડ બની,
શ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિકલ પણ સંસાર ત્યજે નહીં !

(અનુક્રમ)

નેપ એ રિયતિ મુગ્ધાની સવિતા સાંતવના કરે,
મધુરી વાણીથી શુભ ખાલાને મંત્રદાન દે.

(ઉપનતિ)

કંઈક કાલે ભય દૂર ચાય છે,
લજ્જતવર્ણા વંશુ મુખે ભરાય છે,
ના તે લહે કે સુરમંત્રમર્મને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે.
વાતાયનેથી જંરિ પહાર જેતા,
પુષ્પો ખોલેલાં નજરે પડે છે,
કેલિ તથા શુન્ભળ ભૂંગ કેરૂં
મદોર્મિને ચોપણુ દે અનેરૂં.

(દ્રુતવિલંબિત)

રવિ વહે, “ અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતા નિરખે પ્રિય ભૂંગ જ્યાં;
કમલિની, રસપાન કરાવની-
બ્રમર આ હું ઉભો અર્ધોરો બની !

(અનુક્રમ)

મુગ્ધતા તરે, સુશોણિ, હૃદયોર્મિ વહાવી દે,
આમંત્રિત અતિથિના અંગાગે રસ છાપ દે.”
બોલી ત્યાં શું શકે મુગ્ધા લજ્જતવર્ણી ઉભી રહી,
ચૌવનોર્મિય ઉછળી દેવદંટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેશે ભાવ હૈયે ભરાય,
રસ રસ ક્યદિંથી યે અંગમાં ભરાય;
રુધિરસુરખ તેજે ચંદ્રનું જિજ્ઞ સોહિ,
હૃદય ધબકે જાણે સુદરીવદો મોડે !

(પુનિતાગ્રા)

જડ દગ ચળક્યા સ્મિતાશુદાસે
રૂવિ દગ તેજ વિશે વણા વિવાસે,
અમર પણ બન્ધો અધીર કુબ્ધ
કર મુગધે લલના ગ્રહી વિપુલ્લધ.

(ઉપભતિ)

અંદાનને રંગતરંગ ચાલે,
વિક્ષેપ શા લોચન મત મહાલે,
કપોલકંઠે ક્ષિત આગસામા
થયા, ગયા, યે મધુરી છટામા.

(અનુકંપ)

આખરે અધરે બેના એકમેક રલા પીડી,
હૃદયો બે હતા બે તે એક ભાવે ગયા ગળી.
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લધુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય! કુન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનું હૃદયે હરે!

•

•

•

૬૮

૨૧ “પશિકે”

સોનખા

સાત સાત લાઠ તો પરદેસ આ 'તા,
 ધરડેરા માળાપ ાથી આ 'તા,
 લાઠની મારેલી બહેનડી,
 સોનકની રંગેલી ચૂદડી,
 વગડામા સોનખા એકલા !

(અનુકૃત્)

કાશીકેત્રે કરી યાત્રા કૃપા બાહ્યબાહ્યણી,
 મણા યે પ થને કાપી થયા પામે સ્વગામની

(વસંતવિષ્ણુ)

રસે હવે અખડ ખેનર વામ બાણુ,
 ખૂણે હવે વડતુ વૃક્ષ વિશાળ તાણુ,
 તાપાર્તના સંઘ તાપ સમાવવાને,
 જાણુ ઉદાર જીવતુ શુભ હવે જાણુ.
 તેના પુનાણુ પણુ સ્નેહ યાળ પાસે,
 એકાદ બે ઉપર કાળ દષ્ટ ઉમેલે,
 કારણમર્તિ સમ આદિ હતો ઉમેલો,
 જે સ્વેતપુષ્પ ક્રમખાથી હતો બરેલો
 મખ્યાસ્નતો સમય હાય થઈ રહ્યો 'તો,
 આકાશમા શિંગ પરે ગવિ જોડેલો 'તો,
 ને તેથી તાપ ઉકળાટ અતિ થતા, ત્યા,
 યાકેલ એ રથવિગ્ન વૃક્ષ તજે વિસામ્યા

(હવન્તિ)

ચડે અદેવી દિગ્ગ કાષ્ઠ બેડો,
 સમારો લીધા પછો દોરો લોટો,
 સુતા કુવાથી જલ બેચો લીધુ,
 તૃપાર્ત બેચે મધુર જ પીધુ
 તૃપા સખી, સાત થયા, છા એ,
 સ્થાને થતા બ્યાપુલ તો જાણુએ,
 સમસાન શુ આ સ્થલ માસતું હા !
 જ્યા દાદ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

સોનળા

૫૫

મંગધી કે સખ્દ કરે વિલાપે,
ફૂળી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં કે બણકાર વાગે,
છાતી વિશે ગો અરરાટ ભાગે ।

(દરિયા)

વટતરુ ગડે ર કૂવાના કે રડે જલ ર જોવાના
ગરોબ વિસમ્યા પારેવાના દશે શુ વિલાપ વા ?
વટ ઉપરના પળી દુખે ફરી ફરો શું લવે ?
અરર રડતું થાણુ આ કે શુ આઠ-તરુ ગવે ?
ધડિભર કરી એની એવી હરે કંઈ કંઈપના,
કદિન પણ એ દેવા જૂના જુવે નવ સાતવના,
નયનજલના વૃદ્ધગાથે સર્વા હય બિહડા,
અધર ધરડા ધીમુ તો ચે વઘા-મુજ સોનળા ।

(મહાકાતા)

એ જોડાને આત પ્રિય હતી સોનળા એક પુત્રી,
સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પણ બધાથી પિનાભાત કેરી,
પૂરેપૂરા ઉભય ડરના લાડમા ઊઠરી એ,
ભાઈ આડે તણી વિવિધ ને કોઈથી ચાકરીએ
યાત્રા દાજે વર્ણવ નોંધ્યા તે કણે ચોદવર્ષો,
આજે વીત્યા ઉપગ વરસો બે વધુ સોનળાના,
જાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુર્ણો જઈ લગ્ન લેએ જ તેના,
એ માટે તે મુગલ હૃદયો નિત્ય ચિંતા કરતા
શુ જાણે એ નથી જગ પર સોનળા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલર્પો જ સકે કે અહીં એ દટાઈ ?
ના ના છૂપી પણ જગતમા ઊધડે કેક વાતો,
છૂપા પાપો અઠળ વિધિએ થાય આપે છતાં તો ।
વૃદ્ધા જીવી મધ સર્ગોષ ત્યા આકંઠી, ને પછીથી,
પુખ્તો દૂળા જરૂં કચ્છી સ્પર્શવા જેવો લાગી,
સંબંધો ત્યાં તો ઝરણુ કરણે સાબળી ધૈર્ય દારી,
દૈયે તૂની સ્વર વળી લોધા પુત્રી કેરા પિઝાની.

સાત સાત લાઈ તો પરદેસ બ્યા 'તા,
ધરડેરા માળાપ રાશી ગ્યા 'તા,
ભાઈની મારલી બહેનની,
બોલકની રંગેથી ચૂદી,
વનગમા સોનળા એકવા ।

(મંદાકાંતા)

શબ્દે શબ્દે થવણુ કરતી સ્તંભતી મોંકોં વૃદ્ધા,
 બોલે આશું ? કવણુ ? ન કળે ! આંહિ હા ! સોનળા ક્યાં !
 ત્યાં તો વૃદ્ધે પણુ કર જરા આકપુખે અડાડયો,
 એ વાયા, એ સ્વર પરિચયે તે ય પૂરો હવાયો.
 બે યે વીલાં હૃદય સમન્ધ્યાં સોનળાનું અનિષ્ટ
 બને ઉઠ્યાં ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
 પૂરેપૂરું સિર પર હતું જે કંઈ તેહ કંઈ,
 —ત્યાં તો વાલુલહર ધ્રુવતી દમ્યરી વાણી સ્પષ્ટ !

(ચિખરિણી)

અરે માઠી તહાઈ કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
 લડાબ્યાં જે લાડો નહિ શુભુ પિતાજી કદિ ઉરે;
 થઈ મોઢી સોના ઉરપર હતી ક્રોધ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સહિ તણા સ્નેહ અતિથી.
 તમે ને એ બંધુ વડોલ ખસિયા સાત, પછીથી
 રથાં હું ને બંધુ લખુતમ, હતો . જે ત્રિયમતિ.
 વધુએ તેને તો કળવી કળવી આજ ભરવી
 ભભાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ફૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દોષાં અધુભીએ સલાં સહ કંઈ તે,
 મૃદુલ કરથી કાણે બેઠે વણા જલ કૃપથી,
 વગર રસીએ એકે એકે વણાં, મૃજુ, કાઈ મેં,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યા દળણાં મથી.

(અનુબંધુ)

ગૌરીના મતમાં આપું બાબીએ ચીર પ્હેરવા,
 સડામુખે ગરુ કાંઈ કહે બાબી, ' ધૂત ટોણુ' આ. '

(ઉપભતિ)

અને મુન્દો એ સિર મેલી બારે,
 અપ્રીતિ બારે જીજ્ઞાવી ત્યારે,
 ખીન્ને બરાઈ ધુધવાઈ ખાતે,
 કન્યુ પ્રિયાને, ' દહ દંડ કહે તે. '

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
 વહોં અધમ, " આ રંગો એને રૂધિર જ ચૂંદી. "
 અરર વદતાં એવું એની ન જીભ ઘુડી પડી !
 અરર મુજ બાતા કેરી ચે મતિ ગઈ તી ઘુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીએ પલુ કરી ચાકી કાર ન જરી,
 બધી ચે મારી ત્યાં કરોં વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
 હતી ઉભી માયે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
 મને બંધુ બાબી ઉભય મળોં છુંદી પુર્ગે કરી.

(અનુહંપ)

બહેનના રક્તથી રંગી ગ્રંથુએ ભસી ચૂંદી,
 પૂરાયા કોઠ બાબીના, દાઢયું દિલ રહે અહીં.

સાત સાત બાઈ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
 પરદેશ માળાપ દાસી ગ્યા' તા,
 બાઈની મારેલી બહેનડી,
 લોભધની રંગેલી ચૂંદડી,
 વગદામા સોનબા એકલા.

૬૯

૨૧. ૨૧. પરમાનંદ મલ્લિકાર્જુન ચાપજનકર:

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હરિગીત)

કોકિલ ! વેળુ ખોલજો !

અથકેં અનિલ ઝમોળજો !

મધુરસ ભરી,

મુદ મન ધરી;

હરમાં અમી રસ ઢોળજો !

જન કેકે દુઃખાગ્નિમહી ડૂબી ગયાં,

ભઆરાથી કટુકળ જીવનપથે થયા;

ત્યા હિંગતાં સુપ્રભાત જેવી, આશને અગ્રહાવજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હજ દૂનથી, મુદ મનસદનમાં દ્રાવજો !

વાસંતિ વાયું વહાય છે,

પરિમળ વહી પ્રસરાય છે,

વન કુલ કુલે,

મદમર મૂલે,

જગ રમ્યતા નૃદાય છે,

હર નૃતનરંગ-હિમંતથી છલકાય છે,

ધ્વજ વિજયનો અક્ષાડમાં શરકાય છે;

તેમા રસાળની ડાળથી, ત્હું મધુર સ્વર ઝંકારજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હજ દૂનથી, અગ્રરાગને સતકારજો !

દેવી દિશા હિમંતથી -

રંગી અનેરા રંગથી,

સરસર મરે,

જગપટ પરે,

ચોપી પ્રભામય અંગથી;

રાત્રી રમે રામે અનુપ વિલાસથી,

આદળ વિમળ, જળસ્પદ કરે ચોપાસથી;

દેવીતણી પદ્માર્ણવોમાં, સ્વર તાલ તારો ઘેરજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હજ દૂનમાં, મધુ દિવ્ય સંગીન રેવજો !

દુઃખી હૃદયના દુઃખના સંતાપ હું વિસરાવજો !
પ્રિય કોઠિલા ! હું જૂનમાં, પ્રણયાર્દ્રતા પ્રસરાવજો !

મુદ્દ અમ હૃદયમાં છાઈ દે !

મંગીત રસ બસ પામ દે !

મધુરવ બરી,

અમીરસ ઝરી;

આનંદકેરી વધાઈ દે !

સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવોને;

હું ટહકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવોને,

સ્વર્ગીય મંજુ સ્વરચક્રી, જગમાં મધુરતા છાવજો !

પ્રિય કોઠિલા ! હું જૂનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજો !

૭૦

કવ. આણ્વરીકર ગ્રેમશંકર શાસ્ત્રી:

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર શા. શા. અમૃતલાલ આણ્વરીકર વૈજનાશ્રી)

(૫૬)

હરિયુ મન માઈ રે બવાટવીમાં બટકે
 સદ્યુલ્લેખા બાંધું રે ત્યાંથી પાછું છટકે ! દુવ.
 ધૌવનનું અંધાઈ ભારે તેમાં શું દેખાય ?
 સન્મારગને સાવ તણને વિષય વિરે લપટાય
 હરિયુની સાથે રે રમે લાખે લટકે ! હરિયુ.
 મૃગનૃષ્યુ દેખાને તરસ્થું જળ પીવાને જળ
 હરિયું કાઢી હેરાન ચતાં પશુ પાણી ક્યાંથી પીવાય ?
 હજી હડકાયું રે જુવે ને ક્યાં અટકે ! હરિયુ.
 લીલું ખડ દેખી લલચાણું આંખ મીંચીને ખાય,
 પાણી વિનાના ઉંડા કુવામાં પડતાં પછી પસ્તાય,
 વેલાને વળગી રે અધર ઊધું લટકે ! હરિયુ.
 મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધુ સપડાય,
 કોટિ કંટક કાપામાં ભાગે શાય પીડા હાય હાય !
 સુખ ક્યાંથી પામે રે-કંટા રગ રગ ખટકે ! હરિયુ.

૭૧

૨૧. ૨૧. ખલવંતરાય કલ્યાણરાય કાઠાર:

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

ક્યા ય હર ચરપે નવ મ્હારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ નિગર હાઉં *

જરમર જરમર આ જરી રહે છે વાઙિચું હર બોળા;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિય આ એકલ વળા મળી રોળાં:- પ્રભુ ૧ફરે કોટિલ ધડિ ધડિ વિસમી અધિક અધિક રહિયાળું;
મ્હોર કળી કુલ સ્નિગ્ધ વેલ તુ વ્હે ન વહે મદ વારુ:- પ્રભુ ૨સંધ્યા, દુજ આ ભનક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે;
મુનતુ કુરંગી વસંથું જેવતી સ્મૃતિસણલ મળાવે:- પ્રભુ ૩હાય! દિવસ આવો જ હતો એ માએ આમ ખીલીતી:
અમે માદની તે જડી ઉજળી નદીવાકે પીધીતી - પ્રભુ ૪હા એ મધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોટિલ,
એ સૌંદર્યઅમી પણ-આતાં એક-અનુ વિખ કાતિય!
પ્રભુ હું તે કેમ નિગર હાઉં રે ક્યા ય હર ચરપે નવ મ્હારું! ૫

* ટિપ્પણ પૂના, ૧૯૧૬, કૃષ્ણભૂ માસનું આવકું સંદવાટે હતો સાથે, પાંચે પ્રદરે અને લગનન સંધ્યાનાં સુધી કાવલના સંગ્રહિયા જેવ

ચરપે, વૃત્તિ મામે કાઠિયાવાટી જગનોમા આ ચબ્દ જોવામા આવે છે, કદાચ તેકની આખી લીગી પણ નદી દોય—મદ, આમોદ, વારુ, રુચિ, સંજે, સાજ પણ.

૭૨

કવિશ્રી ભાલણુ :

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુમરણુનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા જી કેશવલાલ ઉ મુવ)

(૫૬) *

અંદાપીઠ દીઠું મતપ્રાણુ, પૃથ્વી પરિયું મૃત નિર્વાણુ.
 દેખી સહસા 'આ શં?' કહિ, ધૂળિ તંન, વિરહિ વપુ દહિ.
 હાથિ અખિ પડિ તે જિહા, મહલેખામ્ ગાલી તિહાં.
 ખતલેખા જોષ અડવડી; અર્જ ખાઈ અવનિષ પડી.
 મહલેખા છ કરિ આક્રંદ; દીન ધામણી દીસિ મંદ.
 'હા હા નાય?' કરી નિરોય, સ્વામીના મુખ સાદામું જોય.
 કાદંબરીનિ પલી સાન. નિશ્ચલ મૂઠ થઈ રહી સ્થાન.
 શના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તંભી દષ્ટિ રહો સુંદરી.
 નીસામુ જાણી વીસદું અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કંઠુ.
 અરણુ વદન જાણી શું સશી રહુ રણુ છિ પુરણુ મસી.
 પરશુષ્ઠ હેદી વલ્લી જિમ, અધરપલવ કરમાણુ તિમ.
 જાણી મું લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની અંચલતા છ ટચી
 એ દેખી મખીની રીતિ મહલેખા ઇમ ખોલી પ્રીતિ.
 ખોલી, સખી 'હા થઈ અચેત ? અકસ્માત કે વલણુ કેત ?
 નવિ ખોલિ. આસુ નવિ પડિ. હીણુ જામ્યુ દુઝ દષ્ટઅડિ.
 કાટિ અતિસિ મર્મુ તામ, તિમ કાટિસિ તે સહમિ મણિ
 એહ સામલી મહિરા માગ. ચિત્રરથ સ્ત્રી મું કરિ ?
 કુવ ખેદના, જાણુજી, નથી, તર્ફિ વણું શું કહીષ કથી ?
 એવવા વચન હલ્ય માલિ વસી કાદંબરી ખોલિ કાષ્ઠહસી.
 પ્રિદ્વિલી 'એ શા કિહિ છિ વાણિ ? હલ્ય દિસા શટિપાપાણુ ?
 વજ્રસાર એ કિમદિ નવિ દ્રવિ, કોટિ પરિના દુઃખ અનુભવિ;
 જે જોષ આ દુખની ગાલ સહઅખંડ ન થયું તતકાલિ.
 અવિષ તેદનિ માન નિ તાત, મન્વું છ કહું નિ શી વાન ?

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતાં સંભારવાં નહિ મન.
 પામ્યું વલ્લભ તણું ચરીર એ આધાર ધર્યું ચિન ધીર.
 જીવતાં તુ મુખસંયોગ, મુખ અનુમરણસંયોગ,
 તે હું પામી છું એકાતિ બહુ પ્રકારિ દુઃખની સાતિ.
 માદારિ અર્થિ આવતાં રાપ પ્રાણુ છાડિયા; મેહેલી કાપ.
 બાર એ વડુ મુઝ શિરિ ધર્યું; માદાર આત્મા અનિ ગુરુ કર્યું.
 જુ હું દલિ સદન આદરું, તુ તાં આત્મા દલુક કદરું.
 પિંગનિ રવગિં આલતાં માપ ! રોડાં તુ અપશુકન થાપ.
 મુરપુરિ મનુ જોઈ નાય હું દરખિ જાઉં છું સાથિ.
 આનંદની વેલા જુ હમ, ઉચ્છવ માદિ રોડાં કિમ !
 દશ હમ રોવાનું કાજ ? સધવાં દુખ ગયાં મુઝ આજ.
 માદારિ અર્થિ છંડવા પ્રાણુ તે સાથિ કરવું પિપાણુ;
 તુ તિ શું મિહિલું એ કલું ? રોવું મુઝ મન માંદાં નવિ રણું.

(૫૬) *

આજ જીવ્યું તેદ મરણુ રે, મરણુ તે જીવન જાણુ,
 રનેદ કાંઈ મુઝ શું દુધ તુ તે એણી પાર આણુ,
 માદાર વાદાતુ હો એકલુ પરિ જાણ ?

જીવી તું મુખ ભોગ્યું, જુ એહાન સૂર્ય કાપ ? કુવપદ.
 તુ તું તે પિરિ કરજે, બાઈ, જમ માત નિ તાત
 માદારિ શોક પ્રાણુ ન છાડિ, તેહવી મિહિજુ વાત, માદાર૦
 સહીરો પરિજન જે ધરી આવી મુદ દેખી નિ રોય,
 તેહવી પરિ તું કરજે, બાઈ, દુખી ન થાઈ કોય. માદાર૦
 આગણિ આબાવક મુત જે, સજની, થન માદા ધરજે;
 માધવી લતા સંઘાતિ તેહનુ વિહિવા ચીંતઈ કરજે. માદાર૦
 મરણુ તલિ મિં અતિ લકાવ્યુ અરોક મુંદર વાન,
 કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિ રખે ચૂકે એક પાન. માદાર૦
 માદારી બેઠેરી માલતી, તેહના પુષ્પ જ જેઠ,
 દેવાચનનિ અર્થિ લેજો. અવરિ મ લેશુ તેહ. માદાર૦
 આગ્રજક જે સ્વિધ મિં રોધ્યુ, એહનિ પાણી દેજો;
 રૂલ થાઈ તિમ યત્ન જ કરજો; તેહ તણુ શલ લેજો. માદાર૦
 મંદિરિ માદારિ જે બેશાસિ કામ તણા પટ મૂદ,
 તે લેઈ નિ કાઢી નાખજો. હું અ રાખતી મૂદ. માદાર૦
 પંજર માદિ જે શુક સારિકા કાલિંદી પરિહાસ,

એ બાપડાંનિ મેહેલી દેખ્યો. ઇચ્છાં ગનધ વનવાસિ.	માહારુ.
નકુલિકા નામિ ને હરણી મૂલી મુઝ ઉચ્છંગિ,	
તેહનિ તૂં ખૂલિ બધસારે. અતિ છે સુંદર અંગ.	માહારુ.
બાલ હરિણુ મિ ને પાત્યુ'તુ, મેહેલુ કિહી તપોવંન.	
હંસ મરિ નહિ તિમ મેહેલણુ સર વાપી જલ ધન.	માહારુ.
કીડાપર્વત ને તાં માહારુ, કરજો તાપસ શર્ણિ.	
આહાણુનિ તાં દ્યનિ આપજો, માહારાં ને આબણુ.	માહારુ.
વીણા માહારી અતિ ને વાહાલી. તે તૂં ધરજો, બાધ.	
ચથાથેઅ વિહિચી નિ આપજો, બીજી જેહ સમધ.	માહારુ.
હં આ દેહનિ ચંદન ચરચી સારી સવિ શણુગાર	
વાહાલાનિ કંઈ વલગી નિ મેહેલું અમિ મુઝારિ.	માહારુ.

૭૩

૨૧. ૨૧. " ગાજગુન ":

છેલ્લો ચુકાદો

(ગજગ)

આજે મણી ત્હારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે મહે છે !
 પીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો !
 એ કુદમની ફરિયાદ કરવાનું હવે બાકી રહે છે.

બોળા બિચારા આશોકો, સનરંજના લાચાર પ્યાદા,
 ત્હારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જામો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમાં હું ચે જમ્યો 'તો,
 રમરણો ચતાં તેનાં હજી આ નયનથી અરણ્યાં વહે છે.

x x x x

પાંપણ હલી સ્મિત વિરમ્યે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છે:—
 એ આશોકોની રીત-સૈા ! એમાં મહને તું 'શુ' કહે છે !

—૩૩૩—

૭૪

૨૧ ૨૨ મ જુલાલ રજીઓડલાલ મજમુદાર

રમણીય બચપણ

(અનુક્રમ)

નદીની લેખડો સ્થાને, ઝૂંપડી એકવી હતી
આગળે રમતી બાલા, નાચતી ખેલતી હતી.

(વસતિવક)

મધ્યા સલણી, કંઈ તારલિયા ઝમે છે,
“ પી, બાપુ ! પી, ” ઘવણુ એ અચડાય શબ્દ
નહાતુંક એક દીસતું મૂંગું રૂપાણુ,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ.
અમામ કેમલ, સુકોમલ શીંગડીઓ,
ખાતુ હજી નવલ કુપળ મજરીઓ,
નહાને હતો કસેમ-મડપ લા લતાનો,
બાપુ થડે ધુનરીમડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નખી પડી પગ ટેકવીને
મરોમા ધરે કવલ બોજનના ધીમેથી
પપાળતી દિલ લીસું કર ફેરવીને,
બાહુસમી પરમ બહાલ થકી જમાડે
એ આમ બહાલ ભરી ન્યા ખવરાવતીતી
પેલું કહે ધડી થડી પુઠડી હલાવી
‘ પી, બાપુ ! પી ’ ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને શન રમ રહતું ફરી બોલ હોસે
ખાલી ફરી જ્યા બધું જતીતી જ બાલા,
વાકા નચાવી તિરછ દગ લેલ દીર્ઘ
ચોગ ભરી હમ વળી અટકી બી એ,
ચેગ અગમ્ય મુખબાવ તરી ગલા ફે
કં પહીક, કં ફિટથી ગજગદ બોળી
પાછી ફરી દરિયુ પાસ બી અધીરી
લૂંટી ગરીબ નપનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મહી લઇ પુછે મૂખને દયાથી -
“ શુ ચાપ બાપુ ! કંઈ બોલ, તને શુ ચાપ ?
કા દોરડી પ્રતિ પગે ઘાજની તણાવ ?

અસ્વસ્થ છું ? તુજી નથી અથવા જ લીધું ?
 શું થાય આજ, ક્યમ છે મુખ વ્હીધું વ્હીધું ?
 તું આવ બેસ, દિન એ બુધી તું મરું કે-
 બીજાં દતાં ધણ બહુ તંદી ટેકરીએ:
 ત્યાં કે દીઠું દુર ચડી મુજને પિનાએ
 તું એકલું ભટકતું હતું જ્યાં નમાયું !
 લાગ્યો હતો મરે બાળી અતુકમ્પથી ને
 (મુજ ધન્ય એ દિવસ હો !) મુજનું ચપું તું !
 તો કાં પછી અહીંથી આવડવા જવું છે ?
 વા કંઈ આછપ દીસે મુજ શુદ્ધામાં ?
 જોને બધા ! દિવસમાં ત્રણ વાર લાવું,
 પાને વહે જરૂર ત્યાં ચડી નીર એકબુઃ
 દુર્વા મુખાર બાની તું કરતું ચરે જ્યાં,
 હું લાવતી ગરમ કધ તણો કટોરો,
 હાવાં ચરો મુજ બધાં બચવાન માત્ર
 જોડીશ ત્યાર પછી હું મુજ ગાડલીએ:
 એરાડીને ઝૂલતી એક પછેડી અજો
 જોવા જ્યાં નદીતટે ઉગતા દિનેશ.
 કા તું અધીર-ઉદ્ધમીન બની જીવે છે ?
 માની સુવાળી હુંક-એડખજ સાંભરી છે
 તોરાન કે ગગડતી વરપા—ઝડીના
 કે કે બીજાં સ્મરણથી હબકી જતું તું ?
 મા બ્હીસ, બાપુ ! નહોં બાધ કરી શકે કે;
 તું હું મુશક્તિ અંદી ઝૂંપડી નજીક:
 કા આરો ? પ્રતિપણે ક્યમ દોર તાણે ?
 મુજ જા, સ્વહાર પડતા કરી હું મળીશ,
 —એવે પહેલે અરર સિંહ કરાલ કાળ—
 જો ગર્જના ચડી અસ્વસ્થ બધું મુજ છે !
 પાયેલ સિંહ અહીં—ત્યાં વિક્ષેપો કરે છે,
 ને કે રિકારી તણું ઝૂંક પુઠે પડ્યું છે.
 “ જો આવશે, અરર બાપ ! પ્રભુ બચાવો ! ”
 એ એકમેક વળગે ધરી બાથ કઠે:
 બાવા છળી, મૂઠલું બ્હીકથી ચરચરે છે
 જ ને લપાય મુખ દાકી જ એડણીમા.
 એવે થયો મુસવનો ચરનો ધસારો,
 ત્રાડી પડ્યો ધૂનવનો વનરાજ સિંહ:

બૂઝો બધી વનમહીં ઘડી મહાંવ ફેલી
 ને પાણું ત્યાં થઇ રહ્યું સહુ શાન્ત શાન્ત !
 આઠાસમાં ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
 ચોપાસ શાન્તિ નભથી વરસી રહી છે;
 ત્યાં કામડી લાઇ ખભે હતું આવતું કે
 જ્યાં એકએક વળગ્યાં મરી બાથ કઠે.
 હંટાળીને કહ્યું, “ અહ્યાં ! કયમ બહી મયાં છો ?
 હું જાણું કેમ અહીંયાં, બહુ વાર લાગી:
 ચાલો હવે, વન ચડી સહુ ભો ગયો છે,
 ચાલો હવે કુંપડીમાં જાએ નિઃશંક. ”
 ચાલ્યાં ત્રણે વિતકની કરતાં જ વાતો,
 સ્નાં નજીક કરી તાપણું ત્યાં હંદાણું:
 બાલા અને મૃગની એક પયારી કીધી,
 કિન્તુ હજી ઉંચ મહીં ચમકી ઉઠે એ.
 ઉઝું રહવાર નવચેતન અર્પતું કે,
 જાણું બધું વન અને મૃગ બાલિકા મે;
 ગૈ રાતની બહીક સમજી કુલી મયું છે,
 ચોપાસ ત્યાં કુહલું એ દુરવા ચરે છે.

(અનુક્રમ)

ધરો ના કાઠની ચિંતા, મૃગ તો દોડતું ચલું;
 બાલાના સ્નેહવાસવ્યે, સઘ મોટું ચર્મ મયું.

૭૧

૧૧ ૧૧ મૂલસાંકર હરિનદ કવિ :

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા બુલી પડી પ્રકૃતિખેળે રાત ગાળે છે અને
રૂઢવારે પાછી માતાને જાળેને મળે છે.

એક મનદર સાક કનનીની,

રવિરમરખી હો મરતીની,

સુધુનિઝમુ જરમર જતી જતી

આકાશો નગરનીની.

એક પંખિણી રંગરૂ કરતીની,

મધુમતી તરંગ પર ફરતીની,

સુકમાર સુલભોદા સરખા મધુમ

નિર્મલ જગલાને અનુમતીની.

એક અનિલાવદર પ્રદગનીની,

વનકુલ પરિમલ પાલતીની,

શીતલ રમણે રમણે જમ રંગતીની,

વસંત પદ વિસ્તરતીની.

એક લલિત સરિતા સરતીની,

રેતીપદ પર પસતીની,

વાયુ વેદા નટકુમુદો

નિર્મલ જલવેણીમા ભરતીની.

તે વેળા નાણુક ચમકશોભા ફરતીની,

હમમમ હમમમ હમ મરતીની,

નદીમા હમહમિયા ફરતીની,

આંધ્રે જલે કનનીની.

એક માછલી જલમા તરતીની,

બાબા ફરતી તરવતીતી,

દસતી દસતી મદવા ધસતી

અવર પલ બાલા વિસરતીની

એક મીઠી વેલ પમરતીતી,

આંધ્રી કુલદિ ખરતીતી,

હલ ખેળે ભરતી ભરતી બાબા

મદુર જલપર હાવતીની.

એક છીપ નદીનગમા મળે,

જગમગે રમજગ જગે,

દાસે દાસે દો શુકમારી,

પાલે પાલે મુખડું મલે

છીપ જલકુલ મદ વાતો ફરતી

વતી વાણી મી બરતી

દમની દમની વાવસતી

નમવતી મુખ તેમ તેમ અવલેણી મૂલનીતી.

ફરતી, પડતી, ફરતી ફરતી,

પરતી માને મુંબન ફરતી,

તાણી પાડી ખિલખિલ દસતા,

ઓચિંતી મા સાભરતીની.

આણુર નગરે ચોમમ જોતી,

આઆ નયને અમુલા જોતી,

આપા પાણ હડવા ભગ્ન

પરતો મારગ ન શકી જોતી

ફરી ફરી માડીને સબારે,

ઓ બા' ઓ બા' મુખ ઉચ્ચારે,

પોશારે વળી વળી, - મુલે મેળુ પલુ ?

મદુર મેળુ એની વ્હારે ?

શાકી જગજગનીને ખેળે

સૂતી બાળા દૈવે જોળે,

નિદ્રાપાળે, તારા ચોકી કરે,

વનાગનાઓ વ્યજન દોળે

(અનુષ્ટુપ)

વિરમતિ તિમિરે ફૂળી સુદિ સારી સમી મધ,

રાત્રી જમજમી ચારી મીઠે વ્હેને વહી મધ

વિમલ ચમકશોભાને આચ આવી ન રાતમા,

તાજા ફૂલદી માનને પુત્રી લાધી પ્રભાનમા

૭૫

૭૬

રા રા મનહરશમ હરિલાલ મહેતા,

શારદાલુવન

(રાગ૭૬)

અત્ર વાતાવરણ પરમ આનંદનું,
 પ્રકૃતિ હમી ગદી.
 સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માવાતણા આવરણ
 મચ્છિદાનદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
 મર્વ છે જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી
 મુદર ગુલામ ને મોગગ ભૂષ ને નાઇ ને
 પ્રકૃતતા નિત્ય સૌરભ અપાર્થિવ અહીં
 કોઠિયા કૂચતી વિરમ મગીત અહીં ધથરી
 અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુઃખો,
 કો ન ક પ કે દુઃખો,
 સર્વ સૌદર્ય ને મનત યોનન વડે સુકત
 તેજસ્વી પાવક સમા
 નદ આશાતણી અહીં નહીં વેદના,
 ફિકર ચિતા અને હૃદય-હોગ ના,
 અની ન અસાગ સતાપ છે,
 અહીં ન દલિદમદ થાય છે,
 શોક કે રોગ નહીં,
 કોઇ યમદનો ભોગ નહીં,
 અપણની જરાસુખ કો વ્યકિત નહીં,
 પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા
 સર્વને સૌમ્ય મીઠી જગેતા સખી
 સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
 દૈર્ઘ્ય કે કોપ નહીં,
 જુનમ કે જોર નહીં,
 સર્વ છે દિય પ્રેમે ભયો
 સદ્ય ધાર હો નિર્મળા.
 કામરૂપ પારતા,
 મેદ્રધનુ પર ચઢી ગાન લવકાન્તા,
 હસમુખા ખેવ યદા મહિન માગના,
 મેધના દવયળી કુસુમ પગમાનના

ગિગિ ગણી જનદંદક બીજળતા
 ઉદધિ તોફાનને સામથી ખાળતા,
 અંતર અગાવનો સંહજમા કૂંડાડતા,
 અકળને કમી જતા, મહનને શહી જતા,
 અત્ર સૌ લોક સ્વેછાનુકૂળ વિચરીને
 લટના પરમ આનંદને

- આગળ જતા દીકું એક સગવર તર્દો.
 પરમ સૌદર્ય આ વિરલ સગવરતાનું નિગમતા
 ૧૦ હું ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
 વિમલ જલ સિંચ થયું મદત વિસ્તારમા ૪૦
 નિરખી નિજ સુખ રલૂ નીવ આકાશ
 નિજ સ્મિત નક્ષત્ર નેત્રો વડે
 શીત કરમય ચશ્મી શુદ્ધ આ સહિયમા
 અચન થઇ વિલમતા
 માધુના હૃદયમા જ્યોતિમિલક સમે.
 નાત નિર્બંધ પાદપલતા,
 અચન સૌ કમલ સગવરનજી.
 ગિચર થઇ દુઃખો
 ૨૦ કે સમય વીતના શ્રવણ મહારે પડ્યા
 અદ્ભુત અપૂર્વ મલુલ મુરો વિરમ્ય સગીનના પગ
 સુગંધ થઇ દુઃખો તે તરફ
 એક દર્શન મહેને પરમ અદ્ભુત થયુ
 નીત સ વગ કાળ
 એ દીકું અહા! અગુન તેજસ્વી મે નાવહુ.
 નાગદી પુનમની મધ્ય રાત્રી થતા
 અપ્સરાના ગણે શુક્રતારા ધરી મોખરે
 આ ઘડ્યુ નાનને ચક્રકિરણો વડે
 તેમહીં મે દીગી
 ૩૦ લલિત લાલમની મધુર ચૂર્ણસખી સુન્દી

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા

ભક્ત તે પરમ ભક્તિતણું.

૧૩૦

સન્મુખ વિરાજતી,

શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત

[સિંહાસને,

જડવસિત ન્યોતથી ઝમકતા સુવદિત સુવર્ણ

ઉત્તમોત્તમ આલંકારથી સજ્જ, તે

અદ્ભુત અર્ચવ સૌંદર્યમય

મર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી.

અગર ચંદન અને મુકના ધૂપની

ઉત્તમ ગુલાબ તે મોગરા પુષ્પની

મસ્ત પરિમલ મુપસરી રહી.

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦

પરમ માયામયી મર્તિ મનારન,

વિવિધ મિત્રો વળી ચાર ચિતકરણ,

દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,

ભક્તિભાવે ભર્યા ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,~

પદ્ય આ દિવ્ય સરિતાણું વિરલ સંગમ મહી

સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ

અનુભવી મુખ રત્નો શ્રેષ્ઠ હ'

પરમ આનંદન.

૧૪૮

—૩૬૭—

૭૭

૨૧ ૨૧ મોહનદાસ મહાદાસ મહેતા.

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણોઃ એક દિલ દિલની તવારીખ

(૧૩૪)

ઉઝાતી બાળકરખી રી મધુર મમ્તી ભરી બાલા
 નિગરમા આ દરી શુ મે, જગા ટુજ ખેલ જોતી જા '
 દતી મુજ કોઇ નૈં કામે, બની તું શુ મઝ આજે '
 ઊંવનમા આ ભરી શુ મે, જગા ટુજ જીવ જોતી જા '
 જુમે મુજને છતા જો નૈં અને જોઇ મહે બીજો,
 મગઝ મ્હારી તરફ દુખા નજરજબકાર જમણી જા '
 નદીનદ પર નિહાળુ રું જગુ પનિદારાનું રોજી,
 છુપી રૂઢે ને ય જમાના હા પચમ મજબની જા '
 કણ તાજ ખોલેલા શુવ છુપાવી હેલે લાવી
 પલક એકાત્ની જડખી દસી મુજને અગવની જા '
 સદીયર-સાથ વીણી કુન નિહાળુ રું બની મરાયુવ,
 ' મજાના ' કહું ત્વરા તો ' લ્યો ' કહી ચચન દલવતી જા '
 મહી દૂરે રૂં મુજથી ધરે આખે ફરે કુમતી,
 કફે ઊગી જવા ત્યા તો ધસારે રોકતી તું જા '
 કહી ' આ આવી ' તું વરો જા વગી આવી વગી વહો જા,
 ' અધીરા એય શુ આવા ' કહી વગો દાકતી તુ જા '
 હશે સમજી ' ય જાણીને અગર કાહુ ' ન જાણી એ
 રહે દિલ ગૂચમા જખી જગ તો સાફ કહેતી જા '
 ખોજા બહુ બોલ બોલી રૂં મગઝ ટુજ પ્યાગ બોની નૈં,
 નથી બમ બોલવો એ, તો જગ સુબન તું દેતી જા '
 x x x

હોધુ સુબન પ્રિયે તે આ, દઇ દીધુ બહુ એઆ
 હવે ' નહિ, ના ' કહી નાહક નિગરમા ધાવ તુ કર મા '
 ન ધર તું હાય આ આશા, ન દિલકુ વેગજી લઇ જા
 પગમ અદૈત પાલામા જુદઇ કાકરી બર મા '
 મહુ હુ તે કરે તુ કુન, છતા આ આખની આજુવ
 નૈં દઇને દજી કર તુ ? વિન મુજ ' એ ભગ મા '
 દિયે તું પ્રેમપરવશ ને યુ છુવાસનાવશ તે
 પ્રિયે ફે ' એવી શકાએ કશકિત તુ મ્હને કર મા '
 ૭૭

નયન ઘુઝ ઘેલું ને રમતું, છતાં છેદું નિભાવે તું:
 હજી ઘુઝ પોતા ઉડે, ખટક મુજ શીદ ના હર આ !
 અરોઅર આવી બેસી ગૈ, છતાં આ હંદી ચોરી રૂદ:
 પૂરો વિશ્વાસ મગ્યો નહૈ, ઉલુપ મુજ શીદ ના બર આ !
 અરધ આપું ય આ ઘડિએ જીવનભરની બને ઘડિ એ:
 દહી કુલ, ના લગે જરિ યે પ્રિયે, ભે છે વચન મુજ આ !
 સુણી આ તું ખસી જરિ ગૈ, મોહું વાંકું હસી જરિ રૂદ,
 ઉછળતી આવી બેટી રૂદ, વદી સંધું લીલા ઘુઝ આ !
 છુપાવ્યું છાતીમાં મુખડું, - સોમંતેથી શું શું ન મુખડું
 ચુમી ચુમી જરી ચૂચું ગયો બૂલી વચન ક્ષયમાં !
 ટળા શંકા, શમ્યા તર્કો, ખોલી અદ્વતની ક્યોતિ:
 કદી ચૂકી જીવનતું તું મદને પૂરું સમર્પણ હા ?

x

x

x

પરમ સુખનો સંભવ આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો ચાલ્યો:
 અચાનક તું ગઈ બિટી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના !
 જતાં તું જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન મુખડું છું:
 વીત્યા જીમ તો ય છે મધુરાં સ્મરણ ઘુઝ એ સમર્પણનાં !

નયન દુઃખ વેણું ને રમતું, છતાં છેડું નિભાવે તું:
 હજી દુઃખ પોત ઉડે, ખટક મુજ શીદ ના દર આ !
 અડોઅડ આવી બેસી ગૈ, છતાં આ ઉઠી ચોરી રૂઢૈ:
 પૂરે વિશ્વાસ અમ્યો નહૈ, ઉણુપ મુજ શીદ ના ભર આ !
 અરપ આપું ય આ ઘડિએ જીવનભરની બને ઘડિ એ:
 દહીં કુલ, ના લલિ જરિ મે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ !
 મુણી આ તું ખસી જરિ મે, મીઠું વાંકું દસી જરિ રૂઢૈ,
 ઉછળતી આવો બેટી રૂઢૈ, વદી સંધું લીલા દુઃખ આ !
 છુપાવ્યું છાતીમાં મુખડું,- સીમિતેથી શું શું ન સુખ્યું
 સુખી ચૂપી શરી ચૂપ્યું ગયો જૂલી વચન ક્ષણમાં !
 ટળી શંકા, શમ્યા તર્કો, ખીલી અદતની જ્યોતિ:
 કરી ચૂકી જીવનનું તું ગદને પૂરું સમર્પણ હા ?

x

x

x

પરમ સુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો વાલ્યો:
 અચાનક તું ગઈ બિટી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના !
 જતાં તું જો રહ્યો રસ તે રસે જીવન મુખાઈ છું:
 વીત્યા જીમ તો ય છે મધુરાં સ્મરણ દુઃખ એ સમર્પણનાં !

૭૮

૨૧. ૨૧ રમણિક દીસનલાલ જેતા

પધારો !

(૫૬)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય બાળ ! પધારો પૃથ્વીનાં રસબાળ !

કમલ સરીખડું મુખડું જ્ઞેનાં આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ શા અળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો ૦

સોનેરી ઝૂંઝૂંડાં ઝુલે કંઈ અનિલતણે દિન્ડોળ !
નયનતારલા શુભદલ વચ્ચે ચળકી રતા વિલોલ ' પધારો ૦

કેમલડીના સરખા મીઠા ઠાલા તમ મદબોલ !
વદને કંઈ કંઈ મરકલડાના રસકુલડા જ અમોલ ! પધારો ૦

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલકું કુણું રસાળ ?
હૃદયકુંજ બે અરણ્ય રોહનુ પ્રકૃષ્ઠ ઉર શરબાળ ! પધારો ૦

૭૮

૨૧ રા રાજાશામ રામશંકરે બાટું:

નિવાપોદક

(સોરઠની સુરખી)

મરેહને વમળે પડ્યો જોઈ ચતુર્દશ પદાવરે
છુટવા કંઈ જ્યાં મથન ત્યાં ચક્રે ચડું વિલુ આશરે;
કંઈ કથન એ આપતિનું નિર્ણય બતાવે કેા ચુર,
નહિં તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણ—અંધારે પડું.

રાત્રે સુતો જર ઊંધમાં તો જોઈ મહારો પ્રિય મણિ
ઊભો સમીપે રનેહનિર્ભર કાન્ત વાણી મણુમણી
પણ મધુર સ્વર ઉઘટે નહીં; છે સુમનસુચક હાથમાં,
તે દિવ્ય મિષ્ટ મુગધમય અર્પા મ્હને લેખ આશમાં
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાંથી અથુ—તે અક્ષર ચગા
પ્રજ્જતા મ્હને—“ કહે કલાપી ને કાન્ત તારા ક્યાં ગયા ?”

મેં કયું: “ હમથે સાથમાં મમ હૃદયકોટરમાં વસે.”
ત્યાં પુર્ત અભુસ્તિગ્ધ પદ એ દષ્ટિપથ મુજથી ખસે:—
શું જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શું સાચું એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

૨૧ ૨૮ કૃપશંકર ઉદયશંકર ચૌહા:

નૂરે ખુદા

(૧૩૩)

ખુદાનું નર છે પ્યારા: બિરાદર છે બધા મહારા:
 જિગમ્યા ના કઈ ન્યાગ ખુદાનાં વારમે વ્હાલા.
 બસે હિંદુ, મુસલમાનો, બસે ખ્રિસ્તી, અહુર્મઝદી,
 બસે હો ખુદ જિન બકતો, બિરાદર છે બધા મહારા.
 બસે હો બાલમે છોટા, બસે સ્ત્રી, મન, કે મોટા,
 બસે પ્રાણી બીયામાના, બિરાદર સર્વ છે મહારા.
 બસે હો રંદે, કે રાણા બસે ઘેયા, બસે શાણા,
 બસે હો મસ્ત, મનવાલા, બિરાદર સર્વ છે વ્હાલા.
 બસે હો જૂતપરસ્તીયા, બસે હો ધંરકમસ્તીયા,
 ગમે તે હાવમા વ્હાલા, બિરાદર છે મહેને પ્યારા.
 બસે અડળે, ન વટલાશુ બસે છેટા ય તો ચે શુ
 ખુદાને મિસ્તરે કોશા બિરાદર કૂમળા દાવા.
 ખુદા માનો, ન માનો ચે નથી તેની કશી પરવા
 ખુદાદિલખત અનારા બિરાદર છે બધા મહારા.

૮૧

૨૧ ૨૧ વાગુદેવ રામચંદ્ર સેલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(૧૨)

ચોકમા ખીને છે ચાક આદનીને રેવતો, પૂર્ણિમા પ્રત્ય ગમ્ય મંદિરે,
હો આવજો રસિયાજી રે.

નીતરેલ રેણુ રવચ્છ શારદી મોહામણી, વાતો વાયુ હોરે શી સુમદ રે, હો આં
એહના મુધારસે સિચેવ સો સાહેવડી, સૌખ્યથી મુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આં
પ્રેમને કૃપાપીપૂપથી ભરેલ ગોપ મો, લાવજો સખાને સૌ સમાજ રે, હો આં
મહિડાની ગોરમી અમારમે ભરેલ છે, દ્વારથી સુમિષ્ટ એની દ્વાણુ રે, હો આં
માણુશુ એ પ્રાણુપ્રિય ' એહની ઉગણીએ, પીથુ ખાઇને પીપૂપપાન રે, હો આં
દોહીથુ નવીન દુધ પ્રાણુને પીવાડવા, વ્હાલમા ' અમારે ઘેર ઘેન રે, હો આં
સૌમ્ય રનેહ-દૂધડા અમીની ધાર સિચશે, ચેતના જગાવી આર નેન રે હો આં
મિષ્ટ કલ્યાપ્રિય પ્રાણુ છેડજો સુધાભરી, મોરવી સુરીની શી મધુર રે, હો આં
સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે એહી સાચમા, પ્રાણુ છો કૃપાલ ' જીવન-નર રે, હો આં
રનેહના સૌભાગ્યચક્ર, કુળના કલ્પોલરાજ ' રગના રમીશુ રમ્ય રાસ રે, હો આં
દોહીથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ' ન મૂકશો નિરાશ રે, હો આં
આગણે અમારે આજ પ્રાણુને નિમત્રવા, ઉગાહી લેજો હમગ રે, હો આં
પ્રેમ-પૂજ્યથી પુનિત પૂજ્યને પધારવે, વ્હાલમા ' વહેજે મોદ-ગંગ રે, હો આં

૮૨

૨૫. વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી:

અમારી લગ્નતિથિ

(સિખરિણી)

સખી, આજે મહારા લગ્નવ્રતની મંગલ તિથિ,
 દીધાંતાં આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી;
 લીધાંતી આજે મેં પ્રણયતપદીક્ષા અનુપમ,
 સદયે સ્વામીએ પ્રદોષો દર-ભિક્ષા હું અધમ.
 વડીસો રનેલીઓ-સ્વજન વર્ણો વિગ્રો ત્યંદિ હના,
 દની અમિવેદી, રવિકિરણ તાગ જ કુશતા;
 ધૂળ તો મૂકીને દર દહ દરે મંગલ ફરી,
 યતા મંત્રોચ્ચારો, જરિ નય તદા અર્થ સમશ્ચ.
 ફરી છું તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ શરોને,
 રવિ અમિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણતે:
 પ્રતિજ્ઞાઓ મીઠી, દ્વય હંવનનં ઐક્ય મધુકં,
 ત્રિયાઞ્જરણીનં એ પુરુષનહમાં પૂર્ણ ભળવું:
 વિશેષે બંનેનું પરસ્પર આકર્ષણ ચૂં,
 વિલાસોમાં સાથે દિવમરજનીનું વહો જવું:
 ન એ દે તે કાળે સમજું શકોંતી બાલહૃદયે,
 બણી મંત્રો આજે જહું છું ઉર તે હર્ષ જ સહે.
 કહું આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
 પડું આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા;
 ચદ્ આજે પાછી પ્રણયિ ઉર ફેરી જ મહતી,
 ધૂળૂં ને સંતોષું ભવભવ-પતિ ઇશ દરખી.
 મનો, દે બંનેને વિમલ ચિત્તિ, પ્રીતિ અચ્ચલ, ને
 સદા યે સત્સંગો, દહ રતિ સદા બર્ષગમને,
 દયાબીનાં બંને હૃદય દરજે, માંદિ વસજે,
 બીજૂં તો શંયાનું, શિશુપણુ શિશુનું સહોજજે.
 સખી, રનેહે મેં તો હૃદયસદને નાચ જ ધૂંયોં,
 મળ્યો યુક્તિરૂપે, ભવ સહલ બક્ષિતમય યયો;
 સમર્પી સર્વે હું અધિકઅધિકૃં મેળવી રહી,
 અહો આત્માકેરો સદચર અનેરો હંની ગદ્ય.

૮૩

૨૧ ૨૧ વિદ્વલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસાત્થી :

અગતિ ગમન

(છટમાચિની)

ગરમ ઝડપ વિરાળે,
મધુર સિતલ સાળે,
અનિલ લહર આળે ડુંક મળીર ગાળે,
કે ધેનતુ અંજન નેન આળે.

મનહર ગિરિ જાણે,
તરુવર કર ગુણે,
નિંદર વશ હુ માણે ખેલતા વેલ સાથે,
ને વેરતા પુખ્ત દુર મ સાથે.

શિતલ રજની રાણી,
ધવળ રથ મુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીમા ધુખાણી,
વદે ઇસારા સદ મિષ્ટ વાણી.

મુદલ અનિલ લહેરો
ઘનણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્ધ રેડે ઘણેરો,
આ કણને અદ્ભુત ઠારનારો —

“રસિક” રસિક ! મહારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા” — એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મહારા !

વિમલ મન થવાથી,
યુગ્મકિત તનમાથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાથી,
રસિક પુરુષ ત્યાગી-ખીણથી યગ-ત્યાગી,
—ચંદનજા રીતલ મંદિર માથી,—
ઉપર ઉપર જના,

પ્રદિપ તિમિર યાતાં ઈ અવિન્નિમ રંગે,
ઉચ્ચ-અવનત યાતાં એક-ભૂમિ અભંગે.

(અનુષ્ટુપ)

સામ્યાવસ્થા શ્વાતમાની શાન્ત થૈને અનુભવું,
બેદનો છેદ યાતાં ને અબેદાનદે બોગવું.

(દોહરા)

ઉર ઉરનો સંબંધ આ, શ્રવણે પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ધોર તિમિર ચાપું ગણું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો બાણુ!
રૂસિલીને પમથાર હું પાયરતો આ પ્રાણુ.
રસભાવિક રસિલીતણો, પ્રેમભગત આધીન,
હૃદ મિલન માટે સ્તવું, રસજલ ને રસમીન.

(ગુપ્તિતાચા)

અપિદિત મુખમંડલ, પ્રિયે ! મં ?
હર હુરખો કર, રૈલ સત્ય ધારા !
હર વિનિમયથી નિરંતરાયા
રસવદને મુખ સૌમ્ય એનસાળાં !

૮૪

૧૧૨૧. વ્યોમેશ જનાદેન પાઠકથા:

તે કહેશે ?

કયમ પડે નાથે વિણુ એન મને તે કહેશે ?
 કયમ રહે આજ મુજ નેન તે મને કહેશે ?
 કયાં જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશે ?
 શું નડે કંઠની ખાંભ તે મને કહેશે ?
 નવ સુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશે ?
 નવ રહે વિરહનયુ કેમ હથ તે કહેશે ?
 શું કંઈ નાથ વિણુ હવે જસ તે કહેશે ?
 ક્યા રાજે બધુ મુજ દુઃખ હવે તે કહેશે ?
 શું સદુ પ્રેમીઓ દુઃખી હશે તે કહેશે ?
 હું સદુ તેમ સો મહે ખરે તે કહેશે ?
 દુઃખી થતા છતા સૌ ચહે કેમ તે કહેશે ?
 શું હશે પ્રેમમા જોવું દેહ તે કહેશે ?

૧૧. ૨૧. " શાકા " :

૮૫

દર્શન

(અનુક્રુપ)

માયે . મધ્યાદનનો સૂર્ય તાપથી દીકને દહે,
સ્નેહથી આર્દ્ર છે પાન્ય નીલાસા નાળતો ભમે.

(દ્રુતવિશ્લેષિત)

પ્રભુચિની હૃદયે રમરતો હતો,
હૃદયને રમર તો હતો હતો;
મૃદુભાવબાની રમર પૂર્વની
ભજવતી રસમેલિ પ્રિયાતણી.
વિવશ ચિત્ત થયું રમરિખેતથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
કુદુર્ગો કોપલ આત્રિગ્રાસથી,
પથિક આત્મ તણી હરતી મૃતિ.

(વચનતિલકા)

પાયોત્પલ્લો અનિલ આર્દ્ર સરિત્તેથી,
દોડો વિશાગ સહકાર ભરેલ મ્હોરે,
ખેડો જઈ વિવશ પાન્ય રસન ગ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશરીની.

(મંદાકાવ્ય)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી છે દો
જેમાં મૃતિ પ્રભુચિનીતણી હોય આશ્રમને ના,
ગાળી બેઠો જગત ભરના વ્યારો દૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તરવમાલી.

(અનુક્રુપ)

રસલીન થતાં તે તો બેઠાન લુલી ગયો,
મૃતિરૂપને પામી શક્તિને સરલે ગયો.

(દ્રુતવિશ્લેષિત)

ત્રિપુરમુંદરી ત્યા કમલાનના
લલિત ભા . બરી અવકાશમા
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૃતિ રસેશરીની સ્વયં !

૮૫

વિશદ બાલ પ્રભામય દેવોત્તું,
 સુભગતા જગની તિલકે ખરે,
 નયન નેહસુદા વરસાવનાં,
 અંબર મોહકે, મૂર્છકે, વર્ણ ના !
 ધવલ અશ્રુકે છાદિત દેવીના
 મહભર્યા કોનો શું ભરાવ એ
 મહનનો જિતનાર નિલાયકી
 મરવથી વિલમે શું પ્રભાવ એ ?
 અલક પુષ્પ ભર્યો, અભિલાષથી
 પૃથુ નિતગ્નજ્યા સ્પર્શો રમે '
 કુસુમખણિત દેવો કદીઅરો
 મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે.

(અનુકૃપ)

દેવીના દર્શને મોઝો, આત્મભાન બુદ્ધી મયો
 ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસારવાદ દઇ ખસે...

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વહે
 "સહીશ શી રીત વિયોભદેવિ! હું!"
 કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણથી
 સુશાયલી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં !

(અતુકૃપ)

"વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપશુવ પ્રાણીમાં
 મૂર્તિ મહારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં
 કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો અને પ્રિય
 સોને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરો
 રસમા રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
 આનન્દ દષ્ટિથી દેખે, રમિકો કવિઓ મદને
 પ્રેમને ભક્તિ હું બેઠ, રીઝું છું આજ તાહરી
 અગોચર દર્શ છું દષ્ટિ, કલાઆનન્દની તને !"

(શુષ્પિનાચા)

પ્રસુદિન થઈ ને મુગ્ધી મહે એ
 અનુભવનો કંઈ ભાવ એ નવીન.
 અવિદિત મતિથી મરે ય દેરી
 અકલકલા કવિ એ રહે નિદાગી.

૮૮

રા. રા. રથામણ રાવણ બાદ:

વિદ્યા

(સાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અર્ધાંત્રી પ્રકાશમય પૂરણુ વિદ્યા;
 સૂર્ય શક્ત છે બાણ પ્રકાશક, અન્તર્બાણ બધું વિદ્યા.
 અમૃતમય કિરણોથી ઘેરુ બાણતાપશામક સુખદા;
 બાણાબ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા.
 સર્વભક્ષી પાવક છે તદ્દપિ ન વિનાશક અધનો જ કદા;
 અમિત બવો ભવકેસાં મંચિત પાતક ભરમ કરે વિદ્યા.
 કલિમલહારક અધમોદ્ધારક નદીઓ છે સુરસરિતાધા;
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રનાસરિતા વિદ્યા.
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદ્દપિ લાલિષ્ક કરજ નિજ કરે અદા;
 અર્નત શ્રવણની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
 અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા;
 રથામર્સન્સતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

૨૧ ૨૧ શ્રીપ્રસાદ ગિરિવંશ કરે વૈધ

સ્થિતિભાન

(મદમતા)

ધાર્યું 'તું કે જગતભલિ આ અવસ્થા મૂળ્યું રહેશું,
 ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમાં કલેશ નામે સહેશું,
 ધાર્યું 'તું કે ષણ ષણ જાણ મીઠી વાત કહેશું,
 મનથીના સુહૃદગણના હાર્દના દાવ લેશું,

કયા છે જિન્દગી મનમંદિ અરે સ્વાસ્થ્ય એ જાતિ કયા છે ?
 મનથી કયા / સુહૃદગણ કયા ? મીઠી વાત કયા છે ?
 જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં હેપ ને કરતા હા !
 જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બગાડતા નેશના કારસામા !

બારે લાગે હૈન પણ આ, દિવ જાનેવા અમિત,
 આગાઠે અમલ જનતા માનવેના અમિત
 ગોળે પાને મુખ પલ કયા ? આત્મવત્સર્ગ બાસે,
 પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આલણા સર્વ પામે !

રોવું કયા જો ? - રૂદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
 દુઃખ કયા જો ? અવશ્ય કરવા કાન જ્યાં કો ન પામે !
 મૂંઝા મૂંઝા સહન કરવું એક બાળી રહ્યું છે,
 રહેવાનું જ્યાં સહન જનને, - રહેવું તે માણ્યું છે !

ગતા રેતા દિન બગ સં એવ સામાન્ય દુખ,
 રહેતા રહેતા દિવ અવરને, એ બની જાય મુખ્ય !
 આવું આવું સમગ્રી મનમાં ગાપડા માનવીને
 મતોળાન નિજ દિન મળે તેન કેન પ્રકારે !

પૂગ્યા છે અણુટ નિવિનતા દર્મના કોષ સાથે,
 ગોપાયા છે તમસપતિના જાનકા કોષ પાથે !
 હોમાયા છે વિધિતમદ્રી દ્રેના દુર્વિપાકે,
 રંગેવું તેથી મતિ વદા બધુ-તરફથી કે ન પાકે !

સ્હેવાનું છે સકલ જનને વિશ્વમા આયુ આયુ,
 જોવાનું છે અણુટ નિધિનું કર્મ કૌટિલ્ય આયુ ' ।
 અંભારા યે વિધિતતનુ ગીત યામે પદ્મીથી,
 આદુતિઓ પુરી થઇ જતા દુષ્કર હવિની
 આયો જશે તમસપતિ યે દિવ્ય ન્યોતિ પ્રદાસ્યે,
 સતોખાશે પરમ પ્રભુ યે પાપનો દોષ દાપ્યે;
 એ ને એ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાંતિ જોશે,
 એ ને એ આ જગમદિ તદા સ્વર્ગનું સુખ્ય હોશે.

૮૮

૨૧ ૨૧ “સ્નેહરશ્મિ”:

અણુદીઠ જાદૂગર

(સસ)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી ! અંધકારના દૂર પડ્યા પડેઃ
 રુદ્રનની વેણુ ક્યાક વાગે, સાહેલડી ! વિશ્વને હર શોકજાવા દળે. દુવ.

કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગતુ ધર,

સાગરનાં જલ કંપતા,

મહાં કંપે છે દૈત્ય આનુર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૧

ગાળે કાળાં વાઘા, ગાળે કાળા નીર,

ગાળે ગેભી ગીત કે,

મદને બેલાવે ગાદું તિમિર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૨

કાયા થયરે બદાવરી, દીન થયરું હિર,

થરણો ધીર રહે નહીં,

મદને ખેચે અણુદીઠ કોષ દુર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૩

ફર-ફર ત્યા નાવડી આવે, અપિ ! આ તીર,

મુજ કાળે જીભી રહે,

કોષ ખેચે ગ્રહી મદને શીર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૪

મૃત મહાર દીલકું, મૃતી માગવાહ,

મૃતી પશું 'રુ એકલી,

નવ જાણું પશું કંપે ઘાટ, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૫

અદીઠ કે જાદૂગરે કરી કામજી તાબયું જિર

અવર ઠસુ ય લટું નહી,

અદા ! જાઉં છું દૂર દુર દુર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૬

-૦૦૦-

૮૬

શા. રા. હરગોવિંદ ગ્રેમશંકર કવિ:

વહી જા

(ગઝલ)

જરા તિરછી તું તારી આંખ લગાવી વહી જા :
 મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.
 હજાજે ચંદ્રિકા આ રંગ રંગે દરિયાતણી જો—
 અરે આ રેકતા ખૂન હપરે રેલી વહી જા. ૧

હરે આરમાન કેવા રંગ બિમલું મગાના—
 હરે મુજ રંગ નાચુકે છુજ અમાવીને વહી જા. ૨

જમીને આસમાને આ રમાતી ગસલીલા—
 મુને એ લીલમાં શામિલ બનાવીને વહી જા. ૩

મુલે છુલખૂલ લેટે બાન બૂલી કંટકોનું—
 જહાંના કંટકો કાપી, સનમ, મુખે વહી જા. ૪

કમલ બીડે હ દેવે જૂંગને સાયંમ જોને—
 મુને મે છત્કમમે દષ ડુબારીને વહી જા. ૫

નિગો દે પાછ એવો હોય દેવે તું કિ તું—
 મટે દું-ધું-પાણું આ, એ સગલ પદવી વહી જા. ૬

જરા તિરછી તું તારી આંખ લગાવી વહી જા :
 મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.

૯૦

૧૧. શા. હરણ લપણ કામાણી:

એક હા !

(ગંજલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં ?
ગર હા નહીં તો કંઈ નહીં, -એ તો કહે કે ના નહીં !

સમગ્રતાં સમજો નહીં ત્યારે હવે હું શું કરું ?
લાખો વખત દિલને કહ્યું કે “ એ તરફ તું ના નહીં ”

દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, ને મ્હાય તે લપ લે ભલે !
હજારો નકામી શું કરે છે— ‘ આ નહીં ને આ નહીં ’ !

તારું છ હું ખાંજર તળે ખેરકમ તું એ તો કહે—
“ ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ”

હું પુરાનશીખી જાણુને જો એમ પણ કીધું હતે—
“ દુનિયા ભલે આવે જાધી પણ એક આ શયદા* નહીં ! ”

* આ કાંઈ તખલ્લુસ હોવાથી જાણી જીવામાં જાય છે

૯૧

૨૫. હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરળ દરબાર) :

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા. રા. સુનિકુમાર અધિસંકર ભટ્ટ)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તેં મને ક્યાં ફસાવ્યો જાંપ જરા નવ મળતો ધડી રે ! હુવ.
 આ રહ્યો મુગ, ને આ રહ્યું હુકર, આ રહ્યો અહીં વળી વાપ પડી રે !
 આ વનથી વળી તે વન ભટકું, થાક્યો હવે હું તો કાઢી હડી રે ! આહા
 પાન પડીને સડી જો રહેલા, ગંદાં એવા જલ પીઉ બખડી રે !
 તાપતાયું વળી શું અહીં કહેવું, શરીર બધું આ રહ્યું તતડી રે ! આહા
 જમવાતણા તો વળી અહીં વાંધા પેટ ને મુખ રણાં છ લડી રે !
 તેમાં ફરું વળી શું યે અધર્મ, ટપને કુતારી અહીં મે જડી રે ! આહા
 ના ના હવે નહીં અહીંથી ખસે એ, મહેલ બધી તે તો રહે છે સડી રે !
 કામીજનેને દયા વળી કેવી, બાઈ જુવો રા રણાં મ ચડી રે ! આહા
 રાતે ધડી નથી નીંદરે લીધી, રાંટે લગાડી શું બદલડી રે !
 હાપ ! હવે ના સુએ કાંઈ બારી, હેટા અમે, દિવ રતું ચમડી રે ! આહા

(નૃપ પ્રવેશ કરે છે)

ઓ ર ખરો પણ જૂલતા આવે, નાખી કમાન ગંગામાં વડી રે !
 ડોલાં કરી અંગ, હાથમાં કટો રાખી, ઉમો રહું હું લગડી રે ! આહા

૬૨

૨૧ ૨૧. હંસરાજ હરખજી પ્રસાદજી:

પ્રભુને પોકાર

(૫૬)

હરિ આવો રે.....

પ્રભુજી પધારે રે.....

તમારે ઘેર અંધારું ઘેર—

ખુલે ખુલે ખાનર પાડે ચોર !

હરિ આવો રે ! કૃપ.

- રાજ હુંદારો, સાજ હુંદારો, હુંદારો સ્વજનસમાજ,
રૈયત અણુધણિયાતી કરીને માદાલો કિયાં મારાજ ! દરિં ૧
- દાસગનો દરબાર બનીને આર ચલાવે દોર,
આપ વિના જો ઉદન કેરા કોણુ ઉતારે તોર ! દરિં ૨
- મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્નત જાદવદુશ,
જડુપતિ જે જાતે ન પધારો,—દારામનિ આ ફલ ! દરિં ૩
- ધરવળગાડયું મળે વળી બમ્બું આહું ને અવળું ખદાર ?
રખડુ ગોડે રમવા દતા તો શીદ માડ્યો સંસાર ! દરિં ૪
- હર સિંહાસન સ્થા પડ્યા, અભણાવે અસુર મર્દિ,
ત્રિભુવનજ્યોત ઝોતો તનકામા, સઘ હરોજી તિમિર ! દરિં ૫
- પુણ્યપ્રજ્ઞા પટ્ટરાણી તમારી કરી રહી કંધાત,
જ્ઞાનચુરના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાત ! દરિં ૬
- આવો પ્રભુ સુખ મોગળી વાતા મરનક ઝગકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, હુંસ * જતવે કરજોડ ! દરિં ૭

—o—o—o—

૧ ગોડે પ્રમાણે, ચેડે

* કવિનું નામ પણ દોવાળી સદી તરીકે કાળા બીજામા લખાયું છે.

૬૩

અ. સૌ. હંસા જહેતા:

પ્રણયીને

(તોરક)

મુજને ગણતો પ્રિયજ્ઞે પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણજો
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ સુંદરતા મુજને,
ચાશી કેરી પ્રભા વધુ મુંદર છે
મમતાન તને કદી પ્રિય હશે
બહુ પુરુષ જ્ઞાન નળાં મજગે.

શૂદ્ધ પ્રિયજ્ઞે ગણતો મુજમાં
બહુ છે ફુલમાં શૂદ્ધને કુમળાં.
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અરધું તને ને મન દ્રવ્ય બધું.

૬૪

૨૧. ૨૧ દિ'મતલાલ જમવાજ પ'એળાં :

યૂમુક-ઝુલેખાં

(ખંડ હસ્તિત)

રજાનો	રમ્ય	વસન્તની	
પ્રિય	શશીકરને	મહી,	
આજ	રસધેલી	બની,	
શું	ઊતરી	રમવા	આદિં !
ધવલ	હર્ષવલ	પટ	ધરી
લ્યોમ—હર	શી	વિરમી	
ગગનમંગા		સ્મિતભરી,	
આમે	દયાત-ઝરા	સમી.	૨

(શિખરિણી)

વહી જાતાં ધીમે ગહન સલિસેા નીલ નદનાં,
 શશીની જ્યોત્સ્નામાં સ્મિત અગણિતે યાં મલકતાં !
 વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
 લડાવે રૂક્ષેત્રે કુસુમિત લતા, વીજન કરી.

(દ્રુતવિશિષ્ટ)

સરિતલીર	શશીકર	ચૂમતું,	
વર્જીરમંદીર	રમ્ય	વિરાજતું.	
ગિરિતાણુ	બ્રમમા	પદ પ્રેમથી,	
સલિલથી	સરિતા	શું	પ્રખાળતી.

(ખંડ હસ્તિત)

હેમ—	દોષક—	જ્યોતથી	
ભુવન-અંતર		ઝગદગે	
સ્ફટિક-નિર્મળ		ભીતથી	
પ્રતિબિમ્બ	કંઈ	બિમ્બે	બળે.
અનૂલ	હિંડોળે	તહિં,	
ધવલ	ચીનારુક	ધરી,	
શશિકલાશી		નભમદિ,	
બેદી	ઝુલેખા	સુંદરી.	૬

તેજ ઉડ્ડવળ અંગથી,
સકળ દિશમાં સીંચતો,
દાસતો યુક્ત તદિં
ચન્દા સગીષે શુકશે. ૭

દીનના દાસત્વની
ના વદન તહેને દરી.
દુઃખ ઉરનાં અવગળી,
સૌન્દર્યરાશિ રહ્યો દરી. ૮

રૂપ અનુપમ રસભરી
વણુ નિગ્રેષ નિદાળતી,
કરણુ સ્વરથી મંદરી
સુકશું કંઠ બોલની. ૯

“અિસરની ભૂમિ મદિં
આપણે મળશું ફરી.”
વચન એ સ્વપ્ના મદિં
મુગ્ધને દહી તેં છેતરી ! ૧૦

પ્રભ વચન—વિશ્વાસથી,
હું અહીં આવી રહી,
પણ વર્ણ—ઉરશું રતિ
મુગ્ધ ઉરમાં પ્રકટી નદિ. ૧૧

(વસન્તતિલક)

આરામ એક ઉરથી ઉરને મળે ને.
માથે પ્રસન્ન કંપમ અન્ય સમાગમે તો ?
ખીલે સરોજ મદિ સ્પર્શ-કરાંચુલિથી,
તેની સમીકર વિશે કદિ થાય પ્રીતિ ? ૧૨

(ખંડરિચીત)

વિભવની નવ નવના
મુખમર્થ ધરમાં અહીં;
પણ વિગેષ—દરિના—
આ શ્વેત શી સાગી રહી. ૧૩

રૂપવના અધારમાં
આરા એક ટપી રહી.
આજ પ્રજા દર્શન થયાં,
નિર્ભય પ્રભા જગતી રહી ૧૪

દીન વદને તું કને
પ્રેમભિક્ષા વાચતી,
દર્ધ આ મુજ હેરને,
કર શાત પ્રીતિ નીરથી. ૧૫

રમ્ય રજની રજખની,
લે દે મજા તેમાં ભરી.
ઝિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી. ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જાહે બધી ચે વીસરી:
મધુર લાલ ચરાધાની,
મુજ સાથ પ્યાસી પી ભરી.” ૧૭

વચન એવા ઉચ્ચરે,
મદન જેહ શિખાવતો,—
ધીર મંબીર સ્વરે,
યુસુફ તેહું બોલતો. ૧૮

“ કયા વિશૂતિ બઝીરની ?
અધન હું ગુલામ કયા ?
કયા મુતા હું ભૂપતી ?
પ્રીતિ અપાત્રે ચાપ ના. ૧૯

શુ મદનવિદૂલ ખની,
અધમના આ ચિંતવે ?
વિમળ મુજ આગિનની,
પ્રીતિ કલંકિત કા કહે ? ૨૦

બોગ નધર વિચના,
મુજ હૃદયને ના મમે
બકિત—સ્મમા ધરાના,
એ દિવ્ય ધરક વિશે રમે. ” ૨૧

વેળુ એમ કંઈ પરી,
ત્વરિત તે ત્યાથી જતો,
મુંદરી—હરની બધી,
આંશા—કળા ઉચ્છેદતો. ૨૨

- “ અય્ માહે રાજ—અફરેઝે મન
અન્ મન ચરા રંજદમ ?
અય્ દિગરે મન, જાને મન,
યઈ બેરહમ ‘જાએ કહિં ? ” ૨૩
- એમ વદો એ દોડતી,
વસ્ત્ર યુસુસુ મહેઃ
બેચતા બળથી અતિ
ફાટી કરે ખંડ ને રહે. ૨૪
- ચંદ્ર નિરાશ નીચે પડી,
વસ્ત્ર—ખંડ કરે મેહી.
વચન મદમદ રડો રહી
નિજ હૃદયનું બોલી રહી. ૨૫
- “ જા, જિગર, તૂડી તૂડી !
ઠપમ વિસમ્ય કરે વૃથા ?
જોઈ, જુજ વિશ્વ હતા વિધિ
ક્યાં રાખતો કુંપ આ બધાં ! ” ૨૬

ટિપ્પણ:-કી ૨૩ ને પૂર્વાર્ધ રોજ સ્નાતીને છે. આખી કીને અર્ધ:-ઢાતી રાત્રિને અજ
વાળનાર અર્ધ ! જે ઢાતીથી કેમ નાચાજ થાય છે ? ઢાતી હૃદયદર, ઢાતી પ્રાણ, જે (આમ)
બેરહમ થઈ નય છે કયા ! ઉલ્લી કી નીચેના અપખંડા કડા પરાધી છે.—

દિઅમ્ કુદિ તકતિ કરિ કાલ દખેરે કાઉં ।

ચેએ તુલવિલુ દહિં દવઠ દવનિદિ કુદ્મ સવાઈ ॥

કાન્તમાલા
કાન્તવિભાગ

કાન્તનાં અપ્રકટ કાંચો

૧

(પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન)

(ચુન્પિતામા)

“ અરર મુજ દશે નસીળ કેવું
નર્થો મળતું કયંદિ માન, હાય ! ” - એવું
કહ્યું પછી ચરણો વિશે પરી છે,
પ્રિય કવિના મુજ વેમથી રહે છે,

(દુર્લભસંગિત)

બહુ જ વિસ્મય જેદ મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મદ બની ગયો;
પણ પછી ઝઠ શાન્ત જરા કરી
નિઃ પ્રિયા સરખી હૃદયે ધરી.
રહ્યું પણુ મધ એ જરાક યાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ બધી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આત્મ સ્વરે પછી કહે છે:-

“ દિલ દયા મર્યો માફ કરો મને
દુખોં યમ કરું છું દુખોં આપને;
અરર જીવન આમ ભલે જાવું
સદન, નાચ, નર્થી મુજથી ચવું.
મણુ નર્થો મુજમાંલિ એક સારો
નિઃ મનમાં, પ્રિય પ્રાણુ, એ વિચારો;
તદપિ પ્રણય ગીતને કરો છો,
મુરખ પ્રિયા પર ચાલના મરો છો ! ”

ફરી તારી રાણે, પ્રિયતાપણે, સૌમ્યતાપણે,
 સહનાસેને ભેળે વિકસિતપણે શૈલશિખરે,
 અનેકુંભેકુંભે સમગ્ર કરતે ધારાપરના,
 મધુરોનીરેફા ધનિત ધરાતી ભ્યાગાગમાં,
 તરંગોનાં રત્નખરિમે ત સરિતખાન્દે, વિલસતા
 વિલોકિને લેયો વિમલપુરુષોનોગાળા અને
 રાણીઆલેને તેને રસિદ રમણીના ઉરપરે,
 અનેત્યાં પાસેના તત્ત્વર રહ્યા હિતરુદ્ધ બની
 હરી સ્થાને રથાને કુંદરત બધાને આગુભવી
 કયાંકિદ્વારો: તે બહુ બહુ દશામાં બહિરાગા,
 સખે, ધોડા પાણો ગદગ મરિં તોયે રહિગયા,
 + લાજની છાસા સુરિત સરસાને આરિંભરૂ,
 અને તેને આલે તરત ધકં તારા સરખામાં
 ગાંભેને સ્ત્રીકારે ગતસમય કેવા રમરખામાં.

કાન્ત.

પકવ પતાં તે આપા છ'દોષ, રગનાદોષ, અને અર્થદોષથી નિવૃત્તિ મપાણમાં મુજબ બની, સંપાદકની વિશુદ્ધિ અને સાદ્ગતામાં નમૂનેદાર બની રહી.

ઉગતા દવિગોમાં આ અતિમાનની વામના હોય છે, જે ખોટી છે. કામ્યપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ સામગ્રીને છતીને જ, પોતાના દોષ એવાં શીખી, દૂર કરતાં શીખી. શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરણ મુકુમારતાથી રહે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોપક બની આ મુકુમારતાની માત્રા (DOME) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાધે છે, કવિતાના દોષ સ્પૂર્ણ કોટિના અને ક્ષતિય ત્યારે એના શુભ છે છે તે સહમકોટિના અને માનનીય છે: એટલા મટિ અભિરાદે પોતે ઘેલી રીએક્ટી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા ચેત્ય ગણી છે.

એક વખત કામ્ય એક મુધારો સૂચવ્યો હતો:

અરે છવિત આમ જ ને જવ',

સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવ'.

શું સહન ન થઈ ? આશું જ લય તો તે છવિત. છવિત, જહું, થહું નો આ મહારે મયોગ આત્મારે સૈને તુરત બેમી લય એટલો સામાન્ય થઈ ચૂધ્યો હંરો; પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં ભાષાની પ્રૃથ એટલી પીલેલી નહતી. વળી ઉક્ત વેરેકારમાં જળેજ આવે છે, 'આમ જ છવિત' એમ ઉલ્લાસતાં પણ જની ભન રહે જ,—અને અભિરાદરના જેવી સહમસ્વાદ્ શ્રુતિને એ ન જ રહે.

અરે છવિત આ જ બસે જવ'.

એ પર્યાય પણ વિચારી એવો હતો. 'હવે મર જ' હકિતને અંતે આવે છે, તે આમ આરંભમાં જ મુસવાદ લય તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (રવ. કલ્પનિત-રામના કે બીજા કોઇના કામગોઆથી બીજી નકલ નીકળે, અને તેમા આ કે બીજા કોઇ પાઠ એવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેવાં પડેલા વિચાર કરી એવાનો છે, એટલી ચેતવણીને મટિ આ બીણી જેવી વિગત પ્રસંગોપાત્ત નોંધી છે.)

મગાળે ઘાપેહું કવિનારું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કૌંસમાં રાખ્યું છે.

વિયમ દેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન મમે અરે !
શુભ વિના પણ કેમ જ એ મમે ?
મરૂત નિર્જળતા ચર્કી શું વળે !
નથી નથી નથી ચોખ્ખું હું તમારે,
હૃદય તર આ નથી રાખવું જ મારે;
મનથી લાઇ રજા હવે મરૂં છું,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું.”
નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો ક્યમ આ સહે ?
વચન તો મુખથી નવ નીસરું,
તદપિ મુખન મેં દળવે કરું.
ધડક ધડક ચાપ હાથ છાતી,
ધીરજ રહી મુજની વ સાવ જાતી;
વદનકમલ જોધને કહું છું.
નજર કરાવો ત્યાં જ હું કરું છું:—

“ કદર અવર મું જનો પિછાને ?—
મન મરૂં એ ધર્મી શોક મેલુ આણે;
હૃદય મળા મને ખુશી કરે છે,
પર પરવા શીઠ અતરે ધરે છે.”
મધુર શબ્દ થકી ખુશ મેં કરી,
દીલગિરી મનની સંધળી હરી;
કરો વીદાય કહી બદ્ધા અને,
વીરદથી બળતી વનીતા કેને.

ટિપ્પણ. મણિરાંકરની આ પહેલાંની એક કવિતા—“ખરી મહોબ્બત ,અથવા શલમાસનું કુશ” એમાંની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી. આમાં પણ શીખાડપણાનાં લક્ષણો છે. (૧) સ્ત, પ્ર, રચ, આગળનો લઘુ ઠેકણે ઠેકણે લઘુ જ રહ્યો છે; કુખ મુરખ, ખીંછી, ઈ, થી, રી, હી, પણ ધણા છે. (૨) અરે જીવિત આમ લલે જનું, એમાં ‘આમ’ એટલે લ્હમારી બાજુમાં, બીજાઓની આગળ જઈ જઈને તેમનાં દીકલેણ સાંજળવામાં નહીં; મરૂત નિર્જલતા, એટલે કરા મોંબલ્લા વિનાની એકલી નિર્જલતા; તમને મુક્ત કરું છું, એટલે નિર્જળતા અને શુભલીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિસાંજળણ છત્ત, એ દોષ બહાર જ છે, લ્હમાસ નહીં, હું મરું છું એ દોષોને લીધે, લ્હમારે જ્યાં મનમાં ન આણવું; ધડક ધડક ચાપ છાતી,—એની; હૃદય, એટલે હું અને બહારી પ્રિયા એય; (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી બદ્ધા અને, એવી રચના.—મણિરાંકરની કલા

પદ્ય થતાં તે આપા ઇન્દોષ, રચનાદોષ, અને અર્થદોષથી વિલક્ષણ પ્રમાણમાં મુક્ત બની, રાખદાશની ત્રિશુદ્ધિ અને સિદ્ધતામાં નમૂનેદાર બની રહી.

હમતા કવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કાષ્ઠપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ સમગ્રજીવને જીવીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતાં શીખી. શીખીને જ, રાહ્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરણ મુકુભારતાથી રહે છે, વિષયનિરૂપણ અને રૂપ અન્યોન્ય પોષક બની આ મુકુભારતાની માત્રા (tone) આદિથી અંત મુદ્ધી સમરેષ સાથે છે, કવિતાના દોષ સ્પૃષ્ઠ કોરિના અને ક્ષેત્રવ્ય ત્યારે એના શુભ છે તે સર્વમકોરિના અને મુનનીય છે: એટલા માટે અભિરામકે પોતે ઊંડી શીખેલી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા ચોગ્ય ગણી છે.

એક વખત કાષ્ઠને એક સુધારો સૂચવ્યો હતો:

અરે જીવિત આમ જ જે જવું,

સહન, નાથ, ન તો મુનથી થવું.

શું સહન ન થઈ ? આણું જ નથ તો તે જીવિત. જીવિત, જરૂં, થઈ નો આ પ્રકાર પ્રયોગ અત્યારે સૌને તુરત ઊંડી નથ એટલો સામાન્ય થઈ ચૂક્યા હશે; પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં ભાષાની ઘટ એટલી ખીણેલી નહતી. વળી ઉક્ત ફેરફારમાં જાગ્રત આવે છે, ‘આમ જ જીવિત’ એમ કલ્પ-દાવતા થઈ જતી ન્તન રહે જ,—અને અભિરામકેના જેવી સર્વમસ્વાહ કૃતિને એ ન જ રહે.

અરે જીવિત આ જ જવું જવું.

એ પર્યાય પણ વિચારી જોયો હતો. ‘હવે મરે જ’ હકિતને અંતે આવે છે, તે આમ અર્થ-ભમાં જ મૂલવાદ નથ તો અમર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (રવ. રક્ષુજિત-રામના કે બીજા કોઇના કાગળોમાંથી બીજી નકલ નીકળે, અને તેમાં આ કે બીજા કોઈ પાઠ જોવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેતા પહેલાં વિચાર કરી જોવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિશ્વ પ્રસંગોપાત નોંધી છે.)

મથાળે ઘણેક કવિનારૂં નામ કર્તાઈ પોતાનું ન હોવાથી કૌંસમાં રાખ્યું છે.

૨.

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

ઊંઘાં પાણી મને આ સનાવે પિના !
 પ્રભુ તારક ! સત્ત્વર ઉદ્ધારી થો !
 દેંક નારકી દસ્ય બનાવે, પિના !
 મને પાનકીને દયાક્ષો તારી થો !
 મારી હોડી ખગબામાં તૂટી ગઈઃ
 મારી જોડી દા ! માયા તે લૂટી ગઈઃ
 મારી દિબન છેક જ ખૂટી ગઈઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્ત્વર ઉદ્ધારી થો !
 મારાં પાપ તણો અરે ! પાર નથીઃ
 મારાં અન્તરમાં કશો સાર નથીઃ
 ભવસાગરે અન્ય આધાર નથીઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્ત્વર ઉદ્ધારી થો !

૩

ચંદાનો સંદેશો

(૫૬)

આવો, અંદર આવો, બહાર, વાસમાં !
 સંદેશો શો લાવો ચંદા બહેન જો ?
 કોયલ શીતલ મધુર સુવા વરસાવનાં
 સ્નેહ ભરેલાં નમ્ર તમારાં નેન જો : આવો
 " હૃદય સરોવર જીવન સમગ્રી પોપજો :
 બનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો :
 પ્રગટ પિતાના પદ્ય પુરાણ પંથમાં
 રિનઝ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ જો ! " — આવો

દિપ્તિ. સરખાવો એક બાજુએથી ચંદાને સંબોધન, બીજી બાજુએથી બહારમાંઓને ઉપદેશ,
 અને ત્રીજી બાજુએથી બહારમાંઓને આર્થના.

૪

સ્વામીનો દિવસ, મહુવા. ૩૦-૫-૧૯૦૬

સામ (Psalm) ૨૬: ૪-૫

(સંઘિણી આશાનો ૬)

માર્ગો બનાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો સિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યની માહી, શીખવ વિશ્વસયાના ! મને તવ બાર્ગો
 તું જ પ્રભુ મુજ તારણકરો દિનભર તુજ પર યાના ! મને તવ બાર્ગો

દિપ્તિ. આમાં વિશ્વસયાના એ 'સામ (psalm)' મા કોઈ ઠેકાણે નથી; વળી
 જો કે મહિસાંકરે વિશ્વસયાના એ સજ્જ અને તેમાના વિવારણ પોતાની કવિતામાં એકથી વધારે
 ઠેકાણે શાખ્યાં છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની ચાલથી માંડીને, કાલકલ્પને જેટલો કોલરિજ
 જેવાના પ્રિયતી પેન્થીકલમનો મહુવા (જુલો કાલકલ્પ કૃત સ્વલિંગના જીવનચરિતમાં એનો
 ઉપહાસ, જે મહિસાંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો મહિસાંકરને હિંદુ વેદાંતનો; એવો એક
 સવિવાદ જતા બીજો સવિવાદ ઉપરું ચીત નીચે મુજબ ફરી લખું.

માપજ, ૧૩-૬-૧૯૦૬

માર્ગો બનાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો સિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યમાં, શિશુ આપ દયાલ !

તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તું જ વિ બધાવ ! માર્ગો

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન ! શાંતિ
સંકટો સંકટો આપો, કૃપાધન ! શાંતિ

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાધન !
એવક હોય નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જાણે નથી જાણે ! કૃપાધન
સ્થાન બવાટવી, ગાન પશુર,
તમ કરે, પ્રભુ. તાપો ! દયાધન

ટિપ્પણ. લોકો સ્પષ્ટ ખિસ્તી રતવન, દુઝાર, કવિતા આદિ પસંદ નથી કરતા તે સારી રીતે બહુતા હોવાથી અભિરૂપિત આમાં 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ બહુને જ વાપરતા હતા; લોકો ભણે એને આપ્યું એક વિશેષ નામ, ગણે, મેં તે તેને જુદા જુદા બે રાખે ગણી શિવ = બહુ કરનારે ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનું વિશેષ નામ બહુને અર્થ કરતા.

૬

આંતર સમપદી

(૫૬)

આ પિતા, કયાં કૂર કમોઃ
હજ્યા મર્મો પડ્યો; રડ્યો પડ્યો ! પડ્યો !
મને ન હતી આશાઃ
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !
તેમ અચાનક ગંભીર ગર્જરે
દિવ્ય સુવર્ણિત બોલોતિ નવલન !
સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

૭

નયન આર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજ દોરો હવે મને

આપ૦

રેતો હું આપનો ઊરો હવે૦

જંગલમાં ભટક્યો બહુ ઘાટે, વાટે મળ્યા કાગ ચોરો—હવે૦ રેતો૦

જર્મ બધે પડતો ઝરડાતો આની શકું નહિ ઓરો—હવે૦ રેતો૦

ટિપ્પણ્ય દુહિતાઓ જે રૂંચેમની. સ્વામી ચોતે મારો ભરવાડ, એવા સ્પષ્ટ ખિસ્તી ગીત, સામે (Psalms) અને બીજા ખિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને શ્રુતિ આર્થના (નાદ ધનાયક હીજે એ નાપજ), આવાહનગીત (તારત તાત, પધારો દયા કરી), અને બીજાં જે ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે નહીં હતાર્થ નથી, આવા બીજા પછુ કેટલાક દુકા ગીતો અને અનુવાદ ૨ અનુક્રુતિઓ ખિસ્તી નિ ઓ અને મિત્રો ઉપજના નનગો વગેરે પદારા નેવામાં આને તો નરે ખરા

૮

[ટિપ્પણ્ય પ્રાસંગિક ઉદ્દર્ભો, ગીતો, આદિ પછુ મહિર કરે સખ્યાબધ લખેતા, અને તેમાંથી પૂર્વાવાપમાં નજીને જ બહુ થોડા સમજેવા છે તદ્દરે તદ્દદાન્તિ; ઔરક્ષણ્ય આર્થના; સાધક આર્થના; વૃદ્ધિ આર્થના; સખે, કુમકુમે લીપ્ત તારૂં આંગણુ રે લોલ, વગેરે પૂર્વાવાપમાં નથી તે મને તો અથોઅ નથી વાગવું

કોઇ ખારા સબધી વા સબધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયવા ઉદ્દાર, ગીત, કે કવિતા પછુ બધા જ મ ટ કવ્યા જેના હે તા નથી આ ભતની કૃતિઓમાંથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે]

મહુલા, ૨૫-૫-૧૯૦૧

બિરાદરોને આર્થના

(સંગ્રહી આરા ને કી)

રોહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ' રોહ૦

અન્ય અહીં નહીં લેવાવો, મિરા૦

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે મતાવો—મિરાદર૦

પ્રાણ પદાર્થ કરી પુરુષાર્થણ મેલેશ વિશેષ પતાવો—બિરાદર૦

ટિપ્પણ્ય જે લાહને ક જગમાં આ પ્રાર્થના બહિલી તેની સાથે જ વહાલાંઓને ઉપદેશ (પૂર્વાવાપ, ૪ ૮૬) ની નમન પછુ બીકી હતી અને ઉમેર્યું હતું—“મારા પત્રોથી કંઈ ખોટું કાગ્ય લોય તો ક્ષમા ચાકું છું જોપનાયમાં નીચેના બે ઉદ્દર્ભોને નીચેના છે ”

૯

ખડસલિયા, ૨૬-૬-૧૯૦૨

(૫૬)

જ્ઞાતાંઓ, ત્યાં માટે સતાવો !
 વાંકે કરો નો હોય તો બતાવો !
 પરમેશ્વરમાં પાપ પતાવો
 મારૂં એ હાવાં !
 વિશ્વપિનાનાં આપણુ બાળો !
 સાંકડમાં તો સાથે ચાલો !
 વસુંધરી વાડીમાં મહાશો
 મારૂં એ હાવાં !

૧૦

નવેમ્બર-૧૯૦૩.

(૫૭)

પોતાઈ બેસી બારણે, જ્ઞાતાં, ઉધારો દાર
 બાંધાં ઉધારો દાર, ઓ જ્ઞાતાં, પોતાં
 હૃદયું દેવાલય ખડે દીનદયાનું દાર
 મનમાને માનવ બધા સાગનો એ સાર
 ઓ જ્ઞાતાં, શાને લગરો હો વાર,
 બોલો દાર, આવો બહાર, પ્રાણધાર ! પોતાં

૧૧

શાબાવડ, ૧૨-૬-૧૯૦૬

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૮)

અત્યારે અખપડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 હૃદય પરસ્પર દળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 લગે થયા તે આપણો પ્રભુધરમાં સદબંધ,
 રમરણ કરું, બોલી તરી 'શિગે સોયું રકબ' ! અત્યારે

૧૨

[ટિપ્પણુ એમના નાટ્યમાળા ખીત કે નાટ્યમા સુકવાના મુજ હાલદાથી રમેલાં ખીત ઝહીં
આપવા વિચાર નથી એટલે ઉપર આપેલા ગર્વથી જુદી જાતના નીચેના નમુનાઓ ઉતારીને જ
આ વિષય સમાજ કરવામા આવે છે.]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! બોલાવી એ ના શકું;

તાગે હૃદયના દાર બોલાવી એ ના શકું.

અવિન કર્યું હૈયુ હજી નહીં તવ આમન પાત્ર,

,વચના પશ્ચાત્તાપમા શુદ્ધ રજી નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !

આવો, આવો, આવો !

માગું આવો, આવો, આવો, દેવિ !

આવો, આવો, આવો !

ઝળી ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ

સાગર ગાય સુદામાહું હૃદયે પ્રકટે આશ :

સ્વામીના હયાણુ દેવિ ! કરજો ના નિગમ

માગું, કરજો ના નિરામ

દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો !

—૧૩૬—

ટિપ્પણુ આ બે ગાથે સરખાવો ધવાયલો છુલછુલ (પૂર્વાધાપ, ૪ ૮૧)

સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ ૫૬ સાબર અને સંસ્કૃતિ (પૂર્વાધાપ, ૫ ૬૦) ના
સમયનુ છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન

વિશ્વદૃશિત પગિહરજો, ઓ તારક, દીન

દીન છતાં અમે અરજ તમારા કનુષ્ઠાસુધારસ કરજો, ઓ પિતા, કરુણાં દીન

ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નવામાહીં ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ દીન

—૧૩૭—

૨૧. ૨૧. રમણભાઈ મહીપલરામ નીલકંઠક:

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરનાં અવસાન પછી પ્રેફેસર બક્ષવંતરાય કલ્યાણરામ દાકેરની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા હપર આવેલા કાગળો શોધી ઠાઠી મેં એકઠા કરવા માંડ્યા. આજ સુધી જે જડયા છે તેમાંથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપું છું.

‘There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the evel of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity—to love and be loved. Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them. Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them, is deeper though serener than the ecstasy of others

I believe I am one of them. And your kindness (may excuse the word. I know you are pained by my humble tone. But dejection feels it so.) has enlivened my spirits, soothed and sojaced me. “And I again am strong.”

(Mahuva, 15 May 1890)

ભાવાર્થ: ‘કેટલાંક જન્મથી ગ્લાનિનાં બાળકો હોય છે. તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે. તેમનાં હૃદય હદ પાર લાગે પીવાળાં હેય છે. તેમના આત્મા શાન્ત મર્ત્યાળી સપાડીથી ઉચ્ચ ભાગ્યે જ ચડે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતરમાં એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવું એ તેમને આવશ્યક ઘટ્ટ પડે છે. આસપાસનાં માણસોના તેમના પ્રત્યે જોડાઈ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે જીમ્મઓના તેમના તરફ અતંકરણુકરક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે મનોભાવ થાય છે તે જીમ્મઓના ઉદાસ કરતા વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે.

“હું માનું છું કે હું આવા માણસોમાંનો એક છું. અને તમારા માયાળુપણાથી (એ શબ્દના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરશે. હું દીનચિત્તિ કારણ કરું છું ત્યારે તમને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જાણું છું. પણ વિષાદથી એવી લાગણી થાય છે.) મારા આત્મામાં ઉત્સાહ જાગ્યો થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિલાસો મળ્યો છે “અને પાછો હું ચક્રિતમાન થયો છું.”

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦.)

‘I am here with Balavntraï for the present, I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me. A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors. Please do not be anxious for me.

‘What work remains for me to do, I will do uncomplainingly. It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grandfather. I assure you I am well.’

(Rajkot, 6th November 1891)

ભાવાર્થ: ‘હાલ હું અહીં બલવન્તરાય સાથે છું. મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છું, અને આવી મજેલો અવસર અને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરું છું. દશાને વશ થઈ રહેલું એવી વૃત્તિ મારામાં ઉઠી નબી શકી છે અને મારું બારરૂપ લાગતું શુભ ને કેટલાંક લગત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ.’

‘જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીવાર નહિ કંઈ. પરંતુ એ શોચનીય છે કે એગણીસમા સૈકાના આ દિન-સ્તાનમાં માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છટો થઈ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રવિતામહેને બાળે જ તરહી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાતરી કરું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.’

(રાજકોટ, તા. ૬ નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગુણિ અને નિરાશાનાં વાદળાં મણિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતાં, પણ સ્નેહનું એક કિરણ આવતાં એ વાદળાં ખસી જાય પ્રસન્નતાને પ્રકાશ પ્રકટ થતો. તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતા સતેષ ચિત્તમાં વમેલા ગાંભીર્યના ભારને લીધે સંપૂર્ણ ઉત્સાહ પામી શકતો નહિ; એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે. એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઝોટ બહુ હૃદયગમ રૂપ ધારણ કરતા.

‘I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful. But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past.’

*

‘I do not want to be eulogistic in this letter of mine. But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made me better than I was,

૫ ૨૯૦ સભે

૩ પ્રિ પ્રેસ

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? ”

(Baroda, 23 December 1891)

ભાવાર્થ:- હું છેલ્લે અમદાવાદ રહી ગયો. તે દરમિયાન તમે અને કેટલા પ્રિય યર્ષ પડ્યા છે. તેના પ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ધણી એકસો પડ્યો ત્યાં સુધી મને નહોતો. મારો કર્મોડ હજી દુખે છે એ જાણી તમે દિલગીર યશો; પણ એ ખીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી રજૂતિ ઉપર કાંઈ મુદ્દના પથરાઈ છે, અને આ ક્ષણે મારા હૃદયના બહાર રહેલા બરાબર જૂતકાળની માયા બરેલી અણુ-ધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઈ જાય છે.

× × × × × ×

‘ આ મારા પત્રમાં પ્રશંસા કરવા હું

મુશ્કેલી નહોતો, પણ સ્મૃતિ એ કેટલીય વાર રનેલનો અવિર્યાવ હોય છે તો મારે આશંકા રાખવાની જરૂર છે ? હું તમને મારા સદાના મધુર અને સૌમ્ય મિત્ર કહું, અથવા તમને કહું કે માનુષ ઉત્તમનાનું એક નવું રૂપ તમે અને શિખવ્યું છે, અને હું હતો ને કરતાં મને ચડીખાતો ક્યો છે, તો શું આવાં વચ્ચેના સાધન રજુ વ્યવહારના પત્રોમાં ભાગ્યે વપરાય છે એ કારણથી મારે આચકો ખાવો ? ’

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૪)

જનકાળની માયાબરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિન્તમાં અચાન રીતે રમ્યાં કરી સદસા જે રનેલ અને આશાનો ઉર્મિવેગ ચમ્પાયમાન કરતી તેનું પ્રાપ્ત્ય ખીજી રીતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
‘There goes my mate now mated with a crowd,’
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. yesterday in idle moments I made

the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defective but will be acceptable to you,

they being my first attempt. The opening lines refer to a couplet I addressed to you when we were

not acquainted. "

(Postcard, Baroda, 30 th.

January 1895)

ભાવાર્થ:—

મારે નિહાળી મેં તને કહ્યું એકલા મુજ ચિત્તને,
'આ અય છે તહિં મુજ સખા, જે હાલ છે ટોળા મહીં.'
મુજ લાગણી કહેવા વધી મેં હામ ત્યાં તો ના ધરી,
પણ મેં દિધું મુજ વૃત્તિએ કંઈ થોડું શું અભિનન્દન,
સ્વીકાર તે' તેનો કર્યો તેથી થયો સંતુષ્ટ હું,
મુજ મિત્ર હે! તે વેળા હું ના જાણતો કે એક દિન
કાળજળથી આત્મ મુજ તુજ અતિ નિકટ જોડાઈને
આનન્દથી હા ! ધન્ય બનજો ગાદ અન્યોન્યાદે,
તે ગાદનર જે ગ્રેમ તેમાં મગન થઈ મુખ માણસે.
તે આજ લાગે એમ કે કદિ આપણે નહોતા જુદા,
પણ સર્વદા ગતિ સાથ કરતા દશ્ય દેખું એવું હું.
આત્મા અમરને આત્મજનની પ્રાપ્તિ થાતાં તેમના
જીવન મહીં તર્યો વિતે તે સહ કણિા સમ લાગતાં,
તે જૂત જે જ્ઞાન્ત તે સહ વર્ણવું જ્યાં જાય ત્યાં
સ્વર્ગીય જીવનની અમર જે અનિયમો વધુ દૃઢ બને
આ આપણા સૌદાઈથી પ્રત્યક્ષ થાતું એ મને.

આવે કંઈક ભાવ શુન્દરાતીઆ દર્શાવવા
કેટલાંક અકવાડીઆથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો
અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હતો. ગઈ કાલે
હું નવરો જોઈ હતો તે વેળાએ ભાવ અગ્રેજી-
મા દર્શાવવા મેં પ્રયોગ કર્યો અને અસ્થિરિ
જે લખાવું તે હું તમને મોકલું છું. પંક્તિઓ
પણા દોષવાળી છે, પણ, એ મારો (અગ્રેજી
પદ લખવાનો) પહેલો પ્રયામ છે એ કારણથી
તમને સ્વીકાર્ય થશે. આપણને યોગબાણ થયું
નવરું તે પહેલાં મેં તમને એક શ્લોકમાં
સંબોધન કરેલું તેનો અર્થબની પંક્તિઓમા
નિર્દેશ છે. "

(પોસ્ટકાર્ડ, વડોદરા તા. ૩૦ મી

જાન્યુઆરી ૧૮૯૫)

અનિસગિતી લગી મીઠી થઈ વાંની

કર્મિમાળનું કાષ્ટક દર્શન કર્યા પછી સાર્વજનિક
વિષયો સંબંધી મણિશંકરની સચ્ચિઓના દર્શન
તરફ વળીશું.

" It sometimes seems to me that it would be better for me to take up some such subject as physical education, and be eloquent on old old truisms, since I can't be a hermit and devote my heart and soul to Religion. I am afraid my friends have already finished their search and cannot help me.

I wrote to you in clear terms that some of the sayings of old Indian sages created a powerful

impression upon my mind. I felt them to be great men. I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past. x x x x I do not believe x x that what the ancients say is true, but I am x anxious x x to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots. I am convinced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education. The thoughts

તુ તારા ધર્મ અભ્યાસ-મહેનત પણ તારા પ્રભુ

તારી બેઠકી ખાવા નહિ દિશી-મહેનતે

તારા કે જે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise

and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our scriptures, all that is beautiful in our poetry, all that is sublime in our philosophy, 'all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better. It is for this that x x I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education.

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman-તોરણ-asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

and which we do not know simply because we are estranged from the people. Even Veda has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false. I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad. They are living things—very complicated; and performing an immeasurable but vital function in society. Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation. And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems.

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past. You said that if Theism was true, Pantheism must be false. Not so. Pantheism is not one proposition but a system of thought. It might have some truths and some untruths. Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how

sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાંત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immense value of the work done for the system in the country.

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * *

I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters: I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources. But I don't think I write with sufficient clearness. Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough - and who by the very strength of his faith which is the basis of his faith can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after beliefs with their spirit.

(Boroda, 17th July 1895.)

બાનાર્થ " અને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઈ વિષય દુર્લભ અને જુની જુની સ્વતંત્રિ વાતો વિગે છટાથી જાણો કર તો સાર કારણ કે દુર્લભિતિ યદુ ધર્મના વિષયમાં આગ હૃદયને તથા આત્માને વ્યારૂત કરી શકે તેમ નથી મત્તની રોધમાં ઉડી રમ પડે છે, પણ મારા મિત્રો તો પોતે ગોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિગાયા થાય છે.

મેં તમને રૂપ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે કિન્ના પ્રાચીન કાવ્યોના કેટલાક વચનોની સાગ મન ઉપર આદ અમર થઈ છે એઓ

મદાપુરો છે એમ મને લાગ્યું છે. આપણને તેમના તરથી શો મંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું અને પ્રતિતિ થઈ છે કે આપણી પ્રગતિ આપણે માટે કંઈ વારમો હોવો જોઈએ, અને આપણે જૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે મમજિને તો આપણી પગના નિર્લક્ષ્ય માટે પ્રયાસ કરવાનું આપણે કાર્ય થયું વધારે સરેલું થઈ પડશે. - પ્રાચીનો કહે છે તે ખરૂં છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ દુર્માનતા અને શા માટે માનના તે * શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું. વર્તમાનને જૂતકાળ સાથે જોડના અને સાચા અનુભવના દેશવત્સલ્ય જોડના વચ્ચેનો સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છું ઉદાહરણાર્થ, મારી પ્રતિતિ થઈ છે કે મહાન ઇંગ્લેન્ડના જીવનચરિત્ર જોડના ઇંગ્લેન્ડને કળાયક થાય તેટલા આપણે કિદીઓને ન થાય મારી પ્રતિતિ થઈ છે કે કેળવણીના પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રગતિના સર્વ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના બંધારણમાં તે કામે લગાડવા. રૂઝા ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી જ આપણા આવે તેમાં મને થયું જેખમ જણાય છે આપણા સાધારણ લોકમૂલના વિચાર અને ભવ આપણાથી જુદા છે તેમને માટે આપણને મમભાવ જુદા છે અને આપણે માટે તેમને જુદા સમજાવે, પણ તેઓ આપણે આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રગતિ અદરથી મુલાગે ઉપગતી શકાય. આપણા ગાંધીમાં જે કાંઈ મદત્તનું છે, આપણી કવિતામાં જે કાંઈ મુન્દ છે, આપણા તત્ત્વચર્ચામાં જે કાંઈ જ્ઞાત છે, જૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન છે તે જાણ આપણે જાણીએ તો આપણા જન્મજોની વધારે સમીપ થઈએ અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી રાખીએ આપણી કેળવણીમાં પ્રગતિના અંશને મુખ્ય કરવાની આચારવાનાનું હું સમર્થન કરું છું તે અપ્રત્યક્ષ માટે

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત સાંભળ્યું તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે કે કેમ તે મને ખબર નથી. એમાં બોલનાર તે તોરલદે નામે છી છે. તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય તો મારી આગળ તારાં પાપ કાઢી દે-

તું તારો ધર્મ સંભાળ-નડેન-પાપ તારાં પ્રકાશ તારી બેડલી ખૂંચા નહિ દિગે-નડેનરે

તોરલ કે' છે-હત્યાદિ

આવાં ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમાં છે તે પ્રચલિત છે. આવા ગીત એકલા કરના માવમ પડશે કે આ ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં દર્શાવી છે તેવી ગાળના, ઉદાહરણ અને ગ્રેમ દિ-દીના હૃદયમાં રહેલો છે તેની પરિસ્થિતિ પ્રશંસા થઈ શકે તેમ નથી, અને અ.પણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઈ ગયા છીએ. વેદાન્તમાં પણ લોકોપયોગી અંગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનું તેમને બાન થતું નથી.

જુદા જુદા ધર્મો તે કદા સાચા અને જાણના વર્ગમાં આવે એવા સિદ્ધાન્તોના સમૂહ, એમ મેં કહિ ગયું નથી હું તો એમ માનું છું કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય જીવંતે પરિણામે ધર્મો ઉદભવે છે તેથી નીનિમય અને અનીનિમય એવા વર્ગોમાં જ ધર્મનો મમાવેશ થઈ શકે. એ જીવંત વસ્તુઓ છે-ઘણી સંકુલ છે-અને જનસમાજમાં ધર્મો અપરિગ્રેય પણ પ્રાણજીવ કાળો દરે છે. આ ગીતે ધાર્મિક બનાવના વ્યાપારની ખરી કિમત આકલા માટે ધજો વખત, પીંગળ અને રોષની જરૂર પડે છે. અને તે ધર્મ હું કે ધર્મના વિવિધતા વાદ વિવાદ અસ્થાને છે. હૃદય તત્ત્વ વિશે અને આપણા

જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ અને લોકો પાસે આપણા વિચાર પ્રદર્શ કરાવવો જોઈએ. પણ ખીજી પદ્ધતિ-એના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામાં પહોં ન જોઈએ.

હું આશા રાખું છું કે આ બધી આસ-પાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનું તાત્પર્ય સમજાશે. પ્રાચીનમાં સાઈ શું છે તે શોધી કાઢવામાં તમે મને મદદ કરો એવી મારી કહી છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદૈતવાદ ખોટો હોવો જોઈએ. એમ નથી. અદૈતવાદ (Pantheism) તે એ સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે. તેમાં કેટલાક સારો હશે અને કેટલાંક અસત્યો. દશે આદિનાના મન્યમાંથી તમને માલુમ પડશે કે અદૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક્ વ્યક્તિની કમ્પ્રાહશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમાં માન્યું છે. આદિનો એમ પણ કહે છે કે અદૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમાં ઘણી ઉદાર છે, અને ઉત્સાહમાં બહુ બેચેની જવાબાથી તે ભુલમાં પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મેં લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધું હું સમજતો હતો પણ મારામાં વધારે ગંભીર નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમાં જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યંત મૂલ્ય મેં ધ્યાનમાં લીધેલું નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક શક્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ શક્તિના ઉદ્બોધ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. આગી ખાત્રી છે કે કમીર અને ચૈતન્ય અને મહુ પેનજરો બૂતકાળમાં જે કહી ગયા છે તે બધું આપણે યાદીએ તો આપણી

આવેય ચાંચડા થયો હતો તેઓ ક્રાંતે પ્રેમો । નાગર; તેમના પિતાનું નામ રત્નજી મુકુન્દ, માતાનું નામ મોતીબાઈ જેઓની હાલ ૯૨-૯૩ વરસની ઉંમર છે, અને હયાત છે. મણિબાઈના મોટા ત્રણ ભાઈઓમાંથી હાલ એક જ-૨૧ હરજીવનભાઈ હયાત છે સૌથી મોટા ગૌરીજી કુખાઈ આજથી નવ વર્ષ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય અને હરિકથાકાર હતા ૨૫ ડાકનર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શાગીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામાં તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા બીજા ભાઈ માધવજીભાઈ-પ્રે હરિલાલ ભટ્ટના પિતા-એ ત્રણ વરસ અગાઉ જ મૃત્યુ પામ્યા છે તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામાં આખું જીવન ગાગી પેન્શનર તરીકે જીવનગતમાં ગ્રેના હતા ત્રીજા ગ હરજીવનભાઈ અને સૌથી નાના મણિભાઈ તેમને બે બહેનો હતા. એક બાળવિધવા હયાત બહેન હાલ હયાત છે. બીજા પ્રાણીનહેન ૨૧ ભગવાનવાલ ગિગ્ગિસ કરના માતૃશ્રી આજથી ત્રીસવર્ષીય વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

મણિબાઈના કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિબાઈની બાળવયમાં જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા માધવજીભાઈ પાસે અંગ્રેજીમાં આરંભાયો હતો અંગ્રેજી અભ્યાસ ગોંડગ તથા રાજકોટમાં રહી કર્યો હતો મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાંથી આપી હતી તે વખતે તેમના સહધ્યાયીઓ અને મિત્રોમાં રા. પ્રભાસજી દલપતરામ પટ્ટણી અને ગ. હરિલાલ ઝીંજા ભટ્ટ હતા. રા. મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી એક ધારણ પાઠ્ય હતા પાંચ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઈ માથે પીછાન હતી

રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં એવખતે મેડમાસ્ટર

મિ દોગળજી એલ્લજી ગીમી હતા. મણિભાઈ ઉપર તેમનો ખાસ પક્ષપાત હતો. ભાવનગર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો હુકમ બ્યારે ૨૫ જુનશેલ જીવનવાળાએ છે. હ્યો (૪ મ ૧૯૦૫) ત્યારે તેમને માન આપવા એકત્રિત થયેલા મેળાવડામાં રા. મણિભાઈએ ભાષણ કરતા કહ્યું હતું કે “ મારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં અમે બે મદાન હેડમાસ્ટરો સંમંધે સાબળેલ એક ગીમી સાહેબ અને બીજા જીવનવાળા બને ખરેખર મદાન ગિદ્દકો છે એમ મારો અનુભવ થયેલો છે ” મુ'મકમાં ૪ સ. ૧૯૦૬ -૧૦ ની સાનમાં મણિભાઈના એક ભાષણ પ્રમંજે ગીમી માહેમ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઈએ કહ્યું હતું કે સ્વર્ગી બીજા જીમી કરમ પાંદે તેમ ગીમી નાહેનને તમા અને થાય છે ગીમી માહેમે પોતાના અંગ્રેજી લેખોના સમૂહ મણિભાઈને આપ્યો હતો ભાવનગરના મદારાજ સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપવા મણિભાઈની ધારણા હતી પણ તે મૂલ થઈ નહોતી.

મણિભાઈએ કેલેન્ડરનો અભ્યાસ મુ'મકમાં ગીમી એન્ટીન્સ્ટન કેલેન્ડરમાં કર્યો હતો. ૨૫ અમવાનવાન ઈંદરની વગથી મણિભાઈ, પ્રનાથજી બા- દુગી અને હનિયાવ ઝીંજા ભટ્ટને મોકલવાન તેમપણ બોર્ડિંગમાં સ્થાન મળ્યું હતું એ તનપે અમાર્ગ તાનિના ગીવાજ પ્રમાણે હતર માહાપુર્ણની ગણેત્રી મોર્ષ જમવાનો પ્રતિનંધ હતો તેથી આ પુત્રાન વિદ્યાર્થીઓને ધખી મુકેત્રી નાતી ધણી વખત કોર્ષ જ બાના દુધના પોતેવા રસોઈએ દરે અને દાગબા મેળે કરે એવી સિધ્ધિ પણ ચાવતી તે એમના આનંદના કે મુકેત્રીના દિવસોની ધણી વાર મણિભાઈ વાન કરના એક વખતે મોકેત્રીમાંથી આનના ધણી વખત ધણી લાગેત્રી અને આવતું દાઈ તૈવાર નહાઈ

તેથી ચુકાનો દોષ કાઢી-અમારી ગેરવાનરીમાં તે કેમ કાઢી રહ્યું નથી-એમ ચુકો બાતી નાખ્યાની વાત કરી હસાવના.

મણિભાઈ લોહક અને મોરલ ફિલમુશીનો એન્જિનક વિષય લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં બી. એ. મા બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. અમારી જ્ઞાતિમાં એ પ્રથમ જ એન્જિનક થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનવત્ર આપામાં આવ્યું હતું.

કોલેજમાં મણિભાઈનો નંબર હંમેશા જીવો રહેતો. લોર્ડ હેના અમલ દરમિયાન એક પ્રસંગે એન્જીની-સ્ટન કોલેજના એ સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેંટ હાકિમમાં લેવામા હાજર રહેવા આમંત્રણ થયું હતું. તે માટે મણિભાઈ અને બીજા દેશપાડે એમ એ પસંદ થયા હતા. પાછળથી દેશપાડે ગયા નહેના અને રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાડેની જગ્યાએ ખડા થઇ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થ હતા અને શિવસુરીના પ્રોફેસર એકિમલન હતા બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. ને સમયના ન્હાના વર્ગેના પ્રોફેસર બી. એ. કલામના ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અગત્ય સમયમાં આવના એકિમલન ને એવા સંબંધ રાકે કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિમર શ્રમ લેતા. દર આઠવાડીએ એક દિવસ માણે પોતાની લાંબી વોક (walk) માં સાથે એક કે એ વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છાત્રીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખના પ્રો. વર્ડઝવર્થ સાથે મણિભાઈને આ પ્રમાણે કેટલાક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલેો હતો વર્ડઝવર્થ એ વખતમાં લગભગ ધરડા હતા, પરંતુ મણિભાઈ તેમના ગહેરાનું અને તરબતરું

વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઈ અહીંના આપણા ધરડા પુરુષ જેવા શુદ્ધ ધરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જીવાનને શરમાવે એવા “ ગ્રેમી ” હતા. તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રામરામ મોડાસનાં વિદ્યાર્થીઓ કેવાં ટીપ્પણ કરતા એ પણ મણિભાઈ, પછી, તથા વખત સુધી કોલેજજીવનનાં સ્મરણીયોમાં પ્રસંગોપાત વર્ણવના.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઈ તથા પ્રો. કાશીરામ દેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ જાણ્યો હતો. ‘ વનવિનય ’ ઉપર રા. રમણભાઈએ વિદ્વતા ભરી ટીકા લખીને એ કાન્ય ધુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે.

લગ્ન—મણિભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટારાંકર કેવળરામની પુત્રી નર્મલિકુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઈ ધણી જ સુશીલ અને સ્વસ્થવાન હતા. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૯-૨-૯૦) સુધી બરબુવાવરયામાં સં. ૧૯૪૭ ના ચોમાસામાં સ્વર્ગાસી થયા. મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાલનાની તો સીમા નહોતી તેથી વિધુર થયા ત્યારે તેમની વિદવળના પણ હદ વગરની હતી. નાની ઉમરમાં મણિભાઈએ વિધા અને સૌજન્યથી ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમગ્ર જીવનને આટલો સીમા વમરનો શોક થતો નોંઝીને ધણી સગા-સંબંધીઓને નવાઇ લાગતી પરંતુ એ શોક હાલિક નહોતો. સ્વ. નર્મલાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઈ પોતાની કવિતાઓ તપાસના હતા તેમથી

“ નયન નમજા, ગ્રીવા ઘોળી, વલાટ સુતામણ ”

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણે આગળ વધીશું

* * *

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતા મે તમને કહેલું કે માગ ઉપર છાપ ધણી જલદી પડી જાય છે ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઈ છું અને કેટલીક વખતે એક ખીમથી ઉભી વસ્તુઓને હું વખાણતો હમ્મશ પછી હું ધારું છું કે આ એક લાભ છે કે માગ કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું અને વળી એમ કરતા જુદા દિશાઓમાથી સ્વિકર પ્રત્ય તાર સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે માગ કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્ગારો એક સામગ્રી આવતા હું સામગ્રી શકું છું પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પર્શતા થી લખું છું કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરીને પણ વચાવશે અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યો માથી અર્થ બેસાડવત્તા એમની મદદ લેશે

સારાત્વ કે મારી હજી એવી છે કે તમે ડાહ્યા, સમભાવશીલ અને તક્ષીન એકેશ્વરવાદીની શક્તિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાજતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમા પણ ઈશ્વરની આગળી પાદખો, પુરુષ કેખાતા હૃદયોમા પણ આદરણીય અન્તર્ભાવ રહેલો જોશો, અને ધર્મરસનો સ્થાપીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બગ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામા સ્વીકાર કરી લેશો અને તેમાથી પોપણ ગ્રેળવી લેશો

છેવટે હું વિનંતિ કરું છું કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છું અને સુદરના ન્યા ન્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાથી તે મદલું કરવા સિવાય બીજું હું કશું મદલું નહિ કરું છું સિદ્ધાંતો અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ

નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું ”

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫)

આમાના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મશ્વિશ કરે આ પહેલા અને પછી ધારણુ યો દશે પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેશભક્તિ, તેમની ઉંડી ઈશ્વરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાષ્ઠક દર્શન થયા વિના મહેશે નહિ બીજે એકજ ઉતારા આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

“We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful Enjoyment of luxuries is not something bound up with life If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide x x x Asceticism may not be a duty but temperance is x x x I fortunately have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to be come poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country.”

(Baroda, 19 August 1890)

ભાવાર્થ આપણે એવા ધણા વિવાસમય મુખ ભોમવીએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે મારે પાપી થઈએ છીએ વિવાસમય મુખોનો ઉપનોગ એ જીવન સાથે જોડાયેલી વસ્તુ નથી કિમતી પોસાક બોગક વગેરે આપણે કોઈ જાએ તે કદ બુએ

મરવાની કે આપનાત કરવાની બરોબર નથી. ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯
* * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાવ્યાર જોગસ્ટ ૧૮૯૫)
એ ફરજ છે * * * મુખાએ દંડ
મુધી મેં જોઈ રૂપીઓ પણ બચાવ્યો નથી
અને ગરીબ થયું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે.
એક વખતે તમે મેં જે દર્શવિશે કે પ્રબલ માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અતેક
આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના પ્રકારે આખી કરાવમે એમાં સંશય નથી

૯૫

શ. રા. લાલશંકર મણિરામ ભટ્ટ:

સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઈ રણજીત
રામ ધાવાભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ
ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે
કરજી સંયોગ કરતાં વધારે કરજી સંયોગીમા
મુરબ્બીભાઈ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટનું અવસાન
આમ અચાનક થયું. આ બંને સાક્ષર મિત્રોતો
કેમ અનન્ય સંબંધ હતા મણિભાઈને એક
અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના
મિત્રોથી ખાદી ધણીખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે
ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા,
પરંતુ ભાઈ રણજીતરામભાઈ સાથે તો એમનો
સંબંધ હમેશાં એક ધારો જ રહ્યો હતો.
મરણમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા એમ મને
ભાસે છે. એકનું એવી જાતના બાન સાથે
મરણ થયું કે “સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું
હું.” બીજાને “આ દીલ્લી રહું. આવી તબી
યતમા ત્યાં જરૂર પહોંચી જઈશ.” આમ

આશા સાથે બન્ને ક્રાન્ત કાળના ક્રાંતામાં
સપડાઈ ગયા છે.

બંનેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભાઈ ધું
ત્યારે તો આખાથી આસુ ચાલે છે. રણજીત-
રામભાઈએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ
પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેલ્કીક વાત
કરી હતી, મણિભાઈએ મરણ પામવા અગાઉ
પાંચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો
કે “તમારું સ્થરણ વારંવાર થાય છે.”
સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર
જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની
શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા
તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ધણે અસંતોષ
થાય છે.

જન્મ અને કેળવણી:-મણિભાઈનો
જન્મ સં. ૧૮૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના
રોજ કાડીઆવાડમા લાહીથી ત્રણ માહિ

• ‘એ લીટીઓ’ વાંચનાં તેમની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને જ્યારે જ્યારે તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદૃશ્યોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઇ કાલે જ થયો હોય !

{ કદી સ્વપ્નજી આવતાં રુધીર નીર નેત્રે ઝરે;
દયા સ્વપ્નજનને થતાં વહન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વપ્નજ એ સખી, સ્વપ્નજ એકલી છ’ હતા
સહસ્રશત શબ્દમાં હૃદયની પથારી થતી.

• આ લીટીઓમાં તેમણે પોતાની ખરેખરી લામણી ઉઠકેટ રૂપમાં બતાવી.

• મણિભાઈનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિર્વાસી શાંકરલાલ જેઠાભાઈનાં બીજાં પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામાં સં. ૧૯૪૮ માં થયા (રા. બલુભાઈએ અ. સૌ. નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમાં ‘ખંભાળે રહેતો’તી નાની ” એમ પ્રયોગ કરેલ છે બાબીનું નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઈને થયેલ પ્રજામાં અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હંધાન છે. એક પુત્રી નામે અ. સૌ. હૃદય-લક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મુકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યાવસ્થામાં ગુસ્તરી ગયેલ છે.

મણિભાઈનો બાલકો તરફ ધણે સ્નેહ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણુનાથ તરફ તો હૃદયગરની એમની આદના હતી. લગભગ દસ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અશ્રી તથા ગુસ્તાતીનો મણિભાઈએ પોતેજ

• અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નહીં પ્રા. હરિલાલ બટ્ટનાં માનુશી એટલે મણિભાઈના બાબીનું નામ પણ નર્મદા. એમનાં કુટુંબમાં એ એ પ્રાચી મોટાં નર્મદાજી પોતાના આખા નામનાં અધિગતી ગણાતાં.

મણિભાઈની કવિતાઓમાં ઘણી કવિતાઓ તેમનાં આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે. વિધુરકુરંગ, વિમયોગ, તદ્દરે તદ્દવંદતિકે વગેરેમાં શોક તથા ગ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમાં તો બીજા મળા શકે તેવા નથી.

સારો અગ્રવાસ કરાવ્યો હતો. તેને પ્રસન્ન શિશુજી આપવાનો એક પ્રસંગ-એ જે સમયે મણિભાઈને પ્રથમ જ જ્યેષ્ઠા તે-યાદ આવે છે. એ વખતે મણિભાઈ વડોદરામાં નોકર હતા. પ્રાણુલાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમાં રહેવાનું થયેલ હોવાથી મામડાનાં વાડી, કુવા, વાક (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે બતાવવા માટે ખામ મણિભાઈ અમારે ગામ પ્રાણુલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિરામ ગ્રેમથી શેરડીના વાદમાં જઈ ચીંચોડા (કેલુ) ની માલિતી આપી. પ્રાણુલાલને ઉલડીનો વ્યાધિ થયો હતો. તેમાંથી તેની આંખો પણ મંદવાડમાં ગઇ હતી. મણિભાઈ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રણુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનું મન રંજન કરતા. મણિભાઈને સંગીતનો ધણો જાણ હતો. પોતે હેયર મુધી માફ ગાઇ શકતા. સિતાર બજાવવામાં પણ તેમનો હાથ સારો એટલે હતો. પરંતુ પ્રાણુલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાબળ્યો નથી.

મણિભાઈનાં બીજી વખતના પત્ની અ. સૌ. નર્મદા બાબી ઘણાં માયાજી હતાં. એમનો ગુસ્તાતી અગ્રવાસ સાત ચોપડીનો હતો. અશ્રી શીખરા માંડ્યાં દગ્ગા પણ ધરકામને લીધે અને સરીર નજીવું એટલે એમને કુતલ મળતી નહિ અને મણિભાઈ એ બાળનમાં આમરી નહેતા.

છતાં તેમનું વાચન ધર્મ સાફ હતું. ભાગવત, રામાયણ, ઉપશંત વાર્તાની તથા દવિતાની પછી ચોપડીઓ તેઓ વાંચતાં. એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનું ભાષાંતર મણિભાઈ કરતા હ્યારે તેઓ પોતે બોલતા નય અને અં સૌં નર્મદાભાભી લખે એવો કમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો.

૨૧૦ નર્મદાભાભીનું જીવન મણિભાઈથી જુદું ન હતું. કોણ કેતું પરક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ભાભીએ સુખ પણ એટલું માણ્યું હતું. વિપત્તિઓ પણ એટલી જ વેડી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને આતે તે બન્નેમાંથી એક વિખુદું પડે ને બીજું સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી. ૨૧૦ ભાભીને બાધો બહુ મળજી નહોતો તેમાં અનેક ચિંતાઓને લીધે વારંવાર શરીર બગડી આવતું. એક મંદવાડ ધણો મોટો ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમાં છે. એ મંદવાડને અંગે ભાવનગરથી હવાફર અર્થે બોટાદ રહેવું પડ્યું હતું, ત્યારે મણિભાઈએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી બીસરી શકાય તેવી નથી. દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે. ઉઝગરે કરવાનો હોય માટે જામે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોપે પરંતુ હૃદય અને બાણ એ બે બાળકોને અનેક રીતે રીઝી ખુશી રાખે. એ દિવસોમાં પણ પૈતાનો અભ્યાસ તો ચાલુજ હોય. એ, મંદવાડમાં ટેનિસનની દવિતાઓમાંથી Idylls નું મંદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાંતર કરી ભાભીને નિરંતર સંભળાવતા અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઈ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મણિભાઈ સામાન્ય રીતે ભડ અથવા વીર પુરુષ કદી શકાય તેવા હતા. સાધારણ વિપત્તિઓથી તેમને કદી ક્ષેભ થયો નહોતો નથી,

પરંતુ ભાભીના મંદવાડ કે કોઈ બાળકનું મરણ એ પ્રસંગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. -ખરેખર, કોમળ જ હતું, પરંતુ બધાને તે આવે પ્રસંગે જ પ્રત્યક્ષ થતું. ભાભીના એક મંદવાડ વખતે મણિભાઈએ દવિતા કરી:—

કુંસુમ માફ કરમાયે,
અરર ! દેખું ભરમાયે,

x x x

સખે શું કહું ?

ઇ. સ. ૧૯૧૮ સંવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌં નર્મદાભાભી સુવાવડમાં અચાનક ધતુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયાં. મણિભાઈને માર્યે 'અસલ દુખ આવી પડ્યું પરંતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું. આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઈ કાર્યમાં ચોટ્યું નહોતું નથી. એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઈ લેતા; એમ જ કહેતા કે “માફ-સુખ તો બધું ચાલ્યું ગયું, માફ જીવન કેટલું બધું open-vent પરવશ હતું ?” રાત્રે ઉઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ન સમજી શકાય તેવી અંતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઈ વસ્તુમાં ચિત્ત લાગતું નથી !”

વ્યાવહારિક જીવન : ૧ વડોદરા:— મણિભાઈનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી. એ. પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૮૮૯ મા શરૂ થયું. તા. ૪-૨-૮૯ ને રોજ મુરત સરકારી લાઇસ્કુલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર તરીકે દહે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, ખગાર રૂ. ૭૫-હતો.

મુરતમાં થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામાં તા. ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલા-જીવનમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિંગ કોલેજ) ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્ટર) તરીકે નીમાયા. તે વખતમાં

વડોદરામાં કક્ષાબંધનની સ્થાપના થતી હતી અને તેના મુખ્ય મુકાની ગજનર માહેન હતા. તેમની સાથે આ વખતથી જ પરિચય થયો અને ગાદ સ્નેહમાં પરિણમ્યો. આ બંને અસાધારણ વિલક્ષણતાવાળા પુરો.ના સમાગમથી ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થયો છે. અભિ-ભાષામાં શિક્ષણશાસ્ત્રીની જે યોગ્યતા આવી, તે શાસ્ત્ર સંબંધે તેમણે જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું તે સર્વ પ્રસંગ ગજનર સાહેબના યોગ વિના આવશે અસંભવિત હતો. જે તાત્ત્વગ્રેન્થુએટો એ સંસ્થામાં એ વખતે કામ કરતા તેમાં અભિભાષ પેતાની યોગ્યતાથી દુરન આગમ આવી શક્યા, અને ‘શિક્ષણના ઇતિહાસ’ની રચનાથી બધાએને સ્પષ્ટ થયું કે અભિભાષ પેતાના જમાનાના એક સારા વિદ્વાન, પુખ્ત વિચારશીલ લેખક અને શિક્ષક છે.

“શિક્ષણનો ઇતિહાસ” એ સામાન્ય ભાષાંતરનું પુસ્તક નથી અનેક અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકોના વાચન અને મનનથી ચર્ચિત થયેલા વિચારો અને અનુભવના પરિણામે રચાયેલો શિષ્ટ પ્રંથ છે. હું ધાર છું કે એ પુસ્તકની કદર હજી તો ગુજરાતને કરવી બાકી જ છે.

વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એક વખત ગાયકવાડ સરકારના સ્વર્ગવાસી રાજકુમાર જય-સિંહગવના શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરના હતા, જે કે આ શિક્ષણ જાદુ શુદ્ધો પગાર મળતો નહિ. વડોદરાથી તેઓ સ્વેચ્છાથી જ છુટા થયા હતા ગજનર સાહેબ નીકળી ગયા અને કક્ષાબંધનનું સ્વરૂપ જાદી નાખવામાં આવ્યું એટલે તેઓની ગજનના કેળવણી ખાનામાં જ દસ્તખેટકરની ગ્રેડમાં નીમણુક થતી હતી પરંતુ ગ્રેડ કંટરનો આવનો હોવાથી અભિભાષ રજા નહિ

આ રીતે વડોદરા રાજ્યની નોકરીથી આઠ વરસે નિરૂત થયા, અને અભિભાષના જીવનનો

એક પૂર્ણ યશસ્વી અંક મૂક મ થયો.

વડોદરાનું એમનું જીવન પ્રત્યક્ષ જોવા જણાતો અને અનુભવ નથી. પરંતુ એ જીવનની ઘણી વાતો મુ બાબી પામેથી તેમજ ખીન્નએ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે અભિભાષએ જે જીવનમાં મુખ્ય ભાગનું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. શુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે લ જ ભાગ્યો. ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઇ શકી કે નથી એ શુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા.

અભિભાષ એક આજન્મ શિક્ષક હતા. એમની પાસે શિક્ષણ લેવાનો જેમને પ્રસંગ આવ્યો છે તેઓ બધા નેમની વિદ્વતા તથા સમજાવવાની પદ્ધતિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા પછીથી જ તે વિષય શિખરવાની તેઓ શરૂઆત કરતા અને એ રેવ એમણે ઉવટ મુદ્દી જાગવી હતી.

વડોદરાના એમના જીવનની અને શિક્ષણની કેટલાક યુવાનો ઉપર સચોટ અસર થઇ અને એ અનરના પરિણામ રૂપે રા. કંઠશા-શક તથા શિરાબાષ અને દેવચંદ જેવા કેટલાકનાં જીવન ધડાયાં છે આખાના કેટલાકને અભિભાષ માથે અન્યોન્યને ધેર આવીને પ્રતિ-વર્ષ એક બે વાર થોડા દિવસ સાથે સમાગમમાં મળી નો મુંઝવટ વહીવટ ધણું વર્ષ ચાલુ રહ્યો હતા.

૨. ભાવનગર—વડોદરા છોડ્યા પછી ભાવનગરના કેળવણી ખાનામાં તા. ૧-૧-૯૮ ને રોજ તેઓ દાખલ થયા વચ્ચેના છ માસ તેઓએ પોતાના વનમઃ તથા ડાહી. કુંડગા, વગેરે સ્થળે ગાળ્યા હતાં. એ વખતનો એક પત્ર નીચે પ્રમાણેનો મળ્યો છે.

“મારી દાક્ષ એવી રીતિ છે કે મોખો નહિ કર્યો તેમજ. નામ-કામ-કામ ભાપાની

હાનિથી હું અસ્વસ્થ રહું છું અને સ્નેહીઓને લખી શકતો નથી. કાઠિઆવાડમાં જ રહેવાનો છું એટલે વહેલો મોડો મળીશ. માત્ર ક્યારે તે કહી શકતો નથી. સ્નેહીઓ આટલી ચિંતા રાખે છે એ સમજું છું પણ તે દૂર કરી શકતો નથી.” તા ૨૧-૮-૯૮

“અરે મારા પ્રાણુધાર, મારા તો હૈયાના દાર, જીંદગી કેરા આધાર બદાર આપ ક્યાં ગયા ? અમાગણી હું જ નાર, અત્રુ કેરી છુટે ધાર, દુઃખ છે અપાર ક્યાં લગાર ન આવી દવા ? હે શુભાખી વર્ણગાર પ્રણામ કરે દગર વિશેષનો મારી માર કેમ અગમ થયા ? અરે હાય કંપે કાવ નથી આપ દિલમાંહી શોક કર સંન્યાસીને કાંઈ ન આવી મવા ?”

દેવયાની અને વર્મનવિજયના લેખકને એક વખત દક્ષપત્રીની ઉપર કેટલો મોઢા હતો અને એ શૈલી કેટલી એમને સુન્ન હતી એ જણાવવા પુરતું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. બાકી આ લીટીએ રચતી વખતે મણિભાઈની ઉંમર બાજે જ ચૌદ વર્ષની હતી.

ભાવનગરમાં આવ્યા પછીથી તેઓ સ્થિર થઈને ત્યાં જ રહ્યા. લગભગ પચીસ વર્ષ ત્યાં જ ગાળ્યા. (આરંભ સીધા પછીથી ભાવનગરની નોકરી તા. ૨૫-૪-૧૯૦૦ ને રોજ છોડી હતી અને ૧૮-૧૦-૧૯૦૦ ને રોજ પ્રતીષ્ઠા તે જ જગ્યાએ નીમાયા હતા. અમદાવાદ મિશન સ્કૂલમાં રહેવા વિચાર કરેલો પણ પગાર ઓછો હોવાથી રજા નહિ. વિદાયત જવા વિચાર કર્યો હતો એમ પણ ક્યારથી જણાય છે.) એ વરસોમાં અનેક બનાવો એવા બન્યા કે એમના જીવનનો પ્રવાહ માન જુદી દિશામાં વહેવા માડ્યો. કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા જેમણે એમની અતિ વિવશ કરેલી કરી. એ બધું સદન કરતા એમના નાદિપતિન છિત્ત બિલ થઈ ગયું.

નામ--દામ-કામ બધાની દાનિ એ વખતે ખરેખર થઈ હતી. આવી પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મણિભાઈની ખામ હતી. ઉત્તરાવસ્થામાં એ શૈલી છોડી નિષ્ક્રીય હતી પણ આલ્પકાળમાં તો તેનો ધણો ઉપયોગ કરેલો દેખાયો છે.

ખિસ્તી ધર્મ મણિભાઈ ભાવનગરમાં દાખલ થયા અગાઃ ખિસ્તી ધર્મ વરફ વળ્યા હતા. ભાવનગરમાં એ અભ્યાસ વધાર્યો અને ઇ. સ. ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં તેમણે ખિસ્તી ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો એ સ્વીકારથી એમના ઉપર શાંતિ અને સ્નેહી મંડળ નરફથી ફિટકાર વરનામાં તો મણા રહી નહિ પણ જાહેરપત્રો, દૈનિક અડવાઈક અને માસિકોએ પણ સખત આક્ષેપો ક્યાં વૈદક વિષય ચર્ચા નાર વૈદકપત્રમાં પણ ‘મેનિઆ’ એ નામના રોગની ચર્ચા કરતાં પત્રોના શાનિના એ એકજ નામગણી ગૃહસ્થોને ધમકા મેનિઆ લાગુ પડ્યો છે એમ જણાવ્યું હતું.

આ બધી નિંદા સદન કરવા પુરતું ધૈર્ય અથવા જડતા મણિભાઈમાં નહોતા. અત્યંત ક્રમગ સ્વભાવ હોવાથી પોતાના અંતઃકરણ

૧ ખતી મે દમત અદવા ગુવખાસનુ ફુલ, રચના મણિશંકર રતનજી આનું કર સં ૧૯૩૮,

૨ મણિશંકર વિહલજી અને મણિશંકર રતનજી

થી જે વાન સત્ય માનતા તેનો સ્વીકાર નીભાવી શક્યા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્મ થયા, પરંતુ અનઃકરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ધણા જ વિચાર-પૂર્વક કહું છું-મણિભાઈનું અનઃકરણ કાચ સમાન શુદ્ધ હતું. ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ દુરત પડી શકતું. તેમાં મલિનતા હોય તોપણ બુંસાધ જતી અથવા બીજાઓને દુરત પ્રત્યક્ષ થતી. તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યા હતાં; પરંતુ એ બધામાંથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીનરાધ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ. આપણા સમાજમાંથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઈને મળ્યા-તે પણ તેમના શિષ્યો. એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાતરી થઈ હતી, તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતાં આ એક બાબતમાં તેમણે દૃઢ મત દર્શાવ્યો હતો કે કોઈ સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવાં. અલગતા જેમની ભૂમિકા ઉઘી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમાં એ ધણા જ નિખાતસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સન્નજ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે. પોતાનું મનતઃચ આટલું દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમાં મેં મણિભાઈને કદી જોયા નથી.

“પરમ દિનેની.....

આપનો તા. ૧૨ મી નો દર્શન મળ્યો. આપનો રનેદ હજી છે. સંવિસ્તાર ઉત્તર લખું છું. ધણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરું છું તે નમે જાણો છો. કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરું છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે. તેની

પણ તમને ખબર છે. સાધ લક્ષ્મીશંકરને મેં તે જણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જણાવ્યો છે. પણ મેં જે વાંચ્યું છે તે વાંચવાનો શ્રમ લે એવા આ દેશમાં ધણા થોડા છે અને એવા વખત આવ્યો છે કે બ્યારે મારા બધા રોહીઓ અને સંબંધીઓ મારા લાગ કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનો મુસાફર સ્પીડનબોર્ડ કહે છે કે જસસ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાઇસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ મંબંધી કશું ન જાણવા છતાં તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેના ધર્મના સ્વરૂપ સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમાં પણ કોઈને ખબર નથી. એ સ્વરૂપો મેં જાણ્યાં છે અને માન્યાં છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કાઢ્યું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમાં પ્રવેશ કરીશ.

મારા કુટુંબમાં હજી બા અને મહેન વગર છતરને આનંદ ખબર નથી. તેમના દુઃખથી હું દુઃખી થાઉં છું પણ જે સત્યો મેં જોયાં છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું. ગાંતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, “ડુટ” દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપે એ હું જાણું છું. તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા રોહીઓ અને મિત્રો પણ મારા લાગ કરશે. અસ્તુ.

હું જોઈ છું કે જમનમાં બધાં મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું સુખ્ય કારણ ગાંતિઓ છે. આ બંધન હું તોડું છું એટલે બંધનની અંદર રહેલા મારા રોહીઓ મારા ચખ્દો પણ સાંભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનવાં છતાં ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ મથેલો છે તેને પસંદો મારશે!

નોકરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર ત્યાં લઈ જશે ત્યાં જઈશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઈશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. માંડે ગુજરાન થાય તેટલું કોઈ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

બધું 'આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રહવું આવશે એ હું જાણું છું. કારણ કે તમારે હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વનંત્ર ચર્ચા શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેના આંતર સંબંધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખે; અને મને હું તેવા સમજવાનો મત્ત કરશે તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

બાઈ વિધનાય સદાશમનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ધણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઈએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમાં બધું છે, કિશિઅન ધર્મમાં કશું નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપું ? હું સર્વને એટલું જ કહું છું કે-ખંડુઓ ! હું કહું છું તે બધું ખરું છે એમ થતું પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. હાલ પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાંચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ ? સદન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સદન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાર આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકોને સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે.

માંબજો અને પછી કરો. પરીક્ષા કરો,

ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રહશે એમ જાણવા છતાં આ હું તમને લખું છું. ઈશ્વર તમારું આંસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાત્મી મણિશંકર.

ધિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઈએ સ્વીકનભોજ સંબંધે ઘણું વાંચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશાં રહી હતી. મણિભાઈના મોટાભાઈએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધાં હતાં, અને ફરીથી મણિભાઈને એ ન આપવાં એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા ચંદ્ર રજા હતા. તેવામાં રા. ગૌરીશંકર ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે બધાં પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી સ્વાના કરી દીધાં છે. એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઈને ધણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કપાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમાં ગોઠવતાં ગોઠવતા ખરેખર પોતે રેણુ. એ એમનાં વહાલાં પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટાં હતાં તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ:-મણિભાઈનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો જેટલે પોતાના અનુભવના ન્યાંસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શકતા ન આવે ત્યાંસુધી મામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના લાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાને પણ બ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે દેશમાત્ર સંકેત કે આટંબર વગર તેમની સાથે મળતા. પોતાની સાથે ગજગની બીજીચીજ બણેલ એક લવાર

હતો તેનો હાખલો મને યાદ આવે છે. મણિ ભાઈથી ઉમરમા બેયાર વરસે મોટા હતો અને ૪૦-૫૦ વરસની ઉમરે આર્થિક સ્થિતિ કંદોડી થતા મણિભાઈ પાસે આવ્યો. મણિભાઈએ તેને ગુજરાતી નિશાળમા આસિરદા રખાવ્યો, પરંતુ તેની સાથેના પત્રવ્યવહારમા તેમને “પ્રિય ભાઈ” અને “તમારો મણિશંકર” એ વ્યવહાર રાખતા. બિચારા લુગાર માસ્તર આ પ્રેમપ્રદર્શનથી ઓઠાઓઠા થઈ જતા.

વડોદરાના મિત્રમહિમા ગજનર સાહેબ તો મુખ્ય, પરંતુ એઓ ઉમરમા મોટા હતા અને મણિભાઈ હમેશા તેમની આમન્યા રાખતા. ગજનર સાહેબને મણિભાઈ ત-૪ ધણે પક્ષ પાત હતો પણ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બાળ દને ખ ખેરી નાખે તેમ ધણી વખત મણિભાઈને પણ ખ ખેરી નાખતા. પાછળથી સ્વભાવ શાન્ત પડતા ખરા જીગરથી માફી ચાહતા. મણિભાઈ તેમને તથા જમગેદજ ઉનવાળાને હમેશા મુરખી તરીકે જ માન આપતા.

વડોદરાના જીવનમા રા ગજનરામ રામ શંકર શાસ્ત્રીના પરિચય વધારે દૃઢ થયો. ઓળખાણ તો ગોકળદાસ તેજપાળ મોડિંગ રકુલ લખાથી જ થયેલી આ બન્નેનો પરિચય દૃઢ મિત્રતામા પરિણામ પામ્યો. રાજુભાઈના રસિક અને આનંદી સ્વભાવથી મણિભાઈ ધણી રંજીત થતા અને એ મિત્રના અનેક વખત અમારી પાસે વખાણ કરતા. એ રનેદમા મણિભાઈએ ખિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે આવ આવી, પગ જીવનના છેલ્લા વરસોમા મણિભાઈ ગણુ ભાઈને અસલ માફક ચાહવા ચાહ્યા હતા.

મણિભાઈના જીવનમા મિત્ર તરીકે પ્રથમ સ્થાન પામનાર તો હુ જાણુ છુ ત્યામુખી પ્રો. બલવંતરાય કન્યાશુરાય ડાકોર. સિદ્ધાંતના કવિતાસની પ્રથમ આદ્યતિની પ્રસ્તાવનામા બલુભાઈની સદાય મારે મણિભાઈએ યોગ્ય

સ્તુતિવાક્યો લખેલા છે. એ મને મિત્રોએ જીવનમા એકબીજાને ધણી મદાય કરી અને એ મિત્રતા કેટલોક વખત તૂટી હતી તેન તૂટી હોત તો આપણા સાહિત્યને ધણી પોષક તીવર હત હુ મણિભાઈને જ્યારે પ્રથમ મળ્યો ત્યારે બલુભાઈનો સંબંધ તુટેલો હતો એમનું નામ નુદા ધરમા કોમથી લેવાતું નહીં--એ વાત જ કોમથી કરાય નહીં-પછી એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કે એમના ખરખમગ પુગવાતુ તો એમના ધરના કોઈ માણુમથી શી રીતે બની જ શકે ? આ વિરોધ પણ મણિભાઈ ખિસ્તી થયા એ ડાગણથી થયો હતો તોપણ બલુભાઈના સાચા ગુણો મારે પક્ષે મણિભાઈની આસપાસ બેસના કોઈ નિન્દા કરે અને મણિભાઈ એ સાબળ્યા છતાં એ તો વાજબી નહોતું જ. એમનામા એ નિર્બળતા હતી કે બીજાઓને તે પ્રમાણે બોલતા અટકાવી ન શકતા પહેલા બલુભાઈનું નામ ન લેવાતું, પછી સ્થિતિ એવી આવી કે બલુભાઈની નિન્દા થવા માડી. (મણિભાઈ આવે પ્રસંગે મૌન જ રહેતા. બીજાઓ બોલે તે સાંભળે પગ જીવે પણ ઓઠો દોપ નહોતો). ત્યાગપછી કેટલાક મિત્રો અને કુટુંબીઓના આગ્રહથી બન્ને મત્યા અને પાંડો સંબંધ શરૂ થયો એકબીજાએ એકબીજાને ટામા આપી-કામા આગવાનો કે આપવાનો આરા રનેદમા અવકાશ હોય તો-અને બન્નેએ આ નવો સંબંધ કુદરતને બોલે મુક્યો તે કુદરતી રીતે વધતો ગયો.

મણિભાઈની કવિતાઓમાની કેટલીક જેમ તેમના પત્નીને ઉદ્દેશીને લખાયેલી છે તેમ તેમના આ મિત્રને ઉદ્દેશીને પણ ચોટી કવિતા લખાયેલી છે પૂર્વોપાધેન ઉપદાર જે દમણ પ્રકટ થયેલ છે તે કાવ્ય લગભગ ત્રીસ વગ્મ અગાઉ લખાયું હતું અને જ્ઞાનદર્શન નામના તે સમયના એક માસિકમા છાપા પામ્યું હતું.

મણિભાષના સાક્ષર મિત્રોમાં રા. બલુ-
ભાઈ ઉપરાંત સ્વ. કલાપી અને રા. નાનાલાલ
કવિનાં મુખ્ય સ્થાન છે. કલાપી સાથેના એમનો
વિશુદ્ધ સ્નેહ થોડો કાળ જ લાંબાથો અને
કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મિત્રતા ઘુટી
પડી. એ સ્નેહસંબંધ ચારેક વરસ જ રહેલો,
પરંતુ કલાપી ઉપર મણિભાષના વ્યક્તિત્વની
અસાધારણ છાપ પડી હતી, અને એ હૃદય
મણિભાઈ પાસે કોઈ અજબ રીતે ખુલી ગયું
હતું. મણિભાઈએ જે થોડા પત્રો પ્રકટ કરેલા
છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. બીજા
અનેક પત્રો મણિભાઈ પાસે પ્રકટ કરવા જેવા
હતા અને છે. શૈલીને માટે તેમ જ વસ્તુને માટે
એ બધા ગુજરાત સમક્ષ ધરવા જેવા છે.
મણિભાઈના બધા મિત્રોમાં કલાપીએ તેમને

ઘટતી સલામ કરી હતી. મણિભાઈએ ખ્રિસ્તી
ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી ચાંતિના તેમ જ
બીજા સ્નેહીઓએ તેમનો ન્યારે ત્યાગ કર્યો
હતો ત્યારે આ રાજવી મિત્રે તેમને આશ્રય
આપ્યો હતો. તેમના તરફ પ્રીતિભાવ અને
અનુકંપાથી અને ધર્મવિષયક નિષ્પાલસ ઉદાર-
તાથી ‘સ્વર્ગ’ અને નરક’ નામના સ્વીડનબોર્ગના
પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ S. T. G. એટલે
મુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહીલને અર્પણ
થયેલ છે. સ્વ. કલાપીએ પણ ‘નિરાશુ’ની સહીથી
સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એક પત્ર
બહાર પાડેલ હતો. કલાપીની કેટલીક કવિતા
મણિભાઈને સંબોધી લખાયેલી છે. ‘પૂતન સખા
પ્રતિ’ અને ‘એક ચંડાલને.’

“હૃદયવનના મીઠા બોલા સુસાકર હસેલા :

વિપુલ જલના વાસી ભોળા ! ન માનસ હોય આ !”

એ અન્યોઅન્યની રિયતિ દર્શાવનારી
યુક્ત લીટીઓ છે. જ્યારે સહુ પહેલા
કલાપી અને મણિભાઈ મળ્યા અને છટા
પડ્યા ત્યારે કલાપીએ કહ્યું કે “આપણે બન્ને
અગાઉ કોઈ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી
વાર સાથે રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે” અને
આ “જનનાતર સૌહૃદ” તે પછી ઝપાટા
બંધ ખીંટ્યું હતું. કલાપીના અકાળ સ્વર્ગવાસથી
મણિભાઈને ઘણું દુઃખ થયું એ પછી શોક
આંતરમાં અને આંતરમાં ઘણો કાળ અપ્રકટ
રહ્યો. કોઈક વાર જ એ સ્નેહની વાત બહાર
કાઢતા. “મુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા” એ
કવિતા એ બન્નેનો સ્નેહ અમર કરવા પુરતી
એક જ મીઠા બાટી રહી છે.

કવિ નાનાલાલ મણિભાઈથી કમ્મરમાં
નાના છે પરંતુ મણિભાઈ ન્યા યોગ્યતા જોતા
ત્યા પૂર્વ નમ્રભાવે લળીમળી શકતા. પ્રેમબંધિતના
શબ્દોમાં મીઠાસ અને લાગિન્ય એમને દાઢ

અજબ લાગેલું અને એ કવિતાના લખનાર
સાથે સંબંધ બંધાયો ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વમાં
પણ કાંઈ અહંભુતતા લાગી. આ કાંઈ સામાન્ય
પત્રવ્યવહારનો જ સંબંધ ન રહ્યો; જેને ધરવટ
કહેવામાં આવે છે, એકના સુખે બીજો સુખી
અને એકના દુખે બીજો દુઃખી એવા સંબંધ
દૃઢ થયો હતો. કવિના કેટલાક કુટુંબીઓ સાથે
અને ખાસ કરીને ભાવનગરમાં નોકરી કરતા
એમના મોટાભાઈ છોટાલાલ સાથે પણ મણિ-
ભાઈને સારો સ્નેહ જાગ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મ
સ્વીકાર્યા પછી મણિભાઈની કૌટુંબિક રિયતિ
ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી અને સં. ૧૯૫૮
માં જ્યારે ચિ. જયંતકુમારનો જન્મ થયો
ત્યારે કુટુંબના કોઈ સભ્ય સંબંધીઓએ નહીં
પણ રા. કવિના પત્ની અં. સૌં. માણેક-
ખેડેને સુવાવડમાં હાજર રહી ધરને બધો
વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મણિભાઈ આ હિપકા-
રકાર્થ કદી વિમર્શ નહોતા.

સં. ૧૯૫૯ ની શરૂઆતમાં જ્યારે કવિ સાદરા કોલેજમાં નોકર હતા ત્યારે તેમને મંદવાડ થઇ આવ્યો અને મણિભાઇને તાર્થી ખાખ મળતા દુરત સ્થાદરા ગયા. કવિને માદા માદા આખા કુટુંબ સાથે ભાવનગર લઇ આવ્યા અને પોતાને ત્યાં રાખ્યા. આ સમયે મણિભાઇ પોતે અમલદાર હતા, ધેર નોકર ચાકર હાજર રહેતા છતાં કવિની મેવા તનથી પણ કરતા એટલી એમની નિરભિમાનતા હતી. કવિ ત્યાર પછીના કેટલાક વરસો સુધી રાજાના ભાવનગર અથવા તો મણિભાઇ જ્યાં ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હોય ત્યાં ઉનાળામાં આવતા. કવિનો ખ્યાલ અત્યંત મરલ હોવાથી ઘરમાં બધા માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર રહેજે થતી અને મણિભાઇ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ફરનાર એમના અગત માણસો તો કવિની સાથે પુરી છુટ પણ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલની આખરમાં મણિભાઇ ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ત્યારે ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા એ વખતે 'વસત' માસિકમાં 'કુલકા કટારી' ઉપર ગ. નગસિંહરાવની દીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ દીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઇએ કહ્યું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નગસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની વિરદ લખતા, હવે મારા વિરદ લખવા માટ્યા છે જનાન મો હોય?" 'કેસરબીના કથ' એ કવિના આ અગસામાં કવિએ લખેલ એમ યા છે. કવિનો કમજર એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નહય તરત મણિભાઇ ઉપર તપામવા માટે ગવાના કરે

આ કવિ-મિત્રોની એક રીતે પ્રકૃતિ સગળી ગળી શકાય તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ જાને અત્યંત તીવ્ર. જેમની માથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઇને ગહેવાની ટેવ મણિભાઇની હતી, પણ અમારા આવ્યો એટલે દુ

ન રહે, એટલે બીજાઓની ધાર્મિક માન્યતા સંબંધે મણિભાઇ કદી દગ્ગ ઉચ્ચારતા નહો. પોતાની માન્યતામાં કોઇ આડે આવે તે હરગીઝ સહન ન કરી શકતા. કવિ સાથે અણબનાવ થયો હોય તો તે આ એક જ બાબત માટે જીવનના છેલ્લા વરસોમાં એમણે કવિ સાથે કાઠી વ્યવહાર નહોતો. ગળ્યો મનમાં વસવસો કદાચ રહ્યો હશે પરંતુ સ્વ. ભાભીના મરણ પ્રસંગે કવિ મણિભાઇ પાસે દિલાસો દેવા આવ્યા એ વખતે મણિભાઇનો બધો વસવસો દૂર થઇ ગયો.

ભાઇ રણજીતરામ સાથે મણિભાઇને, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં સાહિત્ય પરિષદમાં રાઇ, એ અગાઉ એક કે દોઢ વરસે પદવ્યનદારથી પ્રથમ ઝોળખાણ થયું હતું. ગજનર સાહેબ પાસે રણજીતરામભાઇને મણિભાઇએ જ એ પછી રખાવ્યા, અને ૧૯૦૮ માં રણજીતરામભાઇ ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો એ સંબંધ ગાઢ મિત્રતામાં ફેરવાઇ ગયો હતો. રણજીતરામ એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમમર મણિભાઇને અરમ મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મહા જામેલુ જ રહે. મણિભાઇની પ્રકૃતિ હંમેશા વિચારમગ્ન અને ગભીર જ ગહેવાની હતી, તે આ ભાઇઓના સહવાસમાં ધણી વાગ જતલાતી અને સાહિત્ય અથવા હંતર ચર્ચામાં રમપૂર્વક ભાગ લેતા

'સ્વર્ગ' ના પુસ્તકો લખનાર રા. અમૃતનાથ મુદરજી પંડિયા જેઓ ખાવાજીના નામથી આ મંદગમાં જાણીતા હતા તેઓને ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની સાલમાં મણિભાઇ સાથે પ્રથમ પીછાન થયું. * સ્વર્ગના પુસ્તકોમાંના કેટલાક

* પ્રથમ મુદ્રામાં 'કલામ' પડેલા, મુજબ મણિભાઇને વ્યાસજીએ જ્યાં- જ્યાંની જગ્યા દ્વારા જોના પાકું પડેલાંય તે વખતે, રા. અમૃતનાથ મણિભાઇ પાસે પોતાની 'આશ' વિધાન' એ,

વિગારો સખધે મણિભાઈએ પત્ર-વવહાર શરૂ કર્યો અને બાવાજીને લાવનગર જોલાવ્યા. બાવાજીની પ્રતિ શ્રદ્ધ હતી ખાનાપીચાના શોખીન, એકાતમા રતેનાર, અને પોતાનું લેખન-કાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર. લાવનગરમાં તેઓ મણિભાઈના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા બાવાજી નિખાવસ દતા અને મણિભાઈ ઉપર ગાદ પ્રીતિ રાખતા તેમના કુટુંબના એક સ્વજન જેના થઈ ગયેતા આ પરના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી ચયેલા મિત્રોની યાદીમા ગણાવવા રહી ગયેલાઓમા મુખ્ય બે કવિ ભાઈએના અહીં માન નામ ઉમેરી લઉં છું — (૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૨) રા. ગ. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઈની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે ધર્મ સખધી સાહિત્ય તો એમના જેટલુ વાચનાર ભાગ્યેજ ખીજ દશે પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્ય ના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા વડાવર્ધ, ટેનીસન, મીસ્ટન, શેરી, બાયરન, દીટસ, બર્ન્સ, રાબર્ટ ક્રાઉનિંગ અને મીમીસ ક્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ એમથી એક અથવા ખીજ કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વતા શિષ્ટ લેખકોમાજ સમાપ્ત થતી ન્યુસ પેપર વાચના તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું કોઈ એ સખધે વાત કહે એટલે માત્ર સાલજે પણ એ કોવાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દુર જ રહેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની આખરમા બ્યારે “ હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ ” પત્ર ચવાવના માહયા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને કોલીન્કન વાચવા માડ્યા અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પકિત મળના આવે હવે-મહાધ-ગરેબી ચોપન લઈને આવેના તે ઉપરથી

તેમની સાથે સંસ્કૃતમા વાત કરના અંગ્રેજીનુ ગુજરાતી ભાષાતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર યોગજ દરો. કોઈ અંગ્રેજી ગ્રંથ પોતે વાચતા હોય અને ખીજએને સંભળાવવાનો હોય તો જેમ વાચના હોય તેમ પુસ્તક તરફ નગર નય અને ગુજરાતી બોલતા નય. સામળનાર માણસને ગ્રંથ અંગ્રેજીમા લખેયો છે કે ગુજગતીમા એની ખજર ન પડે. અંગ્રેજી એક દરદ પણ જોલ્યા મિનામ ગુજરાતીની જ ધાગ ચાલે.

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણબૂમિ ઉપર પુદ્ગોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ પુદ્ગોમા મણિભાઈએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી બતાવ્યું હતું. સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રમંગો મને રમરણમા આવે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રમંગ રા જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા. કવિનાઓ પણ પોતે સારી લખતા. ‘ચન્દ્ર’ માસિક અસ્તિત્વમા આવ્યા પછીથી એમણે ગ્રંથચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી. ગ. કેશવલાલ કુનુ અમરશતકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેનું અવલોકન ‘ચન્દ્ર’મા રા. જટિલે લખવા માડ્યું. ભાષાન્તર સારું છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશ્ન સાથી તો કટાણે આપે જટિલે લાખી લાખી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમા “ અમરની ભારતી આદાશમા ઉડવાની ” વાતો હતી વાંચેમા કોઈ અર્થ નહોતો. એટલે મણિભાઈએ સખ્ત ચર્ચાપત્ર ‘સુદર્શન’મા લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય ? છાપનારની ભૂલ અને કાંઈ ખીજ એ ચાર ખહાના બતાવાયા

(૨) બીજો પ્રસંગ ‘મિદ્વાન્તસાર’ના અવલોકનનો. કુરતી રીતે મણિભાઈનુ રચાન સુધારક લેખકોમા આની ગણુ હતુ નરસિંહરાવ, રમણભાઈ વજેરે એ મડળના નાયકો સાથે

તેઓ દીપી નીકળે એટલી શકિતવાળા હતા મણિભાઈએ એ અવલોકન પત્રરૂપે 'જ્ઞાનસુધા'માં રાફે કર્યું અને ઠેટલાક પત્રો ધણા અગ્નિ લખાયા, ઠેટલાક આશ્લેષો અત્યંત માર્મિક અને સચોટ થવા માઠ્યા અવલોકન ચાલુ હોય ત્યાંથી સામા પદ્મ તરફથી જવાબ શી રીતે મળે ? હજી 'સુશર્ન'માં પ્રચારવોડનના વિભાગમાં આ અવલોકનનું અવલોકન આવ્યું તેના લેખક સ્વ. મણિલાલ નો નહોતા એમાં લાખી ટીકાને અતે નીચેના અર્થનું વાક્ય વાચેલું સ્મરણુમાં છે—જો રા. કાન્તને સાહિત્યની કાન્યવાદીકા છોડી વેદાન્તના ગુપ્તારૂપમાં જ પ્રવાસ કરવાની શક્તિ હોય તો અમારે કહેવું પડે છે કે—

મસૂળ ચરણવાતં મન્યતા ઓ મદર્ભા ।
'સિદ્ધાન્તસાર' નું અવલોકન છેવટ પુરું ન થયું. રા. મણિલાલ સાથે વડોદરામાં જ ગંગાજી સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો જ. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં નડિઆદમાં સ્વ. મણિલાલના અતિથિ તરીકે પણ મણિભાઈ રહ્યા હતા સ્વીડનમેર્સ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સમયે વાચનની પ્રથમ માહિતી આ અગ્નિમાં સ્વ. મણિલાલ મારફત જ થઈ એમ અને અગ્નિ છે, ખાની નથી.

(૩) ત્રીજો પ્રશ્ન આ સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનને જ અગે ઉભી થયેલ એક ચર્ચાથી આવ્યો હતો અવલોકનના પહેલા બીજા પત્રમાં કાન્તાને ઉદ્દેશાને લખ્યું હતું કે—તમે 'ભામિની-ભૂષણ' ગ્રંથ વાંચીને કેટલી દોષો એ સાર કર્યું. એ કે એવા અર્થના વાક્યો હતા. શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય કે બીજા પયવાળાઓ તરફ અંગ્રેજી રિધા બણેલા મણુસોની જે વૃત્તિ હોય છે એની વૃત્તિ જ મણિભાઈની હતી. વડોદરામાં જ પોતે રહેતા હોવાથી આ પથ સમયે વિશેષ જાણવાનું મળ્યું હોય એટલે વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી ચાલતું લખાણ કર્યું અને જુઓ પત્રી

અગ્નિમાટ । 'ભામિની-ભૂષણ'ના નવીન મંચની પ્રસ્તાવનામાં હુદ કાન્ત અને હુદ કાન્તાઓ ઉપર ગાગોનો વરસાદ । મણિભાઈએ ઉત્તર રૂપે એક સચોટ ચર્ચાપત્ર નામથી જ 'જ્ઞાનસુધા'માં મોકલી આપ્યું. અને એમાં જણાવ્યું કે એ સોનેરી છાંયાવાળાઓ માથે ગાવીપ્રદાનની સરસાઈમાં ઉતરવાની મારી યોગ્યના નથી

(૪) ચોથો પ્રસંગ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે વાચેલા નિબંધ ઉપરથી ઉભો થયો હતો. એ નિબંધમાં સ્વ. મણિલાલ નમુનામાં નામ સાથે ઇલેક્ટ્રિક પદ જોડવામાં આવે છે એ બાબત તે વખતના 'સુશર્ન'ના તબી રા. આનંદશંકર કુવે ઉપર આલેખ હતા. આના જવાબરૂપે રા. આનંદશંકર મણિભાઈએ અમદાવાદના પ્રજામુખમાં ચર્ચા આપી કરી હતી

(૫) પરંતુ આ બધા પ્રસંગોને જુલાલે એવો એક પ્રસંગ તો બાકી હતો. રાજકોટ પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી ઉપર ચર્ચા ઉભી થઈ. એમના જીવનમિત્ર અનુભાઈ સાથે આ ગ્રંથાગ્રામીનો જાહેર પ્રમંગ હતો. પરિષદના પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ થતા જોઈએ એમ મણિભાઈ માનતા. પરંતુ રાજકોટમાં અખ્યાલાલભાઈની ચુટણી થઈ. મણિભાઈનો દિવાન બલાહુર સાથે કામ જ અગત વિરોધ નહોતો. પરંતુ મણિભાઈનો તુલ્ય સાહિત્યપ્રિય આત્મા આવી પસંદગીથી દુઃખાનો હતો. હજી મને આટલા વરસે પણ મણિભાઈનું અને રણજીત રામભાઈનું દૃષ્ટિબિન્દુ વાસ્તવિક લાગે છે. પરંતુ અનુભાઈ માત્ર સાક્ષર નથી. વ્યાવહારિક અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ લક્ષમાં લઈ ચાલનારા છે એ પરિપક્વ માત્ર લેખકો કે વિદ્વાનોની નહીં પણ સમસ્ત શુદ્ધ પ્રજાની બનાવ. એમની ધારણા હતી એક પરિણામ અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ સાહિત્યમાં સરથી ઉત્તમ સેવા કરનાર કે નિદાનની આપણે પ્રમુખપદ માટે

પસંદગી નથી કરતા પરંતુ વૃદ્ધ અને વહીવને એ પદ માનચિન્દ તરીકે આપીએ છીએ એ અંબાલાલભાઈની ચુંટણીનો જ અવશેષ છે.

આ ચર્ચાએ ઘણું કંટું રૂપ લીધું હતું. મણિભાઈ રાજકોટ ન ગયા. પરિષદ પ્રત્યે એમને કાંઈ વિરોધ નહોતો, ઉલટો આદર હતો. પહેલી જ પરિષદમાં હાજર રહી લેખ વાંચ્યો હતો. બીજામાં પણ હાજર જ હતા. ચોથી પરિષદ વખતે રણજીતરામભાઈએ કહ્યું અને મણિભાઈએ હાજરી આપી.

મણિભાઈએ લખેલા બધા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. બાઈબલના કેટલાક ભાગો અને એકાદ નાટક અપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એમના નામ વિના એમની ધણી કૃતિઓ છપાઈ ચુકી છે. સ્વ. મહારાજ ભાવસિંહજીએ હોરેશિઅસ, ઇસીયક અને ગીનાંગલિ મણિભાઈ પાસે જ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તેમજ સંગીત નીતિવિનોદ નામનું એક પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજમાં પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય એ હેતુથી તેમની પાસે જ કરાવેલું હતું. સ્વ. મહારાજને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. તેથી નવી નવી તરજી ગાયકો પાસે તૈયાર કરાવી એ તરજીમાં મણિભાઈ પાસે કવિતા રચાવના. મણિભાઈ ગાંધી કવિ હતા; છતાં શક્તિનો આવી રીતે ઉપયોગ થતા નબીનતા જતી રહેતી અને ઘણી વખત છેક સાધારણ કૃતિઓ બનતી.

પણ મહારાજના બંધનમાંથી છુટી શકાય તેમ નહોતું અને મહારાજનો સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ હતો, તેથી વધારે ઉચ્ચ બૃમિકાએ જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી આ જરૂરી નજી રિયલિટ ચાલુ રહેતી પરિણામે મણિભાઈ શુદ્ધ સાહિત્યની સેવા ન કરી શકતા.

પૂર્વાચાર્ય દાસ પ્રકટ થયેલ છે એ પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ આગળ એમને એકથી વધારે વાર ચર્ચા હતી. પરંતુ એ કામ દાયમા લેતા અને વિષ્ણુ આવનાં

અટકતું છેવટ પણ પુસ્તકાકારે તો એ જોઈ જ ન શક્યા. વિધિની એ પણ કરતા. ધણીને પુરત-કના નાના કદથી અસંતોષ થાય છે. એમની માહિતી માટે જણાવવું જોઈએ કે મણિભાઈએ પોતાની બધી કવિતાઓ એમાં નથી સંગ્રહી. એક પ્રસંગે વાત કરતાં એમણે કહેલું કે “જ્યારે મેં સૌથી પ્રથમ કેન્ડી વાંચી ત્યારે મેં મારી લખેલી પાંચસો સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેની નાશ કર્યો. મને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોડકણું જ જોડનારા છીએ. ખરે-ખરે કવિ તો કેન્ડી જેવા જ અણધાર.”

મણિભાઈની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. આ શાદી નાખેલ કવિતાઓમાંથી પણ કેટલીક પ્રસંગોપાત્ત બોલતા ત્યારે મને તો દાહ જે એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે તેનાથી કાંઈ ઉતરતી ન લાગતી. એકાદ વખત એઓ બોલવા માંડ્યા અને મેં ઉતારવા માંડ્યું પણ એ વખત ‘પ્રિયા કવિતાને’ એ નામની માત્ર એક જ કવિતા લખાવી અને તે પણ શાદી નાખી.

એમના પત્રો તો લેખ જેવા છે. એ પત્રો એક બે સ્થળે બહુ જતનપૂર્વક જળવાઈ રહ્યા છે. જ્યારે એ છપાશે ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં વિરલ સ્થાન ભોગવશે.

મણિભાઈ સ્વભાવથી જોમ કવિ હતા તેમ વક્તા પણ હતા પોતાનું વક્તવ્ય એટલી સ્પષ્ટ-તાથી સિદ્ધ ગૈરીમાં મુક્તના કે સાબળનાર એમના વાણીના પ્રવાહમાં તરબોળ રહે. એમના ઘણાં ભાષણો મેં તો સાંભળ્યા છે. આલેખ કરવાની એમને ટેવ હતી તેથી ઘણી વખત ઓતામાં ખળભળાટ થતો. પરંતુ જ્યારે વિષય ચર્ચાસ્પદ ન હોય ત્યારે તેઓ આખા ઓનામડળને મધુર વાણીથી મુગ્ધ કરી દેતા. ચુંગવાની બાણમાં એટલી મીઠાસાચાના બાણ કરનારા વિરલ છે.

મણિભાઈની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી. બોલતી વખતે બાપાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલું જ ઉચ્ચ રહેતું. અને તેથી ઘણા 'પ્રાકૃત માણસો' તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી ચક્રતા. શ્રેષ્ઠ અથવા વ્યંગમાં બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી. બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા. આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાંથી કોઈકને શ્રીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યું છે એ નવાઈની વાત છે. સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાસ્તીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશંકર એમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના આદિ લેખમાં રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ કાન્તની આ શૈલીને-કુંકાં કુંકાં વાક્યો વાળીને 'ચાંપલી' શૈલી કહેલી; પરંતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ રા. ચન્દ્રશંકરને મણિભાઈનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત. વળી 'ચાંપલી' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. ખોડીગતા આલતા માણસને અમે કાઠિઆવાડમાં તો ચાંપકો કહીએ છીએ. રા. ચન્દ્રશંકર અરબિ ખતાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે 'આવળી' અથવા કાઠીશી છે, અને એ વિશેષણ તો મણિભાઈની શૈલી કરતાં રા. ચન્દ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બંધ બેસતું આવે એમ છે.

ઉપસંહાર:-મણિભાઈના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમાં રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે. ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો યુજ્જ્વાનમાં ચમક્યા તેમાં તેમનું સ્થાન ક્યાં છે એ નિશ્ચય થઈ ગયેલ છે.

એમનું ખાનગી જીવન ધણું શુદ્ધ હતું. કોઈની પંચાતમાં પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હંમેશાં એટલા આતન રહેતા જતાં બીજાઓને સદા

કરવા હંમેશા તત્પર રહેતા. અધિકારી તરીકે તાજાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા રાખતા કે એ તેમના સ્નેહનો ગેરલાભ પણ કોઈ વખત લેવાતો. જતાં ઉદાર અને મોટું દીકરાખી નીચેનાં માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા. એ એવા સંયોગોમાં ઉપરીપદે રહ્યા હતા કે જ્યારે નહું કરી ખતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો. પરંતુ આખા કેળવણી ખાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઈ માટે ચાહતા રહી ગયા.

મણિભાઈનો સ્વભાવ ધ્રોણ ઉદાર હતો. ધનસંચય તરફ લક્ષ જ નહીં. બાબી ન હોત તો મણિભાઈ બાવનગરમાં જે ધરકરાની શક્યા તે પણ ન ચાત. ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઈ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરોણાગત પૂર્ણભાવથી કરતા.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમાં તેઓ શર્યાતમાં રહેતા તે ધરની નજીકના ભાગમાં જ અમારી યાત્રિના ઘણાં ધરો આવેલા હતા. સવાર સાઝ મિત્રો તેમજ યાત્રિજનો બેઠા જ હોય. મણિભાઈની આદત જમવા એમની વખતે કોઈ નદી અને કોઈને સાથે બેસારવાની હતી. એક ઉન્દાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા એમના હતા ત્યાં પોતાને એકને માટે જ પાટસો નંખાવેલો. કોઈ બીજું સાથે જમનાર નહોતું. અમોટીઆ સાથે જ સામેની શેરીમાં મણિભાઈ શોધ કરવા ગયા કે કોઈ ભાઈ જમ્યા વગરનો દોષ તો મારી સાથે જમવા બેસતા બોલાવું.

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીંદગી પુરી થઈ ત્યાં સુધી એટલા જ જમવું પડ્યું એ કેટલું અસાધ્ય થઈ પડતું તે બેવાનો જેને પ્રસંગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

સાતિથી બદિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિ-
ભાઈ ક્યાંહી સાતિના સમૂહમાં જઈ ન શકના.
એમના મોટા પુત્રના યજ્ઞોપવીતનો પ્રસંગ
આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સંબંધીઓએ
મણિભાઈને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી
આપી હતી, આ પ્રસંગે સાતિભોજન વખતે
પંક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઈ સામે

હૂર પુરશી ઉપર બેસતા. એક દિવસે શ્લોક
બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઈને બોલવા કહ્યું
કે-આપ શ્લોક બોલો. એટલે પંક્તિમાં પોતાના
બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને
સંબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની રિયતિ પ્રત્યક્ષ
થતાં કહ્યું હોય, પણ

પુરા સરસિ માનસે ચિકચસારસાલિસ્વંલત્
પરાગસુરમીકૃતે પયસિ यस્ય ચાતં ઘયઃ ।
સ પલ્વલજલેઽધુના મિલચનેકમેકાકુલે
મરાલકુલનાયકઃ કથય રે કથં - વર્તતામ્ ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલનાં બોલતા
કંઈ ગદ્ગદિત થયો. એમને પોતાની રિયતિ
કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ
થશે.

મણિભાઈને દેખાવ રૂઆબદાર હતો.
શારીરિક બળ પણ સાફ હતું. એ બળ કોઈક
ઉપર અજમાવાતું પણ ખરૂં. એમને ઘેર એક
રસોઈઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી. રસોઈ
કરતાં કરતાં ખાવાની ટેવ હતી. મણિભાઈને
કોઈએ વાત કહી. બેચાર દિવસ વીત્યા અને
એ ક્રિયા કરતાં રસોઈઓ પકડાયો કાંઈ પણ
પુછ્યા કર્યા સિવાય મણિભાઈએ રસોઈઆનો
કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે
વખતે તો રસોઈએ સધી ન શક્યો અને
વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

હાવનગરમાં ઘણાં વરસો અગાઉ એક મુગા
ખાવા હતા બોલના નહીં. કામકાજ સ્થેટ ઉપર
લખીને આપે. દેક તો મદ્રાસીનો હતો પણ
ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું. તેઓ
નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા એમને
મણિભાઈ સાથે સંબંધ બંધાયો. જનના સુખી
સાધુ સંત તરફ મણિભાઈ આહવા રાખતા,
એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાંસુધી. આ

ખાવાજી જરા વિચિત્ર હતા. મણિભાઈની ગેર-
હાજરીમાં એમની પેટીમાંના ખાનગી કાગળો
વાંચતા મહારાજ પકડાયા. કાંઈ જવાબ માઆ
સિવાય જ મણિભાઈએ તમાચો મારી હાથમાં
લાકડી આપી મદારાજને પાછળને બારણેથી
વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા
નહીં. કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાંચવા લાઇ
ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો
હતો પણ મહારાજ આપી નહીં.

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઈ જાતનો
શારીરિક જામ ન લેતા. ડરવા જવાની ટેવ
જુનાગઢમાં હતા, પછીથી એ બધું થઇ ગયું.
દિવસોના દિવસો સુધી ઘરમાં પણ બેસી રહેતા.
કેળવણી ખાતામાંથી હોવાનું એકિસમા નિમજ્જક
થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું.
મદારાજ સાહેબનું અંગત કામ રહેતું અને
તે માટે સવારમાં અથવા રાત્રે મદારાજની
હજુરગા હાજર થવું પડતું. આવી બેસાર
પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમાં મેદ વેધી
ગયો હતો અને તેને અંગે સ્થૂનિ ઓછી રહેતી.

વાચન અને સંગીતના શોખ કપરાત
ખીખ ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કામ જાનની
રમત રમતા તો મેં તેમને કદી જોયા નથી.

શેત્રંગ સારી રમતા એમ સાંભળ્યું છે. ઘણા આનંદમાં હોય તો માત્ર મધુર કંઠથી ગાતા હોય.

બહુ બેસવાની કે વાતો કરવાની તેમને રેવ નહોતી. ખરેખર અધ્યભાષી કે મિતભાષી જ હતા. મંડળ મહેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાંભળ્યા જ કરે. પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ થાય. મર્યાદા યુદ્ધને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ ફેંકતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય.

સ્વ. ભાભી શુભંગી ગયાં એ વખત અગાઉ વરસેકે દિવસથી મણિભાઈની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બંને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાંથી કન્યાઓ મળી ગઈ

હતી. અને પોતાની પુત્રીનાં પણ લગ્ન કરી નાખ્યાં હતાં એટલે જે બાર અને ગદાની સાસારિક વિખતિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતાં તે દૂર થયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૯૨૩ ના વરસમાં જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરાં થતાં હતાં અને તે મુલત પછી રવેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનાં એમનો વિચાર હતો. મુસાફરીનાં તો એમને શોખ હતો એટલે કાશ્મીર જવા કોઈ દુર્ભાગી પણ એમણે વિચાર કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરનાં અચાનક લાહોર રેલેશન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો. આ કષ્ટ સંચો ગાંધી મિત્રો અને સંબંધીઓના હૃદયને ધણો આઘાત થાય એ સદન છે. પરંતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અખંડ શાન્તિ અર્પે.

૯૬

શ. શ. વિશ્વનાથ મણિરામ વેલ:

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમાં માંગરોળ જવાને મને પ્રગમ આવ્યો. આ મદમદીય રાજ્યમાં તે સમયે શોખથી દુસેન-મીઆં સાહેબ રાજકર્તા હુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા. પોતે સરલ ઉદાર અને વિલા-પ્રેમી હતા. મ્હારું સ્વાગતકાર્ષી રા. માધવજી રત્નજી-મ્હારા રવજાતિ સંબંધી અને રા. મણિભાઈના વડીલ બાઈને સ્ત્રોપાયું હતું.

તેઓ પણ વિદ્યારસિક મંદોષક શક્તિના મેદનાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક રાજ્ય છે. તેની આસપાસ ત્રણ તેમજ ૨૫ પ્રદેશ છે. કામનાથ મદદેવ ત્યાંથી આસરે ૪-૫ મેસ ૫૨, સારથી નદીના કાંડા ઉપર છે. ત્યાં જમારે જવાનું હતું. પ્રાચીન કાલમાં રા. માધવજીબાઈનું કુટુંબ ગઈ અને જરા મોટા ગયા. થોડા સમય

ચાલતાં એક સ્થાને ઉઠી પણ બહુ ન્હાના પટની સારણુ નદી આવી. તેને કુદી જતાં નદીમાં પડી મ્હારે તો યુડવા વારે આવ્યો પરંતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢ્યો. એવાં તરબોળ કષ્ટાં સાથે કામનાથના મંદિરમાં જતાં છોકરાંઓને ગમન પડી, પણ મહેતાછની એક દાકલ સાથે તેઓ અદસ્ય થયાં. અમે કામનાથના મંદિરના શિલા-લેખો વાંચવામાં પડ્યા.

શિવાળાની ઝડપ હતી તેથી મધ્યાહ્ને પણ સર્વતાપ પ્રિય લાગતો હતો. હું મંદિર-માંથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉડાણ તથા ઝાડી જતી રહેલાં છિઝ્ઝી પાણી અને કાણુ નહર પથરાના પલાણુમાંથી નદી વહે છે. થોડે દૂર કેનડીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી સુગંધ, અન્ય તરફ મેઘાં કૂળનાં ઘૂસો, વચમાં જ ન્હાના પત્થરાના બેટ સરળો ગોળ પ્રદેશ અને તેમાં ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પણ વેગવતી હતી. આ રમ્યાથી રંજિત થઇ હું ત્યાં બેઠો અને અતુલ આનંદમાં કલ્પનામય જગત ચિતરવા માંડ્યો.

ત્યાં થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાષ્ઠક સ્યામ રંગે યુદ્ધિમતાં સ્ત્રુઓ સળવળ થતાં, બરેશી નાસિકાવાળું પરંતુ સ્વલ્લ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળું. એહેરા ઉપરથી ઓળખાણુ પડ્યું કે માધવજી ભાઈના ભાઈ મણિશંકર હોવા જ્ઞેષ્ઠએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગમે આવી બાળુના પથર ઉપર બેસી ગયું. એને બોલાવવાનું કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવું પડ્યું.

‘અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?’

‘હા’

‘શું બણો છો?’

‘રાજકોટમાં હામરૂલમા છું.’

‘બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવતો પણ અભ્યાસ છે, નહિ?’

‘છે જરો પણ બહુ સારી નથી કરી

સકતો.’ વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં બાપા યોગ્ય લાગતી નથી.’

‘જને તેવું છે. જ્ઞે કલ્પના ક્યાં જાઓ છો તો તે બાપા વિના શી રીતે આવે છે?’

‘કાકડું’ ચુચવાયું.

‘ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાયે જ્ઞેષ્ઠએ તેવી નથી આવતી.’

‘કુસ્તીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. મ્હને બહુ આનંદ આવે છે. મ્હને પણ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હે’ તો અભ્યાસ જ નથી કયોં એટલે પદમય લેખ નથી સૂઝતો. તમે અભ્યાસ’ કયોં છે માટે આજે પણ અજમાવો જ્ઞેષ્ઠએ.’

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાનું સરસ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના રવમાં મુરકેશી પડી, અને સમજી કુદરતને જ બોલાવી:

‘બળબળ કરતું જળશિશુ રમતું.’ એવો બાર લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત. તે સમયે જામેશે સ્નેહ આખી છાંછી રહ્યો.

(૨) અમે કોલેજમાં સાથે ચઢી ગયા. હું ટોક નિશાળીઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પણ હું પરીક્ષામાં પછાત પડતો. પણ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસ, તે સાથે બુદ્ધિ ઉપર લખાએલા અન્યો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો. અમે વારંવાર ગ્રેડેસરોની મરકરી કરતા તે તો દલે આટલે વર્ષે શું નોંધવી’

એક સમયે લોર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલરીન્સ્ટન કોલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામા મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદરાંકર મહેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાટે, મણિભાઈ વગેરેનું દરણ થયું. મિ. દેશપાટે બહુ સ્વતંત્ર ચર્ચના ત્યારે હતા અને, આજે પણ છે. તેમણે ધર્શને ના જ પાડી. મ્હને પકડવામા આવ્યો. છેવટને વખતે દેશ-પાટેને નામે મ્હને ખુસાડ્યો. આરિયન્ટલ

દ્રા-સહેરે મ્હને ગવરનર આગળ દેશપાંડે નામે
ઓળખાવ્યો. વધારામાં કહ્યું કે હું બેલગમ-
દે-ધારવ કનો રહેવાસી છું. ગવરનર સાહેબે તે
ત્યાંની વાત માંડી. હું ચમક્યો અને બધી દા
યે હા અને એકાદ ના કહી છુટ્યો. પછી
મણિભાઈનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ
હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો
છુટકો જલદી થયો. તેમણે મ્હને પૂછ્યું કે હું
કેમ વાત કરી શક્યો. ત્યારે કહેવું પડ્યું કે
બીજો શો ઉપાય? એટલે ડોશી-નાર્તામા આવતું
તેમ એક હા ને એક ના કહી. એ બહુ દરયા
અને તેને લીધે મિ નારાયણ અદાવરદર
ખશીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યું કે “છાકરાઓ,
આ રાજમંદિર છે, કંલેજ નથી!” જાણે કે
કંલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન! આ
વખતે મણિભાઈએ એક બે સુંદર શરીર મથા-
યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાંની પરિસ્થિતિમા
અતીવ સુંદર જેમાં, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમાં
ધર્મી સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમાં તે પાસ થઈ ગયા. અને
પછી થોડા વખતમાં વડોદરે ગ્રો. ગાજરના
હલામવનમા ગાજરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ
સેતાલવડ અને મણિભાઈના મિત્ર મિ. બલ-
વંતરાય ઠાકોર એમ સાંકળ સંઘાતાં વાઇસ-
પ્રિન્સિપાલ થયા. ત્યાં તેમની વિદ્યાનો તથા
કલ્પનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો.
એમણે કેટલાક ગ્રન્થો લખ્યા અને કાન્તના
નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. પરંતુ તેમનું
કલ્પનામય વલણુ પણ વધ્યું અને તેમને ઇસાલી
ધર્મગ્રન્થો વાંચવામાં દોરી ગયું. જોતજોતામાં
તો સ્વીડનબોર્ગના કલ્પનાપ્રધાન તર્કવિલાસમાં
તે જઈ પડ્યા. દિલ્લિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડન-
બોર્ગે આપેલા રૂપમાં ધર્મ અને ફિલસૂફી
માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઈ રહ્યા.

લોકમાં હાડાકાર થયો. ગાંધિ જાણે

રસાનલ જવા બેઠી. સંબંધીઓ રહવા લાગ્યા
અને નાતમા તે સમયે ઉંચી કેળવણી હજી
વિરલ હતી, તેના ઉપર દાબ આવ્યો. વડોદરેથી
તેમને સુખમ જોલાની મ્દારે ઘેર રાખ્યા. ગ્રો.
ગાજર અદિ જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા.
શ્રીયુન ડા. મોરેશ્વર ગો. દેશમુખે પોતાને ત્યાં
બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી.
આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા ઠસાવવા અનેક પ્રયત્ન
કરવામા આવ્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું. મણિ-
ભાઈ આ સમયે અમને ધણાખરાને (સ્પષ્ટ
કહું તો) ગાંડા જેવા લાગતા હતા; અને હું
બનતાં સુધી એમની સોજતમાં જ રહેતો.

મ્દારાં પત્ની સૌ. અમ્યાલક્ષ્મી મણિભાઈનાં
શબ્દનાં દીકરી બહેન થાય. આ દિવસ લાઇબ્રે-
રને બહુ બનતું. જે કાર્ય વિદ્યાનો અને સિદ્ધાંત-
ચર્ચા ન કરી શક્યાં, તે કાર્ય બહેનનાં
આંસુઓએ કર્યું. એમના એકના પ્રત્યક્ષ ક્લેશ
ઉપરથી મણિભાઈને બીજા સ્નેહીસંબંધીઓને
પોતે ખરે જ કેટલો ક્લેશ આપે છે તેનો પણ
કંઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક
અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટલાક્લેશ
ક્લેશ શાને દેવો એવા વલણુ તરફ એમનું ટાંમલ
હૃદય વળ્યું, અને તે સમયે અમારામાં પ્રૌઢ,
વિચારશીલ અને ધર્મચ્યુત્ત પરંતુ ઉદાત્ત
અંતઃકરણના શાંતિજનો હતા, તેમણે મણિ-
ભાઈનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્યાનેને બેળા
કરી તોડ કાઢ્યો. તેમને પુનઃસંસ્કાર કરી
ફરીથી યજ્ઞોપવીત ધરાવી આશ્ણુ કર્યા. અને
એ સ્થિતિમા તેઓ વડોદરે રહ્યાં. પરંતુ ત્યાં
તેમની તરફ જોઈએ તેવી ઉદારતા અન્ય આશ્-
ણોએ વાપરી નહિ. અને પોતાના સ્પષ્ટ
વકતૃત્વના શુભનું આ વિષયીન પરિણામ થયું
કે દેખાના મિત્રોએ શુની ગરજ સારી. તે
સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યાં માત્ર રા.
રા. સમર્થ (પછીથી ચમ્પેસા દિં બાં

સમર્થ) હતા. પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જાણી શકે. વળી કલાજીવનની કામગીરી સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમાંના બહારથી આવેલા માણસો વધુ પગારે આવેલા અને તેમને પ્રોત્સાહનો પણ વધારે મળી ગયેલાં એટલે ખાતામાં જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્ધર્ત હતું. મહારાજ સર સયાજીરાયે હજુરમાં ખોલાવી આપ્યાસન દીધું, પણ મણિ-ભાઈનું પોતાનું જ નિલ વડોદરાથી છેક ઉગી ગયું હતું.

શુભરે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવ નગર ગયા. તેમના દાક્ષિણના સમયમાં મણિ-ભાઈ, મિ. હરિલાલ ઝીણાભાઈ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું. મિ. પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ મોકલ્યા, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય તો દુઃખી જ રહ્યા. કેલેજનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે, -તેમ મુનિવરસિટીની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલે વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ; પણ ચાર તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વતા વખણાઈ.

મહારાજ ભાવસિંહજી સુખન પરીક્ષક ઉદાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો. નર્મલાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો. કોઈ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરપના ગુણને પ્રધાન-પણે જોઈ તેને યોગ્ય રચાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા. ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમાં જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મહારાજ સાહેબ હોદ્દા-શિયસ, ઇલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો જીવનગતી વાચનારોને આકર્ષક અને એવા રૂપમાં ઉતારવા

માગના હતા અને મણિભાઈની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઈ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથીજ મણિભાઈ લાડી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા. આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ. મણિભાઈનજીભાઈ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ. પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે. પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. કાકોરશીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યનુરાગને જ ગણું છું. મણિ-ભાઈના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયન્ત્રિત વ્યવહારમય જીવન-એ બે વચ્ચે એમને આત્મા દોંયકો લે છે એમ મને લાગવા માંડ્યું અને અમારો સંબંધ કુદરતી રીતે ધ્રુવા લાગ્યો. લાડી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે દોડાળો ચડાવ્યો. અનિયન્ત્રિત કલ્પનામાંથી વિદ્વલતા આવે ત્યારે મહારાજ ભાવસિંહ સુવૈદ થઈ એ કલ્પનાના ધોડાની લગામ વાળે. વળી પોતે ગુજરાતી રંગમંચના ઉદ્ધારાયે સારા નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમાં પણ મણિભાઈની શક્તિએને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો. “ઝાલીમ દૂલીઆ” તથા બીજા નાટકો આ રીતે અસ્તિતામાં આવ્યાં. એ નાટકોમાં આત્મા મહારાજએ કહેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અમુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અમુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઈ રચતા જાય. દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજ સાહેબની દેખરેખનો ધણો લાભ પામતું. નાટકનું સ્વ રસિક રીતે ચલાવવું એની કલા મણિભાઈની બીજી કોઈ કૃતિઓમાં જોવામાં આવતી નથી.

આવા જીવનમાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં. સૂર-સિંહજી ગયા એ પહેલાં ધકકે, મહારાજ ભાવ-

સિંહજી ગયા એ ખીલે ખેદ. પોતાનાં પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોષી મોટી કરેલી બાલા હૃદયનું અવમાન-એમ વય વધતું ગયું અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એ મના હૃદય ઉપર ખેદનો ભાર પણ વધતો જ ગયો. પુત્રો મોટા થઇ તેમની શુભ્રૂપા આદિથી પાછું કંઈક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલાં તો એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટાં એક બહેન, એક ભાઇ અને એમનાં અતિ વૃદ્ધ માતા હજી બેઠા છે. મણિભાઈ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઈએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો

દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાડીમાં પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિતાઓનું પુસ્તક ‘પૂર્ણાપ’ પ્રકટ થયું તે જોવા જોઈતું પણ ન થોભ્યો; અને ખીજી પણ એવી વિગત ભેગી બની ગઈ, કે આવા કલ્પનામય પાસાદિકે કવિ અને મુદ્દલ બંધુના જીવનનું છેલ્લું પાનું, અતિ કરુણ લગભગ દારુણ રંગ રંગનાર દૈવના દુર્વિ-લસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઈ સાથે અંગત રતેહસબંધમા આવેલા કોઈને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા *

પત્રો દ્વારા ગતસમયનાં સ્નેહબંધનો રસીલાં,
રહતાં પીએ, } -સકલ ગતિમાં તેજ દોરૂં ધરતાં
ધોધે પડતાં,
વધાં ગ્રીષ્મો અકળ ખમતાં,-હાય તે શુષ્ક હાવાં !
કીડી સાહી, તુટિત જ રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

સુખાઈ, ૨૬-૧૧-૧૮૮૭.

... દવિતા સંબંધી તમારી દીકા ખરી હતી. ધણા દિવસથી જે કામ મેં સુધી દીધું છે, તે એકદમ બહુ સાઈ તો ન જ બની શકે, expressions [શબ્દો] બેચાર દેકાણે સારાં છે, પણ કેટલેક દેકાણે bald [અનલ-કૃત] છે. લખતાં લખતાં છેવટના ભાગમાં હું યાદી ગયો છું, અને છેલ્લી ગીતિમાં ને

* જે જે સ્નેહીઓએ અહીં સંગ્રહેલા (અને બીજા ધણા ધણા) કાગળો ગૂંથેને લેવા અને ક્રાન્તમાધમાં ઉતારા આપવાને મટિ ગૂંથેને આપ્યા છે, તેમણે મહારી સમજણિને જે ભારે વિશ્વાસ દર્શાવે છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઈ શકે છે.

“હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદુ હૃદય” જે ત્રિમાસિકમાના પત્રો અહીં લીધા નથી; “પટેલજી” ત્રિમાસિકમાં “એક શિક્ષકના પત્રો” છપાયા છે, તેમાંથી કોઈક જ લીધો છે; ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી કે બીજા કોઈ વિષયની ચર્ચાને નિમિત્તે મણિભાઈના જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં માસિક, સાપ્તાહિકાં આદિમા પ્રકટ થયેલા પત્રોમાંથી એકે અહીં લીધો નથી. મણિભાઈએ હિંદ બહારના મિત્રો, જિજ્ઞાસુઓ, આદિને લખેલા ધ્યેષ્ઠ પત્રોના સહ દહા આપવામા છે. એમના

અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આશુવે હતો, તે આવી સક્યો નથી. ફક્ત તમે કહેા છો તેમ taste [સુસ્મિ] અને picture [ચિત્રમયના, આપું ચિત્ર] ખરેખર poetic [દ્રશ્યગમ] છે; બાકી બહુ માથ નથી. બીજી થાય છે તે બે દિવસમાં મોકલીશ...

સુજસતી સ્નેહી સંબંધીઓ અને પત્રવ્યવહારે એમની સાથે સંકળાયેલા બાઈઓ ઉપરના એમના કાગળોમાંથી હજી પાંચપંદર સહ મહારા જોવામાં આવ્યા નથી, અને એમાંના એકથી વધારે ગૂંથેને કદાચિ બતાવવામાં નહીં આવે, એ નહીં છું આ પત્રધારા મણિભાઈની પ્રકૃતિની જે રૂખાઓ વ્યક્ત કરે છે, તે ઉપરાંત—તેમ તેમાં ભાત પાડે એવી—કેટલીક મહત્વની રૂખાઓ, આ ગૂંથેને આજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ય સંદેશા હોવી નોંધએ, એ પણ નહીં છું. એટલે, જે શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો વ્યક્તિ માત્રને હક છે, તે ન્યાય મણિભાઈને ચ મળી શકે તેને માટે વિનંતિ કરતી પ્રાર્થના થાય છે, જે પાંચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધી દેવા ન થઈ, ઉપર સૂચવેલા સંદેશમાંથી પણ ધણાખરા પ્રકટ થવા પામે ત્યાં સુધી સદ્ બેવી થઈ, અને

વળી કોઇ કોઇ ગંભીર તેમ નાનુક બાળતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ કાળે પણ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં; એટલું સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવું પડે.

કાગળોમાંથી ધણીને લગતી, તે કાના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા બંને પ્રકાર કરી દે એવા નથી. એટલી અપ્રકટતા—એટલો પડદો ઘોઘ સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે. કાગળોમાંના વિરોધનાઓ જ્યાં એવો કોઈ પડદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યાં જ છાપ્યાં છે. વળી સંબંધને બનતાં સુધી નહીંના રાખવાને તેમ એક બાજુને પ્રાધાન્ય મળી ન જાય એવા હેતુથી, તારા ઉપરના અને નિકટના સંબંધીઓ ઉપરના કાગળોમાંથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે.

અમાને અમાને કેટલીક સમય જુદા અને સુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણાં તુચ્છ ત્રાજવાં માપી ન શકે એટલું વેડે છે. તેમનો લગભગ આખો જીવન-આત તીવ્ર દર્દમય જ વહે છે. પછીના અમાનાઓના કોઈ અનિર્વાચ્ય મહાદર્દ દિતને માટે આમ બનવું

૨

યાંવડ, ૭-૩-૧૮૮૬.

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure. Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75....

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૬.

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very : I I

[હું દિલગીર છું કે આ વખતે પણ તારાથી લખને સંતોષી શકાશે નહીં, કેમકે મને વખત નથી. આવતી કાલે હું અહીંથી ઉપડી જઈ છું. સુરત [હાઈરેલ] માં રૂ. ૭૫ની એક જગ્યા ઉપર ફાખવ થવા...]

contracted a bad habit of undervaluing my productions for some days after their birth. I must therefore send it to you after it finished

[ત્વમે જાણો છો કે હું કાવ્યમાં કંઈક લખું છું. ત્વમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે. હું બહુ દિલગીર છું કે ત્વમે તેનો વિષય જાણી જાણો છો. એ કાવ્ય બહુ લાંબું ચલું ગયું છે.

મને એક કટેવ પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ જન્મે પાછી શોધ દિવસ સુધી તેમને હું [પટે તે કરતાં] જોડી ગયલું છું. એટલે પડી યશે પાછી મ્હારે એ ત્વમને મોક્ષસ્વી પડશે.]

* 'ચમત્વિભાગ,' ૮-૪-૧૮૮૮ અને ૧૧-૮-૧૮૮૮ના કાગળોમાં પણ એ કાવ્યને વિશે છે.

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૬

.... My poem is not yet completed. I'm afraid it will not be completed till you leave Bombay. I am so much engaged now-a-days. The poem will be somewhat peculiar in our language. But I fear it will not take the first class. My power is somewhat blunted. And I am compelled to labour for making my imagination

vivid....

[મ્હારું કાવ્ય ત્વ પૂરું થયું નથી. કદાચ ત્વમે સુખાષ્ટ છોડ્યો લાંબુધીમાં ન થે પૂરું થાય. કાવ્યમાં મને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામાં વિસિદ્ધ થશે. પણ મને ચકા [પથ] રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મ્હારી શક્તિ જરા બૂદ્ધી પડી ગઈ છે. અને મ્હારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મથન કરવું પડે છે.]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૬.

....I am glad to let you know that my poem is finished. I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it. I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions. Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out

whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things...

.... I cannot accompany you to--. Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour...

[ત્વમને જણાવતાં આનંદ થાય છે જે મ્હારું કાવ્ય પૂરું થયું છે. જે જરાય ઉતાવળ કરી નથી. એને જે જગ્યાએ હોય એમ મને તે નથી લાગતું. રેલને એ હું ત્વમને હાથો-

હાય આપીશ. બેસડ, ત્હમારી 'રંક' ટીકાઓ
મ્હને બોધાયે. પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ
આદિ ઉપર] નહીં એ [કાવ્યની] કવિતા
વિશે હું ઇચ્છુ છું જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય
લખી ગણાયવે, હું ઇચ્છુ છું જે કલાકૃતિઓ-
ના વર્ગમાં ત્હમારે એવું સ્થાન નક્કી કરવું વળી
હું આગળ વધુ છું કે ઉલટો પાછળ પડતો
જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ
જે મ્હને ધારતી રહે છે કે હું થોડા વર્ષમાં

તો કવિ મૃતી જન્મતો. અને એવું એવું
ખીલું ધણું

હું ત્હમારી સાથે-નહીં આવી શકું. [અહીં]
અમારી [હાઇસ્કૂલની] પરીક્ષા આ સોમવારે
ચર ચશે. વળી કોઇ આગવા સ્ટેશન [સુધી
આવીને લા]થી હું ત્હમારી ગાડીમાં આવી
નહીં શકું, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમાં આવવાના
છો. આપણે [સુરત સ્ટેશન ઉપરનો] અર્થો
ક્યાંક જ સાથે માળી રાખીશું]

૬

૧-૮-૧૮૮૬

તમારૂં પ્રકાશપત્ર મળ્યું. ઉત્તરમાં વિશ્વ જ
થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાવનો વ્યવ-
હારક કાઈ મહુ આનંદદાયક નથી આનંદદા-
યક થવાની તૈયારી હતી લાજ "વસંતવિ-
જય"ની કવિતાએ ધાણ વાળ્યો. -ખેર.

તમે તો મને બતાવવું ઘણા દિવસથી બંધ
કર્યું હતું. પણ મારે બંધ કરવાનું નો મુખ્ય
કારણ એ જ કે મેં હોસથી મોકલેલી કવિતા
વિશે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા
શબ્દો પાછા લખી બતાવવા અને એ બધું
છાકરવાદ લાગે છે. મેં તમારી એક કવિતા
પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ
કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બતાવેલ
નથી મારી પણ હું નહોતો મોકલતો. પણ
ફક્ત તમારા આગ્રહથી મોકલવી પડી. તો એથી
કરીને લેલ્યની વૃત્તિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય

એ ખગ મહદયનું લક્ષણ નથી. બલવ તે "રમા"-
ને કેવલ નિર્માન્ય ગણેલ છે, પણ મને હું ખ
નથી લાગ્યું. ખીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ.
ખરા આવેશથી લખનાર માણસ ખીજના મત
ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને
મારા લેલ્ય ઉપર આશ્ચર્ય છે, અને હું અવશ્ય
મારું છું કે મારૂં નામ મુજરાતી સાક્ષરમંડળના
ઇતિહાસમાંથી જલદી બુસાઇ નહીં જાય. આ
વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. "ઉભય મળી
મને ખુશી કરે છે, પરંતુ શિદ અંતરે
ધરો છો?"-એ વાક્ય મેં ઘણા દિવસ પહેલા
લખેલું છે આ વૃત્તિને હું Confidencce
[વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદીજ
ચીજ છે આત્મચાનને કદાચ મળતી ગયી
શકાય મેં મારી ચોપડી ઉપર આજ
motto [સ્તવાક્ય] લખી ગાંધેલ છે કે-

The field is universal and allows
Scope to all such as feel the inherent glow.

Lord Byron

...કવિતામાં તો ઇગ્નિયસ ભાષાના જેટલી
ખીજ કાંઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કદા-
નામાં નથી આવી શકતું માણું દલાવે એવી

કવિતા સંસ્કૃતમાં પણ છે, પણ વાચના લેલ્યમાં
variations [અંદોલનો] થઇ જાય, એવી
તો મેં ઇગ્નિયસમાં અને તે દમબૂ ન બોધ.

એ સુખને હું શ્રેષ્ઠ માનુ છું અને તેમા મરત છું..

* બને વચ્ચે મગમપત્રાદિનો

+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાશાપ'મા નથી લાન્તના અપ્રકટ લગ્નો એ વિષયમા અહીં પહેલુ મુજબ છે તે એ

X પોતાની કવિતાઓની સાક્ષ નમોની નોટણુ બાપરનમાના મુજવાક્યનો અર્થ—

દત્ત સર્વ માટે પ્રકૃત છે અને છટ છે

તેમા સૌનેય અદૃષ્ટ પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વયમ્ તેજ વિનસે છે

૭

મુખાઈ, ૩-૩-૧૯૮૦

...આવી અવસ્થામા પણ મારી કવિતા વાચનાનો શ્રમ લીધો તે જોઈ મને શુ ચર્તુ હશે!—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જણાવે જ મોકની હતી હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઈ અધિકારી છે, એમ માનતો જ નથી પ્રણય મા જ સુખ હું સમજું છું. અને તે આ જમ તમા સુખી કરતા હુખી વધારે કરે છે

પક્ષિયુગનના સુખવર્ણનનું હાઈ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઈ મને પરમ મંતોન થયો બીજી એકએ ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે

આ કવિતામા મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે કનચિત્ કનચિત્ વાચનારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે “અધારાના પ્રાક્ષ જલથી યામિની પૂર્ણ ઘેર,”—એ તે વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાજી જગા પ્રણયી યુગનને જે માસ માન-VISION-યાય છે, તેનું વર્ણન છે “અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,”—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો

આશય છે, કે હજી તો સાજી છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, હુખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે એટલે પછીના વાકોમા તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવું માફ હાલ મન નથી તેમા ફેટલાક દેરદારો મે ક્યાં છે અને હજી કરવાનો છું તેમા મારી શિશોસોશી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમા જોશો બલવતરાય આ કવિતા ઉપર નીકા કાપી રહેશે, ત્યાં પછી તરત તે કોઈ માસિકમા આનરો.

આવે વખતે વાદળોમા તણાય નહીં, એ પોઈન્ટ મને બહુ ગમ્યુ ધણું કરીને તમે સત્ય છો હું વિચાર કરીશ કારણ કે indif ferent observer (નિરીક્ષણમા ખેદરહીત) કેવો છું એ તમે જાણો છો *

* આ વખતે મહિસાદર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશ રમેશ્વરજી ભટ્ટ (આન્ટ મેડિન કોલેજમા વિદ્યાર્થી હતા તેમની) નેડે વિ ટારિયા ટેનિસ ઈન્સ્ટ્રીક્ટર (બની એલિન્સ્ટન ગેલેજ) અને મહાનમ્મા સંશન વચ્ચે આપેલી કાગળે કુશાળા આપાજીનામે માને ની એ ચાવમા રહેતા હતા, અને એન એન બી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને ફિનનુશીના દેવતા ગ્રંથો વાચતા હતા

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૬૦

...Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience.

What do you think of the society at present?...

‘[યોદ્ધાં થયું એક આયદી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમના આવતાં, મને લગભગ નહીં લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને શુભ પ્રાનુમંડળોના સભ્યો માણુસજાતના પરા ગિત્રો છે. એમકે, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ થય્યા છે, પણ આખી સંસ્થા ધર્તિંગ નથી. તમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ હજુ હું. હું ધારું છું, એઓ આપણને પોતાના મંતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોક્કસ વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ તમે શું ધારો છો?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૬૦.

... Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces. They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead. They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[તારા પ્રતિવાદનું કુદરતી છે અને વિષયના મુખને બેઠે છે. જ્યારે મારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે -હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા મત્ન કરીશ.

આ સાથે મારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોટાથી છે.] એ નબળાઈના દિશાર [માત્ર] છે, અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રદીપ્તિથી અસ્થિત છે. એમનામા બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા દિશાર છે, આમ્મ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કામગીરી સાથે ‘મિથુને આવડન’ (પૂર્વાશ્વાસ, પૃ. ૫૨), ‘કોમલ ઉપાસન’ (પૂર્વાશ્વાસ, પૃ. ૨૮), અને ‘ઉદ્ધાર’ (પૂર્વાશ્વાસ, પૃ. ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મૂળાદિત્યા દ્વારા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે ‘અકલાક મિથુન’ના મમયની. ‘જેયુ મે’ ન મનુષ્ય મને નયનમાં’ (પૂર્વાશ્વાસ, પૃ. ૩૬) પછી લખાયું અને તેને ‘ઉપાસન’ નામ આપ્યું, ત્યાં ‘વનોના

*Poor Arif sends this silent token
Of more than ever can be shown*

‘યોને’ એવું નૂલ નામ (‘કોમલ ઉપાલબ્ધ’) ફેરવણ પડયું, અને એને ‘સ્નેહમહાત્મું’ નામ આપવામાં આવ્યું.

* યોયોયોડી વિરુદ્ધ.

૧૦

મુબઈ, ૧૭-૫-૧૮૬૦

....And when even you do not consider my સ્વવાક્રમિયુન superior to its predecessor [વસંતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line? But I will try; you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work...

[અને ત્યારે ત્હને પણ મહારા ‘સ્વવાક્રમિયુન’ને ‘વસંતવિજય’થી મહાત્મું નથી લેખના,

ત્યારે એ જ દિશામાં હું નથી વિશેષ મુદતતાએ સાધું તેનું સ્વાગત ખીજે કોણ કરનારો? તથાપિ હું મથીશ; મંડવો રહીશ, અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તે ખરો કે [મહારી ભાવનારૂપ] વિજય મેળવી શકીશ. [આવું પરિણામ આવવામાં] મહારી [મહેને તે દેખાય] છે એક જ ખાખી: સહકાર [વગર], લાભપ્રીતિથી ઉત્તેજન [વગર] હું થોડું જ કરી શકું એમ છે. [હું એવો જ છું,] એકલા ગાણું, એકલપટે જ કર્તવ્ય કર્યા જવું, મહેને રહે નહીં. એકાદી મંથનને માટે [જે] શ્રદ્ધા બળ [આવરણ છે તે તે] [મહારામાં છે, પણ] એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે વીરત્વ [પણ આવરણ છે, તે] ન મળે]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૬-૧૮૬૦

...I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's ક્ષેત્રભરત as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up...LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I

could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ ગજજરના ‘ક્ષેત્રભરત’માં સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મહારી નિમણૂક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છું. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદારનો જ છે પણ મિ ગજજર બહુ જ યોગદાતા, તે વધારીને ૧૫૦ કળવાના છે. મેં એલ એલ બીનું નફન માડી વાળ્યું નથી. માત્ર એના

વ્યવહાર રાજગારમા પડતા પહેલાં સાહિત્યનો મહારાં અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા મેં આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ મહારાથી ન જ થઇ શકત. વળી મિ. ગાજરની યોજનાએ પણ મહને કેંઈક આકર્ષ્યો, અને

મહને થયું કે મહારાથી જની શકે તો એમને મદદ કરવાની મહારી ફરજ છે. એકંદરે લેતાં આ મહારું કમલું ત્હમને અવિચારી લાગતું હોય તો જલ્પાવશો.

૧૨

૧૭૦૬૧, ૧૬-૧૦-૧૮૬૦.

x x x x

બ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શરણક પ્રેક્ષીને, સુમગ મણિ સેયે ઝખતો.

—And in the course of the બ્રમણ (of દેવયાની) the સેયે ઝખતો સુમગ મણિ stopped for a moment when it saw the Moon, so infinitely charming in her fresh beauty. The word અટકતો is not merely hyperbolical. You can imagine the મણિ to be really at rest for a few moments, though દેવયાની may be moving all the time.

When the verse occurs again it is not a mere repetition, as you can see, now that I give you the punctuation

બ્રમણે ત્યાં અટકતો

શરણક, પ્રેક્ષીને સુમગ મણિ સેયે ઝખતો.

....Even the beautiful Moon stopped in her બ્રમણ, when she saw the blazing lustre of the gem.

All critics are creators, and you have a right to take whatsoever meaning you think best; but as all creators are critics also, I beg to submit that my

interpretation of my Art is the most beautiful that can be based upon it....

.... I had a very interesting controversy with—, for the propriety of the whole of the latter portion. My only answer is that I think myself justified in making “unlawful divorces of things,”* if but I can thereby give you something that is really beautiful. If I ever finish this poem, the catastrophe, I am afraid, will be a most unexpected anachronism. For the same reason you will excuse me if I free myself from the trammels of mythological accuracy and place યુક's abode beneath the moon....

[—અને દેવયાનીના બ્રમણ દરમિયાન એ સેયે ઝખતો સુમગમણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા-નતન સૌદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને, દાણ અટક્યો. આ ‘અટકતો’ શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે દેવયાની દરી શકો કે મણિ યોરી દાણ ખરે જ વંચી જાય, જે કે દેવયાનિ જયો વખત મનિમા હોય તથાપિ

એ પ્રેરક બીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પત્રીનું અન્ય વિરામ કદાહી નાખો, 'પ્રેરણા' પત્રીનું કદાહી નાખો, 'શશાક' પત્રી એક નવું અસ્પૃશ્ય નજારો, અને અર્થ કરો એ સુદર ચદ્ર પણ પોતાના બ્રમણમાં મણિનો બજૂલતો અંકાર બોતા થંબી મહે છે.

બધા વિવેચકો સદા છે, અને તદ્દને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા સદાઓ વિવેચકો પણ છે, અને કહેવા ગમ લઈ હું જે મ્હારી ક્ષાણે મ્હારો અર્થ મ્હારી પક્તિઓના મુગ્ધમાં સુર અર્થ છે.

આ પ્રયત્ન આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—સાથે બહુ રસિક વિવાદ

+ અવતરણ એ ન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે પ્રથમથી છે

૧૩

૫ટોકશ, ૨૧-૧૨-૧૮૯૦

Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two.

But is there any necessity of condemning him? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to

the cultivation of our literature?

[એકાદ મનિનારે તદ્દને અહીં આવી ન શકે? હું તદ્દને આમનું હું એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લાવને આવેલ છે — ના કાન્યને તો [૧૭] રાખું છું મ્હારે ફરી વાંચવાને માટે નહીં, પણ બલવંત અહીં એમ બે દિવસમાં આવશે તેને વાંચવાના સાક્ષી,

પણ મણિબાઈનું [૩ કોઈનું ય] ખરું કવવાની જ રીત અગત્ય? એના મતબોને માત્ર આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ધણી દોષ એ અને બીજા સૌ ભવે ને પોતપોતાને માગે વહે, આપણે સુર આપણે આપણા સાહિત્ય પછા જ મડિયે, એમ કરવું બેહતર નહીં?]

૧૪

૧૯૬૨, ૨૬-૧-૧૯૬૧ -

.... Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them. But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds....

...I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage. I myself am altogether hopeless. But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujarati satisfy me. Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premchand was not a poet but a mere versifier....

* આ ઉદ્ધાર તે મમ્મે સુધારવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે આવી રહેલી ધાપાલાપીને ઉદ્દેશીને છે.

૧૫

પૂના, ૧૯૬૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (મોગાયા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent experiences but do not light on any. The boxes are both of them unlocked and still I am disappointed. Well; I go. And you may be-

[સત્યનો વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દેવ ન હોય, દુરુણા ન હોય. વિરોધીઓ નહીંને લખાડી, વિતંડાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્તવે તો તેઓને આપણે વિદ્યાર્થિ તે બરોબર: પણ તેઓની આ પ્રભાણે શક જેવી વર્તણૂક, ન હોય, ત્યાંસુધી તો એઓની અયથાર્થદૃષ્ટિને ખાટે આપણો એમના તરફ દયા અને દિલ-ગીરીનો ભાવ ન ધરે....

આ આપણી દુજી બાધ્યાવસ્થા ચાલે છે, તેમાં કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાદીન છું- મ્હાં યત્કિંચિત્ લખાણુ કરી આશા આપે એવું નથી. પણ ઇંગ્લિશ કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં યુગરતી કવિતાઓમાંથી બહુ ન થોડી મળે સારી લાગે છે. બરોબર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો ન ગણતો થયો છું, અને હું. મ્હાં છું કે પ્રેમાનંદ કઈ કવિ નહીં, માત્ર ૫૬ જોડનારો હતા, એમ બહુ સહેલા-ધથી સાબીત થઈ શકે.]

lieve that I do not understand you and that all human relations are worthless. I am only sorry. +

[તમારા દમણાંના [હૃદય] અનુભવો [નાં સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજાવેને ખાટે તે વિશેની] કંઈ નોંધો નિશાનીઓ એવું એવું મેં

બહુ દુઃખ-એકે વ મળી આવતું નથી. [તદમારી] બ્રે વ પેરીએ અમૂલ્ય વાસેલી છે [તે આખી જોઈ વળ્યો] અને તોણણ નિરાશ જ થયો છું. અમરુ; હું [જેવો અત્તાન અહીં સુધી ગયો-વાને માટે ખાસ આવેલો તેવો જ અજ્ઞાન]

પાછો જઈ છું, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું ત્હમને સમર્થ એમ નથી, અને વળી માનવ મર્મંધ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ લખી જઈ છું જે] દિવગીર છું, પૂરેપૂરો. ૮]

* આ ઉતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી દહાડેલી ચિઠ્ઠી જ છે. એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ દર્શાવવાને માટે અનુવાદમાં સચળ્ય પ્રમાણે ઘણું ઉમેરવું પડે એમ છે.

૧૬

૨૧/૧૦/૮૯, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧.

...અવિધ્ય માટે મારો હજી કશો સિદ્ધાંત થયો નથી. ચિ. પ્રાણલાલની દયાલી અને સુખ સિવાય મારી બીજી કશી રપ્દા નથી, કશું જીવિતપ્રયોજન નથી. ફુનિયાના સુખથી હું ખેદરહીત છું. જે વર્ષ એકાદથી, વેરાળીનાં વચન તમે મારે મોઝે સાંભળો છો તે વાણી

માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને હજી મેં સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી. જે નિશ્ચય ટકી ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે તેને ફુનિયા દંભ કહે છે. તેવું ન કહેવાય માટે હું વિચારું છું. અને તે ખરું...

* પ્રથમ પત્રનીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર કુરંજ' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૬૦) માંનો 'શાવ;' 'જ્ઞાન વિમાન' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૭૭) માંનો 'કલહંસ.' 'વિધુર કુરંજ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઈ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૯૨

I am unhappy-very unhappy to know that you are not well. Unforeseen causes have supervened in my arrangements, and I have been altogether unable to do anything for my suffering friend. I know that he is in a place where the fountain of all natural affection has dried up. I know that he is in the midst of humanfaced creatures that have no idea of his miseries, his

thoughts, his anxieties, his powers his limitations, his everything. I request my friend to make my house his own. He can very well appreciate the miserable impotence of his sympathetic human friends, I know that his cup is now full to the brim. But in this our strange world no one can take another's portion. I hope you have courage. I fear you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Deygadhd. But for heaven's sake leave that cursed Morvi. You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man.

[હું દુઃખી છું, અતિ દુઃખી છું, ત્હમને કુવાલુ નથી એ જાણીને. અણુધાર્દી કારણેએ મહારી ગોકવણે કસકી પડી છે અને મહારા ગ્લાનિમાં હુબેલા મિત્રને મારે હું કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. હું જાણું છું તે જે સ્થલે છે, ત્યાં કુદરતી રતેદનો કુવારો છેકે સુકાઈ ગયો છે. હું જાણું છું તે એવા પ્રાણીઓની મધ્યમાં છે, જેઓના એકરા માણસાઈ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુઃખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની અર્થાદ્યો,

એની કશી જ જાણતું જ્ઞાન નથી. મહારા મિત્રને હું વિનવું છું, કે તેણે મહારી ઘરને પોતાનું જ બનાવવું. પોતાના સમજાતી માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમતાકતનો ખ્યાલ એ બાંધી ન શકે એવો એ નથી. એની ગમીતો પાલો છલાછલ ભરાઈ ગયો છે, તે જાણું છું. પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામાં કોઈથી પણ ખીમ કોઈનાં કિસમત પોતાને માથે લઈ લેવાતાં નથી. હું આશા રાખું છું કે ત્હમે દિંમત હારી નહીં ગયા હો. પરંતુ મ્હને બ્હીક લાગે છે કે હવે ત્હમારામા જરા પણ દિંમત અવશેષ રહી નહીં હોય. કદાચ... ત્હમને એમ કરવું બહેતર લાગે તો કેવગદ જાઓ. પણ, ભાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોર-ખીને તો છોડીજ છોડો. હું આવી નબળો શક્તિહીન નીવડ્યો તેથી ત્હમે એટલા બધા કૂર તો નહીંજ બનો, કે મ્હને કાગળ સરખો ન લખો.]

૧૮

જુલાઈ, ૧૯-૮-૧૮૯૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist. This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms.

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature. For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But,... I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time....

...Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject. Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste.

[મેં મ્હારા છેલ્લા કાળગાથા પૂજ્યમાત્ર આદિના અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મ્હારી આસપાસ ગ્રેન્યુએટો જોવામાં આવે છે તેવાં એને ઉદ્દેશીને હતું. શું પોતાના કે શું કોઈ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી. તેઓમાં નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતાં મહત્તર વ્યક્તિઓ હોય તો શકે ! આ દયામણી રિયતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં અરેખર મોટા માણસ નથી તે છે.

જડીભૂત સંસ્થાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું તમારા જ મનને છું. હું પણ [આપણો દૈવ ઉપગમી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સંમતિ તો મેળવવી જોઈએ; પોતાપોતાની અલગ પ્રતિભાઓમાં હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં. આપણ સૌએ એકજૂથ થવું ઘટે, આપણા દેશમાંનો પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્દેશોધન અને સહકારપર] જનલેખ રાખવો ઘટે.

મ્હારી ડુંગી નંજી જિંદગી આપણા સાહિત્યની મેવામાં અર્પી દેવાનું મને ઘણું ઘણું મને છે. દાખલા તરીકે, શુજરાત વર્નોક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી જેવું પદ પણ હું એક કાલે સ્વીકારી લઉં. થોડો સમય વીસા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મને મુશ્કેલ આનાકાની નથી. પણ...મ્હારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નામકે પણ હોય, એટલી ચારત તો ખરી.

પરંતુ આટલે સુધી લખી ગયો છું તેમાં મ્હારા વિચાર હજી હું તમને દર્શાવી શક્યો નથી. હું બીજે કોઈ વખતે ફરી યત્ન કરીશ, હાલ મને માફ કરશો....

દરમિયાન આ વિષય ઉપરનો ભગવાન બુદ્ધના સંવાદોમાંથી દિલને અનુગ્રહ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હું કદાચ લખું. માણસ-જાતિમાં જોતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે ચારિત્ર્યોદ્ધેના વધારે સમર્થ અત્યુ પાક્યો જ નથી.]

* આ પછીના કાળગાથા ખુલાસો કરે છે - 'સત્', 'વિનય', અને 'અભિધમ' એ ત્રણ સંઘ-હોમા આવેલા; પોતે "સેક્રેટ બુકર-ઓફ ધિ ઇસ્ટ" એ ગ્રંથમાલામાંના તરતુમાંના તાલ જ જોયેલા, "શિશુઓના દત્તિદાન" ગ્રંથમાં મળેલા એ મદદના માધન તરીકે.

૧૯

૧૯૧૧, ૧૦-૭-૧૯૬૩

...: Let its title be અદિદર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page.

[ભદ્રે એનું નામ " અદિદર્શન " રાખો;

અને [આ કાગળને અંતે] છેલ્લે પાને [હમણાં રચેલી ઉનારી છે તે] " અગતિગમન " ની સાથે ભદ્રે મોકલી દો [જ્ઞાનદર્શન માસિકમાં પ્રકટ થવાને.]]

૨૦

૧૯૧૧, ૧૪-૬-૧૯૬૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine. I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry.

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry. I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been costantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality. If सुखदुःख and लाभालाभ and जयाजयौ are same, તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્ય is absurd....I wish to write either in the form of a review of the " સિદ્ધાન્તસાર " or in the form of letters from a traveller

or in some other form where humour also can come in. But my brain-absolutely refuses to take.. up such work just now....

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices- for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on.*

[મ્હારું જીવન નીરસ છે, મ્હારા મોઢાં પણ મિત્રના જીવન કરતાં વધારે. પુસ્તકો જૂતાંને કરવું પડતું તમામ કામકાજ સંક્રાંતિ છે. પણ મ્હારે એવા નિલકર્મ ઉપરાંત નિરંતર માનસિક ધર્ષણ પણ સહેવું પડે છે. મ્હારું મગજ કવિનાની એક લીટી પણ લખવા જેટલું શીતલ કવચિત્ત્વ હોય બરું હોતું જ નથી.

મ્હારા ઇતિહાસ પૂરા થયો છે, પણ એણે મને બોખજેઓ કરી દીધા છે. કવિના દું મુદ્દલ થાયો નથી, વાચી ચક્રો ન જ નથી. માત્ર ઈશવશીવિપ્રક થોયો વાચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ધટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું?

મદિનાઓથી એક વિચાર મગજમાં બસોવાય છે: વેદાન કપર એક પ્રમથ દુમલો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર દું કંઈ જે જાણતો હોઉં

તો આટલું તો બાણું છું, જે વેદાન્ત[ના વિચારભણ]માં નીતિવિવેકનો સમૂળા ઉચ્છેદ છે. જે સુચ્છદુઃખે અને લાભાલાભો, અને જયાજયો સમાન છે, તો પછી તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્ય એ આશા વદતોઆધાન છે....હું છત્તું છું કાં તો "સિદ્ધાન્તસાર"ના અવશેષન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઇ ખીમ રૂપમાં, જેની અંદર તિરછાં મર્માંગાં દારથને પશુ સ્થાન મળી શકે. પશુ હાલ તુરત

તો મ્હારું મગજ એવું ઠંથું કામ આદરવાની ધસીને ના પાડે છે....

સાક્ષી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ સત્યા-સત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માંડ્યું છે. જે કોઇ [અસત્યને જ આર્યેદપૂર્વક જ સત્ય લેખનારો] અવથાર્યદર્શી હશે, તેની આંખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [દર્શી] વળગી રહે છે, તેની આગળ બધા ય વાદ ખડો પડે છે.*]

* હાંખા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને કીધે મલ્લિશંકર એક આવા થાકેલા હતા. આ પ્રસંગે એમને ■ માસની ફરો રેખ મળી હોત અને તે એ જે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમાં નહું નહું જેવા શીખવામાં, અને શરીરને ફાજ દલાસ મુધીની ચિનોદી રખડપટ્ટી વડે ચલવામાં અને કસવામાં ગાળી શક્યા હોત, તો હતાય એમના-જીવનનો આજો યે ઇતિહાસ બદલાઇ નત.

૨૧

૧૮૦૬૧, ૨૮-૧૨-૧૮૬૩

.... Shall I write that your offer to help me if I passed my L.L. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year? Yes—I shall be free from the clutches of Baroda very shortly...

[હું એવ એવ. બી. થાઉં તો મ્હને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચનથી કરીને ભાઇ, લખુ? કે-આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિંમત આવી છે. હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંજામાંથી મુક્ત થઇ શકીશ.]

૨૨

૧૮૦૬૨, ૧૧-૧૨-૧૮૬૪.

....Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed. We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is

the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied. Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સમ્માન્ય સમુદો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મયતા મુદારકો ધણા થમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામા જાગ્યે કંઈયે સગીન લાભ મેળવના હોય આપણે આપણા કાર્યપ્રવાહને માટે એમ મધ્ય સ્થાન સ્થાપવું જોઈયે હું ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિષ્ક્રમ ઉપર આ યો છું કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થાન બનાવી શકાય, અને પ્રથમ તેમા જ ઐક્ય અને બનો.

પચ્ચત્તી જમાવટ આપણે કરવી જોઈયે બેશક, પ્રવર્તાવવી ઘટે એવી સંપ્રદાશિઓ ધણી યે છે, પરંતુ બધી યે મા કંઈ દરેકે દરેક માણુમ પહોંચી શકે ? [મુદારકોએ મુદારવા યો ય વસ્તુઓ ની કરેની] યાદી મ્હને તેા અતિવ્યાપક લાગે છે એ બધી બાબતના સંગ્રહમા કોઈ પણ માણુસ એક સપ્તો દેક અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સમવતુ નથી વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણા બધા બલને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવા એકેશ્વર ભક્તિનો જ સવાલ દરો, એના લોકોમા પ્રચારનો સવાન ધણા ધણુ માણુસોના આખા આયુષ્ય એ એકની પાઠના સમર્પવા ઇષ્ટ છે [હ કહેવા માગુ છું તે એ કે] સંસારમુદારણાની પ્રવૃત્તિ આમા પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઈયે]

૨૩

બેરોડા, ૧૩ ૧-૧૮/૫

H H's Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,—the result of a letter addressed to H H some months back.

[શ્રીમત ગાયકવાડ સરમાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્હને યુરોપ મોક્ષવાના કરાન ઉપર આવવામા છે થોડા મહિના ઉપર મે ને ના સરમારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પશ્ચિમાન, જે લગભગ નમ્મી જેવું છે]

૨૪

બેરોડા, ૩-૩ ૧૮૯૫

And now I am determined not to go unless they give me suitable terms. I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family

annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation. I think I can get enough money even in India if I take my LL

B. I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted....

[... અને હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મને [અર્થ] પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો ફરી આપે તો જ જવું, નહીં તો નહીં. મને ભય છે જે મહારે આખો જન્મારો નાનખંડાર રહેવું પડે, અને મહારા કુટુંબની તવારીખમાથી મહારૂં નામ છેડી જ નાખવું મને તો ન જ ગમે.

વળી હું પાછો આવું ત્યારે મને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનવગતી જ હું તો જન્મારોનો દુઃખી થઇ જાઉં. મને લાગે છે કે હિંદ ખંડાર ગયા વગર જો હું એલએસ.બી. થઇ જાઉં તો મને પૂરતો પૈસો મળી રહે. એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણ માત્ર હું કે મહારી માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવશે.]

* આ કામગીરી એ શરતોનો નિર્દેશ છે: જવા આવવાનું અને ચુરોપમાંનું બધું મુસાફરી ખર્ચ પહેલા વર્ગની ટિકિટનું; થ્રોડો માસિક પગાર હિંદમાં (કુટુંબપોષણ એટલો), અને ગેરકાનૂની દરમિયાન ત્યાં પગાર ચોતાને માસિક પાઉંડ રૂ. લેખે. પાછા વળતાં પગાર રૂ. ૪૦૦; વગેરે, નાની-લાઠી તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવા પડે, તેનો એમણે, પાવની શુષ્કિ જલગીને થતે કહાડી રાકાય એટલો, અટકદો કહાડી લીધો હતો.

૨૫

વટોદરા, ૨૪-૬-૧૯૬૫.

.... About truth being accumulated I like your expression- 'મનુષ્યવિચારના વમજમા સત્ય વધારે વધારે કરતું આવે છે.' But I hope we agree as to the real meaning of the words. Truth has only an ideal existence. If it accumulates, it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical....The

truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities. The word "accumulation" is somewhat misleading. About all this, however, I don't think we disagree...

[સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની ભ્રમભરી કિંતી મને ગમે છે- 'મનુષ્યવિચારના વમજમા સત્ય વધારે વધારે કરતું આવે છે.' પણ એ ચમ્પોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખું છું કે આપણે સંમત છીએ. સત્ય તો ભાવના પ્રદેશનું વસનાર. જો તે વધે છે, તો એ જમાવટ ચોપડીઓમાં, અથવા તો માણસોમાં, અથવા તો આપણા કાર્યોમાં જ હોઇ શકે, હવે માનવી શુદ્ધિ અને હૃદયમાં નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મત હું નથી સ્વીકારતો. ભૌતિક વિદ્યાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમાં ખત કરતાં પ્રતિભા ઉપર જ

બધું અવલોકે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour) ની સુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ આપી શકાતી નથી... પુસ્તકોમાં ફરતું સત્યનું સંવર્ધન માણસોને તેમની

અસુચકિતના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સંવર્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી અદ્યક્ષ દરવાનો છે, નહીં તે બૂલાવામાં નાખે એવા એ શબ્દો છે. પરંતુ આ બધું ત્હમે જ ક્યા નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

૫૮૧૬૨ ૨૬-૬-૧૮૬૫.

....I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed I for one can't kill my intellect and believe in અજ્ઞેય. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious. But my tone has lost all bitterness...

[મહારાં મંતવ્યોમાં ફેરફાર નથી થયો. માત્ર [એ ફિલસૂફી તરફની] મહારી દૃષ્ટિ બદલાઈ છે. હું તો મહારી સુદ્ધિનું ખૂન કરી જ શકું એમ નથી, અને અજ્ઞેયવાદ માની શકું એમ નથી. પણ એ ફિલસૂફી ધણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તે સૌને “મૂર્ખા” કહીને ગણુનરીમાંથી કલાલી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ ફિલસૂફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છું. મદાગમાં ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પક્ષવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાંથી હવે મહારીને હવે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિખાલમપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારના મનમૂઘમાં કંઈક હોતું જોઈએ, એટલે સમજાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છું. તથાપિ એ મનમૂઘને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બંધાવનારો અને દાનિ-કાગઝ માણું છું જ. એની સામેનું મહારું વક્તવ્ય હવેથી કસવાય વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

૫૮૧૬૨ ૨૭-૭-૧૮૬૫.

.... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No; you would like to understand first of all how so many men could manage to believe

a mortal to be divine. You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not morely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong....

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct....

I should not have said except on such an occasion-when I think I must speak-that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death.... I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot....

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઈસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મનનું શું તદ્દમે ખંડન કરીને જ બેસી રહેશે? નહીં જ. આટલા બધા માણસો એક મર્ત્ય માત્રને ઈશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો તદ્દમે સમજવા મથશે.

તદ્દમારા પેતાના અવલોકનથી તદ્દમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતાં માણસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાચરણપ્રેરક] અસર કરવામાં ઘણો વધારે શક્તિવાન છે. એટલે કે જીવન ધર્મોના પાયા વધારે સામીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામાં તેમનાથી ચ્હડી નબ છે. અને આપણું કામ આ સરસાધનું ખરૂં મૂલ્ય જાણવાનું છે: ખ્રિસ્તીધર્મનાં મંત્રોનાં જ ખંડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી. મહારા છેલ્લા કાગળમાં હું કહું છું તે આ અર્થમાં કહું છું, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામાં નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર....

હું તદ્દમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે [આ વિષયમાં] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આધારોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મદદ કરો....

હું સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદપ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉમેરી જવાય છે. પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મહારૂં અધ્યાત્મ જીવન જે જાણના સસર્ગિત વડે જીવન રહ્યું છે, ખરી ખૂટ્યું નથી, તે જાણ તદ્દમે...હું મણિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ મદને આશ્ચર્ય છે તે કારણથી નહીં; ખરી દલીલકત હિલ્લી છે. એ મદને આશ્ચર્ય શકે છે તેનું કારણ એ જ છે જે એ પણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે. અમારાં હૃદયોને સાધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને પણ બાંધ જેવો જોઈ શકું છું. સામી બાળુએ, એને મહારા પ્રતિ બ્રાતૃભાવ સ્પુરે નહીં, તો....]

૧૭૬૬, ૨૪-૭-૧૮૬૫.

.... We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. યુદ્ધ you know, and you will, be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an avatara of યુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રદ્લાદ, which teaches that God is everywhere... Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c. &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only

trying to save our own lost traditions also....

[આપણે [આખો] ભુતકાલ જાણે એક રૂપ જ હતો એમ બોલિયે છીયે. પણ એ ખરું નથી. શંકર પોતે મુધારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી. એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદુમાં ઉદ્ભવેલી જ નહીં એમ નથી; એનું પૂરું અણુ થયું નહીં એટલું જ. યુદ્ધ વિશે તો હમે જાણો છો અને હમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર યુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક દોષવાચક ચાલે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદિએ પ્રાણી માનવી સમાનતા બંનેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાર્થી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદુ અને વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મન એક સાથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે. લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે. અને તેમણે લગભગ બધા પ્રદ્લાદની મુદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો મોધ એ જ છે કે હંધિર સર્વ-વ્યાપી છે... નરસિંહ મહેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ધણીવાર વેદાનની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે...

અને જે કે છેલ્લા કાગળમાં મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમાં પ્રગતીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને ઘનનાત્મક તત્ત્વો પણ દેવા જોઈએ, એ સ્વીકાર્યું છું જ. આપણે ઉચ્છેદનો અભ્યાસ ચાલુ ગણવો પડે, માત્ર આપણી પરંપરા જે ઘટી છે, તેને સજીવન રાખવાના થતા પણ કરવા જોઈએ...]

૨૬

૧૭૦૬૧. ૧૧-૮-૧૮૬૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often. But indeed I am misunderstood. I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ. I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a mono-

theist....I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother. I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago:—

પુરા દેખન મેં મયે પૂરા ન મિલિયો કોય,
જો દેખું દિલ જોલ કે મોંસે પુરા ન કોય !

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet. But I do think that enjoyment is sinful....(at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+ I know very well what ordinary humanity is capable of; and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it. But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it. To me it is as clear as day. I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it. But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts or

far as I can understand. I know the ગીતા calls one kind of તપ -તપસી; but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism. If appetites are mastered, their indulgence is not necessary...

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life ? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy ? ...Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely. But

were they really mad ?....

[તમને હું ધણીવાર કહ્યું હારણ બનું છું એ જોધને મને ધણું દુઃખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખવામાં તો] મહારા શ્રદ્ધાને જુદો અર્થ કર્યો છે મહારા આત્મવ દત્તો કેવળ મહારી જાતને નિહવાને. પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિંદાના છાંયે પણ નાખવાનું મારા મનમાં કદાપિ હતું નહીં. એ પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેન્ધવાદી છું, વેદાન્તી નથી. મહારી પોતાની અંદની પવિત્રતાની ખામી એ જોધ [અને તેને દેશીને જ હું લખું છું.] મહારા જેવા અપવેત્ર ધણી પોતાનો એક જંબુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ અને જનકાર કરે. વર્ગી અમાક હું એ સાદી લીંગ વીખેલો, તે દેહની બધી સાચી છે એ મને ધાગી આવના એ લખ્યું. એ બે લીંગો—

ખૂરા દેખન૦

હું એવો દમ નથી કરતો કે કાંઈપણ અને બનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનું જે તીવ્ર મેવેદન થયેલું તે મને પણ થયું છે, મહાઈ મેવેદન હજી મોટે ભાગે પ્રુદ્ધિયેયનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મને થઈ જ ગઈ છે, (કહી નહીં તો) જ્યાંમુઠી આટઆટલા ગરીબજીવ્યા અને મદદના ગરજવાન માણસો જવામાં આવે છે ત્યાં મુઠી.

મસામાન્ય માણસોની શક્તિ આ મુઠીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, અને દાવ્ય હું જે આચર્યું પાપ છે એમ જોઉં છું. તથાપિ તે ક્યાં ક્યાં છું, એ જ મહારી પાપમયતાનું ખાસ અણ છે. પરંતુ જે પવિત્રતા હું આત્મામાં

નથી સાધતો, તે મને પવિત્ર ॥ શ્વેજ નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મને તો આ સૂર્ય જેવું મ્પટ દેખાય છે. ભોગ ભોગવવામાં પાપ નથી એ મતના સમર્થનમાં હમે ગીતાનો આધાર ટાકો છો, એ જોધને હું અજ્ઞ થાઉં છું જે ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશ એ ખોટી પરંતુ [ખોટા તો હમે છો, ગીતા નહીં,] ગીતા એટલું જ કહે છે જે વ્યવહાર બને ચાલ્યા કરે, જેનો અર્થ હું સમજી રહ્યું તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી વળી હું જાણું છું કે ગીતા એક જાતના નપને તામચી કહે છે [અને અસત્ત્વ હાવે છે], પરંતુ કદાચકે તપનો પક્ષ હું નથી લેતો. દુનિયાના કોઈએ નિહવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિહવા અને કદંચ તપને જ સદાચાર લેખે સ્થાપનું એ જુદી વસ્તુ છે. વિષયવાસનાઓ ઉપર આણુ બેસાડાય, તો તેમને મંતોપવાના આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાંથી ઉઠી ગય છે...

પરંતુ, મહારા બદલા મિત્ર, હમે શું નિખા સમજશે મારી શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવવા ગદિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલું ને એટલું સતેજ રહે ? માન વસ્ત્ર-ખાણ, ખાનપાન, રાચ-ગીના, ગાડી યોડા નોકર ચાલુ, —એવી બેરી વસ્તુઓ શું આપણને નથી જુલકી દેતી કે સૌ મનુષ્ય બાલકો છિયે, અને માટે જ્યાં ધણી ધબાને સાસા પડે છે ત્યાં આપણે ભોમવિધામ ન થઈ ? કાંઈપણ અને બનિયનને લોક તો મડા થઈ ગયા, કેમ જે તેઓને પોતાનું પાણીપણું તીવ્ર સાવતું જમ્યું શું તેઓ ખરે જ આશ દના વાગે ?]

મા આપણું હિંમિદુ અભિગમકર પ્રથમ શીખ્યા દોષરૂપોના પુનરાશ્રમાથી ભરવાનામય દોષરૂપે. આ વિષયમાં પણ વ્યવહારજીવિ (common sense) ની મીમ જોને કુની ભવ છે, એ તેને દોષ અભિગમકરમાં પણ આવ્યા વગર ન રહે, એ કે આ સમયે મેં આ થયાને બને (પાણીના

કામળા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે “જરૂરી વ્યવહાર” ની જગા દીલી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લીધી હતી.

“વાસનાઓ ઉપર આજી એસાડવાનું” કાર્ય, થોડા અતિ ભાગ્યશાળી સંસ્કારવાળા જીવોને અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને માટે કેટલું તો વિકટ થઈ છે, તથા “સામાન્ય માણસની સમિત કયાં મુખીની” પરિમિત છે, એનો કડવો અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો.

૩૦

ચરોદરા, ૧-૧-૧૮૯૬

...You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being

written every week....

[...જાણીને તકરો કંઈક નવાજ લાગશે કે મહારી કલમમાંથી હાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આઠેક પ્રકરણ લખાયા છે, અને દર અઠવાડિયે બીજાં લખાતાં આવે છે.]

* “કમારુ અને ગોરી”

૩૧

ચરોદરા, ૨૧-૧૦-૧૮૯૬.

...-and others have got promotions. I shall have again to fight for my status....

[અને બીજાઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મહારે મહારા હકના સંરક્ષણને માટે લડતું પડશે.]

૩૨

ચરોદરા, ૮-૧૨-૧૮૯૬.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડ્યો છું, અને ચરોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઈનું હેઠ કંઈ આવશે તેની મને પરવા નથી.]

* ૨૧. જમરોદણ અમરેશ્વર દલાલ, તે વખતે ચરોદરા રાજ્યના વિશ્વધિકારી.

૩૩

ચરોદરા, ૬-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious It

is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different. My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments.

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected-from-her. The soul says that she "does not care" for-her-can bear-the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness; but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity. Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love; verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon."

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and truest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones. I thought that this truth was adequate enough for one small lyric....

[આદારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન

થાય એ કેટલું કુદરતી છે તે-હું હવે સમજું છું. ત્હમે છેા ધર્મિક લાગણીઓમાંજ વિરમવું નહીં, તેમનાથી ઉચે ચઢી કેાઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો, એ ત્હમની પ્રકૃતિ છે. હું જુદો છું. કેટલીક વાર લાગણીઓમાંજ મર્ક થઇ જાઉં છું, અને ચઢી માનસિક બંધારણ ધર્મને પામતાં સુધી જ પેચ નહીં એવું નથી, જો કે ધર્મિક વાસ્તનાઓ વારંવાર અનુભવું છું.

ત્હમને મોહકેલી પંક્તિઓમાં આરો હેઠ માત્ર તે અગાધ વિપાદ આસેખવાનો છે, જે આત્માને કબજા કરી લે છે, આત્મા જયારે જુલે-છે કે પોતા પાસેથી ખીનઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પેતે આપી નહીં જ રહે ત્યારે- [આત્મા રૂઝા જુલે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિપાદ જ વિપાદ જાગી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—"મહારાં વ્હાલાં સ્વપ્નો અંધકારના પાનાલમાં પડનાં જોઉં છું, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો બેઠો રાકેતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું; પણ અરે, આપણી વિપદથી વ્હાલાંઓને થતું દુઃખ ખમવું ખરે અતિ દાણુ છે! વળી એ વ્હાલાંએ પણ [સાચાં વ્હાલાં છે અને] આદારી તરફ ટપકાની નજરે નથી જોતાં, બિત્ર-કુલ નહીં; મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ સોચના સ્નેહસરોવર જેની જન્મભૂ અને દરજ્જાના દિમ્બિન્દુથી બરેલા એવાં સર-સિત્ત છે! અરે એ મો રાંધાવણ જગતને નિદ્રા-વિરમણમાં લેટવાનાં બીજાનાં છે!

આરો આશય એ લો જ કે વિપદનું મોટામાં મોટું અને તીવ્રત્વમાં તીવ્ર દર્ તેના પોનામાં નથી. પણ એ આપણાં વ્હાલાંઓને દુઃખ દે છે તેમાં છે. એ ધારેલું કે અપરેલું સત્ય એક વ્હાના અમથા પદને માટે પૂરતું ગણાય.]

૩૪

૧૮૦૬૨, ૨૧-૧૧-૮૬૭

I returned from Kathiawad only the night before the last. My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in 'far better spirits' than I went in.

The Thakore Sahob of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has

* આ ખેડાં, વર્ણા ખેડાં, સુરસિંહજી હજી રાજકુમાર કોચેજમાં બસુતા હતા અને જવાબાણ તથા કોટડાનાં કુવરીયા સાથે એમના લગ્ન લાડી મુખ્યે જ થયેલાં, ત્યારે મેનેજર રૂબ. આશા-રામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મહિરાંકરને રાજામૈત્રી, અને આવાંડ, બાબરા અને હાડીને સંબંધ ધણા નિકટ, એટલે મહિરાંકર એ લ-નો-સવત્રું આવાંડિયું લાડીમાં જ મૂળચં-દની સાથે હતા મહિરાંકર આ પ્રસંગે સુરસિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામત્રું જ આ પ્રસંગ મહિરાંકરના જીવનમાં નોંધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિયાર મહિરાંકરે જુદા કવિ દલપત-રામ હાલાલાદને આ પ્રસંગે પ્રથમ દીઠેલા.

૩૫

૧૮૦૬૨, ૨૩-૩-૧૮૬૭.

.... We lost our daughter last night at about 10 p. m. Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her *

[ગઈ રાતે દસ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઈ. આ વખતે વહુને એટલું બધું નથી લાગતું કેમ જે એને અચાવવાને માટે જે કંઈ થઈ શકે એમ હતું તે બધું જે અમે કરી ચુક્યાં *]

* આ પોરટકાડમાં કુખ્ય તો 'પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પંક્તિ છે. ઉપરાંત સમાચાર તેની નીચે છે. એ પછી 'અનર્થી નામ' એ ગણક ૧૦-૪-૧૮૬૭ ના કાગળમાં અને 'શનાઈ બીતરમા રેતુ' ૨૬-૨-૧૮૬૬ ના પોરટકાડમાં મોકલ્યા હતાં.

અ. સૌ. નર્મદાને આ બાલક બીજું. પ્રથમ બાલકનું નામ રમણ અથવા રણુપેડ હશે; રમણ નામ મહિરાંકર પાડેલું. રણુપેડ એમની માતા અને બહેને ત્રીજું જોડાદરામાં પ્લેમ ચાલતો

હતો તે દરમિયાન શહેર બહારના માડવામાં અવતર્યું, તે મણીશકરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તા શાહ
મુનિકુમાર

૩૬

જાડોદરા, તા ૨૩-૪-૧૮૬૭

I had again gone to Broach
whence I returned only last night.
Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your
suspending your judgment for
Manilal. I have hope that you
will come to think better of him
later on . . .

[હું પાઠો બચ ગયો હતો, ત્યાંથી રાતે
જ પાઠો આપ્યો કાકાશરના બાની તમિયન
સુનાગ ઉપર છે.]

મણિલાલ વિશે ત્હમે છેવટનો નિર્ણય
બાધવાનું મુદ્દતવી ગણ્યો છે એથી મ્હને સતોષ
છે આગળ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર
મારા યગે એમ મ્હને ધણી આશા છે.*]

આ લાગમા અતે “મ્હને હ એ દુનિયામાં” (પૂર્વાલપ, પૃ ૧૪), અને “અહા
શા માત્ર વર્ષાને (પૃ પૃ ૧૭) એ મહત્ત્વ છે, બીજી બાજુમાં લખાલ દની તા ૧૦ મી માસે
અને “રત્ન આ હંસ માનસને” (પૃ પૃ. ૭૦) પણ બાજુમાં લખાલ દની એ બીજી વાર ત્યા
ગયેલા ત્યારે, તા ૨૧ મી > ૨૨ મીએ.

૩૭

માનિયા હાલીન, ૨૩-૫-૧૮૬૭

You know I have other
and nearer friends. But I have
begun writing about this subject
to you alone. This might be
accepted as an indication of my
hope of benefiting myself —
so...

[ત્હમે જાણો છો મ્હારે બીજા અને વધારે
નિકટના મિત્રો છે તથાપિ ત્હમને એકને જ
આ બાબત* વિશે લખવું શરૂ કર્યું છે. એ
દષ્ટિકોણને નિર્દેશન જેવી ગણી શકો, મ્હારી
આશાના, અને પોતાને લાભ મળવાની-આમ
[=દુઃખારી માથે પત્ર દારા અર્થાત્]]

* ફરીનગોર્જ અને ખ્રિસ્તીધર્મની બાબત લાભ એવે ન્દારી પ્રતીતિ દર વાદ અધવા
તા ફેરવા ગોચર છે એ રૂપને સત્યવાચ

મણિશકરનો પ્રતીવિદ્યો આરમ “નદિ નદિ દત્ત” એ દરિયા અને “અનામી નામ” એ ગર
લની વારીબાધી એટલે ૧૮૬૭ ના એપ્રિલના આરબની ૪૫ છે

૩૮

૧૯૦૬, ૮-૧૦-૧૯૬૭.

...Moral certainty!—પણ એ શબ્દ વાપરી શકે. આપણી moral certainty ધણી વાર માત્ર prejudice^x દેવ છે....

ખરે સંબંધ બાંધ્યો બંધાતો નથી. અંદ-

૧ સોવસા ખાતરી; પરાયે કે દલીલો સંપૂર્ણ નથી એમ લાગીયે તે છતાં ખાતરી.

x વિહારનું મતબ્બ; શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મતબ્બ નહીં; આ મતબ્બને જો 'ખાતરી' માને તે એને prejudice કહે.

૩૯

૧૯૦૬, ૨૧-૧૨-૧૯૬૭.

પ્રિય બંધુ મુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો. હતો. દિલગીર હું કે તરત પહેલેય ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી. પણ મારી તબિયત સારી ન હતી; અને-થયું તે થયું.

ફરી પણ તમે સ્મરણા અને વિશ્વાસથી પ્રધુજન^૧ મને લખી જણાવ્યું છે. માફ હૈય તો સમજો છે. 'હૃદયનિપુટી'થી બેચક ધણુંખડે જણાવેલું જ હતું.

આવી હકીકતો સાંભળ્યા પછી કહેવાનું તો શું હોય! કહેવાનું જો કંઈ હોય તો ને તમને નહીં પણ પ્રેરમામાને છે.

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. કેવું કશું સહેવાનું છે તે હું સમજું છું પણ મને આશા છે કે એક ઔષધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ હાલ ઘણા ખરા જાણુના નથી અને ઘણાખરા જિંદગી શકતા નથી. પરમામાની ઇચ્છા હશે તો એ ઔષધિ ચોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે.

સ્ત્રી બંધાશે તો તે અટકાવી શકાશે નહીં...
સત્ય અને કેમ સમજાયું? સ્પષ્ટતાથી કહું!
ઈશ્વરકૃપાથી: હૃદયની શુદ્ધિથી...

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમાં આપણે બધા એમ માની લાગ્યો છીએ કે ધર્મનું સત્તા આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્તા પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ યોદ્ધાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાચ થતો નથી. "જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વતા અનંત ઉદ્દેશોની ખાતર જ થાય છે." એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચય થયા વગર ધર્મનાં સત્યો આપણી દષ્ટિને દેખાતા નથી. આ પાર્થિવ જીવનના સુખદુઃખ ક્ષણિક છે; અનંત જીવનના કંઠામાં જ તેની ચોગ્ય તુલના થઈ શકશે.

સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્વૈચ્છિકનિર્ણયો ધણું જાણુના જેવું કહે છે. ચેત્તીન હજી બંધાય નથી, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો વાલ જ છૂટાં પાનાં ચોકલી આપુ.

બાકી તો ફરીને જૂના સપ્તો જ સંભળાયું છું, કે—

નદિ રસ સખે આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો,
રસમય લસે આત્મા તો એ ચગચરમાં છતો
સ્મરણ કરજો મારે વ્દાલા સ્વરૂપતણું—†

કવિતાઓ મળી છે.

તમારો હમેશાનો

મણિશંકર

* જુલો 'કેમરન'માં આદેશે, ડાપેલા કાગળો,

+ "લગ્નરોજનો વિશ્વકર્મમાં હેતુ."

† 'પૂર્વાદાપ' પૃ ૧૧: "અજ્ઞાન સખા પ્રતિ;" "વ્દાલા શબ્દો" કારણ કે આ કવિતા કદાપિને
૧૮૯૭ના માર્ચમાં—લખાઈને તુરત-મોકલાઈ ગઈ હતી

૪૦

જાહેરાત, ૨૮-૧૨-૧૮૯૭

.... I have removed to the
Maharaja....

Request Lakhubhai* to let
me know the stages of spiritual
culture worked by him in Goethe's
Confessions of a Fair Saint....

The training school is closed;

* જાહેરાત લખીશંકરે જોડાઈ ગઈ, જુલો આ પત્રપાસમાં આક ૭ તારીખે દિવસ આ સમય
પછી થોડે વહેં મણિશંકરની પેલી લાંબી માદગી અને બેચેનીમાં આ મિત્રના ઉપચાર અને સમાચ-
રથી જ એમને ફાયદો થયો હતો.

૪૧

જાહેરાત, ૭-૪-૧૮૯૮.

.... Both your letters are duly
received. I have been thinking
for several days as to how I
should write to you, for there is
news for you.

I have adopted the Christian
faith....

Thakore has asked me to stay

hear till the middle of May....

[તમારા એક દાગર વખતનાર મન્ના
છે. કેવાક દિવસથી ત્દમને મારે કેવી રીતે
લખું તેના વિચારમાં ગમેલું, કેમ ને ત્દ-
મને નવા અભ્યાસ કેવો ના છે.

એં જિલ્લા પર્મ આદર્શો જે,

દામરે લખ્યું છે કે મે મનના મોલ મુળી

મારે અટી ને ગેલું...]

૪૨

૧૩૦૬૨૧, તા. ૯-૪-૧૮૬૮

....We are still standing in our rural camp.

.... I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian....

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as-I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something

which it would be well for them to hear

[હજી અને માંડવાઓમાં રહિયે છિયે. હું સ્વીડનબોર્ગનો ચબ્દે ચબ્દ માનું છું, અને વળી એને ઈશ્વરનો પયગમ્બર માનું છું. એટલે ત્હમને અચંબો થવો ન જોઇયે, હું ત્હમને જણાવું છું તેથી, જે હું ખ્રિસ્તી થયો છું. આમાં ત્હમને, ત્હમે એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશે નહીં છાં લગી, કશીયે સમજ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છું કે ત્હમે મ્હને લલચાશે, ગણી કહાડવા-ન જાને કેવા થા! અરેરે! ફનિયા ત્હમણે માંડળવં જ બંધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કંઈ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે, કે જે તે જો કદાપિ સાંભળે તો તેનું બધું ચામ.

૪૩

૧૩૦૬૨૧, ૧-૫-૧૮૬૮.

.... Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June. To write a history of how it came about would be wearisome. I have received a notice to the effect that I might find out a place for me. They however try to provide for me. H. H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda.

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation....

Don't prejudge and have

patience; this is all I request of you....

[હા, મ્હારી સાજા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે. એ બધું કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સાથે કોઈ જગા શોધી લેવી. પરંતુ એ લોક મ્હને કોઈ ઠેકાણે રાખી લેવા ચલ કરે છે ખરા. ખુદ શ્રીમંત સરકાર સાહેબ મ્હને ઓળખે છે. હું વડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જણાવીશ.

બાઇબલનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમજાવતી ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોતી જોઇએ. પ્રથમથી માંડવાળા ના છો; અને ધીરજ રાખો; મ્હારે ત્હમની કોને માગતી ને બધું જો આટલામાં ક્યોતી ન્હય છે.]

બાબર, ૨૬-૭-૧૮૬૮.

.... I have at last come here. There is little hope of Boroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakore left

with you?....

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું. વડોદરા મહારાથી સ્વીકારી શકાય એવી કશી ગોઠવણ કરવાની આશા થોડીજ છે. કદાચ હું ભાવનગર જઈશ. આ ઉંમરે નવી નોકરી ટુંકવી એંતિ દુઃખદ છે એને કામદાન વગર દિવસો જરા કપરા છે. ડાકેરે ત્હમને આપેલી --ની ચોપડી ત્હમે વાંચી?...]

૪૫

કુંડલા, ૧૩-૧૧-૧૮૬૮.

.... Balubhai is coming to Lathi on the 16 th. I shall start from here on the 15th and meet

him * ...

[બલુભાઈ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળીશ અને મળીશ*]

* પછી અમે અઠવાડિયુ સુરસિંહજી સાથે ગાળ્યું હતું. સાચી અબુલાઈ અબારાઈર અને જટિલ અને રા. રા. રૂપરાઈર ઉદયરાઈર અને કારભારી વાત્યા સાહેબ ત્યા હતા જ અને રા. રા. લક્ષ્મીમસાઈ હરિમસાઈ દેસાઈ આવનગરથી જે દિવસ આવ્યા હતા. મેં મારા મહિરાઈર અને મહારે સુરસિંહજી સાથે નહાળળેશરમા ગાળેલા અને સાથે લોકમખીયર અને ખેડો, સેશોશીસ, આદિ વાચવા, એ મઠિ સુરસિંહજીએ મળેલા આમલ કર્યો હતો. શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કૃષ્ટતા એંતિ વિશેષ.

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૬૮.

.... I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs. 150; perhaps because no one exactly knew what I was getting at Boroda, and —said I was getting 175 babashai. If it is a mistake, it cannot be corrected just now....

[હું રાત્રે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામાં આવ્યું કે જગતો પગાર કમી કરીને રૂ. ૧૫૦ કરેલો છે. કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામા મહારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઇને નથી ખબર જ નહીં, અને —એ હતું, કે મને ત્યાં રૂ. ૧૭૫ બાબાશાહી મળતા આમ બુદ્ધિવંશ ગઇ હોય, તથાપિ હાલ તુરતમાં તો એ સુધારી શકાય નહીં...]

૪૭

બાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦.

...સૌ નર્મદા અને " પવિત્ર બોજન " ન લેવાને આમદ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે. હું જવાબ આપું છું, કે " પવિત્ર બોજન " લેવાની મારી ફરજ છે; તેમાં મારું, તેમનું, અને સર્વનું શ્રેય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઈ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ. છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી અને કશો સંદેહ નથી. હાલ આ સ્થિતિ છે. હવે પછી જે બનશે તે જાણવતો

રહીશ. બેસક હું સ્વસ્થ છું.

...અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્તન સંબંધી તો શા માટે લખું ? બેસક અને ખેડનાં ઘણા કારણો છે. પણ એ બિચારા અગાન છે '.

દેવાલયમાં પ્રવેશ કરવાની જ્યાંસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાંસુધી એ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રજ્ઞા ધૃશ થશે...

૪૮

બાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦.

...મેં ગદ્ય કાલે " સ્વામીના બોજન " માં આગ લીધી છે. એ સંસ્કાર કેટલો ગંભીર

છે, તે તમે કદી સંકેશ: જુઓ. છુક, ૨૨: ૧૯-૨૦....

૪૯

બાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget: I see that my excitement was abnormal: and I have since passed through many painful experiences

Need I write at length to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature. I feel that I must

return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may....

The " shastras " provide a remedy for everything. I have written to Vyasji. Please expedite the business....

I have requested His Highness to re-employ me....

[ત્હમને શુ લખું ? ત્હમે કદાચ માનતા હશે જે ત્હમને લખવનો હક્ક મેં તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે. નહીં, નહીં, હું આશા રાખું છું કે સદાને માટે તો નહીં. મહારા ગુસ્સાના બોલ ત્હમે ભૂલી શકો. મહારો તે સમયની સ્થિતિ અનિર્ણયશક્તી હોવી એમ

હવે જોઈ છું; અને તે પછી ધણી દુઃખદ અનુ-
ભવોમાંથી પસાર થયો છું.

ત્હમને લ'ખાણથી વખવાની જરૂર હોય
ખરી ? મ્હારી ખાનરી થઇ છે કે હું તો કુટુંબ
અને સંન'ધાઓનાથી વિખેરો રહી ચકુંજ.
નહીં: કોઈપરના એ પ્રકારના સેવક થવા પૂરતું બળ
મ્હારામાંતો નહીં. મ્હને મુદ્દે કપના નહીં એવા
પ્રકારની નબળાઈઓ મ્હારી પ્રકૃતિમાં મેં પ્રત્યક્ષ
કરી છે. મ્હારે પાછા જાતિમાં આવવું જ પડ-

વાનું; અને કોઈપરના ધર્મના હાર્દનું જરા
તરાયે મ્હારી હવેની જીંદગીમાં હું પ્રત્યક્ષ કરી
ચકું તો બાગ્યશાળી,

" શાસ્ત્રો "માં દરેક બાજતનો રસ્તો છે જ.
મેં વ્યાસજીને લખ્યું છે. આ બાબત
બનતી ત્વરાએ ઉઠવી જાય એમ મહેનત કરશો.
મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં
વીન'ત્યા છે કે મ્હને શરી નોકરીમાં સેવા
કૃપા કરે.]

+ ૨૫, જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે મુંબઈમાં કયાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ
પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મહિશ'કરને ખેલી નજીક પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

.... Being lectured to is now-
a-days a daily experience to me.
But don't you think I need some
other food also ?...

The contest in which I find
myself is very unequal. Please
note that. realize my situation,
and try to be an advocate....

[સૌ મ્હને ટોંકે છે અને બોલવચન

સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ હીને આવાં
વચન સંભળવાનાં, આવા કામગી વાંચવાનાં.
હોય. પણ ત્હમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા
ખોરાકની પ્રજા જરૂર ખરી ? જે સંભ્રામમાં
હું મ્હારી જાનને આવી પડેલી જોઈ છું, તે
અત્યંત એકર્ષી છે. કૃપા કરીને તેનું આ
લક્ષ્ય બ્યાનમ. થયો, મ્હારી પરિસ્થિતિનું સ્વ-
રૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી
થવા ચલ કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦ +

.....' દિનચર્યા લેખ '.....દાસ મદા-
રાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી
જાણ છે. મુગ્ધે ઉપર સાયબાચાર્યના ભાષ્ય-
માંથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્ય-

મંથી અવનરણો આપ્યાં છે.....

દાસ તો મુગ્ધે અને પ્રાચીન માર્ગમાં
નવીન દૃષ્ટિના સંચારમાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

+ આવા પ્રશ્ન ચિન્તનો અર્થ એ કે તે તે કામગીરી દણ નક્કો જ ભેગામાં આવી છે, જેમાં
તે કયાંથી નહ તારીએ લખાવેલ એ નક્ક હરેન'દે લખાવેલું નથી. "પ્રત્યક્ષ" "માં આવા મામલે"નું
સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે અપેક્ષા હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું જ
તપાસ ચિત્ત જ લખવાનું જ

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઈને કહો કે મને લખે. એના કાગળોથી, હું આરામ રાખું છું કે મને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૬-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો; નાતને હાલ તુરનને માટે મુકવી પડી, ત્યારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાપ્તિ ત્યાં કરીને, અહીં પાછા આવનાર પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

What do the Professors continue silent? You must be angry.

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવન કેમ હજી આત્મા કરે છે ?...તમને — માં મઝા કરવાજ દરોશી...]

૫૪

૧૯૦૦

.....“ સદ્ બોજન ” એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનામાળાઓ અને છઃઠાણોના મર્મ ખોટા લાગે છે. હું આચાર્યસમાજની પ્રતિનિધિ દિશા પમંક કરું છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાસપત્ને સમજવાનો એ જ મર્મ છે.....

એ બધું હું મારા સંબંધીઓને છોડવા ચાલુ નથી. આર્ચ મડગમ જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાલું છું.....

હું આર્ચનાજના માર્ગનું અનુમરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાસપત્ના માર્ગનું અનુસરણ કરું છું. દિશા બદલાઈ જવાની શીતિ છે જ નહીં.....

* નવીન દેવાસપ-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાંટો સ્વીડનબોર્ગે જે “ પ્રાચીન ચર્ચ ” હતો, અને હજી તાર્તરીમા જળવાઈ રહ્યો છે, એમ જણાવેલું તે સ્વીડનબોર્ગે કહ્યું માટે સાચું જ હોય જોયું સ્વીડનબોર્ગે આંધી ચોત-ફની વાપણી વચ્ચે તવાતા મહિષાસુરને તક ઉઠાવે કે એ “ પ્રાચીન ચર્ચ ” તે જ-વેદન હોય જોયું, અને મહિષાસુર આર્ચ-સમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સંબંધ સજાતા થયા.

જગદેવ તે જ એ “ પ્રાચીન ચર્ચ ” એ તકના સત્યામત્યના ચોધન પાછળ એમણે ધણો શ્રમ લાંબા સમય સુધી લીધો આખરે “ હાઈ ” એક ઇન્ડિયા ” એ ગેમાસિ આ એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ તક તો નવી ભેસનો (૧૯૫) અને આ વિષયનો ગેમા નંત આલ્યો તે પછી એમની શ્રદ્ધા કે પ્રતિવિદી ઉમા આગળ જોઈ સત્ય સુધી કસાપિ ચોટી જણાતી નથી; અથવા કહો કે એમની ઉત્તરવસ્થાનો આરંભ એ જિંદગી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી.

સંજોસર, ૪-૧-૧૯૦૧.

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape....

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot. Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the

frame...

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે ! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યા પણ વ્યર્થ. આને ત્રીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે કેવી રીતે દૂર કરવી તે હજી તો મને કંઈ સૂઝતું નથી...

કાળ કરીને હું ધારું છું કે "પૂર્વદષ્ટિ" એ [સર્વજ્ઞ] મારે માથે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને મારે સંજોસર થઈ જશે. વિપત્તિ પણ વાછકડા જેવી અસર કરે છે. અતઃપ્રાપ્તિ કંઈ પણ સર્વ હોય ત્યાં...

૫૬

૧-૧૯૦૧

...સારમાંથી થતારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઈએ. દવાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીએસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને મારેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના સી હરે તે દરખા બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે. પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત ખીલ પાસે ટપ્પવ કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ દરવાને સુદા આગ્રહ રાખતા નથી. તે મા બધાને પોતપોતાના નેચના માર્ગમાં ઉતરે જ ન આપે છે. વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ધણીની વાત સમજી શકે છે, અને ધણીની સાથે સમભાવ બાધી શકે છે.

આમથી ઉભા ધણા માનસિક વ્યાધિ-

એને દૂર કરી બલ આપે અને આગમ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે...

જેશક સર્વથી ઉંડા અને મદત્વના અનુભવોના તો કરેક આદમી હમેશા એકલો જ છે.. લગભગ મિત્રરહિત થઈ જશે.

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી. આમથી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માએને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઈ પડે. પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત પોતા પાણામાંથી મુક્ત થયેલા, દયાએ સરખા, હોય છે અથવા ત્રાય છે. એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે: તેમના સતોષનાં સાધનો પણ જુદા હોય છે...

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૨-૧૯૦૨.

...Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jamnagar ?....

[મા અને પત્ની જુદાં [જુદા મકાનમાં]
પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમાં સૌ
[જાતિબંધન દ્વારા બાબતમાં વિચાર કરવાને]
બેળા થાય તે પહેલાં પણ, એટલું હમે ભાષને
'સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૨.

...—ભાઈ પણ એક દિવસ આવી ગયા.
પણ સાતિની અતિશય બહીક લાગે છે, તેથી
રહી શક્યા નથી. તેમણે મોટાભાઈ [જૈરી-
શંકર] ને લખ્યું છે કે મોટાભાઈજ અહીં
આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે,
અને પોતે મુ'બાઈનું દવાખાનું મંભાળશે મોટા-
ભાઈ દાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ
જણાવ્યું નથી. અને તે—અફ.

...દવા પણ હજી લઈ શકેતા નથી. અને
કેાઈ ભાઈ કે વૈદ સાથે રહેશે તો તેના હાથથી

દવા લઈશ: પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકેતા
કે સાચી ખારી બેળે હું કશું કરી શકીશ નહીં..

ચમૂબાઈને માનુષ થાય જે તમારા ઘરનાં
તમામ માણસો ચિન્ વગેરેને માટે જે કાળજી
રખે છે તેથી સંતુષ્ટ અને આભારી છું....

ઓ—, કેાઈ વાર મારા જવાબમાં દાલની
સ્થિતિથી વિલંબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા
જ કરશો....

...ભાઈ શું કહે છે ? હું શું કર ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨

...For a long time I looked upon myself as the injured party; but at last that feeling has left me, and I thus address you. I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship—I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought; but I know not and I can bear. I can only reap what I have sown: and I have come

to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all.—We are not happy, and we often remember you, —feel the loss of your presence,...

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this !....

[લાખા વખત મુધી મ્હને એમ રહ્યું, જે મિત્રધર્મમા ન્યૂનતા ત્હમારા મ્હારી તરફના વર્તનમાં હતી; પણ આખરે મ્હારી આવી લાગણીથી હું સુકત થયો છું, અને આ પ્રમાણે ત્હમને લખું છું. ન જાને હવે પછીના સમયમાં ત્હમારી મિત્રતાના જુખતો ઉપભોગ મ્હને કોઈ કાંઈ થ મળશે કે નહીં:—એ વર્ષોમા એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મ્હને કોઈક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમા એ પાછી મળશે કે નહીં એવો મંશય હુઃખ ઉપગત્ય છે. પરંતુ મળતો કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સદી ગણીશ. મેં જે વાચ્યું

હોય તેનાજ ફલ મ્હને મળી શકે: અને મ્હારે માથે ગુજરી રહ્યાં છે તે સર્વ વાના મ્હારા જ કર્મોનાં ફલરતી ફલ છે, એટલું તો હું અણુવા પામ્યો છું.

પત્ની ત્હમને સૌને માયાળુ મંબારણાં લખાવે છે. અને સુખિયાં નથી, ત્હમને વાર-વાર સંભારિયે છિયે, ત્હમારી હાજરી, —ના અભાવ અમને સાથે છે.

મુદર્શનમાં ત્હમારાં કાળ્યો વાંચું છું, અને વિચારો અને લાગણીઓ મેં કહો અને હળરો-માથી પસાર થાઉં છું. અરેર, ક્યાં તે આગશે સમય અને ક્યાં હાલતો!]

૬૦

બાધનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨

...તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઈક આશા આવી છે. પ્રકૃતિથી દૃઢ નથી, અને દોષોથી વધારે અદૃઢ થયો છું. પણ હાલની સ્થિતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજી છું.

.....માન્યતા હતી તે છે. “ખાતિરમા” લીધું હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજ્યું હતું: માત્ર વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુધાંત, છતાં હજી અવનારને માનું છું: અને મનમા એટલો અંધકાર છે કે એ વિષયમા કર્તવ્ય શું છે, તે જોઈ શકતો નથી....પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમાં જે વાન સાચી લાગતી હોય, તે રાત્ર રાખવી, એમા સત્યને અપમાન આપવા સરખું લાગે છે. જો મેં ખાતિરમા લીધું જ ન હોત, તો અલારે પોતાનાઓને કદી દાનિ થવાની ધાત્તી વગર, ગિયારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જો દિલની વાન હું બદલ જણાવું તો પોતાનાંઓની સાથે રતી શકવાની જે યોગી આશા બંધાય છે, તે આ જિંદગીને

માટે નષ્ટ થાય...

...ફરી સાદસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા છજીયું.

સવા વર્ષ પહેલાં બપોરે સ્થિતિ સદન ન થતાં, ૨૨ી ગાતિમાં આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે ત્હમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદાવાદ મથેસે. માનસિક નિર્જલના તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યે. પછી પણ મદિનાઓ મુધી એ સંબંધમા કર્યું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર અને ચુરેસો જ નહીં...

ઠાઈ વાર એમ લાગે છે કે બપોરે માઈ મગજ જગડેલું છે એમ હું સમજું છું, નિર્જલ કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, કોઈ પણ ત્યાગ કદી તો તે સામને ટકાવી શકવાની પ્રતીતિ નથી, તારે મગજ મુધરે ત્યાંમુધી ચાલ જોવી અને મગજ મુધારવાના ઉપાય સેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ દેડે છે કે એક પ્રકારનો નિર્જલ દાસ ક્યાં વગર મગજ મુધરો જ નહીં.....

૬૧

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨.

Your silence after Pranalal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression." It was all unlike your great and gracious ways, "I thought. Its now a comfort to know that I was mis-

taken....

[પ્રાણલાલના અવસાન પછી ત્હમ્હારે મૌન અને મ્હારાં તે સમયના વલણોની ત્હમ્હારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને પહેલ-પહેલાં વિચાર ઝુઝ્યો કે ત્હમ્હારે સમભાવ મેં ખોયો, અને મેં પાછું પગલું ભર્યું તે વખતે ત્હમ્હારે મ્હારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની ઢબ, એ કાગળોનું અમાર્ધવ, -સર્વથી મ્હારી શકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું. મ્હને લાગ્યું, જે "આ બધું ત્હમ્હારા ઉત્તર અને માયામધુર માર્ગોથી છે જ નિરાશું".* અસારે બહુની સાઈ લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો.]

* Coventry Patmore.

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers.

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુદે છે, અને પછી, એકતું કે સામસામું બેયનું, નવું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, બે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે. ઉગતી જુવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ વહેતુંમોહું હરી જ ભય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઈ ગયેલા આપણા ફેલુંદા વાતાવરણ તજેતી આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાંનું બધું યે—માણસો અને સ્ત્રીઓ, કર્તવ્યો અને મંથનો, હાર અને છત બધું યે—હીક જ છે. It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals.

૬૨

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઈનો જવાબ આવ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હું સુવરતા અવિષ્કૃતીનિશાની ગણું છું.]

૬૩

ગદડા, ૧૩-૩-૧૯૦૨.

...સંસારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું હમેશાં આવશ્યક માનતો આવ્યો છું તેનો ત્યાગ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. પણ એવાં કર્તવ્યો

હોઈ શકે, કે જે કરતાં, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણો ત્યાગ કરે. અસ્તુ...

૬૪

૧-૧૯૦૨

...પણ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમાં નિષ્ક્રિય કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અભિમાનથી રહિત થઈને, સિદ્ધાંતો જીવનમાં સ-માર્જ્ય બનાવીને, બહુ સંભાળથી ચાલવાની જરૂર છે.

મનુષ્યનો આત્મા કોઈના કેદી નથી. તેને પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતાં કોઈ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી. ત્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય વચ્ચે ભેદ અને છેદું હોય, ત્યાં સુધી જ જૂલો અને બ્રમે નડે છે.

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે...

* "made flesh" એ ઉચ્ચિત્ત શબ્દજનના જણીતા પ્રયોગનો સમ્પ્રદાય; અર્થ—મૂર્તિમાન

૬૫

૧-૧૯૦૨.

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ડી એલિથિયેરીના ઉદયનો પરિચય કરવો ચોખ્ખું છે. હોમર ને વર્જિલને કાંઈરહેનાં જીવન અને શબ્દોના લાભ મળેલો નહીં. ડેન્ડી અર્વાચીન યુરપનો પહેલો મહાકવિ છે. તેના ઉચ્ચ ગ્રાહને સિદ્ધાંત કે પાછળના કોઈ ધાર્મિક કવિ પહેલો

શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહેલાઈથી અવતારણ કરી શકતો નથી; એટલે ધીમે ધીમે અને થોડું લખી રાકીશ. ૨૫૩ થઈ વધારે બતાવી શકાય.

સહ્ય એ જાણ અને ખરી કવિતા એ બંને છે.

૬૬

બાવનગર, ૨૬-૨-૧૯૦૨

...I had heard "more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them...for the last three months I have been collecting all the available materials for that

labour of love....

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort—શ્રીરંગ. Have you secured the first two cantos?

King's College

Very an easy model

(23) $\text{HfO}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ in

you allow me to avail
of your labours ? If so,
I am duly thankful.

અર્થથી વધારે ખેલ્યાં મેં સાંભળે-
લીનાં કાવ્યો ત્હમે ભેગાં કરતા હતા,
॥ ધરાદાથી...એ સ્નેહનાં ધર્મકાર્ય
વશિષ્ઠ રણાં છે તે તમામ સાધનો
ત્રણ માસથી ભેગાં કરવામાં ગુંથાયો છું.

હાજમ બધી હુંકી કવિતાઓ મ્હને મળી
મઠ છે એમ ધારું છું. પણ ક્લાપીનો સૌથી
લાંબો પ્રવાસ “હમીરજી”,—તેનો મ્હને ત્રીજો
જ સર્ગ મળી શક્યો છે. ખૂલા બે સર્ગ ત્હમે
મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રવાસફોનો લાભ મ્હને આપી
શકશો ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

-૧૬૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઈએ કે જૂના કિશિ-
યન દેવાલયને હું અનધિકારી માર્યું છું; મેં
તેમના દ્વારા આશિરભા લીધેલું તેને નિષ્ફલ
માનું છું. હવેથી આશિરભા આપવાનો અધિકાર
માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલ-
કુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી
ગૌન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક
વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે ?

૬૮

લાહી, ૬-૭-૧૯૦૩.

...મને સદૃશ થવાની સ્થિતિમાં આવતાં
દરેક વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને
બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને જે સર્વોપરિ
લાગે છે તેની શુન્યતાને પરવા નથી. મારૂં

યૌવન પૂરું થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન
દર્શી તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની
છે ખરૂં થાઉં છું, પણ અત્યુચી થવાની
વખત ચાલ્યા આવે છે....

૬૯

ભાવનગર, ૨૬-૬-૧૯૦૩.

....I hope to be able to send
you a copy of ક્લાપીનો કેકારવ in a
fortnight. The title being કેકારવ, I
regret I could not see my way
to make use of your excellent
stanza....

I do not think my own pieces
worth collecting....

I may however mention

Pascal and St. Augustine and
Valmiki as new favourites...

[“ક્લાપીનો કેકારવ ” તૈયાર થવા
આવ્યો છે તેની જોડે નકલ ત્હમને પખવાડિ-
યામાં મોકલવાની આશા રાખું છું. સંચરનું
નામ “કેકારવ ” હોવાથી ત્હમારે અચ્છો
શ્લોક ઉપયોગમાં લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો
નહીં તેથી દિલગીર છું....

મ્હારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મ્હને

Can you allow me to avail myself of 'your labours' ? If so, I shall be duly thankful.

[એક વર્ષથી વધારે પહેલાં મેં સાંભળે-
યેલું ને કલાપીનાં કાવ્યો ત્હમે બેગાં કરતા હતા,
પ્રકટ કરવાના ધરાદાયી...એ સ્તેહનાં ધર્મકાર્ય
માટેનાં અવશિષ્ટ રક્ષાં છે તે તમામ સાધનો
હું છેલ્લા ત્રણ માસથી બેગાં કરવામા શુ'ચાયો છું.

લગભગ બધી ટુંકી કવિતાઓ મ્હને મળી
ગઇ છે એમ ધારું છું. પણ કલાપીના સૌથી
લાંબો પ્રવાસ "હમીરજી", -તેનો મ્હને ત્રીજો
જ સર્ગ મળી ગયો છે. પહેલા બે સર્ગ ત્હમે
મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રવાસપ્રલેભો લાભ મ્હને આપી
શકશે ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

?-૧૯૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઇએ કે જૂના કિશ્તિ-
યન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છું; મેં
તેમના દ્વારા ખાસિરમા લીધેલું તેને નિષ્ફલ
માતું છું. હવેથી ખાસિરમા આપવાનો અધિકાર
માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને ને સત્તની બિલ-
કુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી
ગ્રામ રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક
વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે ?

૬૮

લાહી, ૧-૭-૧૯૦૩.

...મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવતાં
હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને
બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને ને સર્વોપરિ
લાગે છે તેની શુભરાતને પરવા નથી. મારૂં

યૌવન પૂરું થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન
હશે તો આપશે. દરુમિયાન શાંતિ રાખવાની
છે. ઝાણી ચાઉં છું. પણ અનુભવી થવાનો
વખત ચાલ્યો આવે છે....

૬૯

બાવનગર, ૨૬-૬-૧૯૦૩.

...I hope to be able to send
you a copy of કલાપીના કેકરવ in a
fortnight. The title being કેકરવ, I
regret I could not see my way
to make use of your excellent
stanza....

I do not think my own pieces
worth collecting....

I may however mention

Pascal and St. Augustine and
Valmiki as new favourites...

[" કલાપીના કેકરવ " તૈયાર થવા
આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પપ્પવાડિ-
યામાં જોકલવાની આજ્ઞા રાખું છું. સંઘદત્ત
નામ " કેકરવ " હોવાથી ત્હમારો અચ્છો
શ્લોક વિષયોગમાં લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો
નહી તેથી દિલગીર છું....

મ્હારી કવિતાઓ સંઘદ કરવા જેવી મ્હને

નથી લાગતી....

[મહારા દાસનાં વાંચન વિશે] જણાવીશ

કે પારકાલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિ-
કિના મને હમણાં ઘણો નાદ લાગ્યો છે....]

૭૦

શિહોર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩.

...—એ મને લખ્યું હતું કે જાતિએ તમારી સાથે — ન દરવાનો દરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચનું હતું. મેં જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે જાતિ બહાર થવાનાં દુઃખોનાં મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ....

...એ બંધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને

તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે બાઇબો, સંબંધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો રું, પણ પત્ની સુદાં, સત્યની ખાતર બાંધદાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમજી શકશે નહીં. તમે જો સ્નેહના બૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે. તમારા ખાનગી જીવનમાં વિષમવેશ થશે....

૭૧

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

શેરી કૃત “ પ્રેમીચિયસ અન્-બાઉન્ડ ” માંથી—

“ આશા જેને અનંત ધારે છે તેવાં દુઃખો સહવાં;
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ દરતાં કૃષ્ણતર ખેટાં ક્ષમવાં;
સર્વ શક્તિમાન બાસતી શક્તિની સાથે થવું;
ચાહવું અને સહવું; આશાસવું ન્યાં લગી- આશા
પોતાની ભરમખાથી વિનિત વસ્તુને યજો ત્યાંથી;
ફરવું નહીં; અટકવું નહીં; અનુતાપવું નહીં;
એ, [એ] દાષ્ટન, તારી પ્રીતિની માફક
બહા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, સુંદર અને અનધીન* થવું છે;
આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સામાન્ય અને વિચર્ય છે. ”

.....

* આ સમયના મલિયાંદરના પત્રોમાં હેન્ડી, સ્વીડનબ્રોઝ, બાઇબલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, પિલ્ગ્રિમ પ્રેચર, અને બીજા કંઈક અને જોયામાંથી હું હું અને કવચિત્ લાંબા તરજુમા, અને કોઈક ફક્તોઓના સાર-પણા છે.

આગ્રહ એક કાગળમાં લખ્યું હતું—“ સ્વતંત્ર ” શબ્દ સારો નથી, એમાં “ પોતાને—પોતાપણને વશ હોવાનો અર્થ ” આવે: “ ‘ અનધીન ’ વધારે સારો છે. ” અને તે ખેલાના એક કાગળમાં છે, “ ઘણાના સ્નેહો અચૂક અને અધોગામી છે..... દુનિયાના સ્નેહમાં પોતા-સ્નેહવું કેટલું બધું સામાન્ય છે..... ” “ પોતા-સ્નેહ ” self-regard, self-love, એ દિલ્લપુરીના જાણીતા પારિભાષિત સમાસનું શબ્દસઃ ગુન્સાની છે “ પોતાપણ ” એવો આ અર્થમાં લખ્યોવાય; ઉદ્દેશ

અને દિવસુદીની પરિભાષામાં આના પર્વાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે નજીવી છે. પોતાપણ, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમાં મહિસાંકર ચોને છે; સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમાં નહીં.

રોશીની આ ખરબચડી પછી મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પંક્તિઓનો ઉપસો તરજુમો રાખ્દશ: છે. એમક, પરંતુ ઇમેજ ન જાણતો હોય એવો વાંચનાર એ તરજુમામાંથી શો અર્થ મેળવી શકે? રાખ્દશ: તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજુમો જ મૂલનો આરાય ખીજ બાપામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉતારી શકે, ગાંઠનું સૌથી ઓછું અંદર ઘસાડે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ મહિસાંકરનું સત્ત્વ સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અતુસરવાતું છે, નહીં કે રાખ્દશ:.

૭૨

બાબનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪.

....મારી માનસિક રિંગિન ખરેખર વિષમ ચંપ પડી છે. ફરી ફરીને વિચારતાં પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા અને ખોટી લાગતી નથી; પણ આપણા દેશમાં એ માન્યતા ખીજઓ સ્વીકારે એવો અંભવ દેખતો નથી. છૂટા છવાયા માણસો રાતિ-અંધન તોડનારા છે; પણ તેવાઓના મંડળમાં પત્ની અને બાળકોને ખાણે દાખલ કરવામાં

ભય અને કોષ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની રાતિને જ ચાહે છે. તો તેને માટે ને કરવું પડે તે કરવાની અને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં તેને ધણું ખમવું પડ્યું છે, તો હવે તેનું દુઃખ ઓછું થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છું.*

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,—

“વચ્ચે વચ્ચે મજબની અસ્વસ્થતામાં નાત વગર ચલાવવું નેહએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા. પણ એ સર્વ વશુ ગયું છે.....ધણું જીવિત થયા ગયું એમ લાગે છે.....”

૭૩

બાબનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪.

.... Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted. Introspection makes this appear terrible to me. The only direction in which I see some hope of healing this disease

is a closer intercourse with old relatives and friends....

[હૃદયનાં બલ અને રતિ, મ્હારા તરીકે મેં સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચાં આસ્તિકનામાં] વધતાં આવવા નેહએ: પણ મ્હારાં તો ઉલટાં ક્ષીણ થયાં લાગે છે, અને મ્હારું હૃદય મ્હને સંકોચાદ ગયું હોય એમ લાગે છે. આંતર દષ્ટિ દેખાડે છે તે [મ્હારી જાતની દાહની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર બયાનક

છે. આ રોગને ઉપાય એક જ દિશામાં જોઈ આ રોગ મટાડવાની કઇ યે આશા છે. આગલાં સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાય છે.]

૧૨ી નિકટતર સમાગમ સંધાય, એમાં જ

* ઉપલો કાગળ જુદા મણસને, કાગળ ૭૨ અને તેના ટિપ્પણમાં નોંધેલો આ જ તારીખનો ખીન્નો, બંને કાગળ જુદાને. આ ત્રણ જેવા ખીન્ન કાગળો પણ આ સમયમાં લખ્યા હતા. અને સર્ગા, નાતલાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાંથી ઘણાને વાતચિતમાં મણિશંકર આવી પોતાની જગર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા. ઉપરાંત સંબંધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે ફરી ફરીને કરેલા પરંતુ-સહારો અંગત મત પૂછે તો-મણિશંકરના જીવનના આ પ્રકરણમાં કંઈક એમ થયું કે એમણે એ ફરીફરીને આરંભેલા અને પડ્યા મુકેલા પ્રયત્નોમાં એમનાં આગ્રહ અને નિષ્ઠાસત્તા એકસરખાં પડેલાયાં જ નહોં; અને કંઈક એમ થયું કે સામા માણસોનાં શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ-૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સમયમાંનાં મણિશંકરના આશાવારણ અને હૃદયને બહોળી નાખે, એવાં આચરણોથી, કુદરતી રીતે લૂલા પડેલા તે લૂલા જ રહ્યાં. એ સંવેદના લગભગ મધ્યમિદ્યથી માલીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોડીને તરછેડીને ચોડા માસ બહાર રહ્યા તે અરસાથી માલીને, એમના “શિષ્યો” ઉપરાંત એમણે મધ કાઢ “નવા મિત્રો” કર્યા. “શિષ્યો” અને “નવા મિત્રો” સાથે એમણે સંબંધ વધારી દીધો; એમની સાથે મણિશંકરને સાચા ઉમળકાનું અને હૃદયના કેટલાક તંતુઓના કુદરતી ચેતનું સમાગમસુખ પણ મળ્યું પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાંથી કુદરતી રીતે જ કાળક્રમે ખીન્ન જે પરિણામ પાક્યાં-(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મણિશંકર આ “નવા”ઓના સંબંધમાં અતિ વિશ્વાસુ અને અંધ પ્રશંસક બની ગયા; (૨) આ “નવા”ઓને મણિશંકરના પોતાના એક અને હિત અને બાવિને માટે સાચી લાગણી કેટલી હશે અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સંબંધમાં આત્મભાગે પણ અપરાં મિત્રકાર્યો યથાપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ કેટલી હશે, એ વિશે મણિશંકરના સંબંધીઓ વૃદ્ધા મિત્રો અને હિત-ચક્ષુઓ શંકાશીલ જ રહ્યા; કાંઈ કાંઈ શંકાશીલતા ઉપરાંત પોતપોતાના સ્નેહથી ઉભા અને સંસ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઈ અને નિષ્કાણ્ણ દેવમાં પણ તણાયા હશે. અને આરંભ વર્ષ તો એથી સ્થિતિ ચાલી કે આ “નવા” અને “નવા” જે વર્ગ વચ્ચેનું જેવું તેવું જે તારતમ્ય મણિશંકરને પોતાને મધ કાંઈ વાર પણ સ્વતંત્રપણે સંભળાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી-એમની પત્ની અ. મા. નર્મદા.-ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના ડેનસર્ધમાંની એક તોત, જો પાંચપંદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અને ત્રણેએ આંખુની ફરીફરીને બહોળી ધારાઓએ નંબડાવેલી.

૭૪

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૦૫.

....I now teach Burko....

—told me that the amalga-
 mation scheme is not practicable
 for the present i. e. for some
 years to come. Besides he is not

sure that it is oven desirable...

[હું દમજાં [સમાગમ કોસેજમાં]
 બર્ક [Reflections on the French
 Revolution] શીખતું છું. —એ કહ્યું કે
 [ભાવનગર અને જુનાગઢમાંની કાયિએને

બદલે રાજકોટમાં એક] સંયુક્ત કોલેજની યોજના હાથના સમયમાં એટલે કે કેટલાંક વર્ષ સુધી વ્યવહાર નથી; વળી એવા સંયો-

જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને વિશ્વાસ પડતો નથી.]

૭૫

ચીઠી વીરહી, ૩-૬-૧૯૦૬.

...અહીં સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાલની બાંધેલી ધણી મીઠા જલની વીરહીઓ છે. કહે છે કે માર્કેટ્ટેય પ્રયિતો અહીં આશ્રમ હતો. સ્થાન અતિશય એકાંત, શાંત, અને સુંદર છે....

‘આંતર સંતપદી’* સંબંધી તમારી થોડી પંક્તિઓ વાંચી અને ધણું આશ્વાસન

મળ્યું છે. રા. જ્ઞાનાલાલ કવિ અને મહારા ધણા મિત્રો મારા ન્હાનાં ગીતોની અવગણના કરે છે, તેનો મને તાપ લાગતો હતો. તમારા લખવાથી ધણી શાંતિ મળી છે. જે એક પંક્તિમાં તમે કહ્યું જોઇ શક્યા છો, તે આપણા ધણા વધારે ચપ્પોને જ સમજનાર બાપુએ નિરર્થક છે.

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓનો વિભાગમાં અહીં છાપો છે; એની નકલ ઉપર ઉપલો કાગળ છે તેમને એક આગલા કાગળ સાથે, સ્થાઇ અને તરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં.

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

...કવિના કર્તવ્ય સંબંધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાંચી મુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિસ્તીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઈ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું; એટલે મનુષ્ય બંધુઓની નિંદા અને

સજા સહી ચકું છું.

બધા જ પિતાના સંતાન છે. આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને સારા અને સાચા થઇ મુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૯-૬-૧૯૦૬

...—માં અર્ધ તા. ૯ મી ની વિશ્રામ-વારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ધણી લાંબી વાતચિત થઇ...“ગુજરાતને કાષ્ટરતું નામ મળતું નથી: પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે બલે કાષ્ટરતે માનો; પણ અમે એ ન માનીએ તેમા અમારો દોષ ન કહાડો; અમે કાષ્ટરથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ. પ્રભુ કરતાં કાષ્ટર માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કાં નહીં? બધા મનુષ્યો કાં નહીં? તમે કાષ્ટરતું નામ

શુભ રાખીને કહેવા ચાહશો તો ધણું ઉપયોગી કરી શકશો. આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે.” વગેરે ધણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા.

હું તેને શો જવાબ આપું? “—, જોયું કાષ્ટરતે તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી. મનુષ્ય મનથી રચેલા ઈશ્વરની પૂજને વધારે હષ્ટ અને બુદ્ધિપુરઃસર માને, તે તેનો એક ભ્રૂં અહંકાર છે. કાષ્ટરમાં જ પિતા-ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

સાથે દેશને તકરાર હશે તો મારે તો એ નામની સાથે રહેલ છે...હું તો એ નામની ખાતર મર્યા તપ્પર છું.....”

“કોઇ પુરુષ ? કોઇ મોહું સાઈ કાન્ય ? મેં દેશની, શી એવા કરી ? દાલ શી કંઈ છું ?”

મારા માર્ગમાં અને પોતાને કુઝ છે, પણ

પરિણામના જયની મને કશી શંકા નથી. આટલા મારે [જ] કોઇ પણ મંડળ કે શાળાને મારે અને આગ્રહ નથી.

શબ્દના પહેલા અધ્યાયમાં જ શૈલીની સ્થાપના મારે રોકાયો છું. ‘પ્રભુ બોલ્યો’ એ પ્રયોગ એક કારણથી ગમેલો, છતાં કાયમ રાખવાનું પાછળથી ચોખ્ખ લાગ્યું નથી.....

૭૮

હસા, ૧૧-૧૧-૧૯૦૬

...હું વિલંબે જવાબ લખી શકું છું તેનું કારણ એ છે કે પત્નીને આરામ થયા પછી હાથ બે એક માસથી હું પોતે એક વિલંબે પ્રકારની બિમારીમાં સપડાયો છું. શરીરને કશી ખાસ દરકન નથી, પણ હૃદય એટલું બધું ઉદ્વેગમાં રહે છે કે હું વાંચનું અને લખનું થોડું જ કરી શકું છું; અને જે બરાબર કરી ન શકાય તે કરવાની છુટ્ટા થતી નથી, [તે] કરતાં કુઝ થાય છે. વધારે વિગતોમાં નહીં ઉતરું.

આ સ્થિતિ ક્યાં સુધી લંબાશે એ જાણ્યો નથી. આરામ થશે કે નરત જે આનંદ દાલ લઈ શકતો નથી, તે લેવાને પ્રયત્નશીલ થઈ જ.

...દાલ તો મારી એકલગુદામાં જ પડવા રહી હૃદયનું ચૈત્ત્ય અનુભવતાં અનુપયોગ અને અપ્રવૃત્તિની વેદના ભોગવવાનું અને પ્રાપ્ત થયું છે. પરમહયાનુ પ્રભુ મને આ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરે !

૭૯

મહુલા, ૧૫-૧-૧૯૦૭

...આપણાં વર્ષ કેટલા બાકી રવાં ? તમે એ કહવાના કરો તે ચોખ્ખ છે. જીવન્ત છે. મને તો હજી દમણું જ જીવનની આસા ઉઠવા

માડી છે. કમે કમે પણ જે જીવનમાં આવી શકીશ, તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે.

૮૦

ભાવનગર, ૨૬-૧-૧૯૦૭

...‘સાચા સર્વ’થી અને ‘સીઓના સર્વ’માંથી તમે કંઈ વાંચ્યું ?...બાવાજીના લેખોમાં આપણી વર્તમાન સ્થિતિના બહુ આ-ભેદન ફેરોમાલ છે; તેનાં સંબંધો કોનેમાલ જેવાં છે...

...તે સ્વેચ્છાના અમિ નદયમાં લેવો છે. ‘સ્વેચ્છા’ અને ‘મર્દશી’નું તારતમ્ય કરવા ની

ધીંગ નથી. મને તે અમુક અંગે દેશદોરી ગળે છે. પણ હું ચર્ચામાં ઉતરવાની ના પાડું છું.

[એ] હજી પ્રાર્થનાને કુદિપુરનાર થતી ક્રિયા તરીકે માનના નથી. સર્વગને જાણવાની, તેની પાસે માગવાની, મી જરૂર-એ પ્રથમ પગલા કરે છે....

• ‘સાચું સ્વયં’ આદિ પુનઃજિવોથી ભરપુર. મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમા તેમ સુદ્ધિની વાપરમા બાપક જેવાં વાચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયેલી ચોપડીઓના કર્તા, સાદું, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર, — સ્વ અમૃતલાલ મુંદરજી પઢિયાર

એક વાર મલિયા કરને જરા હત્યુ, કે ‘ચક્રવાકમિથુન’ અને ‘દેવયાની’ જેવી શિષ્ય તેજસ્વી ઝંડીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો બહુ એમની વિરાજ ઉદાર શુભાહકતાનો અચ્છો નમૂનો છે, પરંતુ જે આ ચોપડીઓના શુભ જીવે છે, તે જ ખાજ એ જ નતની ‘ભાગિની ભૂપણ’ જેવી ચોપડીઓના દોષ જ ને, શકે છે, એવા બનાવમા વહેને તો સમજ પડતી નથી, અને અગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે, — સ્વારે એ તપી ગયા હતા

૮૧

ભાવનગર, ૧૬-૭-૧૯૦૭

...સ્લાઇટ* સાહેબે લખેલું કે એપિઝમ કંઈ નિયમ નથી. જે જૂના મંડળોમા રહી વગેરે બાણ ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા એકતા મહાનિયમમા-જીવનમા-સ્વામીનો સ્વીકાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણવું હું નીત મંડળ સ્થાપવું જ બોધ્યું એવું બોધ્યું ...

* સ્લીડનિર્માણના પથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશ અને લેખક

૮૨

ભાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭.

...‘સ્નેહ સ્નેહને જોષ છે, સ્નેહ સ્નેહને જોષ છે, સ્નેહ સ્નેહથી બધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમા વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે’ આ તમાગ વાક્યોને હું હૃદયથી ‘આમીન’ કહું છું...

મારા જમાનામા આવા હૃદયો મળશે એની મને આશા નહોતી તમે સમજી શકશો કે હું એકાતવાસી મુસાફર અણધારી અને સ્નેહી સોબત મળી જતા કેટલો સચકત થતો હોઈશ.

વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો. મારા જૂના મિત્રોના લગભગ બધાની સાથેના મારા સબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે God is Love એ માફ તો ધર્મસૂત્ર છે, એ જ મુગ્ધવેદનો પુરાણ અમિ. અમિમીલે એટલે હું ધર્મશામિને-ધર્મશરી સ્નેહને-બલ્લંત સંપ્રદાયને પૂજી છું, હૃદયમા એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું ‘અમિ-હોન’.

૮૩

ભાવનગર, ૮-૯-૧૯૦૮

...જીસસ ક્રીસ્ટ એ મનુષ્યના રૂપમા આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આજ્ઞાઓ તેના શબ્દ ઉપરથી

જાણી તથા સમજીને પાળવામા જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ બાધ હજી મને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે તથા પગરપર

ખાસિસ્મા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીએ, એ શું આવશ્યક નથી ? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકીશું, ત્યારે જ આપણે સંયુક્ત કામ પણ કરી શકીશું; જાહેર રીતે ક્રાષ્ટ્રિની પિતૃતા અને મનુષ્યની બંધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને બીજા

બધા સંબંધોને ગૌણ કરીને બાહ્ય જન્મના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ મને હાલ દેખાતું નથી.

ત્રેં ધણું વર્ષ રાહ જોવામાં ગાળ્યાં; ધણું વર્ષ પ્રમાદનાં પણ વીત્યાં....

૮૪

ભાવનગર, ૨૦—૬—૧૯૦૮.

...તમારો એ વિષયમાં અભિપ્રાય જાણવા ચાહું છું. હું ખુબર થકને તમને ખુબર કરવાનું તો ચાહતો ન જ હોઉં: તો એ માર્ગ + તમને કેવા લાગે છે ? બેરાક, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને કોઈ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. કોઈ

+ આગલા પત્રમાંનો.

વાર એમ પણ થાય છે કે તાતિમાં જ રહી કામ કરવું. જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને અચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મંડળ પણ બંધારશે.

૮૫

શુબાઈ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮.

...મારી કવિતાઓ ઉપાવવાની મને ઉનાવળ નથી. પણ “રહસ્યો”નો પ્રથમાધ્યાય-જો કે બહારના વાચનાર કોઈ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

...કથામાં રસ લાગતો નથી. મંદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમાં શું કરે છે તે જોઈ છે. મારી હજી કોઈ પણ દિશામાં પ્રગતિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે

હું કોઈ પણ વિષયમાં હજી દિલથી પડી શકતો નથી....

...હાલ તો મૌન ધારીને બધે દફંદફું છું. દિનમણિ ઉદિત થવાની રાહ જોઈ છે.

મૌરવન પૂરું થયું. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેરકારીમાં લૂટાઈ ગઈ. અને હવે-એ પિના !

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

...નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી. દીવાલોની દીપ-રશ્મિ સાથે કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડે એવી બીનિયમી જો તે તેને આ-

ગ્રહાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે. પ્રકાશ અગ્રહાવવા માટે જ તેનો નિયોગ છે, અને જો તે તે ગોપે, તો ચનારી પાપમાણીનું જોખમ તેને સિર છે. એવા જ દયાલુ ઉદેશથી સ્વામી

કોઈ પણ હૃદયમાં જીવનનો પ્રકાશ પ્રકટાવે છે. એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને માટે છે.

બંને બાધઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો.

મનુષ્યથી શું થાય એ સવાલ નથી. મનુષ્યદારા શું થાય એ સવાલ છે. કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ

શું શું કરી શકે, એ તેણે - મચ્છીમારોને - પસંદ કરીને બતાવી આપ્યું છે.

એ અદ્ભુત કથા શું ખરી છે ? આ પ્રશ્ન તમે બંને બાધઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું. જો ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાનાં શાં કારણો છે, તે શોધવાનું રહે છે....

૮૭

રાજુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮.

...ધણા ધણા માણસોના સહવાસમાં આવું છું અને સ્વદેશમાં વિદેશી છું એમ અનુભવું છું. સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી

કશી સાંભળતો નથી. પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્તવાને જાણે આસપાસનાં સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટા થતો જઈ છે....

૮૮

બાવનગર, ૧૩-૧-૧૯૦૯.

...કુટુંબોના* સાંનિધ્યનું કંઈ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે ? અને લાગે છે કે પ્રભુમાયુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક વધ શક્તિ નથી. આપણાં લોકો પણ ધર્મગ્રન્થિના અભાવે એકતામાં ન્યૂન છે; અને તેથી સ્ત્રીઓ

અંતરથી યુક્ત થવાની અને આશા નથી....

બાલકોને માટે શું કરવું ? તેમને જૂના સંબંધોમાં જ જોડાવા દેવાં ? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડામાની રાજાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોના કુટુંબોનું.

૮૯

મુહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯.

...પરિવહ ઉપર પધારશો કે ? લખો નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમા ધણા તમને જોઈને અને મળીને રાજી થશે. અમુક અંશે... રાજકોટની પરિવહ વધારે સફલ થવા

સંભવ છે....

...મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરું છું. 'પૂર્વાવાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે....

૯૦

મહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

...પૂર્વાવાપ*મા પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા* મોકલું છું. તમે જોયેલ નહીં હોય. ધણાં વર્ષો પહેલાં હું ધારૂં છું કે ધ. સ.

૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી. પછી 'મે' ને કવિતાઓનો નાશ કરેલો+ તેમાં એ આવી ગયેલી. ભાઈ જલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે.

એક મહિનામાં એટલું કામ થશે કે જે અગાઉ દસ વર્ષમાં પણ ન થાય. બાકી મારી મેળે પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી....

લખવાનું ચાલશે. એરક ચલાવશે ત્યારે

* 'રમા' આ કવિતા મઠિ તા. ૧-૮-૧૮૮૯ નો ઠાગળ પણ જીવો (પત્રાંક ૬)
+ જીવો આગળ પત્રાંક ૧૧૩.

૯૨

બા.૧૩૧૭, ૨-૬-૧૯૦૬.

... 'રેમન આત્મચાસન' કરીને નાટક હું કે ગુજરાતને એ ઘણી નવી વસ્તુઓ દેખા-
હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે. હું ધાઈ ડશે...

૯૨

બા.૧૩૧૭, ૩૦-૬-૧૯૦૬.

...હું રત્નમાં અમદાવાદ, વડોદરા, અને બાકીને ક્યાં હતાં...હવે મળવા જેટલો વખત
મુંબઈ જવાનો છું. અમુક સાહિત્યસેવા માટે નથી. કારણ કે કાલે મેકલમાં હું જઈશ....

૯૩

સિદ્ધસેન, નર્મદાતીર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હતો, બૃહત્પ્રીત ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આશ્રમ ખરે જ બદલ્યો છે. ખડકમાંથી એક ગોમુખી નીકળી છે, અને પાણીમાં અનન્ય જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુંડ ઉપર એક ઈંબરાનું ઝાડ છે. ત્રણ હાથ નીચે સંગેમરમરના ખડકોમાં ઘડેને નર્મદાના નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પત્થર ઉપર નહાતો હતો, ત્યાં નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડું પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું.

આજે હોટીમાં બેસી નીચે બાર માઇલ રવિવારે કાચી જઈશ...હું વહેશે જ
ફર સિદ્ધસેન છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છું. મોરનાં આવીશ...

૯૪

મહુવા, ૭-૧૨-૧૯૦૬

...મા. — ને મદારાજે તાર કરી એટલે...માઈ યું થશે એમ પછાં,...એમ
બાવનગર તેડાવ્યા હતા રાજ્યની નોકરી સ્વીકાર્યું. છેવટે—બુદ્ધિથી રત્ન આપે તો પોતાની
રવાને ખુશી છે કે કેમ એમ પૂછી, ના પાડી, તા છે એમ— --એ ક્યું...

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૬

...હું ગુરુવારની સ્ટીમરમા અહીંથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઈ સાંજે પાછો આવ્યો.

—ને મળ્યો. મહારાજાએ કંઈ વાક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે...કેમકારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

...કારણમા મહારી વારંવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે. અને — ની પણ કદાચ અમર હશે અરજ હવે કરવું શું ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યાં — મગશે ત્યાં સુધી કશું ચોક્કસ ન કરવા લાગે છે એમ પણ જણાવ્યું..

...કેમકારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે...

...મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યાં સુધી હાજર રહો તો સારું...

ઠાકોરના કામગીરી અને બીવકુલ અસં-
તોષ થયો નથી ઉલટું સારું લાગ્યું છે એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી. આમા જ બીઠીશ...

..ચરમ, ચિંતા, ભીતિ, એ બધા દુઃખનો છ અને હવરથી કશું આશ્વાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી છતાં છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઈને પણ કંઈક ધીરજ ગમે છે...

તમે અને ઠાકોર બંને મળીને યત્ન કરશો તો આ કંઈક સ્થિતિમા પણ કંઈક સહી શકાય એવું બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫ ૧૨-૧૯૦૬

The sight of your letter cheered me.. .

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling. But now I cannot say...You can know the truth ..and let me know too

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression. I have not remembered you in my states of

excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past. Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us.. .

I trust you will go to— with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...

ન હોવાના કારણથી જ જમ થકતો નથી. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું મને કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઇંગ્લાંડ જશે. તે ખરું...

x 'ઇન્ટિયન એન્જ્યુકેશન' એ માસિકના તંત્રી અને મુંબઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના ખેલા મિનિસપલ.

૧૦૦

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૦.

બેસકે, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી "ઘોડી," વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાંભળ્યા, મને ધણો આનંદ થયો છે. એવાં સ્થાનોમાં તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી..... હું અગાઉ કદાપિ ક્યો નહોતો, અને "ઝર,"

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૧.

...વિલાયતવાળાઓ જનાઇઓ આપે છે, સુદાને સાથે રાખી શકતા નથી. કદાચ હું વિવાહો કરાવે છે, કામને કાંઈ વાંધો આવતો ખુશામત કરે એવી તેમની ઇચ્છા હશે.... નથી. મારા ભાઈઓ મને તો શું પણ બાલકોને

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧.

...પ્રાર્થનાના સંબંધમાં હું જોઉં છું કે નથી; કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મેં પોતે આટલા બધાં વર્ષો થઇ ગયા તો મારી પાસે આવે છે, તેને હું કાંઈ રીતે પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી. બહાર કહાડી મુકીશ નહીં...."

આપણો પત્રઅવહાર હાલ અગાઉના જેવો આનંદો ઉઘડેલા હું અનુભવતો નથી. પ્રાપ્ત્ય પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલું હોવાને લીધે સફલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અંશે હું મારા "ક્રીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો પોતામાં સમવર્તુ છું. મારી પોતાની ગતિ સંતત અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ આત્મરૂતાનમાં એ વિષય ઉપર એટલું બહું લખાયેલું છતાં મારી અંદર હું ચોડો જ વિકાસ થઈ છે. અને તો પણ બેચક નિરાશ થતો છ. ઇ. અસ્ત....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૧.

Perhaps I have forfeited a desire, and you are at liberty to corner of your heart [?], and comply with it or not as you yet I think I may express my think best.

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness.

[કદાચ તમારા હૃદયનો એક ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ધ્વજા દર્શાવું છું, જેનો પ્રતિધ્વનિ

આપવો કે કેમ એમાં તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા તમને સ્વતંત્ર છે.

મિત્રદીન હોવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઈ ગયો છું એમ લાગતાં, વળી અત્યંત દુઃખદ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું તમારું સ્મરણ કરું છું, 'બાપ', અને જે મ્હારાં દીન વચનોથી તમને દયા સ્ફુરે, અને ગદ્ય શુન્દરી બધી ઠડવી ધટનાઓ તમને બૂંસી શકે, તો મ્હારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો.]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૬-૧૯૧૧

...If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things. However, it does not matter. I think I can earn enough to maintain my family anywhere....

[જે અહીં કશી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર માયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું 'ખપ લાગુ' એવી કોઈ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાંતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સાર તમારો ખપ હોતો પરંતુ કઈ ચિંતા નહીં. હું ધાઈ છું કે કુટુંબનિર્વાહ જોગ્યું તો હું ક્યાંયથી પણ કમાઈ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૬-૧૯૧૨

...આંસુ ચોડાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી. તેનું રાજ્ય આવો. પછી બલે સાથે સાથે

આંસુની નદીઓ પણ ચાલે ! હું કેટલીક બાબતોમાં ટકોર છું...

૧૦૬

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૪.

...એકાદ મહીના પછી બહાર રીપેયર થઈ જોવા આવજો....

નવમ તમારે આમંત્રણ કર્યું, એટલે સૌ

● મહિસાકંદે ભાવનગરમાં નવું ખરીદેલું ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૧૪.

...“દુઃખી સંસાર” મળવી ખતાવવા “ગુરુ ગોવિંદસિંહ”નું નાટક લખવામાં માટે એક મંડળી અહીં પ્રયાસ કરે છે. દીવાળીના અસ્તામાં બહાર પડશે.... “જ્ઞાનમુધા”માં આગળ ઉપર મોકલશે. દરમિયાન હાલ હું

* ‘દુઃખી સંસાર’ પછી પુસ્તક-૩ જે બહાર પડ્યું હતું.

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪.

...‘હિંદુ હૃદય’ ‘Heart of India’ એ નામ તમને પસંદ પડ્યું જણી સંતોષ થયો. નામમાં જ કંઈ હિંદો સંબંધ દેખાય તો સારું, એવી ધ્વજાથી શોધતાં એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું.... ત્રિમાસિક એન્ડ્રો-વર્નાક્યુલર નીકળશે....

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૧-૧૧-૧૯૧૪.

...વચ્ચે “દુઃખી સંસાર” નાટક મળવાયું તેની ધમાલમાં હોવાથી.... પ્રારંભ મોકલ્યું હતું. એ ગ્રંથ છપાવે શરૂ થયો તેથી અને પરમ આનંદ થયો છે.... આ સાથે “સ્વર્ગીય રહસ્યો”નું પહેલું

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫.

...“વિક્રમ”નો છટો અંક તમને મળ્યો છે એ જણીને તથા વિશેષો ખતાવ્યા છે તે જોઈને સંતોષ થયો છે. સાતમા અંકથી પણ જે હાજે તે લખશે. નામદાર મહારાજ એ વાંચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. પરિચય અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે.... આનંદમાં અને ઉદ્ઘાસમાં રહેજો. સત્યનો વિજય ત્વરાથી ચાલે છે....

* ‘સિટિસ અને હિંદી વિક્રમ’ એ નામે મહારાજ સાહેબે લંડનના સિપાહીમાં અને તેમની ભરતી પ્રવ્રતના આમ વર્ગમાંથી મુખ્યત્વે ચની હાની તેમનામાં સુફત વહેંચવાને માટે આરંભેલું સાતવારિયું.

૧૧૨

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬.

.... My own special field of work has been different for a number of years. I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success...

We were not youths but full-grown men when we separated. I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony....

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself. Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment....

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિરહ યથા પછી ભાવનગર અને લાહીનાં ગાળ્યો તરફથી ન્દાની રકમો માસિક મળતી; અને “વિભાવરી સ્વપ્ન” તં વેચાણ, સ.સ. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ઉદાર સંજ્ઞાનની પ્રસંગોભાત મદદ, એ પ્રમાણે એને સાદો સંસાર નમ્યે જતો. “કલાપીના વિરહ” ને મટી કવિને સુખ્યત્વે જરૂર કોઈ ત્રીજું દેશી સંસ્કૃતિ એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઈ ન્દાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રકારની હતી; આજે આશ્ચર્ય પ્રેમથી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ દરે વા કરાવી આપે તેમાં કવિને વાંધો ન હતો.

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૬.

...હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઝાણી દરકાર કરું છું કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ કેળવણેલા વર્ગની હેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલુ રહી છે. પણ મને તો પચાસ વરસ થતા આઝ્યાં, અને

[મ્હારો ખાસ કર્નલ્ય પ્રદેશ કેટલાંક વર્ષથી જુદી બાબતો-છે. જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા છેત્રેજી અને અમેરિકનોના અંગત સમાગમમાં, હું આવ્યો છું; અને આફ્રિકા અને એસ્ટ્રેલિયામાંના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ-બાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનું હું નિમિત્ત છું, તેમાં ઘોડો વિનય તો આવડા [હુંકા] સમયમાં પણ મળી ગયો છે....

આપણે-છૂટા પડ્યા ત્યારે કિશોરો ન્હોતા. પદ્મ સ્થિતિએ પ્હોંચેલા બાપડા હતા. વિખૂટા પડ્યા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સંવાદ [જાણે હતા], તે, હું જોઉં છું જે એ વિશે-જને તોડી નથી શકાયો.

....“કલાપીનો વિરહ” એનું પણ અવલોકન લખશે ને? કવિ [ત્રિભુવન ઝિમ્મકર, એને કતાં] કહે છે, હમેજ એને ‘એડિટ’* કરી આપનાર હતા. કવિને કિત્તજન અને [એની કૃતિના ગુણગી] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ સાચક પણ છે....]

તમને જોને મૂર્ખ ટીકાકારોને...

કલાપીવાડી ચમ્દાના પ્રયેગ [સિટિસ અને હિંદી] વિષયમાં વધારે વધારે જોવામાં આવતા હશે. એ ચમ્દાને “તુચ્છકારી કાવ્યો” કહાવે ગયો છે, “એમ તમે લખો છો,

તેમ “હવે” અરથાને છે. એ શબ્દો તો ગુજ-
રાતનો ખળનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે
લખવા ચાહું છું. એમાં કોઈ “હિંમત”ના
ખડુ સવાલ નથી. તેમ “વાળખી” સ્થાન
અપાવવાનો” પણ નથી. વાળખી સ્થાન એ

શબ્દો ભાષામાં છે તેથી છે ન; અને સારા
લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે
સાંસુધી રહેવાનું.

—વાળી? ‘વીસમી સદી’ ભેદ? એ
કયારે કેવો લાગ્યો?...

૧૧૩

ભાવનગર, ૬-૫-૧૯૧૬.

...તમારા...જૂના લગભગતમામ [કાગળો] વચલા વખતમાં બની ગઇ છે, અને હવે તેનો
નોનાશ ‘ચર્ચ’ થૂક્યો છે. આ એક વાત ઉપાય નથી....

૧૧૪

ભાવનગર, ૩૧-૫-૧૯૧૬.

...ધર બંધાય છે તે માફ પોતાનું *દોઢેક ભાગ ફરી બંધાવું છું...
પરસ પહેલા ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો

* જુલો ૧૧-૭-૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાક ૧૦૬

૧૧૫

ભાવનગર, ૨૦-૬-૧૯૧૬.

...‘સંસાર દુઃખમય’ અને હોવો ન
ભેદો’ એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો
નથી. “સંસાર દુઃખમય છે,” એ ખરી વાત;
પણ તે તેવો ‘હોવો ન ભેદ’...*

‘પૂર્વાભાષ’ ના ટિપ્પણો માટે હજી કશો
વિચાર કર્યો નથી. લાખા ટિપ્પણોને હું પણ
અયોગ્ય ગણું છું. મારો વિચાર એવો છે કે
એ ટિપ્પણો કર્તાની જ કૃતિ હોવાની આવ.

સ્મૃતિ નથી. બીજાની હોઈ શકે; પણ બીજા
એક કરતા વધારેની હું પર્મદ કરતો નથી. પણ
એ કાલ્પને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કશી
જરૂર ભેતો નથી...

વિગ્રહ આલે ત્યા સુધી લાખી રળ ન લે-
વાનું મેં અમારા મહારાજ સાહેબને વચન
આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલુ જ છે...

* ૮-૭-૧૬ ના નગમના ઉમેરે છે- ‘માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુઃખમય જ હોઈ શકે,’ એ
તમારૂં સૂત્ર તમારા પ્રેરના પ્રમાણે બગાડે છે ’

૧૧-૭-૧૬ ના કાગળના ઉમેરે છે,- ‘ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ ભવ દુઃખમય જ હોયો
ભેદ, એમ નથી બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુઃખની પ્રધાનતા દેખાય છે. ઇંગ્લાંડમાં તો
નહી, પણ અમેરિકામાં અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen view, વગેરે થોડાં ગામ એવા
વસેવાટે, કે જેટલું જીવન angelic life [ક્રિસ્તાન્મોન.] જીવન. ને ઘણું મળતું છે [ક્રિશ્ચિયન
સિદ્ધાંત પ્રમાણેના] આશા અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે ’

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭

...અહીં —ના પિતાના કાર્યમાં નાન બધા માગવાથી, અને વરણી સુધી મેદતલ આપવાથી, છોકરાંઓ મારે ફડચો કરવા તૈયાર હતી, પણ કશું બન્યું નથી. છોકરાંઓએ તેનાં છોકરાંઓની મૂલ પુરોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફડચો સાથે રહીને કાર્યમાં બોળન લીધું છે...

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭.

...અહીં ધુધવારે જાતિ જોકહી થઇ હતી. સહી કરેલ છે. તેમણે ફરાવ કયો છે, કે છોકરાંઓ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્તમાં પચાસોકનો ખર્ચ થશે, સો લે, તો સીને સાથે બેસીને બોળન લેવામાં જોક રૂપિયા જાતિબોળનના થશે, અને કરી દરકત નથી, તેમ બવિધ્યની પ્રળને રૂ. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાટકેશ્વરમાં આપવાનું પણ બાધ આવશે નહીં. સૌએ એ ફરાવ ઉપર હુકું છે. + ...

+ તા. ૧-૬-૧૭ના કાગળમાં લખે છે —આવતે સોમવારે મારા વરફથી જાતિબોળન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનું ફરાવું છે. નિર્મિં ને પાર પડશે એવી આશા છે.

એ પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયાં. અ. સો. નમંદાએ સારી પેઢે ઉઠાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધાં, બહેને કે પોતાનું ઘોડું જ આપુધ્ધ રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયાં હોય એ પ્રમાણે. આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો બહુને અહીં છાપ્યા નથી, એની બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરૂપયોગી ગણીને

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

...તમામ પરીક્ષણોનો હેતુ સંરોધનનો જ સુધી કંઈક કદ રહેશે, હોય છે. હું પોતે પણ કાલ અમુકએ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવું છું. આરા અને આસ્થા છે સર્વ શક્તિમાનનો પેતાનો 'શબ્દ એવો કે પરિણામ સાફ આવશે, એ કે અમુક વખત છે કે "કરશે નહીં." તો વધારે શું જોઈએ?

+ તા. ૧૬-૭-૧૮ ના કાગળમાં લખે છે —પુનર્જનન અને પરીક્ષણ સંબંધી ઉદ્ધા એ મહીનામાં ઘણા લેખો વાચ્યા. પુનર્જનનની ક્રિયામાં વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણા પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે.

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૪-૬-૧૯૧૮.

...હૃદયમાં રૌત્ય છે અને ને દૂર થતાં બાપાતર+ પૂર્વે થયું છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નક્કલ હજી લાખો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે. ઉતાઈ થું.

છતા ઉદોગ ચાલ્યા કરે છે. "ગીતાજલિ"નું

+ જુલો આગળ પનાક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮.

વજાત ઉતર્યો છે. સૌ નર્મદા અચાનક આંચકા થઈ આવવાથી મઠ કાલે સ્થવારે સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

પ્રભુએ આ આકૃત હિતરવા દીધી છે, એટલે હું અધીન છું...ધર માંગી પડ્યું છે....

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮.

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે. હુંજ જણાવવાનું છે કે ડોલરની નહાની ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ. હાલ તો એટ-બેનને પ્રભુએ મઠ કાલે બોલાવી લીધી છે...

‘ હેલ્થ’ બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઈને પાછું થયું

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮.

.....એક ન્હાનાં બાલકો વચ્ચે * સ્થિતિમાંથી પસાર ન થતા સીધાં સ્વર્ગમાં જાય છે, એમ સ્વીડનબેર્ગ ‘ સ્વર્ગ’ અને નરકની ક. ૩૩૨ માં જણાવે છે.....

સંતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે. ‘ સ્વર્ગ’ અને નરક’ વગેરે કોઈ કોઈ વાર વંચાય છે..... હજી સંવિસ્તર લખવા જેવી સ્વસ્થતા નથી. પ્રભુ આપશે ત્યારે આવશે. હાલ પશુ તે આપવાને તત્પર હશે, પશુ હું જખમને લીધે મૂલી

વાંચવાનું હાલ કશું ચાલતું નથી. માત્ર સકતો નહીં હોઈ.....

* ‘ વચક્ષી સ્થિતિ ’ વિશે જુઓ આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮.

.....વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. ઝિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમાં ગયો, અને જેનો મને ધણે આધાર હતો, તે એકાએક અસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત મુઠ્ઠી ચૂંચવતું બની જાય, તેમાં કશી નવાઇ નથી. પણ બેસાડે મારી શ્વદા કાયમ છે કે આ જનાવ સુદાં અચુક ટ્રેયને મારેજા બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ હિપ્તારક થયેજા જોઈએ.

મળશે એમ લાગ્યા કરે છે. દરમિયાનનો વખત કોઈક રીતે પશુ વીતી જશે.....

લખવા વાચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે મઠ કાલે થોડાં વાંચતો હતો, અને આજે પશુ એ વાંચતાં સાફ લાગ્યું છે.

છતાં ગમે તે કામ કરતો હોઈ ત્યાં દિલમાં વારંવાર ચચચારી થઈ આવે છે, અને ફટા-કાની વાટ જળી જાય, તેટલી ઝડપથી બળ-તરા થઈ જાય છે.....

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અસારે સમજાતું નથી; પણ વખત જતા

નિંદ્રાભંગ કોઈ કોઈવાર થાય છે..... સ્મરણ આવે છે કે વચક્ષી સ્થિતિ:

સંબંધી ધણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સુખ સંબંધી ત્યાંના તાપ અને પ્રકાશ સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સંબંધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. એ જીવનની દૃષ્ટના કરવાના પ્રયાસો કરે છે, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યાં થી પ્રગ્તિ ચાલતી હશે, સોજતી કાણુ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અડાંનાં સ્મરણોથી શું થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રભેદ થતો નથી.

* નર્મદાના 'આત્મા'ની અતિ વિશેષ કુદરતી 'તેને લક્ષિત'ની દશામાં આ એક વિશ્વકાળ દર્શન પદ્ધતિ આવે છે કે સ્વીડનબોર્ગ ૩૫ સત્યનો સંગ્રહ સમૃદ્ધ આવા મુદ્દાના વિષય ઉપર તેા કહ્યું જ અજવાળું નથી પાડતો, બીજા ન્દાના મોટા કલાઓના અસંખ્યાત ગ્રંથોના નેહુ માત્ર થાયું છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮.

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાંથી મંદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઈ સ્મરણો આવીને 'અમક' ઉત્પન્ન કરે છે, જે કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે. યોગ કેવો અને કેટલો દત્તો એ જાણે દમણાં જ-હવે જ-માન થાય છે. અને "એક પાત્ર" વગર જીવનમાં જાણે કશો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે.

જૂનું જીવન દમ્બ થયું છે, પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જણાતું નથી. પ્રભુએ આપેલી પહેલેની અત્યારસુધી જે દુરુપયોગ કર્યો છે, તેનાં ખુતો સતાવે છે, અને નિરાશા ઝેરે છે. છતાં

છતાં ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્ઞાત, સિદ્ધ, અને સ્થિર રહેલ છે. પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિસ્તીર્ણ દયાલુ છે, અને તે જિંદગીના બાકી રહેલા ભાગમાં આ દીન મેવકને યતિચિંત મેવા બળવવા નેટલી ઇક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સાઈ આશ્વાસન આપે છે.

તમે દીવાળીની રમમાં અવસ્ય આવશે. અને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે.....

કંઈક આશા અને કંઈક આશંકા ટકી રહેલ છે, અને જે આ લોકમાં લાંબુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ...

માડાનો ચોપરી કેને મણવો, તેની બરાબર ખબર પડતી નથી. હું તો એક બળદ હોઈ એમ લાગે છે...

કવિતાનો પ્રવાહ સર થાય, તો સારી શાંતિ મળે. હાલ તો તે મારે જોઈએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો અને બની શકે તો વિસ્તારથી ?...

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...પ્રભુ જીસસ ક્રીષ્ચટનું રાજ્ય જો આ-
પણા હૃદયમાં બરાબર ઉતરશે, તો આગળ
ઉપર ગુજરાતમાં પણ ઉતરશે. પણ આટલાં
વર્ષો થઈ ગયા છતાં મારા પોતાના હૃદયની
સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી.

ટેલીક મદત્વની બાગતો ઉપર છેક હમણાં જ
ધ્યાન અપાવા માંડ્યું છે. હવે જીવનનો ઉત્સાહ
એછો થયો છે એમ લાગે છે. પણ સ્વામી
નવજીવન આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...‘જીવનનો સિદ્ધાંત’નું અપ્પાતર શરૂ
કર્યું છે. રોજ થોડું થોડું લખું છું.

...મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ યશ-
આત થઈ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ
ધારું છું.

વ્યથા છેક ઝાઝી થઈ ગઈ છે. ઉદ્ધાસ

ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ
સદન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય
સમજું છું.

તમે લખ્યા કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે
લખ્યા કરશો.

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯.

...આપણા સ્નેહની અને આપણી
આસ્થાની કસોટીનો વખત આવે છે. પ્રભુ ઉપર
વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધાં સંકટો
દૂર થતાં જશે, અને શાંતિ મળતી જશે. મારી
પોતાની કસોટી ઘણી બાબતોથી અને અતિશય
આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમાં તેટલું જ

સહેલાનું આવશે. છતાં ચોદાનના ૧૬ મા
અધ્યાયનું છેલ્લું વચન યાદ રાખવું બંધ છે...

હાલ જે ચાલે છે તે પણ એક પ્રકારનો
અભ્યાસ જ છે. શબ્દનો વધારે અભ્યાસ પણ
ચોખ્ખ કાલે થવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી
થઈ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮.

ભાવનગર ૧૫-૩-૧૯૧૯.

...‘જીવનનો સિદ્ધાંત’ હજી ગુજરાતીમાં
પૂરો ઉતાર્યો નથી. છપાવવા માટે તો લંદનની
સોસાયટી તૈયાર છે...

‘ગીતાજલિ’ છપાવા માંડી છે. થોડા
દિવસમાં પૂરી થશે...

૧૨૬

૧-૧૯૧૬

.. પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રસંગે ધૈર્ય રાખવાનું ખામ કર્તવ્ય છે.

વસ્તુનાં મનુષ્ય માત્ર પામર છે, પોતાની પામરનાનું જ્ઞાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર થઇ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે

કવિતા* આ સાથે મોકલુ છું.

માનસિક પવિત્રતા પગના ડુમલા પણ તમે

+ ' પ્રજ્ઞાપ પ્રાર્થના '

લખો છો તે પ્રમાણે આવશ્યક છે. તરત શરૂ થઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે આપણે બાકા પવિત્રતા સાચવીએ, તો અંદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે...

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે ગ્રહા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામાં પડ્યા છીએ ત્યાં પણ દુરમન આવીને ડરાવે, તો ભયનું કંઈ કારણ નથી. જો સફળે ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે.

૧૩૦

બાબતગર, ૨૪-૪-૧૯૧૬

... I am reprinting my સિદ્ધાન્ત-સારનું અવલોકન I am adding some of my અર્થાપન in the યાનસુધા as appendices I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life * I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather

long. Do you agree ?...

[મહાઈ ' સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન ' ફરી લખુ છું. જ્ઞાનસુધામાંના મહારા [તે વખતના] અર્થાપનોમાંથી પણ કેટલાક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરે છું આખી ચોપડી તૃતીયે અર્પણ કરવા ઇચ્છુ છું. એ આપણા જીવનના વસંતકાળનું રસ છે, જેને વિશે મહારે લજવાવા જેવું નથી. મહાઈ અર્પણપત્ર જરા લાલુ થશે, તેમાં આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું તૃતીયી અનુભૂતિને માટે મહારો મુત્સદ્દો મોકલીશ જ, અને તૃતીયી જવાબ પણ લખવા ઇચ્છુ છું જે પણ, ખચિત, જરા લામો થશે તૃતીયે હા પાડે છે ને ?]

* આ લાખા અવલોકનને બદલે થોડી લીમીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવું પડ્યું તેનું તા ૨૪-૧૦-૨૦ ના તાજામાં કારણ જણાવેલું છે ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી થોડા વખતમાં જ માલગીને હુમલો થશે, તે લામો મન ચાલે માનસિક મનનનું કારણ પણ ખરૂં

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૯.

...તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે આપણા સંબંધને બાધક નથી. એ યાદ રાખશો કે સર્વોપર માર્ગમાં મારે બે કાઠના સહકાર રહ્યો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને તમારો જ રહ્યો છે. માફ એટલું સુખ તો

રહેવા દેશો.—

હું તમને દૂર કરી ચક્ર તેમ નથી. હા, ની માફ બે તમને એમ લાગતું હોય, કે મારી સાથેના સંબંધથી હાનિ છે, તો તમે પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો; પણ હું નથી ધારતો કે તમે એમ માનતા હો...

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૯.

... 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ'ના કેટલાક લેખો પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ કરવા સંબંધી તમારો કાગળ મળ્યો છે; પણ નામદાર મહા-

રાજા સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ....

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૬-૬-૧૯૧૯.

...તમને પણની અક્ષલ પર ચાલવાને બદલે પોતાની અક્ષલ પર ચાલવાની મારી નમ્ર ભલામણ છે. અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઈ-

કે-નહી, પણ તમારો સમાન હું; માત્ર તમે જોહરનનની માફ મારા કરતાં વધારે કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા. ૧૫-૪-૧૯૨૦ ના કાગળમાં લખે છે, —પશ્ચાત્તાપ, અરાજિત, હતાસ્તિનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાથી ફરી પસાર થાઉં છું જે બની ગયું તે માટે હવે હપાય નથી. પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે મુધારી લેની એ પ્રશ્ન રહે છે.

૧૯૨૦ ના મે માસમા બીબે બે મિત્રોને પણ આ જ મતલબનું લખે છે — (૧) હું ત્યાં આવી શકતો નથી, ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે રૂબરૂ મારી મારવાને, એટલે લખીને જ દિલ્લીથી દર્શાવું છું, તદ્દમારા પ્રતિ જે અતિ અપદિત વર્તન કરેલું તેને માટે. પરંતુ ત્હમે બહુ ઓછા જ કે તે સમય દરમિયાન ગહારી પ્રતિ હામ ન હતી... (૨) ગહારાથી જે અનુચિત લખાયું હતું તે માટે તો બિદ દર્શાવ્યા સિવાય હવે ગહારાથી કંઈ બને તેમ નથી. ત્હમે સ્થિતિ બહુ ઓછા છે...

૧૩૪

ભાવનગર, ૧૧-૧૦-૧૯૧૯.

... 'ગીતાનલિ' છપાઇ તો ક્યારની રહી છે. બંધાવા વિલાયત ગઈ છે. આજકાલ આવી પહોચવાનું એકિમલન [દપનીનો મેનેજર] લખે છે...

'કાન્તકાવ્યકલાપ' તૈયાર થાય છે - 'પૂર્ના

લાપ' અને ઉત્તરાલાપ' એ પ્રમાણે બે ભાગ થશે.

'રોમન સ્વરાજ્ય' નાટક છાપના લામક થયું છે.

'જીવનનો મિલ્કીન' લખાય છે...

+ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને મફત કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર કરેલા અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા. જેવા કેટલાક પ્રસંગ આ પુત્રધારામાં જોવાવતા નિદિષ્ટ થયેલા નેવામાં આવ્યા દરી. છાત્રકાર પ્રકટ કરવાને માટે તૈયાર કરવા માંડ્યો ત્યારથી તેા નિયમિત રીતે દર વર્ષે એક કે બે વાર મહિસાંકર ને એમની કવિતાઓ બહાર પાડવાને માટે ટોકવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો.

એમને ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં " પ્રાર્થનાઓ " ન સંગ્રહીને " શિષ્યો ના ઉપયોગને માટે " છાપવાનો વિચાર થયો હતો. " અજ્ઞાન સખા પ્રતિ " (પૂર્વાશાપ પૃ. ૧૬) અને " અનામી નામ " (પૃ ૫૬૮) થી માંડીને

(૧) મજિરસ પ્રધાન,

(૨) " બહાણોને ઉપદેશ " (પૃ. ૫. ૮૧) જેવી જોષપ્રધાન, કે

(૩) " કલાપીને સજોધન " (પૃ. ૫. ૧૧૧) જેવી કૃષ્ણાનંદોર્ગી સત્યની કોઇ પણ પ્રકારે

હાંખી કરાવવી, જે જે કૃતિઓ પછરચનામાં કે સંજીવમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સંગ્રહવા મારેલું.

૧૮૯૭ પહેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાંથી જે જે આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે, તે બધી શે " પૂર્વાશાપ. " પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પેદાનિ આશાપ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવો તે " ઉત્તરાશાપ: " અને આ નામોમાં એ પણ નર્મિત ખરું કે બેય આશાપ માત્ર છે: જાન શી વસ્તુ છે તે કતાં બલે છે; અને આ તે તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ માર્ગસોઠની સ્થિતિમાં થઈ રાકે એવી; ખરું જાન તો ક્ષણભીનો બદો કરશે ક્ષણભીનો દુઃખ દરો તો ક્ષણભીનો આનંધમાં, ક્ષણભી ન્યારે તેને અર્ધાથી લઇને પોતાના ક્ષણમાં સ્થાપયે ત્યારે !

" ઉત્તરાશાપ "માં, ઉપલી યોજના પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત. પણ આખરે પાઠે વિચાર ફેરવ્યો. " પૂર્વાશાપ " અને " ઉત્તરાશાપ "માં ક્રુદ્ધતા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક ચોપડીમાં ક્રુદ્ધતાં તે પ્રધાનપણે કૃષ્ણાનંદોર્ગી થઈ બધ, ખ્રિસ્તિ થઈ બધ, લોકપ્રિય નજ થાય; અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને કૃષ્ણાનંદોર્ગી તરફની અપીતિને બોલ થઈ પડે. એટલે ઉત્તરાશાપમાંની થોડી અને લોકોને અપ્રિય, લાગવાનો સ્થાપી જોડો બધ એવી કૃતિઓ ન લઈને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામાં પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સંગ્રહ કર્યો; જે મહિસાંકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમાં " પૂર્વાશાપ "ને નામે મસિદ્ધ થયે.

એમાં મહિસાંકરનાં નાટકોમાંની કવિતાઓમાંથી પણ બહુ થોડી ગાળી છે. નાટકો થોડા વખતમાંજ બહાર પડવામાં છે, એટલે એ કવિતાઓ અર્ધા કાન્તની અગ્રકંઠ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આવી નથી.

૧૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦.

...મરહુમ મહારાજાએ આદરેલાં કામ લેવાનો પણ વિચાર છે. જે બને તે ખરું....
-પૂરાં કરવાનાં છે; અને એકાદ વર્ષે કેવો રંગ

૧૩૬

ભાવનગર, ૨૩-૪-૧૯૨૦.

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay. There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion-till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle. In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr.—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver

a public lecture....

[મુખ્યત્વે આવવાનું જરૂર કરવાની ફરજ પડે છે. મહારા મહેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને ઝલા-નિની એવી યુદ્ધ છપાઈ છે કે લોકોને મળતાં પણ સંકેત પાડે છે. વાતચિત થવી જોઈએ તેવી કરી શકતા નથી. ન આવવું જ સાઈ. મહારી આવી દશામાં તમે પહેલાં જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેષ] મહારા અશુભો તમે સમજી શકશો. મને લાગે છે જે હું કંઈક સાબેસમે થાઉં ત્યાંસુધી આમ એકલ પડ્યા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતાં પહેલાં તેની સામે હું બ-ધુ તેટલું બધું જ ન મળ્યા હોઈ એમ ન ધારશો. પરંતુ હુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેર] હુંગિ.—ને મળી નહીં શકું. મહારી માનસિક વ્યથાની રિયતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મને એમ કરવું જ પડ્યું, કેમકે એમણે મને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લાગેલું....]

૧૩૭

ભાવનગર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

...કાંચોના સંગ્રહ હાલમાં હાથમાં લઈ લેવાઈ છે.... શકું તેમ નથી. મગજની અશક્તિ હજી

૧૩૮

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦.

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth

has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[તમે જે હું કંઈ એમ કહ્યો છે તે

મહે નજીવો.....હું ત્યાં આવીને વૈતર કરવા નાણકોની સેવાને માટે જ છું. પરંતુ, અરેરે હું, તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક એછો પગાર પણ હું હુઃખી હું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી.] સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીંદગી મ્હારાં

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૬-૧૯૨૦.

...I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake. The reply received is so far favourable that my compulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way. Well, as there is no other alternative, I am bound to submit....

[મ્હારે માટે ત્હમે—જાણ આપવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમારો પણ માતું છું. મળેલો જવાબ સંતોષકારક એટલે અંશે ■ કે મહેને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ધરાઈ છે નહીં, અને મહેને વધુ દુરસદ રહે [એવી આ ગેઝવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મહેને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મહેને આહું તે રીતે સુધુપ્રયોગમાં લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી ગેઝવણ છે, જેનો લાભ હું લેઈ શકીશ જ એમ પણ ધારવામાં આવે. અસ્તુ. ખીન્નું કંઈજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરું—તાને છું x!]

x તબિયત વિશે આક્ટોબર માસના એક કાગળમાં લખે ■ કે—એવે અહીં અઠવારિયું રહી ગયા, એમને લાય હતો એટલી ખરાબ એમને મ્હારી તબિયત ન 'લાગી અને હવે મહેને તીવ્ર રહી છે પણ નહીં. પરંતુ મ્હારા હૃદયમાં ઢીઢી ઢીઢી એ શૂન્યતા અનુભવું છું, એ વિશે કોઈની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજી મટાડવાને સમર્થ છે; અને તેને એનો અંત આણવાનું યોગ્ય લાગશે, ત્યાં સુધી તે હું સહી લઉં.

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૬-૬-૧૯૨૧.

.....જુદાવસ્થા આવી સુકી છે, દિન-લતા છે તે હુઃખનું કારણ છે. બવિધ્યમાં શું ત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામાં જે શિયિ-યશે તેની કશી ખચર પડતી નથી.....

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૬-૧૯૨૧.

.....મારો ગમેલો ઉત્સાહ અચુક અંશે સંપ્રદેને હાથમાં લઈ રાકીશ. તમારી મદદ પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગતો લેવી જ પડશે. માંગ્યું છે. એટલે થોડા મદિના પછી કાન્ય

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

...સો. દૈવ્યવસ્ત્ર સંબંધી કેટલીક જ કરી છે. અંગત દાનિ તમ્હ તો જોવાનું જ ખમર ૧૫. પાસેથી જળણી દરો. સરલ સ્તિમ્મ હોય નહીં. તેના ગુણો ધણા વખત મુધી સાબ અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી આમારા સર્વના રસો અને આસ પડાવશે, પણ તેના પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રકાર પારી મઈ છે. સૌને... આત્માને માટે તો જે જન્મ્યું છે, તે શ્રેયસ્કર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસનાં આથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા લદ્યોઆ પણ જોઈ છું.....

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૨૨

.... મારી નિરુત્તિના વખત પાસે આવવો એકાત નિવાસનો કરવા માઈ છું. સ્થાન અનુ- જાય છે. પહેલો ઉપયોગ કોઈ મુદ્દ રથલે જઈ ફલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?.....

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે... ...ઉત્તમરામ અગ્નિ (સંસ્કૃત)ની એક નકલ અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. મેળવી શુક્રપોષ્ટથી મોકલશે. આવણ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ."

* નાદૃશ્વર તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર બેલુ છાદ્ય રતીર મેલું બધું સરવહીન થઈ ગયું હોય તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ધણા ધણા પ્રાણીઓ જલપે અનપે ઉડી દોડ ને જી ધરની દિશામાં, તેમ શ્રીનગરથી મહિરાકર ધસી આવ્યા શવવધિદી, અને ત્યાં કોઈની સવાઈ માની નહીં, દાકતર કે હસ્તિતાપ તો કુટેજ રોના, જરા રોમયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાના જ મેવ ટ્રેનમાં બેસી ગયા ગાડી સાહે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમાં આવીને ઉભી રહી ત્યારે રેલવેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે ખીલ જવાસના ઉબળાના એક ખાનામાં મહિરાકરને બદલે કોઈ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્લેપ બોલિયું જ નેવા પાયા

" Life is but a tale of morning glass
Withered at eve. "

Wardsworth

Yet leaving here a name I trust,
That will not perish in the dust "

Southey.

કુખૂં ન સોકમાં ગયું ગયું જ તે.
જતાં ય સર્વ જે જ્યાં, રહ્યું છે તે
તે ય છે ન અત્ય નાંતિ ધૈર્ય કાજ,—

રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સહોર્મિ, તે સહોત્પતિ-સ્મૃતિ,
તે વિપત્તિસાથ, અણુ યુગમાં ય સંગતિ,
દોષ તકે તે ઉદારતા મધુર,
ખળત દુર દુર તો ય ઉંડી દુરતા-ખબર,
મુદત સખ્યમાં ય તવું તે અમર,
કાલસ્રોતથી ય ભમતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગ તે, વધે છે વધે વધે જે.

કુખૂં કું શીદ સોકમાં? ગયો જ તું અસોકમાં
નિહાળ્યું કામ્ય સત્ય કાન્ત વા ગયો અતકર્ષમાં
વા બને નવે કુચો ફરી અસોક ખાદ્યમાં

મથક, ૨૪.૧.૧૧.

શ્રી ભાઈ,

જુલન બાદે તો પતિએ તમારું
 તમારું રીઝીવે તમારું તમારું તમારું તમારું
 રીઝીવે તો તમે રીઝીવે તમારું તમારું
 તમારું તમારું, તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું

શ્રી ભાઈ,

મથક, ૨૪.૧.૧૧.

તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું
 તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું તમારું

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય અનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર શ. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેમ્બર ૧૦; ચાંવડ ગામમાં જન્મ.

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

“ખરી મોહોળત અથવા યુવજાસતું
કુલ” (પૃષ્ઠ ૭૨) એ ચારણી કિસ્સો પ્રકટ
કર્ષે. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકરે,
ચારણોના સાંભળેલા કિસ્સાઓ ઉપરથી; કોઈ
કોઈ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓ-
માંથી એકએએ ઉમેરેલા અને ફેરવેલા. દાખલા
તરીકે, મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો
નથી. મુખપૃષ્ઠ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે
ખરી નથી, અને કર્તા તરીકે મણિશંકરની
સાથે દલપતરામ વલ્લભદાસ પાઠેકતું પણ નામ
છે, પરંતુ પાઠેકે માત્ર અર્ધજુપત લખેલું અને
ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી.
આની બીજી આવૃત્તિ થઈ જ નથી, અને
પહેલી આવૃત્તિની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ
પામી છે. ચોપડીમાં ૧૨ી છાપવા જેવું કંઈ
જ નથી.

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાંથી
મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોદાવરી તંજાવળ બોર્ડિંગમાં રહીને
એલિન્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. માં પાસ, મેક-ડ ક્લાસ,
એન્ટિક વિપવ-ફિલસુફી.

૧૮૮૯

દામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇ સ્કૂલ,
સુરત, “વસંતવિજય” એ કવિતા સુર-
તમાં રચી.

૧૮૯૦

પુન પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુંબાઇ લો-ક્લાસમાં અભ્યાસ.

“ચક્રવાક મિથુન” એ કવિતા રચી;

“દેવવાની” આરંભી.

સપ્ટેમ્બર ૧૫: વડોદરા કલાભવનમાં નવી
વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગા ઉપર નીમલ્યુક,
પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર; થોડા માસ પછી
રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

“પ્રભાઓના ઇતિહાસ” એ માલામાંની
“કન્નિસ” એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

એ ૧: પગાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર
“સ્યાજી જ્ઞાનમંજૂષા” એ માલામાં “શિ-
શુલ્કનો ઇતિહાસ” પ્રકટ કર્યો.

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા
માસ: કલાભવનની નોકરી ઉપરાંત દર અઠવા-
રિયે અમુક દલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

“ એક દેવીનો આત્મચર્ચા ” એ અનુવાદ
(ગ-અ-થ કૃત વિશ્વેશ્વર મીસ્ટરના એક
વિભાગનો) પૂરો થયો.

સ્વીડનબોર્ગ એક ન સાચા ધર્મનો
ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઈ.

“ પ્રજાઓના મહાપુરુષો ” એ માલામાંના
“ પ્રેસિડન્ટ લિંકન ” એ જીવન ચરિત્રનો
અનુવાદ પ્રકટ થયો.

૧૮૯૮

નવેમ્બર: ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં
ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિ-
સ્ટન્ટ થયા, ૧માર રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૯

“ લગ્નનેહ અને તેનો વિશ્વકર્મમાં હેતુ ”
એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ થયો.
પુત્ર પ્રાણલાયનું મૃત્યુ.

- ૧૯૦૦

“ સ્વર્ગ અને નરક ” એ સ્વીડનબોર્ગના
એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ થયો.

૧૯૦૩

“ કલાપીનો કેકારવ ” પ્રકટ થયો.

૧૯૦૪

“ સામ્રાજ્ય કોલેજમાં ગ્રેજુએટ તરીકે કામ
કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ: કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા
તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી.

૧૯૦૮

સાલીમચાહ (અક્રમિત) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મચર્ચાનો એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન એપ્રિલે અને મદારાજ
સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

‘ હંમીર કાવ્ય ’ એ કલાપીનું અપૂર્ણ
મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

‘ માલા અને મુદ્રિકા ’ એ સ્વીડનબોર્ગી
નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ થયો.

એરિસ્ટોટલ કૃત ‘ નીતિશાસ્ત્રનો ’ અનુવાદ
પ્રકટ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

“ ઇરિશ અને હિંદી વિક્રમ ” એ
સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાસુદ્ધ આશ્ય તે દરમિયાન
ચલાયું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ધર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

“ Heart of India-હિંદુનું હૃદય ”
એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિભાસિક, સ્વીડનબોર્ગ
મતના પ્રચાર માટે ચલાયું.

“ કૃષ્ણ સંસાર ” એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

“ શુભ ગોવિંદસિંચ ” એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દિલીપ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મદારાજ ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

‘ ગીતાંજલિ ’ નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ થયો.

૧૯૨૦

‘ સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ’ ચોપડીરૂપે
પ્રકટ કર્યું.

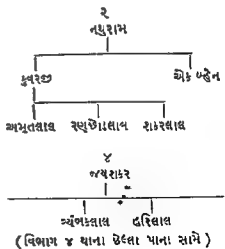
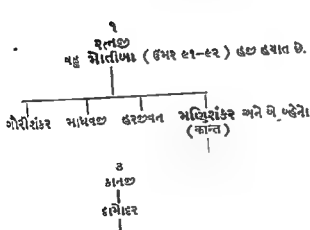
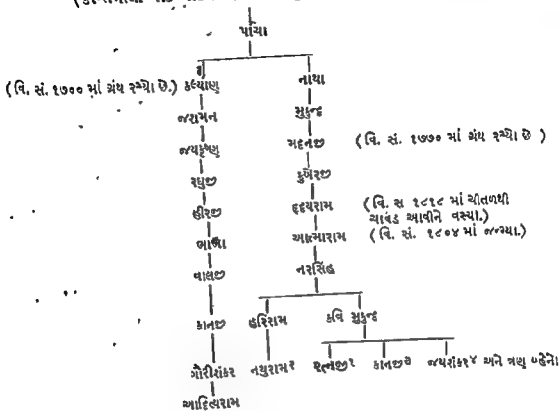
૧૯૨૧

રંગેશજી શીરડીનો અનુવાદ પ્રકટ થયો.
મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

૧૯૨૩

જૂન ૧૬: મૃત્યુ, રાવળપિંડિયા લાહોર
આવતી મેલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરનાં; તે ન
દિવસે “ પૂર્વાવાપ ” અમદાવાદમાં પ્રકટ થયો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રજનોના નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંખો
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી અને ભા. ગિ. ભટ્ટ)

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

૨૧. ૨૧. ભાનુમસાદ વ્યાસઃ

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેના સો ઘરના ગામડામા સાજના સાત ગાજે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના ખીન્નું શુ નજરે પડે ? સીમભાથી આવેલા ઠોર કોઇ દોહડું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમા ફરી માકી ગએલા બળદોને પ'પાળી ધાસ નીરડું હતું. કોઇ હજી હજી લઇ ઘેર આવતા લાખે સાહે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઇ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લઇ હાથમાની નાની ડફણીથી બેસેને હાકતી સાચેના ગોવાળીઆએ સાથે વાતો કરતી ધર-બણી વળતી હતી આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતા મજુરો ખીન્ન દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા; તો કેટલાક ખેડૂતો ચાતુ સાવના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા. વરસાદ ધીમે ધીમે-ટમ ટમ કરતો- પડતો હતો. કોઈ કોઈ સ મથે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત મયુરો તેને પોતાના ગળભેદી પશુ મીઠા સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશજદેવ પોતાના વિશાળ ખોટલાપર કાથીનો ખાટલો નાખી હુકો મગડાવતા બેઠા હતા. ચાપ પાય ખેડુતો અને બે એક વરતણીયા પશુ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાઢવની બના-

વેવી સઘડીમા કરાડીઓ બળતી હતી. ખાગુમા લીલા વટાણાની સંગિા પડી હતી. પાસે બેસ-નારાઓમાના કેટલાક તે ફેલતા હતા. જ્યારે કોઇ કોઇ હાથની વાળેથી આસત્રીના પાદડાની બીડીઓ કુંકતા હતા. ખાટલાને અઢેલીને રામ-શંકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડા અવળા ગરૂપામાથી નિશાળ સંબંધી વાત નીકળી.

“ મકુજે આસ્તર રચાય ! મારા અમર-ખાને અશુભ આક નહિ આવડતા, તે એ તે બજુરમે કે નૈ બણે ? ” અમજુ પટેલે મહે-તાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવા-ડીએ, પણ એનું મગજ જરા કાચું છે, તેને શો ઉપાય ? કંઈ એના મગજમા લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ બજુવામા તો મારો રાયશંગબહુ બડા-દર. એને મેંતાજીએ કકડો શીખવાડ્યો ત્યા તો માળો સોપડીઓ વાંચવા મડી પડ્યો. ” દેશ-જદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

“ એમા તો દેવાનો ઉકેલ નેહએ ” મહે-તાજી બોલ્યા.

“ પણ હેં આસ્તર સાહેબ ! ભવા પેવા

સાચર સાચર ક'હે તે રુઝુ હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગયો તો, તારે તા વાત હાથગીતી કે સાચરની સભા મળવાની છે. એ બધા કેટલું ભણેલા ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? " દેશજીવે બોલ્યા.

" દેશજીભા ! એ તો સાક્ષર કહેવાય. એની પરીક્ષા નથી હોતી હુય સાક્ષરમા ગણાઉ છું. પણ સાક્ષર થવું બુદ્ધિ કાષ્ટ છે. " મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

" એ બધા વના રથી રીતે થવાય ? " દેશજીભાએ જણાવ્યું.

" જ્યેને મ્હારી જ વાત કહું. " મહેતાજી પોતાની વહાઇ હાકવા તથા પોતે સાક્ષર થી રીતે બન્યા તે વાતનું રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામા ભગા બારોટ આવ્યા બારોટ આવના કમુમારું કામ શરૂ થયું. અને ખીજ તરફ રામચક્ર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વતા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સમજાવવાની શરૂઆત કરી.

" શરૂઆતમાં હું મુબાઈમા મૂળજી જેઠા ભાગીરમા નોકર હતો પણ પાછળથી મેં પાસડી ફેરવતા આપણને ત્યાંથી પાણીયું મળ્યું ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે ઝાળખાણુ ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માડ્યા; તેમજ નોકરીના પણ સાસા હતા એટલે કા-કક વગર મૂડીને ક્ષણે ખોગવો શરૂ કર્યો. ફરતા ફરતા એક દરજીને જોઈ વિચાર થયો કે આ ક્ષણે સારું. મૂડીમા માત્ર સચો રોજની કમાણી પણ ઝોળખા ઝોળી રૂપિયા દોરેકની. પણ સચો લાવવો ક્યાંથી ? વળી મન દગ્ગ મના ક્ષણે પર દોડ્યું પણ તેમાય પાછી મુમીગત આવી એક તો અચો અને ટપટ પીયા માટે પૈસા જોઈએ અને વળી તે ઉપગત દગ્ગમત કરતા આવડની જોઈએ નહિ તો જો કાળને ગાય કે દાડી કપાળ તો ચાલુ થપડો

ખાતી પડે. બાકી એ ક્ષણમાય કમાણી તો સ જરૂર. એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજીદા વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનું ચોકડું જોડવાઈ જરૂર. આપણને કાષ્ટકે તે દરખાસ્ત ગમી, અને કુરસદનો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચ નાલયમા ગાળના માડ્યો જાહેર ખબરો બધી અચ થી ઇતિ મુ'રી વાચવા માડી. પણ તેમા શું વળે ? " જોઈએ છે-રૂપવતી કન્યા માટે લા ચક વર. ઉમ્મર વર્ષ ૧૬. લખો બેઠસ નં. x x x " " જોઈએ છે-પુનર્વિવાહ માટે યોગ્ય વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ મુધીની. પત્ર વહે-વાર ખાનગી રાખવામા આવશે. " આવી આવી જાહેર ખબરો વાચી આપણે તો કંટાળ્યા એટલામા એક માસિકમા " જોઈએ છે-સા-ક્ષરો. સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે. લખો-અધિપતિ " અવકાશો બહાર " આવી જાહેર ખબર જોઈ આપણને કાષ્ટકે લોભ થયો સા-ક્ષરોને સાઈ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ ગ્રેષ્ઠ ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાને ઇચ્છે રાખ્યો અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડ્યા. ખીજે દિ-વમે એક કવિતાની શરૂઆત કરી કાગળ, ખડીઓ, કનમ લઈ આપણે તો લખના બેઠા શું લખવું એ વિચારમા એટલે તો હું લીન થઈ ગયો કે ગગાની મા જમવા બોલાવવા મળી ને પણ આપણે સાબરનું નદિ દહીં તો કવન કાગળનો સ્પર્શ કરે ■ એટલામા તો ગગાની માએ દોલીટજી તોપ કુટે એમ જ-બરો કહાડો કરતા કન્યુ—

" જો હો હો હો " આજ તો કઈ જ-દુજ કામ આવી પડ્યું છે ? મળગાનું નથી કે રુઝુ ? "

" અરે જગા ધીરી યા આજ તો કવિતા લખતી છે " આપણે કુટે પેટે જન મ આપો

“ કવિતા તે વળી રચુ ? ”

સુધી બણેલી ગગાની મા જોલી.

“ એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવાં સુધરેલાં ગીત તે કવિતા. ”

“ ત્યારે તો તું મને આમાં મદદ કર. ”

“ ઝા હો ! એમાં તે રચુ ? એવાં તો અમેય થણાં જોડકાં ગાઇએ છીએ. ” છંડાં

જસ, થઇ ચૂક્યું. અમે જેય જણુ બેડાં અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી ત્યારે જ જમવા ઉઘાં. અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતી:—

* “ લેંમડાની ડાળે ઝોલી, કાચલડી બોલે,

આંખલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે.

લેંમડાનીં

અંધાની કળી પરે ભમરો મગણે,

કમળે તે કુકડો બોલે રે.

લેંમડાનીં

વાદીની મેરણીએ વાધનો છુધારો,

હરણીયાં કુદી બેલ બેલે રે.

લેંમડાનીં

કુતરાતું “બ્હાઉ, બ્હાઉ,” બીલીતું “મ્યાઉ મ્યાઉ”

સાંભળીને હાથીઓ ડાલે રે.

લેંમડાનીં

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો. અમે—”

“ વાહ. વાહ. મેતાજી સ્વામી ! ગીત તો બો હાર હો. ” અજણુ પટેલ બોલી કંઠ્યા.

“ કમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતીના દીયરા. ” ભગા બારોટ કસુંબો લઇને દેશગદેવની નજીક આવતાં બોલ્યા. બારોટે બધાને ‘મારા હમ’ ‘તમારા હમ’ કરીને કસુંબો પાચો, અને પોતે પછુ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધા. પછી રા. મ. દે. સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું.

“ આપણે તો જમી પરવારી ખાસ્તા કેરા કડકડતા કાગળ ઉપર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીતરી કાઢી અને “ગુજરાતી” પત્રના અધિપતિરાજ ઉપર મોકલી. સાથે એક આનાની ટીકીટયે બીડી અને કવિતા લખનાર તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી. ”

“ રા. મ. દે. કેણુ ? ” દેશગભાએ પૂછ્યું.

“ મ્હાડું નામ રામશંકર, મારા ગગાની મારું નામ મ—”

“ મ્હાડોર ! ” ભગા બારોટ મહેતાજીને અચકાતા બોલે ઉઘા.

“ હા, હા, એ જ. અને દેશાધ અમારી અડક. એટલે હુંકામાં રા. મ. દે. લખી દીધું.

સાક્ષરે બધા એમજ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમાં તમે નથી વાચ્યું ?

‘ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. ભો. દી; મોં. વા. દ. ’ એ બધાં એવાં જ નામ, સમન્યા કેની ? ”

“ હા હા સમજ્યું ખડું. ” દેશગભા ધૂમાડાના ગોટ કહાડતા બોલ્યા.

“ પછી ‘ગુજરાતી’ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહોરમાં વાંચનાલયમાં પહોંચ્યા. આખું ગુજરાતી મળડાવી ગયા,

* હીંચનર રાગમાં ગવાયે.

પણ કવિતાનું તો નામ જ નહિ. આખરે “લેખકોને” એ મથાળા નીચે “રા. મ. દે. — કવિતા લખતા પહેલા ભાષાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો નહીં તો કોઇ સાક્ષર પામે જઈ એકરે એક ધુટા તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપનીને સ્વાધીન.” એવું લખેલું વાચી આપણે તો ટાકા જ થઈ ગયા. ગગાની માને વાત કરી. તે બોલી — “એમા સ્યુ ? કંઈ જૂલ દગે. ફરી લખો.”

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે ‘અમ, લખતા પહેલા જાણું વિચાર કરવો.’ અને તેથી મોટા મોટા સાક્ષરોની ઢમની નકલ કરવા, તે ઢમે બોલવાની ટે પાડવા માડી

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાચાવાલના ઘરની વાત નીકળી. આ નાચાવાલ જાણે પૈમાદાર હતા. તેમને ત્યાં હાથી બૂને તોય કાંઈ વધારે ના કહેવાય. એમની વડુનું નામ હતું હિંમકાર. એમના છોકરાનું નામ હતું કચગ લાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીબાઈ

આજ તો હું નાચાવાલને ઘેર ગયો હતો ‘હેમને’ ત્યાં કચરાનું લગન ૩૦ તેની દમણ તો ધામધૂમ ચાલે છે,” આપણે સાક્ષરગણેનું અનુકરણ કરતા કહ્યું

“ત્યારે આપણે પણ લગનમા મ્હાવવાનું થશે. ઠીક મજા પડશે” ગગાની માએ ખુશ થતા કહ્યું.

“અરે ? પણ શું કાલજ ? ‘હેમને’ થડી વારની કુતસદ નથી તેમા વળી હિંમને તાવ આવે છે ધરમા ‘કચરો’ તો ન્હા જોઈએ ત્યાં દાનજ જ. ‘હેમના’ ધરમા—”

“જો તે વળી કચરો...પ-નો દીમ્મો તે ક્યા જાય ?” ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“અરે કચરો નહિ પણ ટું તો ‘કચરો’ પુત્તે-દહેનો હતો વળી એમણે હાથીની પણ

જોઈવણ કરી છે”

“તે એ ‘હાથીને’ બાધશે ક્યા ? અને એને ખાવાનું કોણ નીગશે ?”

“આજ તે તને થયું છે શું ? હું હાથી ‘હેમના’ ભત્રિજાની વાત કરું છું ત્યારે તું ‘હાથી’ સમજે છે”

“આજ તમારું મગસ તો ટુંક ખરડુ લાગે છે. હિંમને તે વળી ભત્રિજે જ ક્યા છે ?” ગગાની મા ખીજવાઈ.

“કેમ, ‘હેમને’ ભત્રીજે નથી ? તને તે આજ થયું છે શું ?” હું પણ હવે તો ખીજવાયો,

“ના ના દશ વાગ નહિ. હિંમને ભત્રિજે હોય તો માગ કાઢ કલમ કર.” ગગાની માએ છેલ્લે પાટને બેસતા કહ્યું.

“અને જો ‘હેમને’ ભત્રીજે ન હોય તો હું મારી મૂક મુકાવી નાખુ.” બસ. પછી શું પૂરવું. અમારે જાણું જ બોલાબોલી થઈ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાલુ-આજ મ્હેનો હતો તેથી મેં ગગાની માને ધંમી પાડવા કહ્યું —

“પણ જો અમથો કહે તો તું કશું નરે કે નહિ ?”

“‘અમથો’ કહે તેમા સ્યુ વળ્યું ? એ કંઈ ખરી વાત કહેવાય ? એમ તો હું અમથી અમથી ધણીય વાતો કરું”

“અરે ? ‘અમરતો’ નહિ પણ અમથો ત્યારે બાઈ ?”

“હા બહે”

મેં તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી તે બોલ્યો —

“અઓ, અઓ, હિંમને તે વળી ભત્રીજે છે જ ક્યા ? એ તો નાચાવાલનો ભત્રિજે થાય,”

“તું પણ એ જ કંઈ છું ને કે એ ‘દે-

મનો ' ભગિને યાવ, "

" અરે બહા માણસ ! હુંમનો નહિં પણ એ તો નાચાલાલનો ભગિને. "

" હા, હા, નાચાલાલનો જ " મેં કહ્યું.

" ત્યારે તમે ' હુંમનો ' ' હુંમનો ' કેમ કરો છો ? "

" મેં તો હુંમનો કહ્યું. હુંમનો નહિં. એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે. તમે ના સમજો. હમણાંના સાક્ષરો 'અ' ને બદલે ધણી વખત 'હ' વાપરે છે. " મેં ખુલાસો કર્યો

" ધૂજ પડી તમારી એ બોલીમાં. ફાગટનો લોહી ઉકાળો કરાવ્યો. " ગંગાની માએ શાન્ત થતાં કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું અનુકરણ કરવું પડતું મૂકી બીજું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામાં પણ આપણે તે જ ગદ્યપદ્ધતિ શૈલીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મારી જન્મગાંઠને આગલે દિવસે મેં ગંગાની માને કહ્યું:-

" સાબજે છે ? આ ગંગાની ! કાલે છે જન્મગાંઠ મારી. ઇચ્છા યાવ છે એવી, કે કરાવું જલસો નાચનો, જે હોય ઇચ્છા ત્હારીય સાથે. વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું. ભેગાભેગું થઇ જશે બધુંય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી ઠાકિલકંઠી માનારી રંબાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ. "

આટલું બોલતા બોલતામા તો ગંગાની માની સ્ટીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઠલર શરી ગયું. ઘડાઘડ અને તડાતડ વાગ્યાણ નીકળવા માડ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ એ સ્વસ્તી પણ સાલળી. અને આપણે ઠંડા પડી ગયા.

આ સામળી બધા દસવા મંડયા. રા-મ-દે સાક્ષરે આગળ યજ્ઞાવ્યુઃ-આ બધું બનવાનું કારણ મારા ગંગાની માએ ગદ્યપદ્ધતિ કલાપા બળતી ન હતી અને તેથી એ અવળું સમજી."

(ગંગાની મા રા. મ. દે. નું કહેવું નીચે મુજબ સમજી હતી:-

" સાંભજે છે મા ! ગંગાની કાલે છે જન્મગાંઠ. મારી ઇચ્છા યાવ છે એવી કે કરાવું જલસો નાચનો, જે હોય ઇચ્છા. ત્હારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું ભેગા ભેગું થઇ જશે બધુંય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી ઠાકિલકંઠી રંબા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ " રંબા અમારી શરીમાં રહેતી એ ફૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કંઈ વાત નીકળતામાં બધી સધવાઓ છોડાઇ જ પડ્યા, કેણુ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનું અનુકરણ કરતો ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. ઉવટે આપણે કંટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે:- "સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કેને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શું ? " સાક્ષર એટલે સમ્પ્રદાય-ભણેલો, શુદ્ધિવાન. અર્થાત્ નિરક્ષરથી ઉલટું. એટલે આપણે સમજ્યા કે ભણેલા ને શુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પંક્તિના માણસ માટે. કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે. અને તેથી " હુંમને " અને " હેવું " તથા " મધુવય શૈલી " નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામાં જ લખવું જોઈએ. આ નિશ્ચય થતાં આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનું છોડી દીધું; અને સરળ ભાષામા લખવા માટે કેવિ શ્રી દલપતરામ ડાલાબાઈનું અનુકરણ કરવા માડ્યું. અને સારથી હું સાક્ષર થયો. અને તેથી જ જેમ તે કેવિશ્રી ક. દ. ડા લખતા તેમ મેં રા. મ દે લખવા માંડ્યું. કહો, બાપુ !

હું સાક્ષર ખરે કે નહિં ?

૯૮

શા રા, હરિપ્રસાદ ઓરીશકર મસ્તકકીર.

પરદુઃખલંબન પ્રજા

યાને

એક અમાધારણુ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને યોડા વખત ઉપર જ રહેઠાએ
દન્યામા હૂબી જતાર લો ની કંઈક પીઝાને

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારે
અમેગીકન સાથી હસ્યા જ હતો હતો અમે
ત્યા ઉતપા, મહીનેા દિવસ ગ્લા અને છેક
કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યા સુધી એ હસ્યા જ
કરતો હતો, અને જગત કોઈક હતો માણસ
દેખાતા તેને “શામુસા” એવું નામ આપતો
હતો. જે દરથોથી તેને હસવ આનંદ હતું
તે જ હસ્યોએ મારા મન ઉપર ઉઠી અસર કરી
હતી. એ અદ્ભુત શામુસાની પ્રજા માટે મને
એાચીવું પડીસ ટપા માન વની ગયું હતું

પ્રથમ પરિચય-વાન એમ બની હતી
કે ૧૯૧૦ માં ન્યારે જાપાન માર્ગે હું અમે-
રિકા જતો હતો, ત્યારે ગ્રાધામ એક અમે-
રિકન ગૃપ્સ જોડે મારે મિત્ર મારી થઈ હતી
અને તે પરિપક્વ થતા, માત્ર આગળ ગ્રાધામ
રહ કરી, તેજે અને મે પાસિફિક મહામા-
ગના કેટલાં અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે
જવાતું નહીં હતું હતું તે પ્રમાણે એક વખતે
ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીયા, કૅંગ્રોસા, કેપ્ટન
કુકનો ટાપુ અને તેના બીજા કેટલાંક જેના
નામ તેમની ફાઇનાઓએ પાડ્યા નહોતા, તેની
બેઠા લેના લેના કૅંગ્રોમાથી દૂર આ બીજા
કોઈ પણ જાણીતા ગ્રથપથી દૂર એવા પાસિ-
ફિકના મધ્યમિંદુએ આવેલા શામુસા ટાપુમા

અમે જઈ ચડ્યા

એ નામ પણ અમે જ આપેલું તેનું દેશી
નામ તો જુડુ જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ
અમને તે ધણી વખત ગોખાવ્યા છતાં તે યાદ
નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બેનીમા વાગવાર
આવતા ‘શામુસા’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને
એ નામ આપી દીધું હતું

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમા કદાચ અનુ-
બન થયો હોવાથી, અમારી યોડા (Yoda) જેવી
ટાપુના બીનાગ આગળ લાગરી કે અમે
બને જણ્યા, પાટનુતના ખીસામા બે, વાગુકુતના
ખીસામા બે, કમરે પહેરે ૧૧ પટામા બે, એવી
રીતે છ બાર બાર જોળાથી બરેથી રીવાવરથી
સંજળ થઈ હાથમા નાગી તનવાર સાથે જ,
અમારા ગમાવા સાથે તરથી કેટલાંક ટાપુઓમા
અમારે તરેલા માર સંદન દગ્વા પડ્યા હતા,
કોઈ રથજે અમને ગ્વાસ્ટિ નવા પમાનો સમજી
અમારે નાસ્તો દગ્વા આવેલા માણોથી પાગ
હીને અમારે યોડમા બગાઇ જવું પડ્યું હતું
એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઈ ગયા હતા
અને અમને રોકવાને માટે તેાગી ખાખી જગ
લીઓ તેની રૂત્તા નાચ કરી રવા હતા ત્યા
તો અમને જીવતા ગળીને જાગે આ શામુસા
પિંગે દુનિયાને મારીતી આપી સમય માટે,

કંદરત જ મહેં આતી. ગામનીજ સાથે મુશળ-ધાર વરસાદ છુટી પડ્યો. અને અમારા જેવા અશરાર માણસોને શેષી ખાવાની મક્કમથી કંદરત તેમની પર ગુસ્સે થઈ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઠા થયેલા અમે દોને રોકે ટાપુમાં પૂરેપૂરા સરખાદ થઈને જ ઉતરતા હતા. પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાંજ ત્યાંના વનનીઓ શંખ કુંદતા અને દોલ વગાડતા સામેયું કરી અમારી સામે આવેલા બેઠ, હું અજાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયો. વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતાં મુધરેલા દેશોનો પોપાક ધારણ કરતા હતા. કોઇ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમાં, તો કોઇ જાપાનીસ વેષમાં, કોઇ રશી-આની આભાઆન ટોપીમાં અને કોઇ ઇંગ્લિશ શેરીનાં ગ્લસમાં વિમૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમાં અમારો મુંદર સંકાર કરી એ જંગલીઓએ ધસારનથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શંકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુરમન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા અને આતિથ્યસંકારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ધસારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે “અહો પરદેશી પંખીડા ! નિશ્ચિંત બનો ! બોધએ તેટલી મોજમજ અમારા ટાપુમાં હોવાનો.”

અદ્ભુત સંકાર-કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજના મહેલ તરફ સરવસ કહાડીને લઈ જવામાં આવ્યા. રાજએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંસ ને થોડો જર્મન એવો પોપાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી ખારે અજાણ્યા વચ્ચે જાપાન

ના અમેરીકાની મુંદર વાનીઓ અ.આ સમક્ષ ધરવામાં આવી. હાવાનાની રીંગ ચેરાયનું પતીર, રેષેનની ડ્રાફ, નોર્વેનાં સફર-જન, હિમાલયની આફસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેચનનું માખણ, ઓસ્ટ્રીલિયાનું ખૂત, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામાં આવ્યું.

“ઓહો !” હું બોલી ઉઠ્યો, “આ તો સિવિલાઇઝડ-મુધરેલો ટાપુ લાગે છે.”

“પૂરેપૂરો” એક જાપાનીસ મૃદસ્થ જે ત્યાં કસબની ખાણ ચલાવતોને અગ્રેજ જાણુતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમાં ઉમેર્યું કે “આ પ્રજા જેવી ભક્તી, લાયક, અશરાર અને પરાપહારી પ્રજા ધરતીના પડ પર ખીજે ક્યાય તમને નહીં મળે.”

ખેતી-પરદેશીઓ મારે-તે દેવના રાજ, જેઓ ત્યાંના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારાં જેવાં પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઈ તખ્ત ઉપરથી હટી ગયા હતા, અને કેવળ સરભરા ખાણું જેમણે પોતાને દસ્તક રાખ્યું હતું, તેમની જાણમણથી પેના ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા બોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરવાની તથા માહિતી આપવાની આજ્ઞા થઈ.

અમે આ સમયરતે લાભ લઈને, તેની સાથે ફરેજ જુદે જુદે સ્થળે ર્યા, અને લોકોના રીન રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. જ્યાં જુવો ત્યાં લીલોતરી, બરચક લીલોતરી, ને હરિઆળાં ખેનરો નજરે પડતા. લોકોને હોવાગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઈ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું બનાજ તથા રજાનાદિ દેશમાં હોવા છતાં આ લોકો જાપાન ને ઓરનથી ખીરકીડ

મગાવે છે એ શંકા મેં અમારા બોમી-
ન કરી, એને તેણે આપેલા જવાબથી હું
દામ બની ગયો.

તે મિ કોમારીએ જણાવ્યું કે “તમે અજબ
ચાવ કે ખુશ ચાવ કે આ ભલી અને પરગણુ
પ્રજા આ સમજી ખેતી જાપાન, અમેરીકા,
રશીયા અને સ્વિટ્ઝરલંડ માટે કરે છે. જાપાનમાં
આવી પરદુષ્કર્મજન પ્રજા કોઈ રહેતો નથી.
જાપાની તેમને ખજાર પડી કે અમારા જાપા-
નમાં ધઈ ચતા નથી, તેમ રૂની અઘત તિ
ત્યારથી તે પૂરતા ધઈ અને પુષ્કળ રૂ જાપાન
મોકલાવે છે ”

“ વાહ ! ” મેં કહ્યું.

“ અને એટલું જ બસ નથી ” પેલાએ
આગળ ચલાવ્યું. “ અમારી જ પેટીઓ તાર
ફત એ ધઈ અને ડેતા શામુસાવાથીઓ નીકાશ
કરાવે છે જેથી અમારા સંખ્યાબંધ જાપાનીસ
બાઇઓને સારું દર્શિશન મળે. અને આ લોકો
પોતે પોતાનું પેટ જાપાનથી બીરફોટ, પાઈ
તેમ દરેક જાનની ખોરાકો આપાન કરીને ભરે
છે અને અમે ખાઈએ માટે અમારી જ માગત
એ બધું મગાવે છે. ”

“ ઓહો ! કેવું રહુ ? ”

“ વગી, આ સજી અને આટલા બધા
ઘેટા દેખાય છે તેનું ઉન રશીયા અને
અમેરીકાના લાભ માટે છે. ઉન ખાસ કરીને
રશીયા મોક્ષવામાં આવે છે એ દેશ જે
ભાવે તે માગે તે ભાવે તેને એ અપાય છે,
અને ત્યાંથી ધાખજાઓ વણીને આવે તે
પાઝા મોમાઝ્યા ભાવે આ લોકો ખરીદી લે
છે. કહો, ગરીબ ભુખે મળતા રશીયન કામગીરી
પર કેટલો ઉપકાર ? ”

“ મુઠ્ઠા ! ” મેં ટેકા આપ્યો.

“ એક બીજા વાન. અડધી દળશે રોડ-
દાખર રીકાગોના દસાખખાનામાં મરને ભાવે

મોકલે છે; અને મોકલે છે એટલું જ નહીં,
પણ એ પ્રાણીઓના ચામડામાંથી જે બેડા,
મોઝ, પટા, પેટી, આદિ તૈયાર થઈને
આવે તે ખામ ભાવ આપીને ખરીદ કરે છે.
આ રીતે ધન્ટી ઉપરની દરેક પ્રજાને આ ભવા
લોકો બેવડી રીતે ખટાવે છે. તેમાં પણ, સ્વિટ્ઝર-
લંડ પરેલુ હોવાથી ઘણા પ્રયત્નો છતાં પૂરતા
પ્રમાણમાં ખાતી નથી રાકતું, છતાં કોઈ પણ
બેભો તેને ખટાવતું એવો નિશ્ચય કરી આ
લોકોએ ખામ બીડી પીવાની ટેવ પાડી છે. દર
અડવાડિયે તેઓ સ્વિટ્ઝરની બાંએ આગમોટ
ભરીને બીડીઓ દુકાની નાખે છે બીજા દેશો
ઝી જાય નહીં માટે પોર્ચુગલના પોર્ટવાઈન,
ફ્રાન્સનો રોમ્બેન, જર્મનીની અમંખ્ય નાની
નાની ચીજો-એ રીતે દુનીઆનો કોઈ પણ દેશ
એવો નહીં હોય જેનો માત્ર ખપાવવાની
ચિંતા આ ટાપુના લોકો ગમતી ન હોય. ”

હવે મારા પેલા અમેરીકન મિત્ર બોલ્યો.

“ આ લોકની જરૂરીઆતો એટલી બધી નથી,
અને જે યોગી છે તે તો તેઓ પોતાના ફળદ્રુપ
ટાપુમાંથી જ પુરી પાડી શકે તેમ છે છતાં
આવું બધું દાવિડ પ્રાણાયમ શા માટે ? ”

“ મિત્તર હોમ ! ” પેલાએ જવાબ દીધો,

“ તમે અપ-કુ-રેટ નથી લાગતા. કોઈ ચોંમટી
સદીમાં રહેનારા લાગે છે. આ જગતી જેવા
લોકોને પૂરેપૂરું સુખગુ છે દુનિયાની સૌથી
સુધરેલી અને ઉન્નત પ્રજાઓની દરોવમાં બેસ-
વાની હોય તેમને છે. દરકોઈ પાસકાને જાતો
લાભ આપી છુટવાના આત્મભોગ વડે તેઓની
જાવના જગતની મર્વ પ્રજાઓમાં પ્રાનુભાવ
ચલાવ કરવાની છે. ” અને જરાક ધોળીને
એ બોલ્યો “ અને નવાઈ તો એ લાગે છે કે
વીસમી સદીમાં મહેવા છતાં આરા સ્વાર્થો અને
સૈકાચન નાજવા દરેક કેમ તમાગ મગતમાં
ધો રાવી ગયા છે ? ”

મારા' મિત્રે કદ જવાજ આપેા નહીં. તે દરયા જ દરતો દતો પણ મે તો, અમાગ માયાણુ બોમીઆનો વિસાદ બાગી ન જાય તે માટે પ્રત્નો જરી જ રાખ્યા

" આ બધુ કરાના નાણા કયાથી લાવતા દરો ? "

" દેનામા ખૂબ બંધુ છે. " ઉત્તર મળ્યો. " કુદરતની પૂરી મહેર છે. આ અદ્ભુત પ્રજા મેદનત મળૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે કયાથી જાણો ? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અદમ્ય દ્રવ્ય મુદ્રી ગયા છે. એ બધુ સારી રાખવાનો સોબ તેમણે ગણ્યો હોત તો જ ગયીના જગલી જ રહી જાન. પણ અત્યારે જેમ જપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, ધ્યાત્રીય, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને ધ્રિયન જેના રાજ્યો તેના એક સુધરેના રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત તમને ખમ છે ? અમાગ મીઠાડોના તાજામા આ શામુશાનું સોથી ઝગકનું જવાહીર છે " "

શામુશાની ખાણો-આપણા મુગ્ધ છુટા જેવકા એ ટાપુની અંદર જાનજાતની ક્ષીમતી ખાણો છે. તાપ્પા, ક્યર્થ કોવસા, સોખડ, મોનું, કુપુ, એ સર્વની ખાણો ત્યા દતી, અને તે સરળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અટમ ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના જળ પ્રમાણે વહેચી આપવામા આવી દતી આ રીતે, આનંદ કલ્યાણ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતર્ક કરતા આમા પણ વિનિમય ચાલતો જ તેઓ પોતે તાપુ ને ક્યર્થ જાપાનને આપતા અને તપેલા જનાવવાના ચક્રતા ત્યાથી લાવતા સોખડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાથી ખીલા આણતા.. વગેરે.

આની રીતે, લગભગ દશ પ્રજાઓની માલીંગ હેમળ જુદી જુદી ખાણો દતી અને

એ કાયા માગતી જે જનાવરો મધને આવતી તેનું મોંઘી સુંદર જાનર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ દનું.

આત્મલોગની પરાકા'દા-૫૧ બોમી-આએ એક નનાઇ જેડી અસાધારણ દક્ષીન અમને દક્ષી તે આ પ્રમાણે દતી-—

" ૧૯૦૧ મા અમાગ જપાનમા બેદારી પુષ્કળ વધી મધ, દળરો કામદારો મળી ગયા. મે'કડો કારખાના બધ થયા આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતા તેણે મુગ્ધ જ કાઉન્ટ્રીઓ-આને પોતાના મદાજન મારફત કહેવગ-થું કે ' મબગગો નહીં, અમારે લા નીપજનું ક, ઉન, ચણ, બધુ અમે તમને તમારે જોએ તે બાવે મોકલીશું. ' આ વચન પાળવા ખાતર શામુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જગરી શાણા અને રેડીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવગવ્યુ કે જે જપાની કામદારો મુખી જ થતા હોય તે અમે આજથી સોમન લકએ છીએ કે અમાગે દરેક દરેક વતની જપાનીમ મિકેનુ જ કાપક વાપરશે. આ તેના નિમયથી જપાની મિયેમા ખુશારી પ્રસરી રહી જપાને એક કેગાયવા ને સુધરેલા જોડીદાર ગજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર થયો અને ખુદ જપાની-ઓને પણ નહીં હોય તેના સગસ જપાનીસ માન અકરામે ને રીમીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માડી, તેમા અહીંના રાજાને તો શામુ-રાધને પોતાજ મળેલો અને અહીંના નગરશેક જે જપાન માટે જ ખાસ બટારા વાવે છે તેને " જપાની જાતક " નો ઇન્કામ મળ્યો. ઉપરાત, રૂમો-જપાન લકાર્થ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી બીખારી જનનાર એક ક્રેટયાધપતિને " કુજુ-આમા " (જપાનનો પવિત્ર પદ્મક) ના જેતામથી નવાજવામા આ ચેા દતો

કાગેખાર-શામુશાનો કરોખાર જપાનીમ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતું, પોલીસ, રેલવે, સ્ટીમરો બધું જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. પ્રકૃત, કારકુની અને હમાલીનાં કામો પર શામુસાવાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉદ્યોગી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પોતાની રહેણીકરેણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને સવિશેષ સંતાપ્યું હતું.

આ બધું જોયા પછી અમને ધોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઈ કે ત્યાંના દેશીઓમાં જાપાનીસ ભાષાનાં “ખા” કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ધણા હતા.

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છોડા, સુધી, હું અને મારો મિત્ર શ્યાં લોકોની ભલામણની વાત તેા જુઓ! ત્યાંની જાપાની

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

“તમને શી ખબર,” એ આગળ ચલાવ્યું:- “કે અમારા આથે, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે. તેમની કદર પામ્યાલ મુઠમતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે...” પેથે કંઈ બોલ્યો નહીં. તેણે મને નક્કી શામુસા-ગેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હતો.....

હું દિ'હુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ. હોમનો' પત્ર અને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમાં તેમને મને ખબર આપી હતી કે,

રેલ્વેઓને નીભાવવા માટે તેઓ, જે પૈસાની કાયમીરની જુડી એક શહેરમાંથી બીજામાં લઈ જવાનું નુર દોઢ આંતો આપતા હતા. આ કારણથી, એ રેલ્વેઓને લીધે જ દેશમાં સહેજ મોઢવારી વધેલી જણાતી હતી, પણ એ બીચારીઓનું શું થાય?—એ દયાને લીધે જ સો તેમાં માલ ચઢાવ ઉતાર કર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન અમનમાં ગાળાને અમે બંને એ ટાપુને છેલ્લી સલામ કરીને ત્યાંથી ઉપડ્યા.

“કેમ શું પાર્યું?” એ મિ. હોમને પૂછ્યું.

“ધારે શું? ફુનીયામા જો કોઈ સૌથી અક્ષરની ઓથમીર પ્રજા હોય તો તે શામુસાની!”

“તમે તો અમેરિકાના તે સ્વાર્થી અને સંકુચિત જ રહી ગયા. મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આજ્ઞામાં મને દહ વિશ્વાસ છે” આમ કહીને એ શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

જાપાનમાં વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યાં વસાવવા તેની ચિંતા જાપાનીસ સરકારને થયેલી તે ટાળવા શામુસાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમાં રાહપુરાથી આનંદ સહિત હોમારી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો!

મારી આખો આ જાણીને દર્દીને કમળાથી બીજા. એ વિચાર્યું આનું અપૂર્વ બળિદાન બીજા કંઈ પ્રજા આપી શકે? શું પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન?

૨૧ ૨૧ હરીમ મહમદ માસ્તર

મોહરમનું રહસ્ય: અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના અવમાન નમો (૬ સ ૧૩૦) બેવડો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત એ બેઉ અંગ હઝરતના સમયમા તો મિશ્રિત હતા. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઊભા અને ક્રમ (Constantinople - Byzantine Empire) ની બે ઝખરદસ્ત શહેનશાહતો, અને મધ્યમા નદી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણમચાચી છુગી ઇવાઠ અને નિરંતર દનડ કરતી નહાની ટોળાઓ રૂપે હતી તેમાથી દૈવ પ્રભાવી એક તાનુ અખુટ બન આ પુ હવુ આ સન્નેગોમા મઝહબમાથી સત્તન યા સલ્તનતમાથી મઝહબ એમ વિખ્યા પાડના મેયનુ જીવન ક્ષય થવાની બીતિ હતી.

હઝરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોના છતા, પોતાના વાસ(ખીદ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવામ હારીનો નિષ્ક્રય કરવાનું જોખમ, હઝરત ૧૧ મમકાનીન, મુખ્ય ખતા બાગિયા 'અમદામો' ઉપર ઉર્ધુ અમદામોમા મુખ્ય ચર જલ્લા દના મે સસગ અને બે જમાત એઓ " એદુ-એ

બેત " (ધરના માણસો) ના સમઘ નામથી ઝોળખાય છે (એદુ-એ-બેતનો સ ચિન અર્થ કરીએ તો ત્હેમા હઝરત અની, બીમી દાનયા અને તેમના બે પુત્ર હમામ હુમન અને હમામ હુમેન એટનાનો જ સમાસ થાય છે) જમાઈમથી એઠ, હઝરત અની મુગતજા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર-બાઈ-હતા વળી હઝરત અનીના પિતાના અવમાન પડી તેમને ખુ નખી માહે બે જ ઉઠેદા હતા તથાપિ વાગમાઠ દાવો દમાઈ ગયો, અને પ્રભાવી પમદગિતો પક્ષ શાની ગયો વગેરે દઝરત અશુમકર સિદ્ધિક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યાગ બીમી-દઝરત આયરાના પિતા પ્રથમ ખનીદ નિમાયા (૬ સ ૧૪૦) તેમનો લક્ષ્ય (હોલો) ૧ ખનીદ-એ-રસુલુ-દનાહ (અમલ્યાદના ગમુનના વગસ)એ પ્રમાણે હતો તેઓએ અધિમાર તથમા લેતી વખતે પ્રભને ૨૫૦ કથુ હતું કે, ત્યા મુરી હુ સત્ય માર્ગે નર્તુ ત્યા મુધી મારી આનાઓ સ્વીકરજો અને પાળજો, પાછું હું અન્યાય કર, વા મ્હારામા સ્વાર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર ત્હેમે લા લેજો' સંપૂર્ણ પ્રત્યનતના આ રીગાર દના

ગેતાની પાછળ વાગસ નીમવાનું કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું નહોતું, તે કામ હ. અબુમુન્કેમ પણ કર્યું નહિ.

ત્યાર પછી, પેગમ્બર સાહેબના ખીજા સંસ્કાર હજરત ઉમર અલફારૂક, મર્વાનુમતે ખીજા ખવીરા થયા (ઇ. મ ૬૪૫) તેમનો લકન બદલાયો. તેઓ 'ખવીફ-એ-રસૂલપાદ' નહોતા. તેઓ તો 'ખવીફ-એ-ખવીફ-એ-રસૂલપાદ' હતા અર્થાત્ અપાદના રસૂલના ખવીફના ખવીફ હતા આ પ્રમાણે દરેકે ખવીફ માટે લકન લખાવતા આરો આવે નહિ તેથી નવો લકન-અખીફલ મોમનીન=મુસનમાનોના વડા-યોગ્યો અને પ્રચલિત થયો તેમના અમલમાં કુગન, શામ (સીરિયા), ઉમ અને અક્સર હસ્તગત થયા. અને દરવાખી સંસ્તનતના અગળના શહેનશાહતને વિસ્તાર એકદમ ઝુલો જ વધી ગયો. હ ઉમરને પુત્ર હોવા છતાં તેમણે પશુ પોતાનો ખવીફ નીચે નહિ.

ત્રીજી પસદગી, હજરત અબી ઉપર ઉતરી. પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા છ-કા કર્યો, તેથી ખીજા જમાઇ હજરત ઉરમાન ગંની ચુટાયા. (ઇ સ ૬૫૬) તેઓ અતિ જુદ હતા, અને હ. ઉમરના અમનમાં અતિ વિરત્ત થયેથી શહેનશાહને યોગ્ય અકુશમાં રાખી શક્યા નહિ. તેમની કેટલીક અન્યવરણને લીધે પાછળથી આત્મ વિમુક્ત અને શીયા-સુન્નીના મતાતર હુલ્લઆ પોને દેકેકે કાનના કાચા ટોવાથી પ્રગળે પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનું પરદરતે અદાગ મુસનીપન્યુ આખરે, દફદારને દક મળ્યો, અને હજ ન અબી મુનઝા મિનસ-તે ચોથા ખવીરા ચુટાયા (ઇ સ ૬૬૭) "ખવીર" સાથે વિજેતા તેઓ "હમામ" પણ ગણાય છે પ્રથમના ત્રણ અનીફા હમામ ગણાતા નથી, હજરત અબીનો વારો છેવટે આવ્યો તેના બે દારણ

હતા, હજરત પેગમ્બર સાહેબના મૌથી પ્યાગ ખીખી હ આપ્યા, એક નજવા દારણને લીધે તેમનાથી વિમુક્ત વર્તતા હતા, અને હ. અબીના બેગમ અને હ પેગમ્બર સાહેબના મૌથી પ્યાગ પુત્રી, ખીખી ફાનમા, પેગમ્બર સાહેબની વફાત (અવસાન) પછી છ મામમાં જ ૨૫ વર્ષની વયમાં જ ખુદાની મહમતને ખુદાની ગયા, તે પછી હ. અબીએ ખીખા ખીખી કર્યા હતા, આથી તેમની શોકપ્રિયતામાં ઘગડો થયો હતો. હ. અબીએ ખિવારતનો અધિકાર હાથમાં લેધ હ. ઉરમાનના ગમમધાગણમાં થયેની કેટલીક ભુતો સુધારવા જતા આતર વિમુક્તો આરબ થયો જેની શરૂઆત, હમનમીએ, ખીખી આપણા તરફથી જ થઇ હ ઉરમાનના પુત્રીને હ. અબી સજા કરતા નથી, એવે બહાને ખીખી આપણાએ પોતાની લાગણીએને બહેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે "હમ્મલ મોમનીન" -મુસનમાનોના માનો ગભીર ટોનો વિસારી, પરંતુ પણ કોગણે મુજી, લશ્કરની સરદારી લઇ હ અબી સાથે જગમાં ઝોલાયુ. આથી શામના સુના મોઆવિઆ, અક્સરના સુના અમર વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઘોડી લડાઇ-ઓમાં મુસનમાનોનું પોતાનું જ ખૂન રેલાયુ. હ. અબીએ હ. મુહમ્મદની માગણી કરી, પરંતુ બાહુતી સેનના બગપર ઝૂંઝનાર મોઆવિઆએ બીરતા દેખાવી. છેવટે, સમ ભગણના વિજેતાને કિવદ ખટ-પટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી જગના 'દેદે' ક્ષેત્રની નોનન વગરણ પછી લવાદનો કેમદો સ્વીકારી મુસનમાનોની વધુ ખુનરેણ અટકાવવા દા ભણી (આ લડાઇઓમાં આપણ મુખી પોનો લાખ મુસનમાનોની કનવ ધર્મ મુજી હતી) હજો થયો અને છરવાખી સનનનો આરતાગ ત્યાંથી મગરિન (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ થયો. શહેનશાહના બાળવા મરણ એકના ત્રીજા જગ વિગમ્ય ખિવારન એક મગી બે

યજ્ઞ; મદીનામાં હ. અલી, અને હમરકસમાં મોઆવિયા. આ રીતે જુનું અરબસ્તાન નવીન જીવેના પ્રાતેથી જુદું પડ્યું. હજી ઇમામન-ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અલીનું જ રહ્યું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમીર-ઇલ મોમનીન' ને બદલે- 'ખલીફ' કહેવડાવતો. અને તે પછીના તેના વંશજો 'અમીર' કરતાં 'ખલીફ' ને વધારે મોબાદર લકઝ સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા.

સત્તાક યજ્ઞ, છતાં હુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી. રાજ્યલોભથી ઇસ્લામનું અનિષ્ઠ ચાપ છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મંડળ ઉભું થયું. આગર ત્રિયંત્રના ત્રણ નાયક હ. અલી, મોઆવિયા અને અમરને એક જ દિવસે હતન કરવા મંડળના ત્રણ જગ્જે બીકું ઝડપ્યું. ત્રણ હુનલા દયા કમનસીમે, હ. અલી ઉપરના આઘાત જીવસેકું નીવડ્યો. આ બનાવ પાક રમઝાન શરીફના મદીનામાં, અસ્ફિયા બન્યો. મુસલમાનોમાં નીતિનરય ઘટતું જરૂં હતું ત્હેની આ નિશાની હતી.

હજરત અલી પછી પણ ખિલાફત મટે પ્રભાવીય પનંદગી થઈ. હ. અલીના વડા પુત્ર, અને હ. પેગમ્બર સાહેબના સાંથી પ્યારાં પુત્રી બીબી ફાતમાના લાડકવાયા નૂરઅ રેઝદ, ઇમામ હુસન, પાંચમા ખલીફા સુદાયા. (ઇ. સ. ૬૭૨) ઇમામ હુસનના શાંતિપ્રિય સ્વભાવને રાજ્ય ખટપટ અનુકૂળ નહોતી. તેથી ત્હેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો દક મોઆવિયાને અર્પ્યો, પરંતુ આ દક

મોઆવિયા મારે પણ ત્હેના જીવન પર્યંત જ હતો હજી ઇમામન તો એહલ-એ-બે'તમાં, આલ-એ-નબી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઇમામ હુસનની જ હતી. અને તેમની જ ચાલુ રહી.

ખિલાફત અને ઇમામન જુદાં પડ્યાં. આ ગોઠવણ ઇમામ હુસનના ન્દાના ભાઈ, ઇમામ હુસેનને નાપસંદ હતી. છતાં વુડીલ બંધુની મરજીથી વિરદ વર્તવું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું તેથી વડીલની હયાતી દરમ્યાન વસ્તુ-સ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યું.

મોઆલીયાનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. પોતાના જીવનમાં જ પોતાના પુત્ર યઝી-હને પોતાનો રાજ્યવારસ જાહેર કર્યો. ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ નહોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું; નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો; ત્યાર સુધીની પ્રભાવીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલટાવી નાંખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા રિતા-પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઈ હકથી સુપરિચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું * છતાં જ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા-મદીનામાં જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉરકેરાઈ ગઈ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યલોભ શું ન કરે? લોભી પિતાના વિશેષ લોભી પુત્રને 'કેસર' અને સીઝરની જાહેજલાતી જતી કરવી કેમ રહે! આખખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી; ઇમામ હુસનને તેમના પોતાનાં જ બેગમ પાસે ઝેર દેવડાવ્યું. લાલચમાં પોતે પરણતાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહે આપેલું વચન પાળ્યું નહિ. બેગમને જવા-

● જતી બત્રી પટે ને ખૂતાખસગી દાય પછી જ પાઝે હરેક વખત તે વપા નવો માધુસ બેસે, એ ૧૨તાં તો વારસાને કોઈ પણ જાતનો હાથે બેફતર એવો શામ, રૂમ, ઇરાન, આદિના અનુભવ દેનો. અરબ પ્રજા આવા અનુભવસિદ્ધ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી હજી પડાયેલી ન હતી.

દેરાનની બક્ષિન મળી, અને વેગ લેવા વિનવ્યુ.
 ચત્રીનું ગન્ધારોદય (ઇ મ. ૬૭૭)
 ધરવામી તવારીખમા નવીન પ્રમગ હતો; પ્રા-
 કીય સુંદરણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણુક
 હતી; મેઆવિવાના પુત્ર હોવા ઉપરાત ચત્રી-
 દમા બીજા કોઇ અંગન શુણ નોના, તેમ પુત્રમા
 પિતાની કાર્યકુશળતા પણ નહોતી. ખિલાફતના
 સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો દોગ ચઢાવી
 ઇસલામી દુનિયાને આજ નાખવા ઇચ્છા કરી.
 ઇમામ હુસેન પામે પોતાની બેન-ઇમામન
 કહુલ કરાવવા કાવતું રચ્યુ. (ઇ સ. ૬૮૦)
 તથુ વર્ષ સુધી (' ૭૭ થી ૬૮૦) ઇમામ
 હુસેન ચત્રીની ખિલાફત તામે વિગેધ દર્શાવ્યો
 નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—
 ઇમામ હુસેન એકથી ખિલાફત માટે
 ઝાઝો આમ્રદ કરત નહિં. પણ ઇમામન-એ તો
 પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હક તે કેમ છોડાય ?
 જેમણે પોતાના શિશુપણમા ખુદ પેગમ્બર
 સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇન્સા-
 મનું ગૌરવ જેમની ગેરમતી ઇજાગું હતુ, તે
 ઇસ્લામને અપમાન થી રીતે કરે ? ઇમામન
 કંઈ બનર ચીજ નહોતી કે ખરીદી શકાય,
 ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી
 મક્તી નથી, તે માટે શુણ જોઇએ, કુદરતી
 બક્ષિસ જોઇએ, હરકે ઇલાહીની જમની જ્યોતિ
 જોઇએ. ઇમામતનો ઝાઝો ખિલાફતમા પસંદાવો.
 તત્તવાગ વિના સિપાહી નકામો છે; ધરકર વિના
 રાજ્ય હોય નહિં; ખિલાફતના ઝોરગોર વિના
 ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલા
 ફતના ઇન્સાફ અને અંકુશ વિના અમલમા
 આવે નહિ.
 ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના
 છોડી મકકે ગયા. ત્યાં તેમને કુદના લોકનુ
 આમત્રણ મળ્યુ. મેઆનિયા સાથેની લડાઈએ
 વખતે દઝરત અબીએ કુદને પોતાનું પાવતખાન

ખનાવ્યુ હતું તેથી ત્યાંથી ખાન આમત્રણ
 થયુ હતું શુબેચ્છાએ કુદની પ્રગતો બરોમો
 નહિ કરવા નમગવ્યુ પણ આ બાવનમા
 બરોસાનો સવાય જ નહોતો. પોતાને માટે
 અંગન લોભ હતો જ કયા ? કુદની પ્રગ
 ચત્રી વિરુદ્ધ, ઇસ્લામમા દાખલ થવી નવીન
 અતીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મન માગવી હતી, તેને
 ના કેમ કરેવાય ? કુદે જવામા પોતાને અશાતિ
 હતી, વિષદનું જોખમ ખેડવાનુ હતું પણ તેથી
 શુ ? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી. ઇસ્લા-
 મનુ બધારણ જોખમમા હતું, 'કેસ' અને
 'સીઝર'ની જોડુકમી દાખલ થવી હતી તે સામે
 વિરોધ શેણ કરે ? એ ઝરજ સો મોમીનની
 સુખ્યસ્થે એહલ-એ-બે'તની હતી. કુદાવાળા
 પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ
 માત્ર આગેવાન મામના હતા પોતે જહું અને
 ચત્રી સામે થવું. એ પોતાની ફરજ કરતા કંઈ
 વિગેધ નહોતું, ઇમામન પોતાની હતી, ખિલા
 ફત પણ પોતાને મળી જોઇએ, પણ તેમા
 સ્વાર્થ નહોતો, અંગન રાજ્યલોભ નહોતો.
 ઇસ્લામની તગી (પ્રગતિ) સિવાય બીજા કોઈ
 ઇચ્છા નહોતી.

આખરે, કુદે જવા નક્કી કર્યું. પોતાના
 ત્યાના કાર્યમા વિલગ ન થાય તે માટે પોતાના
 બાદને કુદે અગાઉથી મોકલી, જરૂરી તૈયારી
 કરી રાખવા જણાવ્યુ પોને પણ પાઝગથી કુદ
 તરફ કુચ કરી કળીકે સાથે લીધા. પોતાની
 ગેદાજરીમા, તે વખતની હામોડેળ સ્થિતિમા,
 તેમને પાઝગ સુકવામા જોખમ, તેથી કળીવાનો
 પણ સાથે જવાનો તેટલો જ આમ્રદ હતો.
 ઇમાન હુસેનને કુદમા કંઈ જોખમ આવી
 પડે અને કુદગના માણસો મકામા શાંતિમ
 વમે તે કળીવાને પોતાને જ અતલ દતું. છેવટે
 યોગ અંગરહક માણસો સાથે લેવતું કહ્યું,

કુદે કુચ કરવાની આગવી રીતે ઇમામ

હુમેનને એક અનિદ સ્વપ્ન થયું, કુદે જનામા પોતાનું અમંગળ' થશે એમ સમજ્યા છતા ઉપક્રા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાજનન પેગ મ્મર સાહેમે જ તે આગાહી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેનીજ વસિયત કરી હતી. એ એક પુગ્ગદિગારના પ્યાગ હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ મત્ત નીવડી હતી. પોતાના અમંગળની આ પ્રમાણે ખાત્રી હોવા છતા કર્તવ્ય કરતા પાછું વળી જાયું નહિ. " તવકલતો અલક્ષાહ " અથાહ પર ભગસો રાખો.

કુદાની સરદાર પર ચઢીદુ એક જાર માણસનું લશ્કર હુરની સરદારી નીચે સામે મળ્યું. હમામ હુમેનને કેદ કરી કુદે લઇ જના. હુરને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુદાનો ચિરમા નામનો એક દિતચિંતક મળ્યો. તેણે હમામ હુમેનને કુદાની બદલાયવી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધતું જોખમ ભરેલું હતું. ચિરમાએ હમામ હુમેનને સલામતી માટે પામેના પહોડી કિલામા લઇ જવા કહ્યું. તેમ જવામા કુદાની પ્રમનો વિશામરાત થાય, એમ સ્લમજી હમામ હુમેને ના પાડી. ચિરમાએ પછી હમામ હુમેનને એકે પાછા જરના વિનંત્યા. તેમ કવામા બીરપણું જણાય, તેથી તેણે કશુંયું નહિ. પણ હુરના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી છેવટે હુરે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામા ચઢીદુ ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પોતે અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોને ના પાડી ત્યજ મુકામ કર્યો. અને ચઢીદ પામે જાતે જજ

પોતાના કવદનો નિવેડો લાવવા નિડરપણે ઇચ્છા દર્શાવી ગોખીતોમા આતર વિગ્રહ થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરંજ થાય તે અટકાવવા પોતે મુકે પાછા જરવા જણાવ્યું. તેમ પણ નહિ, તો તે વખતે ચાલતી ચઢીદ તરફની પરશાન્ય સાથેની કોઇ પણ લડાઇમા સરદારી લેવા ખુશી બનાવી આ બધું કશુલ, પણ ચઢીદની જેત-તે તો નાકશુલ, પોતે કોણુ, ચઢીદ કોણુ ચઢીદની જેત હોય જ નહિ; પોતાનાથી તો કશુય થાય જ નહિ. હમામત તો એદલ-એ-જેતની જ હોય, ટેક જળવવા શિર જાય તો જેર' પણ હસ્તામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ' પેગખર સાહેબની વક્તાને પૂરા માં વરસ પણ થયા નહોતા, તેટલામાજ મસ્લામની આ જરવાદી.

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું. મોતના ફિરસ્તાએ ગોતની આગાહી આપી. છતા પોતે કરેલો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો, પણ દુસ્મને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી હમામ હુમેનના માણસોને મળતું અટકાવ્યું હતું. બે દિવસ અને બે રાત રેતીના રણની અસહ્ય ગરમીમા ગાબા નાણુક બીબીઓ અને કુમળા બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુખી થયા. પાણી લેવા જાય અને દુસ્મન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે' ધીરજની કસોટી થઇ. પણ જેત જીજી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ' અંગન સનામતી ઉપગત વિશેષ અધિકાર પણ મગરો એમ દુસ્મને કહ્યું, પણ ' ચાર દિવસની ઝિદગી ' માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે' દુસ્મને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પામ મોકલ્યા હતા, પણ હમામ

હુસેનને જોખમમાં છોડી જવા સૌએ સાફ ઇન્કાર કર્યો. ઇમામ હુસેન પોતાના અંગરક્ષક માણસોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા કહ્યું. તેઓ પણ શી રીતે જાય ! ' એ જવાબના સરદાર, ' પેગમ્બર સાહેબના નવામાં, નેમને જાનના જોખમમાં મુકી કયો મોખીન જવા હા પાડે ! ખુદ હુરમનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હથિયાર ઉઘડવા નારાજ હતું ! છેવટે લશ્કરનો સરદાર બદલાયો, અને લડાઈ નહી થઈ.

લડાઈની આગવી રાત્રે ત્રીજું સ્વપ્ન થયું. નાનાજાન ખવાખમા આવી, ' જાગ૨તમાં આવવવાની થોડી વાર છે, ' એમ કહી ગે'જ થયા ! પોતાના કબીલાને વાત કરી. સ્વાભાવિક કકલાણ શરૂ થયું. " ઇન્ના-લિલ્લાહે, ઇન્ન, અલયુહે રાજેહીન " અર્થાત્ " અપાઠ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અપ્રાઠ તરફ પાછા ફરવાનું છે " ગ્રીક ફિલ્સોફ સોક્રાટ (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બદગીમાં રાત ગાળી, સહવારે લડાઈ શરૂ થઈ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાને-શરીફનો બોધ કર્યો. હુરૂર લશ્કરમાંથી છુટા પડ્યો. તેની સાથે ત્રીમ માધીએ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ શૈકનાગ તેઓ દત્તા આ સર્વ અનિષ્ટના મુગ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચતાપ થયો. હુરૂર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કેતી સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનું બાન કરાવ્યું. ક્યામતમાં પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે. તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનત (થાપ) થી ગે તાવ્યા આ ઉપદેશની અસર થાય તે પહેલા નવા સરદાર શામર લખન (શ્રાપિત) એ તીર છોડી લડાઈની શરૂઆત કરી હુરૂર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમામ હુસેનની મારી ગેળવી

એદલ-એ-મે'ત તન્હી લડી સહીદ થયા. લડાઈ નહિ, પણ દનદ થઈ ! ઇમામ હુસેનના સમગ્રા માણસો તે જ પ્રમાણે સહીદ થયા. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગળ્યાગાળ્યા એકંદર ૬૦૦ માણસોના શા દિસામ ' ઇમામ હુસેનની શહાદત થઈ ! અને તે પોતાના નાનાજાન ઉગમતને દારે ' અશ્મેસ ' ઇસ્લામી તવારીખમાં ગજમ થયો ! દુનિયાબરના ઇતિહાસમાં આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસેનની શહાદત સાથે જે રાજકીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જાનને જોખમે લડી પોતાના કબીલાની ખુવારી કહી હતી, તે તત્ત્વ સંક્રાંતિ માટે અદશ્ય થયા ન્યારે યુગેય જલાલનના અધિકારમાં હુમેકું હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રગતત્ર યોજ્યુ. પ્રગતત્ર રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમ ધર્મ અધારણુમાં, બેય રીતે દુનિયાને અમલમાં મુકી દેખાઈયુ. આ પ્રગતત્ર રાજ્યઅગમ માઆરિયાએ તોડ્યુ, અને યર્ગદે ધાર્મિક અગ પણ ઊનનિન કરી નાખ્યુ, ઇમામ હુસેનને એક પ્રતિ વિરોધ હતો ય રી' ત્યાર પહેલાની બિયાહતની સાદાઈ તજ, રૂમી જાદોગલાથી વધાની, વધારી, પ્રચારી, વિનાશના બીજ રોખ્યા હતા.

એદલ-એ-મે'તનું વેર લેવાને બહાને અખામી ખનોશ્ઓ લોકપ્રિય થયા પરંતુ પોતાના મુગ ઉંડા ઉતરતા, જેમને માટે પોતે લડ્યા હતા તેમને વિસરી નયા. પરિણામે, રીયા પથ ઉપરિચન થયો ઇમામ હુસેનના બેગમ, શહેરગાનુ, ઈરાનના છેલ્લા શાહ, યર્ગદેના શાહ-ઝાદી હતા તેથી આખ્યુ ઇરાન એદલ-એ-મે'તના પક્ષમાં ભળ્યુ અને રીયા પથી બની ગયુ. રાજકીય મનાતરે મજહબમાં દાખલ થયા અને પ્રતિદિન વધવા ગયા. આને દસ્તામમાં નહતા મ્હોટા ૭૨ શિરકા (પથ) છે. સૌ શિરકા

દિનનો એકજ દવસો પડે છે. "લા ઇલાહા ઇલ્લાહુલ્લાહ મોહમ્મદુર્રસૂલુલ્લાહ" છતાં એક બીજા તરફ ઢોળી નગરે જુએ છે! હિંદુ-મુસ્લિમ ભેગા થાય, "ઐક્ય" સાથે છતાં શીયા-સુન્ની તો ભેગા શું ન જ થાય! અફસોસ! આ બધું શાને લાંઘે? હમામ હુસેન વિગતથી થયા હોત, યઝીદની સત્તા ત્યાંથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમાં દિનના શરિકા ન પડ્યા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત? હુદુ શાયર "હાલી"ના "યુસદસ" વાંચો.

રાજ્યવ્યવહારમાં પ્રગતત્ર ચાલુ રહ્યું હોત, તો મખ્મકાળની અંધાધુનીને અવકાશ મળત નહિ. યુરોપે પ્રગતત્ર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પછી, ૧૮ માં સૈદ્ધાંતો બેઠું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં; તોપણ પૂર્ણ રીતે તો હજી પણ અનુભવું નથી. અમેરિકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન બુરાઉ વિલ્સનનું "ધિ રેટ" નામનું પુસ્તક વાંચના આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ

છતાં, સંપૂર્ણ પ્રબળીય રાજ્યતંત્ર ઇસ્લામે ઇ. સ. ના સાતમા સૈદ્ધાંતો કરી દેખાડ્યું હતું. મસ્જિદ તે અમીરૂલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જિદમાંથી મિમ્બર તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદલી તે દરબારની ફરજ, ખુત્બો પઢનાં પકડવાનો અસો (વાકીલી) તે ખલીફનો રાજ્યવંદ! અમીર અને મરીમ, શાદ અને ફકીર એક જ સાદલી પર, એક જ હાગમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદની નમાઝ પડે. હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરૂલ મોમનીન એક જ ખતનું "એહરામ" પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પસો અને અધિકાર વિભરી બધ-એથી વિશેષ પ્રગતત્રમાં શું હોય! વિશ્વભય બંધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાફત. ડમરક્સથી બગદાદ, અને ત્યાંથી ઇસ્તમ્બુલ જનાં આ બધું વિસાધું. દવે અંગેરે આવનાં બેક રીતે સ્થિતિ બદલાયાનાં શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન!

૧૦૦

૨૧. ૨૧. દેશવલ્લાસ હિંમતરામ ડામદાર :

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ ભારે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમાં આ સંબંધી જેવો બેઠકો તેવો વિચાર ક્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની

કેરી અવગણના અસમ્મત ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અત્યંત કુદ્રમાં કુદ્ર કંતેસોનાં પણ ધણી જ સમર્થ ભાષામાં અને શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યા છે; ત્યારે આપણે તો નાનાં ભાષાકોની માફક વેદો, સ્થૂતિઓ ને પુરાણોનો ગિદ્વાપાક કરીને જ

બેસી રહ્યા છીએ. મધ્યકાળમા જ્યારે મુસલ-
માનોએ આર્યરાજ્યત્રે ઉપર એક પછી એક
જળદા પ્રહારો કરવા માંડ્યા ત્યારે તો જાણે
કે આપણે આપણા પરાજયો ધ્રુવાવતા હોઈએ
તેમ આપણે આપણો ઇતિહાસ લખ્યો જ
નહિ. પરંતુ હવે આપણે પણ કંઈક જિત્તાસુ
બની આપણા પ્રાચીન, ઉચ્ચવળ પણ અનિ-
ર્દિષ્ટ ઇતિહાસની ઝાંખી કરવાને માટે તાત્રપત્રો
શિક્ષાએ, સિક્ષાઓ, વિદેશીય પ્રવાસીઓનાં
વચનો, વગેરે સાધનો તપાસવા મથી રહ્યા
છીએ. તો આપણા ઇતિહાસના આ પુનર-
ધ્યાન કે છણોદ્ધાર વખતે આપણે આપણા
ઇતિહાસની ભાવના કેવી રાખવી કે કેળવવી
જોઈએ તેનો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના બવિ-
બદ્ધિત મઠે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણી ઐતિહાસિક ભાવનામા ધણી જ
ન્યૂનતાઓ છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણા પૂર્વ-
જનોએ ઘણાં મુદ્દો કર્યા પણ મુદ્દની શિલમુશી
તેઓએ કયાંય લખી નથી. આપણે કલાના
મોઢા પોપકો બન્યા પણ કલાનું રહસ્ય સમ-
જવા આપણે ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કલાનો
અને પ્રગજીવનનો નિકટ સંબંધ આપણે
બહુધા જાંઘ શક્યા નથી. આપણામા શિક્ષણને
માટે બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ હતી પણ શિક્ષ-
ણની પ્રયાનું વિજ્ઞાન આપણે કેળવી શક્યા
નથી. આપણું જાન્યત્ર છેક કંપનીના વખત
હુકમી સમય સંસ્થાઓ પ્રજાને હો. અગ્રાધિન
રહી શક્યું હતું; પણ આપણા પૂર્વજોએ તે
રાજ્યવંત્રના સૂત્રો અમર માહિત્ય રૂપે ચૂંપ્યા
નથી આપણે ઇતિહાસના બનાવો રણા ઉત્પત્તિ
ક્યાં છે પણ તે ઇતિહાસની શિલમુશી આપણે
કદી પણ આપણા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવ-
નમા પરીની શક્યા નથી. જેમ આપણે કાચો
કપા તો કાચરાત્મ કે અવ કારત્તરત્મ પચુ કર્યા,
તપ કર્યું કે પ્યાન મધુ તો આત્માના વારો

લિખિત રૂપે ઉનાર્ધા, તેમ સામાજિક વિષયોમા
આપણે તેવું કાંઈ કર્યું નથી. આપણા ભાવિ.
રાષ્ટ્રીય જીવનને માટે આ બધો વિચાર કર-
વાની ખાસ અગત્ય છે.

હિંદુસ્તાન દેશ ભૂગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
જ નહિ પણ દરેક બાબતને વિચાર કરતાં,
એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. હિંમાલયના
ગરથી આરબાહિત પ્રદેશોથી માંડીને તે ઠેક
દક્ષિણે રામેશ્વર સુધી, ને પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રા નદીથી
તે પશ્ચિમે સુલેમાન અને હિંદુકુશના પર્વતો
અને આરબી મધુદ સુધી, ઘણા રાજકીય અને
સામાજિક વિષયો અને વિકાસો થયાં છતાં,
દરેક અવ્યવસ્થા એમ તો કહી શકશે કે એ
વિસ્તારની અદર રહેતી પ્રગજીવનું જીવન બીજી
પ્રગજીવનનાં જીવનથી તત્ત્વ બિન્ન છે. અહિંના
મુમલમાનો પણ ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન, આર-
બસ્તાન, ઇરાક, તુર્કી, વગેરે દેશોના મુસલમાનો
કરતાં જુદા છે. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ
બીજા દેશોની સંસ્કૃતિઓથી જુદી જ તરી
આવતી. આ બિજતા આપણે આપણો ઇતિહાસ
લખના કે વિચારના જરૂર યાદ રાખવાની છે.
વિદેશીય રાજ્યો જ્યારે આપણી ભૂમિ ઉપર
આપણા જ ગળાઓનો પગજય કરતા, ત્યારે
ઘણી વાર તેઓ અહીં જ ટપી રહેતા અને
પ્રજના જીવનમા ઓળખોળ થઇ આપણા જ
સત્તાધીશો બનતા. મમગત હિંદુસ્તાન કદી પણ
આગળ બહાગના દેશનો ખંડિઓ દેશ બન્યો
નથી. આપણી વર્તમાન પરત્રના ઇ. મ.
૧૭૫૭થી જ ચર યાપ છે. જે ઇતિહાસકારો
હિંદુસ્તાનને અનાદિ કાળથી પરત્ર કદી
રહ્યા છે તેમને આપણા પરા આનંદ ઇતિહાસનું
જરા પણ બાન નથી.

આપણો મમાજ પરત્રનાને આદનારો
હતો જ નહોતો. આપણે પરાજીતોની સામે પ્રચંડ
વિરોધ બનાવી શક્યા છીએ. મદાન સિદ્ધાંતો

પંજબની ભૂમિપર જે સુદો લાવા પડ્યા હતા તેમની પામે ધરાને નીચા ફેરામાં તેણે લહેરી લાડાઈ આ તો હાઈ જાય છે. પંજબના દિંદુઓએ મુસલમાનોના સત્તા આરાતો સામે કેટલી વાર ખાચો બીડેલી ૭ એશિઆના બીજા પ્રદેશોમાં અને રોમના સામ્રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા મહંમદ પેગંબરના મળે પછી જેટલો વખત લાગ્યો તેના કરતા મુસલમાનોને આપણા દેશમાં ૩૦ સત્તા બેસાડતા પછી ૭ વધારે વખત લાગ્યો હતો ભારત ર્ષના મુસલમાની ઇતિહાસના વખતમાં ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં બે મોટી રિલાઓએ પડ્યા આર્થ સંસ્કૃતિના રક્ષક ગણાવે અને વિજયનગરના ગાંધી મસ્જિદ સત્તાના પૂર સામે પ્રચલ શિલાઓ રૂપે હતા રાજ્યના રચના નાના મોટા ગાંધીઓ તો આર્થ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં જે બેગો આપ્યા છે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન પ્રજાને ભાગ્યેજ આવી શકે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, જયચંદ્ર ગઢોડ, અને અગાળાના લક્ષ્મણમેનના પરાજય પછી આર્થ સંસ્કૃતિ ત્રાસવી નામીને ગમખૂન થયે બરાહ બેગી હતી. ઐતર ગજેબના વખત મુરી તેનું રક્ષણ ત્યાના વીરપુરોએ અને લીંગમનાઓએ કેવું કરેલું તે તેમના બાપ ને ચારણોના જ દોડાઓમાં ને સ્ત્રીઓના જોડેમાં કાઢી નેક શપ્તોએ હાંકી. પણ તેની ઉપયોગિતાને ખરો ખ્યાલ તો જ્યારે આપણે આપણના ગિમખાન ફેલવાડાના જૈન મંદિરોની કારીગરી સુગ્રિઓને દારેથી બુસાતી બચી ગઈ તે જોઈએ છીએ ત્યારે જ લારી શપ્તોએ હાંકી. દક્ષિણના દિંદુઓએ પણ એવો જ હિંમો આપ્યો છે અને તેમાં વિજયનગરના મદગાંધી બેગો વર્ષ સુધી અનુપમ મેવા કરી છે મોગલના વખતમાં ઉત્તરના દિંદુઓ મુસલમાનો સાથે છેવટે રાજ્ય તરફ એકત્રેય થઈ ગયા. ખર્ચ ગાંધીઓ નો

દક્ષિણના દિંદુઓએ કરેલું તેઓ સામા પશુ થયા ચૌધા મંદાથી તે મોળામાં મેદા સુધી વિજયનગરના ગાંધી “આલ્ફા” મુસલમાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા તાલીકાના સુદ ૬ સ. ૧૫-૪-૬૫ મા થયું. ૬ સ. ૧૬૨૭ મા શિવાજીનો જન્મ થયો મુસલમાની બાદશાહીને દક્ષિણમાં તેમજ ઉત્તરમાં અંત લાવનાર તે મનાવ આપણા ઇતિહાસમાં થયો જ ઉપયોગી છે. જેમ ઓસમાન તુર્કોના તરથી બચવા માટે ગ્રીક અને લેટિન સંસ્કૃતિની બધી મામૂલીઓ તેમના વાદકો પશ્ચિમ યુરોપમાં ઉપાડી ગયા તેમ મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા માટે ઉત્તરની આર્થ સંસ્કૃતિ તે કાળમાં ગુજરાતમાં ગજપુત્રનામના ને ૬ દક્ષિણ દેશમાં છાની મનાઈ બેલી પાડેલું, તાંજેર, મદુગ, કીરગપ્પટ, વગેરે મથળોએ આ કાળમાં આર્થ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ઓઠો હિસ્સો આપ્યો ન હતો.

જેમ જેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ભારતવાસીઓના સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે પ્રાંતિક બનતું ગયું. પુરાણ સાહિત્યના ચક્રવર્તી રાગઓના યશોગાન ભારતવાસીઓ બુદ્ધી ગયા બૌદ્ધ મતે જે રાજકીય અને સામાજિક એકતા આપણને શીખરી હતી તે આપણે પુરાણોના ઇતિહાસના પૃથોથી અને મુસલમાનોના એકદેશીય અંકુશથી તન લીમરી ગયા અસ્તુત બાપાનું મેવન પણ પ્રતિદિન એણુ થતું ગયું. ગાંધીઓના આશ્રય નીચે મેગ્સેરી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તરે તર હીણી પડવા લાગી અખત્યાગ ખિલજ, અપાઉર્નિ ખિલજ, વગેરેના મુસ્લિમ દેશોએ બૌદ્ધોના, જૈનોના અને દિંદુઓના અગશિટ મોડો, સ્થાનકો અને પાદશાળાઓને ખટી માર્યા. પાનીનું નામ પણ આપણે બૂલી ગયા. ગિરનાર્ની તરેલી તરફ જતા રના ઉપર

આવેલ અશોકાદિના શિલાલેખનું સ્થૂણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહું નહિ. આપણે આપણું પ્રાચીન ઐશ્વર્ય, કૃતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. અંદરુમ ભૌતિક કાળથી તે હેઠલું વર્ષન મુખીનો એક હળ-રથી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામાં ગણી ગયા. માત્ર થોડાં વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી ભીષણ નિદા હોઈ અને શરીરથી આપણે, જાતિસ્મરણ થયું હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે જેમ માનતા આવ્યા કે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અહિંસાવાદથી આપણે નબળા બની ગયા ને મુમક્ષુભાવે આ નમ્રભાવનો લાભ લીધો હતો. આ પણ એક અનિદાસિક વિનંદાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતાં અનિદાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિરિને પણ એક વાર એમ કહેવું કે રામનો ખિસ્તી પંથમાં બળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોઈ બેઠા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેહીધ-માન કાળ બૌદ્ધ સમય હતો. આપણું વર્તમાન એ કાળમાં ધડાચું દેશાવરની સાથે આપણે તે કાળમાં પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમાં રિમેટ, ચીન, અંગાળાના અખાનના ટાપુઓ, ગંગે પર શરી વળ્યું. આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમાં હિતમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાત્તને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અર્નર્મિદાથી તેને જાણે કશી દાંષો હતે.

દિલ્હીના મુલતાનોના રાજ્યનંદે આપણને વધારે પ્રાંતિક બનાવી દીધા. તે અગાઉ પણ દિલ્હી પ્રાંતિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય ને સામાજિક અવનતિનું તે ચિહ્ન

હતું. તે કાળનાં મુમક્ષુભાવી રાજ્યો પણ પ્રાંતિક હતાં. હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુગપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે. મોગલોના આવવા પછી ધામે ધામે આ પ્રાંતિક ભાવના ઘટવા લાગી. મરાઠાઓનું રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમાં વિધનરૂપે હતું. દક્ષિણ-વાસીઓ દક્ષિણમાં રહ્યા ત્યાં મુખી પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી શક્યા. પણ જ્યારે પહેલા પાન-શરાવ પેશ્વાએ પેશ્વાખને ઉત્તરમાં વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેડી “થોડાં”ને ગંગા ને સિંધુ નદીનાં પાણીમાં રનાન કરાવ્યું ત્યારે દક્ષિણાત્મીની ભાવનામાં ઘુસ્પી જ કેરાર દબ ગો. પુનાને હિંદુસ્તાનની રાજધાની કરવા જનાં તેઓને દિલ્હી સર કંચું પડ્યું અને દિલ્હી સર કરતાં પ્રથમ અમલકીને દાયે અને પછી કંપનીને દાયે સખત શકાઓ ખાવા પડ્યા. ઉત્તર દિલ્હ લેવા જનાં તેઓ મદાર છ ખોઈ બેઠા-સામ્રાજ્ય સ્થાપના જતા તેઓ “સ્વરાજ્ય” યુગાવી બેઠા.

આપણા ઇતિહાસમાં દિલ્હી નગરીનો આ અગત્ય છે. દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ અધાં સ્થળોનો વિચાર કરતા હિંદુસ્તાનનો સમસ્ત ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે. આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિયાનું રોમ છે. વર્ગિલ-કવિએ રોમને અમ-રાવતી-અમરનગરીનું ઉપનામ આપ્યું હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનું હૃદય-મસ્તિક છે ને તેની માદી પણ અવિચળ છે. ઉત્તર દિલ્હુસ્તાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યાં ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમાં આવું નગર મોઢ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું નથી. સિંધાદના બળવાનું લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું. સિંધને દેમરેદિનો દરગાર ત્યાં જ બરેથો. દર્જનનો દરગાર પણ ત્યાં જ બરાપેથો. ચક્રેનસાદનો

અભિરૂપિણ ત્યાં જ રહેતો. ભાસ્કરના પતિદાસના અત્યંત માને જાણે કે માન આપતું હોય તેમ હજારો પૃથુ તે જ રાજનગરને છવે સામાજિકની ગજ રાની બનાવ્યું. આપણી ગાંધીય બાનાના પૃથુ યાત્રાસ્થાન આ નગર છે

આપણા રાષ્ટ્રીય ઉવનતો પ્રાચીન અત્યાર ક્યાં જાય છે ? ધર્મ પ્રદુષ્ટો મુખ્યમાની કાળમા “ ગાય અને કાષ્ઠોનું પ્રતીકાનું ” કદવા મરણ તૈયાગ થતાં એ દિવસો ગયા છે આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપેલા છે તે માગકન આપણે વીતમી સન્નિ આગક મરુ છે ધણે કાળ આપણે જગતમા જ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર મના ગાળ્યો ધણે કાળ આપણે જગતની જાતોને આર્થ ધર્મમા લાવના કાળો ધણે કાળ આપણે અદર અદર લડી મરવામા વીત્યા પછી દેવે ‘ હિંદુસ્તાન ’ જગત ભૂમી મધ્ય મધ્ય તે દેવે પાદ કદવા નામ છે એ યા જગત જગત પિથોરાસ એટલિનસ, સીઝ, કે કોનબસનું જગત નથી એ યા થતી આપણી બુમિ પછી જગત કે કોટિય કે પૃથ્વીરાજ કે અમરના કાળની નથી જગતના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદાય આપણો ઇતિહાસ સિધુ કે ગાગા નદી જેવો બગી જવો જોએ આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે ગાપણા શાસનથી કોઈ પ્રાપ્તિ શુભામ કરવા મરણ નથી આપણને શાંતિમય અને કંઈકસરીકે રાજ્યતન અત્યારે જોઈએ શીએ દિવસોને મુસલમાનોને પારગીજોને કદને, બધાને, આપણે હિંદી બનાવવા છે આપણે માની મોડા છીએ કે આપણે હિંદી છીએ-વસ્તુન આપણે તેવા નથી આપણા ઇતિહાસના પૃષ્ઠો આ અવિચલ તર નગર કરી લખાના જોઈએ આપણા તાજમરેલથી હિંદુઓ કુનાય છે સાગીની કલાથી કે પ્રદોરાની શુભાથી મુસલમાનોને

કુનાય લાખા છે હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું બાસ્તીય દષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે ?

પ્રથમ જાણુ યુ તેમ આપણે ઇતિહાસ બુદ્ધિત્વ ધર્મો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદષ્ટિએ કર્યો નથી દેવે આપણે ઇતિહાસ વધારે નિયમમદ (constant) મનતો જાય છે નિર્ણાયક મુદ્દાનું સ્થાન રીત મર મુદ્દાએલ પ્રતિનિધિઓના વા અને અતે થતી મનોની મુમતિએ લીધુ છે તે કારણથી આપણે જગતના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગા થવાની જરૂર છે કોઈક બિલનુ રદ સ્થ મમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમા કોઈ સામગ્રી છે ? મેસુન, કરવેરા વાણિજ્ય પગે રેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઈએ નહીં એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો માતેસ્કયુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યાં કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? કોઈલિનુ “ અર્થશાસ્ત્ર ”, પ્લેટોના નોઝ, એરિસ્ટોટલનું ‘ પોલિટિક્સ ’, અને ક્ષામ્પસનું ‘ મોન’ હિમોકસીસ ’ એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકિયે ?

દરેક કાળમા અદી પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે ગોગે રૈલ્વેવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બગાડાને ધમબમથી ઉગારી ગમાનુજ અને વ નભાયાય આપણને સમકાલીન દષ્ટિએ વિગે બજવાન મ્યાં કમીરે અને નાનકે મુસ્લિમ-હિંદુ એમના ધર્મક્ષેત્રમા ઉપદેશ આપે તેને ગજ્યનીતિમા ઉગાડી વીધી શુરોપના સસર્ગથી આપણું વ્યક્તિત્વ બેવાયુ નથી આપણા રામમોદનરાય, દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ ગાંધી, ને ગીરનાથ ટાંગોરના જીવ નચરિતો સાક્ષીભૂત છે આપણે તે સસર્ગની ઉત્તમ બાબુને ઠેરી પણ નથી આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું બિનન ને એકલ ઇતિહાસના મદા

સાગરનાં મોઝાં ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તરી આવેલ છે. જેમ મહાસાગરનાં ઉછળતાં મોઝાં એક શખને કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમાં પણ એ અમર

હવે ભારતવર્ષના અભારે ખોખરા થએલા પણ બહારથી તેમ જ અંતરથી રૂપવામાં આવતાં રસાયનોથી, ફરીથી યુવાવસ્થામાં આવતા ક્ષેત્રવરનો કદી પણ લાગ નહીં કરે. આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોંઈ ખીણ કોઈ હોય શકે ખરી ?

૧૦૧

૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી :

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વેદ્યકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રસાદી)

વડોદરાનો વૈષ્ણવકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જન-સમાજને તેનાં સાદાં, સરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલાં કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઈ પડ્યાં છે. એના રામાયણની ગાંભીર્ય કથા યાચ છે. અને ગિરધરે રામગુણનુવાદના પ્રચારને માટે એ પ્રયત્ન રચેલો છે અને સૌથી પહેલાં પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામાં મુલતાનપુરામાં એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગ-ણીમાં એ રામાયણની કથા કહી બનાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમાં તે પ્રચલિત થઈ ને ગામ-ડાંઓમાં તેની કથાઓ થવા લાગી.*

ગિરધરનાં કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયધર્મ પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક

અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જેની નકલો મેં અસંખ્ય હસ્તાલિખિત ગ્રંથોમાંથી કરી લીધેલી છે. વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જણીતું છે, તેના કરતાં ગિરધરનું પ્રહ્લાદાખ્યાન ઉત્તરે તેવું નથી. ગિરધરનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ કવ્યનાઓ, રસાલકારની અત્યુક્તિ, કે સમ્બોનો ઘટાટોપ નહિ માત્રમ પડે; પરંતુ તેના નીતિપ્રિય દરેક સ્વભાવ પ્રભાસુ ઉડો આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો હમ્મે હમ્મે જણાશે જ. તેની સાથે તેનામાં શૌધ્ધ-શુદ્ધિ જળરી હતી; તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુણ વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે માધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દેવચરિત્રોમાં વિપરીતના જણાઇ આવી દરો, ત્યાં તો તેણે લોકની શ્રદ્ધા ન ખગી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે:—

* કવિના જ દાષની પ્રત દાષ તેના વચનમાં છે, તે ઉપરથી રામાયણનો રૂપ પ્રયોગ સરવું સાદિત્ય કાર્યાલયને માટે નવાર થાય છે.

“ તે માટે દેહ ન કરશો વિવેકી સંત સુમણ્ણ;
એ અદ્ય અરિત જ દેવતણું તે કાણે ન થાય પ્રમાણ.

—રા. પા. કાં. અ. ૧૩—

વળી સીતાહનું દરણ ચયા પછી થીરામ- નોઈને ઇશ્વરાવતાર ઉપર અથદા ન થાય માટે
ચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે કહે છે કે:-

“ જે શુદ્ધ ચેતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અનિત;
“ તે માયા તણો અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.

—રા. અ. કાં. અ. ૧૮—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે:-

“ એમ દેવચરિત છે ઘણા અટપટાં, અધઠ ધટાવે જેહ;
એ નોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમાં તેહ.
જળ ઉપર જેણે મૂલ્લી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ;
એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અનિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ્ય, તે થાય સત્ય પ્રમાણ,
તે નોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ.

—રા. કિ. કાં. અ. ૭—

કવિને ભકિતરસ પ્રપ્ત હતો અને તે કાર- શિષ્ટાચાર પ્રમાણે મથની શાસ્ત્રાત કવિ
ણથી ધણે ભાગે તેમણે ભકિતરસનાં જ કાવ્યો મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિ-
લખ્યાં છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન પણ ભકિતરસ ખીલ- દાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણા-
વવાને જ એમણે લખ્યું છે. હવે યોડાંક દર્શાવો વતા કહે છે કે:-
એમનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રમાણ આપીએ:-

“ જેમ અંધ ઇચ્છે પયરંગ કહેવા, અપંગ ઇચ્છે અંગ;
નિર્ધન ચિંતામણિ ક્ષણે; કામી ક્ષણે સત્સંગ.
તેમ ઇચ્છા થઇ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજીવદીર,
કયા કહું પદ્માદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર.

કડવું ૧.

સારપછી પુત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ને દની કિત્તવિ કવિ ખતાવે છે. પણ ત્યાં એક
હિરણ્યાશહનની કથા હંકમાં આપી પ્રહ્લાદ- પ્રથમ કવિના ભક્તહૃદયને કિત્તવ્ય થાય છે:-

“ અસુરતણું કુળ મહા અધર્મી, દેવદિજનો દોહ કરનાર છ;

“ તેહના કુળમાં કેમ થયો, દરિભક્ત તણો અવતાર છ.

કડવું ૪.

આતું સમાધાન કવિ આગળ જતાં કયા-
ભાગમાં આ પ્રમાણે આપે છે. એક વખતે
હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી
નારદે હરિ નામની ધૂન લગાવી, એટલે ધ્યાન-
માથી તે ભગી ઉઠ્યો. પણ નારદ અંતર્ધાન
ચર્ચ ગયા. હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મૂકી ઘેર
ગયો પણ તેના કાનમાં તો હરિ નામના રણકારા
જ વાગી રહ્યા હતા. તે રાત્રે તેની સ્ત્રીને ગર્ભ
રહ્યો, એટલે ગર્ભને તે સંસ્કાર લાગ્યા. વળી
ખીજ વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી

તેનું નગર લૂંટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને કેદ પકડીને
લઇ ગયો. પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી
અને પોતાને આશ્રમે લઇ જઈ તેને ષષ્ટાન્ન-
નો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી
રાટ્રી નહિ પણ તેના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભે તે
પ્રદલ્હા કર્યો. એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.
તે પ્રદલાહ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ
ઉત્પન્ન થયો. પ્રદલાહ મોટો થયા પછી તેને
નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અસુરની વિદ્યા
ન ભણતાં—

× × × ×

“ રમરણુ કરે જોવિંદુનું શ્રીહરિ નારાયણુ દેવ.
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેરું જો કુંડું ઋષિએ રૂપ;
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને મમરે વૈકુંઠ બૂપ.
—કડવું ૯—

અને ઋષિએ-નારદે-જો રૂપ કહેલું તે કેવું હતું—

“ દુર્વાણા ધનરયામ મુદર, પીતપટ કડી કિંકિણી;
કંચન રત્ન અમૃતમાં મુદીર્ષ, ગેખત્રા મહા લંકની.
બાજુ પહેલ્યા વેદ વૌટી, કપ્પ કંકણુ યુવરી;
મુકાફળના હારે ઉન્નવસ, વૈજયન્તી માલા ઉર ધરી.
શિવત્ત્વ કૌસ્તુભ બુધલાલન, નાભિ મંબિર નીવટી;
શિર પેઢ મુદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક બૃહદી ચટી.
મુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લેાચન, કર્ણકુંડળ મણિ ઝગકના;
અધર અરુણ ચિત્રુક ચાર, સંતરીશ ચગકના.
લક્ષ્મી સદિન શ્રીકાંત તોન, ચતુર્ચંદ્ર ધનરયામ;
સંખ ચાક ને મગ પદ્મ, ભક્ત રસિક ભગવાન.
ચરણકમળ અંબ હથ વદે, સેવે નારદ મનકાદિ સદી;
કોટી ચશિઅર કોટી બાનુ. સનકોટી કામ મોલા સદી.
જપ તપ જ્ઞેમગ્રન ધ્યાન ધરના, દેહ દમન કરતા અનિ ધણી;
તોયે સ્વભાષા દર્શન નહિ, તે ભક્તવચ્ચ ત્રિભોવન મળી.
—કડવું ૧૦—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રદલાદે બાળવાને અર્થે દરિયુખાનને કહી રમિયલા માંડવેલ
ગદલે હરિ નામનું રટનુ જ કરવા આશું અને તે કહી તે આ—
નિશાળમાં બાળીને પણ વર્ણમગાના કાનને

“ પ્રહ્લાદ કહે ભાઈ સાંભળો, કહું કકાનો બેઠ;
બગીચ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—ધોળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરજપ્રીતી, રાખીએ દૃઢ વિશ્વાસની રીતિ.
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પાતીએ રે.
ખોટા ખેલમાં ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી મંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે કરીએ, તો હૃદયથી રહીએ વેગળા રે.

* x x x x x

વગેરે.

—કહ્યું ૧૧—

પ્રહ્લાદને રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, અસુરોથી એ કેમ સહન થઇ શકે ? તેમણે
તેથી નિશાળનાં છોકરા પણ પ્રહ્લાદની પેઠે પ્રહ્લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ધણું સમજન.
ધ્યાન ધરનાં અને ભજન કરતાં શીખી ગયાં. ધ્યું પણ તે તો:—

“ જેમ રણસંગ્રામે ચઢ શરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત નિઃશંક ચઢને, જપે જુગઘાધાર

—કહ્યું ૧૨—

શુરુએ શીખામણ દેવા માઠી સારે તેમણે શુરુને પણ સમજાવી દીધું કે:—

x x x x x x

“ તારે પરને તરે પોતે, તે શુરુ સાચા જાણ.
અજ્ઞાનીને યાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ;
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ.
શુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપવાળ.
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મૂરખ બાંધે પાળ.

+ + +
માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પડિત શુણ્ઘલંકાર;
જો ધ્વજો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગઘાધાર.

—કહ્યું ૧૨—

છેવટે શુરુ રાજા પાસે ફરીયાદ કરે છે કે આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્લાદને મરણના
તમારો કુંવર આપણા કુળની વિધા ન ભણના હરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ
શ્રીહરિમરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના નેમના પ્રાણ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે.
બીજાં છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢતી દે છે. પણ જેને રામ રામે તેને કોણ મારી શકે એમ
આ ઉપરથી રાજા તેને શીખામણ દે છે અને છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્લાદની ખરેખરી
છેવટે પ્રાણ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે. પણ કસોડી ચાલ છે. ભારે સખા ભરી ત્યાં પ્રહ્લાદને

બોલાવી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી અ-
ક્યાં છે તે ખતાવ. એમ કહી તેમને મારવા સુરનો અંત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ
ખડ્ગ કાંટે છે એટલે સ્તંભ શાદી નિર્મિતરૂપે સુંદર રીતે કહે છે:—

“ યદ્ય ગર્ભના ધોર પ્રચંડ, હાથો યંબ ડોલ્યું અહાંડ;
ધૃજ ધરા ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ.
ડોલ્યું ઇન્દ્રાસન અહાલોક, દિશા ચક્રિત પવન થયો રોક,
ગિરિ શિખર પડ્યાં છે તુટી, શંભુની સખાધિ છૂટી.
ત્યહાં ડોલ્યા દશે દિક્ષાલ, ખળભળીયાં સાતે પાતાળ,
થયો આકાશમાં અંધકાર, ઉઝળીયા સિંધુ અપાર
કાંઠયો યંબ કરી ચડેડાટ, થયો ગગન માંહે ગડેડાટ;
ત્યાંથી પ્રકટયા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિધર ધીર.
ધર્મુ વિકટ ભયંકર રૂપ, રાનાં નેત્ર જલજ્વળ અગ્નિરૂપ;
લાખી જીભ અવે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
દંત કરકંડે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળી મોટી વિકરાળ;
શોભે સહઅશુભા શીકંત, ધર્મ આયુધ કરમા અનંત.
કરી ગર્ભના ધોર ધુરાવ, થયો આસુરી ગર્ભનો સાવ;
કેશવાળી કંઠાવી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે.

— કાવ્ય રૂપ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી
છે ને તેમાં તેનો સંહાર કરે છે. છેવટે પ્ર- કવિ શિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે.
હાલકને શોભ્ય આપી પ્રભુ અંતર્ધાન થાય કવિ નિગમિમાનથી ચોનાને માટે કહે છે કે:—

“ તેમ હું દુર્ભાગ અચાની, ન સમજી વિવેક વિચારજ.
બાળકમુદિ અજાણપણામાં, ક્યો અંધનો વિચારજ.

અને

“ કવિજન કાષ્ઠએ ખોડ મા દેશો, નથી મુજ બળશુદ્ધિ લગારજ,
“ જે હરિએ દેવરાત્ર્યું તેણું કયું છે, અધિષ્ઠાતા દેવ મોરારજ.

માથ દેશે કે એમ છે તો પછી એવો અંધ શા માટે રચ્યો? તેનું કારણ પણ દે છે કે:—

“ પણ હરિ જરા ભક્ત ચરિત કયામ્ન, ચીનરહરિનો અવતારજ;
એનું જાણીને સજ્જન સંત વિવેકી, તે કરમે અંગીકારજ.

૧૦૨

સ્વ. નમદાશંકર લાલશંકર કવિ :

સ્વ. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તભાલા માટે મોકલનાર શ. ગ. અણિલાલ ઈન્જીનિયર સ્ક. દેસાઈ]

તા. ૬ ફી જુલાઈ ૧૮૭૦.

પ્રિયારા નાનાભાઈ,

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માફા) બને છે. ખૂબી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ-હુનિ-યાદારીમાં છે. આફરીન છે કુદરતને કે મોટો દિલસુર ને મોટો તપેસરી પોતાની જાતી અફ-લથી બને મન મારવાના મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. હુનિયદારી-અફલ તથા મ્હાવરા એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તામે યામ છે, તોપણ તે થોડી ઘણી મુક્ત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડાવે છે.

ભાઈ, ન. ક. તું થોડું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂર્ણ બિલ મારાથી મુક્તપણું નથી-બહુજ બળી જાઉં છું. સમો ઘણો બારીક જોવામાં આવે છે.

એક દિવસ હું ભાઈ માણેકજી બરજોર-જીને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમાં તેણે કહ્યું હતું કે “ મૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. તું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ મંબંધી મારું ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતાનું વો દેવાને ચૂકરી છું-હું-મારે આટલાં વરસ થયાં ને નિવેરો નથી આવતો ત્યારે હાલો શું-

ચાડો શું કરવા રેવા દેવો જોઇયે,-માટે ના-નાભાઈને કહીને ન. ક. તું જોમ તેમ માંડી વાળો તો સારું.” એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોમ ન આવ્યો. હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે? એ પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ ચલ્યું છે ને માણેકજી કેટલાના હક-દાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રક-મને સારું હું ને માણેકજી ખાનગી સમજાયે, ને બાકી રહેલો મૂનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સરતે કહાડીને તને પૂરા કરી આપું-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આ-કડો મારે જાણવો જરૂર છે.

તને મેં કમ્પ્યુટર ઉપરનું રા. ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેનાં નાણાં તને પોતાં કે નહીં તે જણાવજો. જે પાંચસે ચોપડીયો તારે ત્યાં રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂઠું બંધાવવાને સારું પોણીચારસે જોઇયે તે હું તને બંધાઇનું બિલ ચૂકવતી મેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલાવીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કાઠના લઈશ. ચો-પડીયો બંધાતાં જોછામા જોછો મહિને દોઢ તો ચરો જ; ને એની અંદર તો હું તને કહી કહી મોકલતો જઈશ માટે બંધાવવા આપજો.

ભાઈ, કોઇ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં થોડાનું જેવટ આણી આપ. બારીક વખત

નેહં ગમરાડં છડં. પ્રેમના ગિલ્લો નિહાય રહ્યું તો ગિંતા નદી. આનો જવાબ લખજો.
 ૬૭. વળી...માણેકજીવું મારું ખાનગી ખાતું લા. વખત જોઈ ગમરાતો જતો નર્મદો.

[ટિપ્પણ—

૧.-ક.-નર્મદપિતા. માણેકજી ખરજોરજી, સમાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઈ રુસ્તમજી, યુનિયન પ્રેમવાળા; કવિના પારસી મિત્ર. સેવર સદાના સમયનું દળાણ ૧૮૯૪ થી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આંતર વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારથી ગર થઈ ચુકેલું

કાગળની તારીખ સુધી ૧.-ક. નું છપામણ અને કાગળનું બિલ ચુકવાયેલું નહીં, અને પાંચસો નકલો તો દરજી બંધિવાની પણ બાકી ! સૌ અધિકારી વાંચનાર સારી જગ્યાએ જીવી ચોપડીની ખરીદીમાં પણ શુજ્ઞતાની પ્રભાવે આ દાખલો તો નીચું જોવાયે જીવો છે. એ જમાનામાં અને ખામ કરીને કવિની ભત્તને અગ્રે શુજ્ઞતાની સાદિત્યમાં અભિવ્યક્તિને માટે હિંદુ પારસીનો સહ-કાર, એ આ કાગળની ઉજળી બાજુ છે. સારી ચોપડીઓના વેચાણમાં આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કંઈક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાદિત્યપ્રીત્યથા હિંદુપારસીસહકારમાં તો આપણે ઉચ્ચ પાઠ્ય પડ્યા છીએ]

૧૦૩

૨૧ ૨૧ હરિલાલ મૂલશંકર મૂળાણી:

ડગતું હૃદય: એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાંથી સમય સંક્રાંતિને લઇને ન બજવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ:-રસ્તો. તેની પેલી એર લીધું મેદાન.

સમય:-ચાંદની ખીલી રહી છે.

(સંન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાની ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમા: (ગાયન)

ખીલી રહી ચાંદની, આ રી જો છટા બરી

અંતરમાહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે બરી—ટક.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે; પૃથ્વીમાં ક્લાયકુલ સુંદરી કુલાય છે, દીણ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે; લગ્ન માનવી જીવનવિકાસ દીણતા નીમાય છે,
—ખીલી રહી.

ગજકુમાર, ચાંદનીના પ્રકાશથી છંટાયેલાં આ ઘેરા રંગના તરુવરો આપનાં મંગલ યગલે આભારી થયાં હોય તેમ કેવાં આનંદથી ખૂલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થ વીરપુરુષ, આપના વીરોત્સાહે ભયાં અતરંગે એ વિસ્મયથી વધારી લે છે. રે અવિશ્રાંત

દિશવાળા વિશ્રાંતિ પામશે અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હિમચંદ્ર-આનંદ ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે; અરે-એ ભોગ આપતાં જેણે કોઈ નિર્દોષ જીવનને દુઃખી બનાવી દીધું છે, કોઈ નિર્દોષ કુલને થૂંટી હુંદાવા કેંકી દીધું છે તેને આનંદ કેવો ?

મનોરમા-રે કુમાર, આટલાં મોટાં મનમાં એવો સંકલિત ભાવ ભરોમાં. શું સ્વાર્થભાં અનેરો આનંદ નથી ? તમારો અંતરાત્મા શું કહે છે ? આ દેહનો કે દેહનાં બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો ? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો ?

હિમચંદ્ર-(ચોરીવાર વિચારમાં પડી જાય છે. પછી) તમારાં આવાં વચનોનાં તે હું શો જવાબ આપું ? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારાં ચિત્તમાં તોફાન જમાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહું કે મારા મનમાં શું ચાય છે ? છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે મેં એક પારકું છતાં અતિ બહાલું જીવન એરં કરવામા ભાગ લીધો છે એ વાતનો કંઈયે તો શમે તેમ નથી.

મનોરમા-પારકું જીવન ? કેનું ? સુમનું જીવન તમે પારકું ગણો છો ? પ્રિયતમ એ તો એક અંગનાં બે પદ-ખાં જ માત્ર. દંપતિ એ એક જ સજ્જ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામાં એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમાં એ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકશે ?

હિમચંદ્ર-જીવન એક ખગં પણ તેના ભાગ સમાન ક્યાં ધડાય છે ? એક દોર, બીજો સુકુમાર. જે ધા દિનિ નરખમે તે સુકુમાર અજળા કેમ ખમે ?

મનોરમા:-ભૂલો છો. પત્યર પર પત્યર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કેમજી વેલી પર પત્યર પડશે તો તે વળી જઈ. ઝીલી લેશે ને પત્યર ઉઠાવતાં ધરી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અજળાનું કેમજી અંતઃકરણ મહાન પુરુષોનાં વાધ જેવાં દેવાં કરતાં ય વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હિમચંદ્ર:- (સ્વચ્છ) આને શું કહું ?

મનોરમા:-કેમ બોલ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરૂં ? ક્યાંથી મળે ? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમુનો તમારે જોવો છે ? (ચંદ્ર ખત્તવતી) પેલી ચંદા બેઠી ? અશાંતિમાંથી શાંતિ અને શાંતિમાંથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શી-તણ પ્રકાશ છે. જે જાતે બળે છે તે જ બીજાને બળતાં બચાવી શકે છે, બીજાને શાંતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળનાં હૃદયોમાં અમી સ્ત્રી-ચંદા ચંદાએ જાતે બળનું સ્વીકાર્યું છે. ચંદ્ર, તમે પણ પરતી વેદના શમાવવા જાતે વેદના સ્વીકારી છે.

હિમચંદ્ર:- (નિઃશ્વાસ તાણે છે) હે શિવ !

મનોરમા:-શાંત યાઓ, બાઈ. શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઈ બીજાન-તત્ત્વા પ્રતાપથી પુતીત થઈ તમે તમારી અર્ધાગનને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેનાં સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હિમચંદ્ર-ઓ બહેન, તારાં મીઠાં અને આશા-ભરી વચનો મારાં હૃદયમાં ત્હાડકે રહે

છે. પણ આજ માફ ચિત્ત, મારી ક્ષુદ્રિ,
માફ કર્તવ્યગાન મારા હાથમા નથી.
હું કિર્તવ્યમદ જની ગયો છું. આજ
જગતને હું જુદી જ નજરે જોઉં છું
સંસાર આખો મને પ્રેમય્ય બામે છે.
જડ વસ્તુઓના પણ અણુએ અણુ
પ્રેમથી આકર્ષાઈ એક બીજને ઝોટી
ગયા છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ઘટે, સર્વની
ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે
છે. ચેતનસદ્ધિમા પણ જોડું છું તો
જીવન જાય છે ને નવું પેદા થાય છે.
શુ વનસ્પતિમા કે શું પ્રાણીમા એ ક્રમ
અવિચ્છાત ચાલ્યો જ જાય છે અને
એ સર્વને નિયમમા રાખનાર એક જ
સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમા
જળે એનો જ રસ બરો છે, પત્થરમા
જળે એ જ ભાવ ધટ જમાલો છે,
પુષ્પોમા જળે એનું જ મધુ પમરે છે,
આકાશમાથી જળે એનો જ નાદ ધૂમે
છે, સૃષ્ટિ આખી જળે મને એક જ
ઉપદેશ આપી રહી છે—પ્રેમ! અહા
બહેન, એની રીતે મારા આખા જીવ
નમા એાત પ્રેાત થઇ ગયેલ એ પ્રેમને
તે હું કેવી રીતે દર કરી શકું ?

મનોરમા—ભાઈ, મૃદિ તો એક જાતનું સમઢ-
રયાન છે. જેને જેવું જોઈએ તેવું તેને
તેમાથી મળી રહે છે. મનના એ સ્વ
ભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અવરુદ્ધ જ-
વૃત્તિને પોષણ મળે તેવું જ કંઈક દરેક
ચીજમાથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમનું
મન સૃષ્ટિમા પ્રેમ જ શોધે છે, અને
તેને દેખાય છે પણ સધળે પ્રેમ. પાપી
અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ
પાપના સૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી
બામે છે, જ્યારે ભક્તજન એમા જ

પરમાત્માને શોધે છે અને તાક્ષાત
પામે પણ છે. ભાઈ, રંગ દૃષ્ટિને લાગે
છે સૃષ્ટિને નહીં. દૃષ્ટિને કેવા રંગલગા-
ડેવા એ તો પોતાના હાથની વાન છે.
એમા સૃષ્ટિનો કે નૃષ્ટિકર્તાનો કંઈ
રોષ નથી.

હેમચંદ્ર—બહેન, હું યાત્રી પિતાની પુત્રિ થઈ
એટલે યાત્રાની વાતોથી મને મ્હાત કરે છે.
પણ વાન માત્રથી મ્હાત થાય એ આ
હૃદય નહીં.

મનોરમા—છતા પણ લીધેની પ્રતિજ્ઞા પાળવી,
એટલું તો હૃદય કાજમા ગમશે કે
નહીં ?

હેમચંદ્ર—પરમાત્માને હાથે બહાણુ મોપીશ,
જેમ હાકવું હોય તેમ હાકે.

(નેપથ્યે ગિરજનો સુર સંભળાય છે)

“ નાવલીયા કરી નેહ. જુવી શુ મયા રે ? ”

x x x

(હેમચંદ્ર ચમકે છે) એ કોણુ ગાય છે ?

(નેપથ્યે યાત્રા આગળ વધે છે)

“ મગાના તીરે રે અમૃત પીધા

“ પીધા તે પાણ ન દીધા—જુવી શુ મયા રે ? ”

x x x

હેમચંદ્ર—(સ્વચત) મગાને તીરે?—અમૃત પીધા ?
રખે?

મનોરમા—સાવચેત્ર વીરા મન તો એવું અચળ
પણી છે કે જ્યાં જાય ત્યાંથી ઉડી
જશે યાદે તેવું પજડે જાણતો.
(સ્વચત) શુ આ દંડ રહી શકશે ?
પિતાજીએ પાત્ર જોવા વિના પ્રતિજ્ઞા
લેવરાવી છે. કયા આનો ગમજી સ્વ
ભાવ અને કયા એ કારમી પ્રતિજ્ઞા !
(જ્યાં જાય છે)

હેમચંદ્ર—કયા ચાલ્યા તમે ?

મનોરમા—તરંગ ચાને ત્યાં.

હિમચંદ્ર-જરા સખર, આરાં સાંતિદાના, મારાથી
દૂર ન થાઓ.

મનોરમા-(દસ્તી) કુમાર, તમારું મન ચંચળ
તે કરનાં પણ અગે વધારે ચંચળ
છીએ. એ પળીને તો તમે ધારશો
તો પાંજરામાં પૂરી આંધી શકશો; પણ
અમારી પાખો તો પાંજરાને પણ તોડી
શકે છે. નદીના તરંગને તમે રોકશો ?
પવનની હલરને અટકાવી શકશો ? જો
એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો.

(નય છે)

હિમચંદ્ર-કેરી વિચિત્ર સ્ત્રી ! એના સ્વભાવ
સમજવો એ મારે માટે તો એક
કેમડો છે.

(નેપથ્યે ગાન)

“ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં
પીધાં તે પાણં ન દીધાં

ભૂલી છું ગયા રે ?”

x x x - - x

(આ પછીનો ભાગ ભજવાય છે)

ભક્તકવિ અખેા:

ખારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર તા. રા. અખાલાલ ખુલાખીરામ જાની)

(૫૬)

ખારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા જીવ જાણ્યા વિના જવ બટકે:
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી તુજ નિજરામણું છુદિ અટકે. ખારે૦

કાતકે કાં તકે ચેતે નહી જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે:
પંચ ઉદ્ધિગતજું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરતે કરી કાં ખપાવે ?
જ્ઞાન શકર ખીડાલ ઉપ્પ ખર તે તણી વૃત્ત લેખ શું રે જીવે ?
વચન શુભનાં શુભી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અંધકૂપે લેખ હાથ દીધે. ખારે૦

માર્ગશીરે સુખ દશે શુરહેવથી જે શુર ખસવિલા જ પોયે
આત્મ જાણ્યા વિના જવવિષે આજણે આપ ઓળખ્યા વિના દાલદોષે:
ભકિત ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીદી સદા તે વિના શુભામ કો નવ્ય પામે:
હરિ શુર સંતનાં ચરણ સેવો સદા તે વસંતે જે કો રહેશે મામે. ખારે૦

પોપ તું તુજને ખાહાખહા રસ વડે જો જડિ હાથ તુંનિ વાકમતીતા:
જે રસઅરથે ઈસ અદર્નિશ રટે શ્રીયુએ અચ્યુત ગાયે ગીના:
સંતસંગ સાધુ માંહાં તું પોપાદ્ય જો હાથ જડશે તુંનિ હેત હરિનું:
જીવતો જીવતે સુકિત માંહાં લવ સદા એ સમજતે કાજ સરશે જ નરનું. ખારે૦

માહા જન જાણુ રે હાથ નિત્યે હોયે કાલકર્યાત તોડે આયુષ કાપે:
કામ ને કામ ધન દેખી શું ધસમસે સીપ આટે રૂપામેહોર ન આપે:
માહાત્મ જાણીઉં નહિ જ માહારાજનું કાજે હાથ અકાજ કીધું:
દેહાતીતને હાથ તે દેહ ભજ્યો અમૃત ટોળી ને વિપ પીધું. ખારે૦

દ્રાલમાંહે ગુણ છે ઘણો જીવડા શલ બોલે તેહને કાઠિ શોધી:
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ બવ નિધે સુકિતનું દાર તે સુકું શોધી:
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
શબ્દાતીન ડાબે કરી ઝોળખે તે નર નાવે નાભવેધે: બારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેષ હદે જો વિચારી:
૪૫ ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ દારવાતણા મંરવાતણા માન્ય જો થયાં સંસારી:
તું છે કીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શું મૂઢ મરડે ?
કેહી નિદ્રાએ સતો જાકે પામરા કાલ તુજ મહેવા હાથ કરડે ! બારે૦

વૈશાખ જોતાં તું કશું જીવડા પર્વત સરખા બહુ કેટિ ખાધા:
દિનકર સાથે કાલદાવે રીયો પણ કાલની દાઢિમાં તે ન લાધ્યા:
ઐશ્વર્ય ને આયણું જો દરામીવનું બગદાલબ્ય લોહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પડ્ય કાલ લેખો નહીં સુદ લેખું કશું થમ વર્ધા: બારે૦

જ્યેષ્ઠ પદ જોતાં એ જ બાંસું મને જો મધર ઝોળખી અને આપ માજો:
હરિ શુર સૈનનાં ચરણ મેવો સદા ઘણ અમિષ્ઠ નિજ કર્મ બાજો:
જ્યેષ્ઠ માસે જલ જમાંદાં તાંદાં ઉમટે અવની અંકુર જ્યમ મુકે લીલા:
પ્રમ અંગ અંગમાં રથપ્રી આતમા પ્રગટે જો આઘ અહંકારના કાંઠ ખીલા: બારે૦

અષાઢ માંહે પડયા દોહલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીક મકું મોહું:
એમાં ગરકાવ થયા સુર મુનિ નામ સર્વ એ સત્ય હીસે પણ માંહ ખોહું:
એ માઆપોલાવાહીમા ખેડું જ અધવચ ગયા પદ દર્શન ખડચપટ્ય કરતા
જેહેનું હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહો તે જ નર નીસર્યાં નેટિ ચરતા. બારે૦

આવળે પ્રવ તું સર્વ હીસે ખડું કાણું કાણું કારતી જાથે કાયા:
કાલતું મક તે સહુને સરખું દલે સુર મુનિ દાનવ રંદ રાયા:
આતમા ઝોળખે તે જ અજગો પડે જ્યમ જાલમાહીથી મેનહોએ જ પાણી:
એ અકલ કલા અહ્યુત સદ્યુર તણી માહાજન હોરો તે રહેરો જાણી: બારે૦

ભેદ્રવે સમજો બેઠ પામે સ્થકે જીવ શિવ મિલી રસરપ થાયે:
પંડખલાડ તે એક ભાસે જ્યદા તદા કટા બેદીને જંતુ જાથે.
માંદા નહીં લોક પરલોક કારણકરણ વચન ઉચ્ચાર વિધિ થે ન ધ્યાતા:
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણો જગતજંજાલ મહી શિવ ધાતા: બારે૦

આસો આ સોડહં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રમે જંને સુતિ સ્ત્રી કહે પ્રપંચપારે:
આપે ઉપાસે આપ આપે રમે કારતન સાધન નહીં છે વિચારે-

આપ ધ્રુવોઈ આપ વિલસે સદા મન વિના છે મુદા જન જાણો
અણુચર્યું આપ સમજે ચક્રી ઝોળખે તે નર દેહમાં નથી બંધાણો પારે

એ પારે માસ પૂરણ ચવા તેદનિં જે જને અર્થ એદનો જ પ્રીછયોઃ
વ્યપ્ત વિમલ આકાશવત્ ચઇ રહ્યો ચિત્તપદે લીન દવો જીવ ન દ્રવ્યયોઃ
શીખે સાંભળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્દુપ થાયેઃ
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાને ઝોળખી અખ્યા સદ્ગુરનો વ્હાલ હોયે તે જ ગાયેઃ પારે

॥ ચારે માસ સંપૂર્ણ ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી મલાતિયુ લાગે છે કરતે કામો, કૃત્યો.

૩ વાક્યલીતાઃ પરબ્રહ્મ. પોષાદ્યઃ તદને જ્ઞાન રૂપી પોષણ મળશે

૪ જાગે જે કાર્ય ન કરવાતું તે કૃત્ય, કરવાતું તે ન કૃત્ય

૫ કાલિઃ કાલ. સમીપથી સમીપ છતાં

૬ કરવાતણા કાર. જે જે સંસારી તે તે સર્વને મત્યં જાણુ. ટેલી કઈ તુલ્ય મહેવા. તને
જડપવા મટિ આતુર થઈ રહ્યો છે

૭ જોતા તુ કમું જુવે છે કે નહીં, અત્યંત દરામીવ રાવણુ, જમદગ્ન્ય, લોમસ, ધણુ
લાણુ આયુષ્ય ભોગવનાશ કાપિઓ (જુવો મહાભારત, વનપર્વ, લૈમિનિ-પાઠવાક્યમેધ, વગેરે).
અમ જેમ.

૮ અગ્નિઈ અગ્નિવડે. ઉમટિ. નીરળી આવે જેમ લીલા અંતર જમીનમાંથી છૂટી આવે, પહે-
લાંતાં સુત્ર કહા કહાડી નાખે તો જ, તેમ પ્રથમ અલકારના ખીલા છતાં.

૯ અને ૧૦ મા નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમા સખ્ત વિભાગ થો અને અર્થ થો લેવો
તે બેસતુ નથી. એટલે ૬ મા બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાતુ રહે છે આમાંથી ૧૦ મા
“પ્રથમ મહામાંથી ન હોએ જ પાણી” એમ કહાવ હોય.

૧૧ બધો કામ કવી જાય ભેદ-સાનો ભેદ-પામી જઈએ એટલે. ધ્યે-થ્યે.

૧૨ કાલકે કાલકે અને આસો આસોડંદં એમ મૂલમા બેવડું છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ત્રણ
અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને ઉપર પાંચિઓ છાપી છે તે સ્વચ્છ માત્ર છે
અપૂર્વચુઈ

દરેક માસના નામમા સ્લેષ હોવાથી તે વાક્યનો બીજો અર્થ પણ લેવાય છે, પરતુ અહીં
માત્ર મૂળ છાપવાનો જ હેતુ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યું છે પૂરું વિવરણ રચનાનો આશય
નથી તથાપિ ઉપરમા એટલું ઉમેરીયું કે કવિ અવિતાનારાયણી અવગાર ચંદ્રિકામા રતનાવનિ
અક્ષર આપ્યો છે તે જતની જ અખ્યાની માસોના નામ આવે છે તે દરે- પાંચિ મવાયેની જ

૧૦૫

૧૧. ૧૧. " આશીર્વાદ ".

મર્મવાણી થોડી થોડી

(૫૬)

શુ કહાવિએ આધાની જોડી રે ' ઝાઝેરા તમને ?

ધ્રુવ.

આધાની જોડી વ્હાલા, આવાએ તોડી ત્યારે—
સાધા બિચારી મરેાડી '.

શું.

સોગસો ગોખી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુળજ દાવી લૂચી જોડી '.

શું.

ત્યા જમ કીધા વ્હાલે આખાપ ખીજાં રે—
અહીઆ ચોળાવી રાખોડી '.

શું.

આશીર્વાદ પ્રભુજી ભક્તના બાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી '.

શું.

૨૧. ૨૧. દાવસછ જમરોદછ સંભણુઃ

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(ગાડ્ગવિહીટિત)

વચ્ચાત્રા નિજમાલૃ

મૃદાએ લખી જે કપાળપટમા સંપત્તિ યોડીધણી
તે પામેા મરુદેદમાં ય; વધુ ના પામેા સુવર્ણાદિથી;
તો ધીરા થઇ, બાઇ, કોટિપતિને ના દાખવેા દીનતાઃ
કારો અબ્ધિયો, વા કુવાયા,—ધટમાં છે નીરની ગુલતા !

રે રે વાતકૃ

બાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મ્હાફે જરા સાંભળ,
આકાશે બહુ હોય મેધ પણ તે સૌમાં ન તેવું બળ;
કોઇ વૃદ્ધિથી જુગિ તૂમ કરતા, કોઇ વૃથા મળતા,
જેને જેય જ તેની તેની નિકટે દેખાડ મા દીનના !

અર્ધ દાનવૈરિણૃ

અર્ધો દેહ જ શેવ અમ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી;
આ પેરે લય પામતાં જગતમાં કામારિ, હે જૂષતિ,
ગંગા સાગર જાય, અર્ધ ગગને, નાજેલ પાતાલમાં,
સર્વરાત્ર અધીષ્ઠરત્વ ગુજમા, ને લૌક્ય તો મુજમા !

વ્યાસ્ય નૈયતયાૃ

ના એકત્ર કોંધા બૃહત્ કૃતિગણે, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
એઠો અમ્યુતનાભિમા નવ, મહાભાષ્યો ન બાળ્યાં કદી,
મિત્રાર્થો સુબૃહત્કથા કર્યો નથી, ના છું સુરોનો સુર,
રાજન્ ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવનો શી રીત ફ તે કહું !

અયં માર્ત્તઃ કિમ્

- આ માર્ત્ત ખરે પ્રતાપનોધ ? ના ના, સમ અશ્વેા મળે;
અમિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજ્વળે;
પોતે હિય ફનાન્ત આ ૨-મહિષ કયા કયા પાસ એના કહોઃ
વિભ્રાન્તિથી ભવતપગામ રણે દેળે દિવસેનિકા !

૧૦૭

૨૧ ૨૧ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર ચંડયા

ઝરણાં ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

શુ ગ્રીણા છે તેથી મૂકાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ગ્રીણા છતાં છે પ્રશ્નના પ્રેર્યા

તો પછી હા લલવાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

નહાના તથાપિ મુન્દર જોણે

નિર્મલ નીગના વહાવો,

ઝરણાં !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ

કે નલમતા સ્ત્રીયાઓની

ગમની તરસ છીપાવો,

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

મનદર મીઠા અમી અનેગ

આજ આગ જુલાવો,

ઝરણાં !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર ચંડયા.

૧૦૮

૨૧. ૨૧. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક:

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા બ્રહ્મ સત્ય ને જ્ઞાત ઉચ્ચ
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને બ્રહ્મ યજ્ઞ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક.

૧

ન સંકેપાના મહોર માનવો છે,
ઉચ્ચ લાખા દેશ ને પાધરો જ્યાં,
ધારે નાના વીરની ઝોપણી જે,
જૂ! વિસ્તરો, ગ્રહર કરો અમેને.

૨

જેમાં પ્રાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ણિઓ જીવજો છે;
જ્યાં આ પ્રાણી ગતિવાળું સુરે છે,
તે જૂ! અમને પ્રથમ પેઠા આપો.

૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ણિઓ જીવજો છે;
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
રાખો અમેને ગાય ને અજમાંદી.

૪

* અથર્વવેદના ૧૨ મા કાન્ડના ૧૯૧ આનુવાકના ૧ થી સુકતનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના છંદો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાંથી જે કંઈ સમજી શકાય તેને ગજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ લેતાં અને આ ગ્રંથ ૪ લાને છે છતાં પહેલા પ્રકાશ તરીકે તેની ભૂલો: વિદ્વાનો દરમુજબ કરશે એમ આશા રાખું છું. અર્થ કરવામાં બિંદટની અને ત્રિવિધ બનતેની ને મદદ લીધી છે.

સુકતની અનુક્રમણીમાં અનેક છંદોનાં નામો આપ્યા છે. બિંદટની તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે. મેં અને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮, ૮, ૧૧, ૧૨ અક્ષરો આવે એવું એમનું માફું લક્ષણ રચીકાવું છે. ક્યાં- ૧૦ અક્ષરનું પાદ પાંચ આવી ગયું છે.

૧, ઇસંચાંધં ચચતો માનવાનાં અને...ચચતો...એવા જે પાઠ પૈકી બીજો અર્ધો સ્વીકાર્યો છે.

૨ મૂળનો કૃષ્ણ: શબ્દ ૪ અનુવાદમાં પાંચ રાખેલો છે. તેનો શબ્દાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો-માણસની જાતોના અર્થમાં જે ગ્રંથનો ઉદ્દેશ પાળી જાય થાય છે

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજો સૌર્ષ ખેલ્યા,
જેમાં દેવોએ અમુરોને દરાવ્યા,
આવાસ અથ્વા ગાય ને પશ્તીઓનો,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, સૂર્યસ. ૫

વિશ્વંભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,^૩
હિરણ્યવક્ષા, દામ દે જંગમોને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ધન્વન્તર્યુના,^૪ દ્રવ્યે યાપો અમોને. ૬

સૂતા પિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે;
તેહ દ્વિજો મધુ પ્રિય, કર્ષે પ્રોક્ષણ તેજનું. ૭

અગ્ને દત્તી અણુવિ સલિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્પા મૃત્તીપિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાત્રુ પરમ ઘ્યોમમા છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાટ્ટ ઉતારે. ૮

જેમાં પાણી કરતા એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે;
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દ્વિજો,
કર્ષે પ્રોક્ષણ તેજનું ૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિધ્યુના વિક્રમે^૫ જહીં;
કર્ષે શશ્વીપતિ ઇન્દ્રે, નિઃશત્રુ આપમાદ જે;
તે ભૂમિ, માત પુત્રશું, વિસર્જે^૬ પથ મૂજને. ૧૦

૩ ધારણ કરનારી, એવા વૈશ્વિક અર્થમાં આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે.

૪ ઇન્દ્ર જેનો ત્રણલ-આખલો છે એવી.

૫ મૂળ અર્થ પગલા યાંય છે. સવારે-અપારે અને સાંજે આકાશમા જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલા કહેલા છે. આમાથી જ વામનના ત્રણ પગલાની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે. વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે

તારા ગિરિ હિમવન્તા પહાડો
અરણ્ય તારૂં પૃથિવિ રૂંદુ દલ્લે,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ
ઈન્દ્રે-રક્ષી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું ઊભો અજીતાયો, અહણાયો જ અક્ષત. ૧૧

પૃથ્વી તારૂં મધ્ય જે નાભિ તારી,
તારા તત્ત્વી શક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમાં મૂળી ગુહ કરો અમેને,
ભૂમિ માતા પુત્ર હું પૃથ્વી કેરો,
પિના પર્જન્યે અમને ભરી દો. ૧૨

માંધે વેદી જેદ ભૂમિની માંહી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યજ જેમાં,
રોપાયે છે યુષ જે પૃથ્વીમાંહી
ઊભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દેવ અમથી લહે જે;
પળવે મનથી વા કારી શસ્ત્રે,
પહેલો ધા દે વરા તેને કરી દે. ૧૪

તૂંથી જન્મી માર્યો તૂંમાં ફરે છે,
ધારે છે તું એપગાં ચોપગાંને.
નારા પૃથ્વી પાંચ આ માનવો છે,
જે મત્યોને અમૃત એવું ન્યોતિ
સ્વર્ગ ઊગન્તો રશ્મિથી વિસ્તરે છે. ૧૫

હોઝો અમને તે પ્રજા સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેડે. ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઐપધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેદ ધારી.
રહી કસ્વાણી પર ચાલું નિત્ય. ૧૭

મોટો વાસ, ચઢ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કપ, તારો ધ્રુવરો,
મહાન ધન્દ્રે રક્ષતો અપ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળઠાવો દિરંબ્ય સા,
મા કરો દેવ કે અમ. ૧૮

ભૂમિમાં ને અગ્નિ છે ઓપધિમાં,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામાં,
જનોની માંહી છે અગ્નિ, ગાય અગ્નિ ય અગ્નિઓ. ૧૯

ઘોંથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવતું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ધૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવત્સા ધૂંટણે કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણ ને તેજવન્તો. ૨૧

ભૂમિમાં દેવને દે છે, યજ હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય શ્રવે છે, અગ્નિ સ્વધાથી ભૂમિમાં;
તે ઘો ભૂમિ પ્રાણ આણ અમોને,
દાઈ આપો મુજને પૃથ્વી આણ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઊપન્ન્યો છે,
ધારે જેને ઓપધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેવ કે અમ. ૨૩

પેડો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાંહી
સૂર્યા કેરા જેહ વિવાહમાંહી,
અગ્નિ સન્ન્યો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેવ કે અમ. ૨૪

જનોના ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમાં ભગ નરે ધૃતિ;
જે અગ્નિમાં વીરોના, પશુમાં હસ્તિઓ વિશે;
કન્યામાં ભૂમિ! જે વર્ષા, તે અમો સાથ જોડજો,
મા કરો દેવ કે અમ. ૨૫

શિલા ભૂમિ પ્લાણ ધૂળ, ધારી બેળા જ ધારી તે;
તેહ દિરંબ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યોણું હું. ૨૬

જેમા વનસ્પતિ વૃક્ષો, દુવ નિત્ય રહે ઊભા,
ગંભોધિયે સર્વ-ધારી તેહ ધારેલી પૃથ્વીને. ૨૭

ઊભા ચતા અને બેઠા, ઊભા કે રાગ વાળતા,
પગે જમણા દાબાએ, લયદીએ ન ભૂમિમા. ૨૮

વહુ પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, અહયી વાધતીને,
બેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પ્રુષ્ટિ ધી અને અનભાગ. ૨૯

ઝરે જળો શુદ્ધ શરીર કાળે,
જે છે દુષ્ક્રમ મૂકીએ શુભા તે,
પૃથ્વી ! કદ શુદ્ધ અને હું શુદ્ધી. ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે,
ભૂમિ તારી નીચવી જે પડીની,
રેડી હોળો ચાલતા તે મને સૌ,
આધાર ક્ષેત્રો ભુવને પકુ ના. ૩૧

દાઢો નહિ આગળ પાઠગેથી,
ઊંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્થાસ્તિ ચા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
સુઝર રાખ શબ્દને. ૩૨

તને દેખુકુ હું ભૂમિ, જ્યાં મુંધી સ્પર્શ મિત્રથી,
ત્યાં મુંધી વર્ષથી વર્ષ, ચમુ નહ ઘેરો નદિ. ૩૩

મૃતો મૃતો ફેરવું જે
પાસા, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાખા પાસાએ મુખએ, તું પરે આવી જે મજે, ૭
અમેને મા દલે તદો, પૃથ્વી ! પયારી સર્વની ૩૪

ખોદી નામું ભૂમિ ! જેહ, તેય તદમેવ ઊગળે,
મા મુખું મર્મ તારું, તારું હૃદય પાનની ૩૫

૭ ને ૩૧/ બાન્ધ પાસા ફરીએ તે બધી બાન્ધ સામી પૃથ્વી આવીને મળે ૭

તારાં વર્ષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ !
 શરદ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
 સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારાં
 દૂરો અમેને અહોરાત્ર પૃથ્વી ! ૩૬

જે પાવની સર્વ દુઃખવી કાઢે,
 જેમાં હતા અગ્નિઓ વારિમાંહી,
 છોડી દેતી હસ્યુઓ દેવ-દેવી,
 પૃથ્વી વરી ધન્દને, ધૃતને ના,
 રહી વીર્યવાન્ વૃષભ સહ માટે. ૩૭

જ્યાં વ્યાસન હવીપાત્ર, યુષ રોપાય છે જહીં,
 અર્ધ છે વ્યાહયો જેમાં, ઋદ્ધ સામંથી ચણુવિરો,
 યોગ્યે ઋતિએ જેમાં, પાવાને મોમ ધન્દને. ૩૮

ભૂતકર્તા ઋતિઓએ, પૂર્વે જ્યાં અર્ધા ગાયને,
 પવિત્રોએ સાત સત્રે, વસથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ ભમને વ્યાપો ધન જે ધૃષ્ટીએ અમે,
 પધારે તે પંથી ભગ, જાઓ ધન્દ પુરોમ ત્યાં. ૪૦

જેમાં ભ્રમ્ય સ્વરે મર્ત્યો ગાયે નાયે છ ભૂમિમાં,
 ઝંઝે છે જ્યાં, મહાશબ્દ ગડગડે હુંહુંબિ જહીં;
 તે ભૂમિ હાકે અમ સત્તુઓને
 કરે સુજને નિઃશત્રુ પૃથ્વી. ૪૧

જેમાં અત્ર વહરી વવ, જેની આ પામ ફેણિઓ,
 નમે, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેના પુરો દેવકૃત, જેનાં ક્ષેત્રેજ રૂઝતા,
 પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
 કરે અમેને સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રડા યુલ નિધિ યાદુ સ્થલે -
 પૃથ્વી મને હો મણિ ને હિરણ્ય,
 વસુદા અમેને વસુ આપનારી
 દેવી આપે એદ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા લોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી વચાસ્થવ;
ફોડો મને દ્રવ્ય સદ્ગત ધારથી
હાથ્યા વિના સ્થિર થેનુની પેટે. ૪૫

તારો સર્પ વીંછી દોરદંશી
ટાટે માર્યો ગરીબડો છુપાતો,
પૃથ્વી ! હાલનાં જંતુ, જે જે વર્ષામહી ફરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કરે. ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વારો, રથો ગાડીઓને જવાના,
જેમાં ચાલે ભટ્ટને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પથોને, જ્યાં ન શત્રુ ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કરે. ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને બારે,
ભલા ભુંડાનાં નિધનો સદન્તી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથિવી
ઉધડે છે જંગલી ભુંડ મારે. ૪૮

તારાં રાની પશુ, ગ્રાણી રાને
સિંદ, વાપો, મનુષ્યમહી ફરે છે,
વર, જરખ, પૃથ્વી ! કુર્બાન્ય વારો,
ફરે ઝડપીકા રાક્ષસો અમેથી. ૪૯

જે મન્યવો અપસરાઓ, અરાયો ને કિમીન્તિ,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમેથી દૂર તે કરે. ૫૦

જેના અણી મેષમાં પક્ષો હોરે,
દંસો સુપર્ણો ચક્રાનિ ને પંખી;
વાયુ ત્યાં માનરિઆ ફરે છે,
આપી કરતો તાઓ પુષ્પાવતો,
જ્યાંયા દલે વાયુરું આપી પાછી. ૫૧

જેમાં બળ્યા કૃષ્ણ ને લાલ એવા,
અહોરાત્ર ભૂમિપરે મુકેવા,
વર્ષાથી પૃથ્વી-ભૂમિ ધૂમ વીંટી
અમેને મહેતથી તે દો, ધામોધામ બધાં પ્રિય. ૫૨

ઘૌ, પૃથ્વી, અન્નરિસે આ, મને આકાશ આપિયું.
ને મેધા વિશ્વદેવેએ, પાણીએ મૂર્ધ આગિએ. ૫૩

હું હું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમા,
વિજયી સર્વજિત હુ ને, જેતા સર્વ દિશા મહી. ૫૪

પ્રલયે થતી આગળ પ્લોળી જે હું,
પ્રસરી થઇ મોટી દેવેએ કલાથી,
ત્યારે સુમત તુળમા પ્રવેર્યું,
અને દિશાઓ રચી ચાર, દેવી. ૫૫

જે ગામે જે અરણ્યો જે સભાઓ થાય ભૂમિમા,
જે સંગ્રામે સમિતિઓ ત્યા તારૂં પ્રિય ભાષીએ. ૫૬

જનો પૃથ્વીમા વસતા ઢિઠાકયા
જન્મી ત્યાથી, રજ જેમ અશ્વ.
ફી, પુરોગા, છુત્ત રક્ષતારી,
વનસ્પતિ ઝોપાધઓતી ભૂમિ. ૫૭

જે બોલુ તે મધુવળું બોલુ,
જે દેણુ તે મને વરે,
તેજસ્વિ હુ વેગનાશો, હણું અન્ય જ દિસેકો. ૫૮

સાન્તિથી, સુરભિ, ફી, મીઠું પેય જ આક્રમ,
દ્વિધાળી દો આશીર્વાદ, ભૂમિ ! પૃથ્વી પથે સદ. ૫૯

જેને ખોળા અર્ણવે દવિપથી,
વિશ્વકર્માએ રજમા ગથેવી,
ભોમ પાત્ર ગુણ રાખેલુ કાંદ્યુ,
ભોમો માટે, જેમને માત દોષ. ૬૦

જનો દેરી આવપનીઁ જા તું છે
અદિનિ કમહુધા વિસ્તરતી
જે બેઠું તે તુજ કાજ પૂરો
પ્રભાપતિ મનનો અગમયો.

૬૧

જન્મ્યા અમોને તુંપરે બિભેલા
અરણી ને અયક્ષ્મા પૂરી હોજો,
જનનતા દોરી આયુધ્ય માટે
ગણિ ધરંતા રહીએ અમે તને.

૬૨

ભૂમિભાતા મને ચૂક, મહેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
કવિ ! ઘોંને અનુદ્ધસ રાખ શ્રી-શ્રુતિમાં મનો.

૬૩

૯ જસ્ટિસો કદી હવાઇ પરી રહેવાનું પાત્ર એવા આવપન નો અર્થ થાય છે. અહીં પણ
જેજ અર્થ લાગે છે

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પ્ર.	કોષમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (ગોત્રે)	આત્મારામ પોત્રે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપણ
"	"	૮	શાંતિ નદી	શાંતિ વળી નદી
"	"	૯	કચું	કચું છે
૩૦	કર્તાના નામ પછી		ઉમેરવું-	("ધ્રુમકેસુ")
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	ગતની	ગત
૩૪	૨	૨૬	ને નિગ્રમથી	ને રાત્રિ નાણે નિગ્રમથી
૩૫	૨	૩૩	lonely	lonely
૪૧	૧	૨	ભેમ	ભેમ
૪૨	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓત્રે
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	હકરાળા	હકરાળાં
૫૮	"	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેંચનાર	ખેંચનાર
૬૨	"	૧૧	સવિતા	સસ્તિ
૬૬	૧	૨૨	ખોળો...	ખોળો ભીતે વધ ગયો
૬૮	લેખાકે ૧૫ ના	કર્તાનું નામ		વૈકુંઠનાથ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મેં	તેં
૭૫	૧	૪	મદે	મદે
	૨	૨	વલચાવવા	વલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નદિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	ગાંધીઆ સાદ	ગાંધી સાંઢીઆ

વિભાગ ૨ બે

પૃ.	કોલમ	પ્રક્રિયા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬	૨	૨૪	દના	દવા
૮૬	૧	૨૫	નમન	નયન
૯૦	૨	૧૫	ઉભય એને	ઉભય એને
૯૩	૧/૨	૬	દેવમાસા	દેવમાસા
	૨	૩૦	ચાસાક	ચાસાક
૯૫	૨	૨૪	ઝાડના	ઝાડના
૯૭	૧	૩	પિતૃમૂલ	સમાજનંધારણ પિતૃમૂલ
	૨	૭	અસ્મિના	આ અસ્મિના
૧૦૨	૨	૪	બાબાગી	બાબાગી
૧૦૬	૨	૨૯	સ્વતો	સ્વતો
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગમ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૧	કલાના આત્માને	સર્વે કલાના આત્માને સ્થાને
૧૧૩	૧	૨૫	એપીઆઓએ	એપીઆઓને
૧૧૪	૧	૨૯-૩૦	તનપુરા	પુરાતન
"	૨	૧૪	એ દિવમ	એક દિવમ
"	"	૩૦	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	૨	૬	ગ-અ-ય	ગ-અ-યએ
૧૧૮	૨	૨૨	પશુએ	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃગતુષ્ણિકા	મૃગતુષ્ણિકા
"	૨	૧૫	વીરતાગી	વીરતાગી
૧૨૬	૧	૨૦	વૃક્ષ સ્થળ	વૃક્ષ સ્થળ
"	૨	૧૭	વચસ્ક	વચસ્વ
૧૨૯		૨	પુતળીઆઇ	પુતળીઆઇ
૧૩૭	૨	૨	પરિણિતિ	પરિણિતિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભવતી
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વચક્ષી	સ્વચક્ષી

૧૪૯	૧	૧૩	અધામા	બાધામા
૧૪૧	૧	૨૨	એલું	“એલું
૧૪૨	૧	૪	મન	મનને
૧૪૮	૧	૨૪	એની	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૫	નિયત્રે	નિમત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	હુનિયામા	હુનિયાના
૧૬૦	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દત	દત
૧૬૬	૧	૨૧	એળખતા	અલેખતા
૧૭૨	કૃતિ ૩૭ ના કર્તાના પિતાનું નામ—			અવેરીલાય
૧૭૩	૧	૨૫	એ નાની છું પડી	એના (Anna શેકરપીપ- રની પત્ની) ની છું પડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	“મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	દસે તન્નિયા	દસે તન્નિમા
”	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેતો
”	”	૩૧	પતે	પ્તે
”	”	૩૩	ચયેતે	ચયેતે
૧૮૨	૧	૧૬	વિરચિતશંકર દિં	વિરચિત શંકરદિં
૧૮૩	૨	૨૭	અનાવરથા	અનવરથા
૧૮૭	૨	૮	વાયુ	વાયુ’ છું
૧૮૯	૧	૧૨	શિષ્યસ્તે । ૦જ્ઞ	શિષ્યવાતે । ૦જ્ઞામ્
૧૯૦	૧	૧૫	waran	waran
”	”	૨૯	એટલે	એકલે

વિભાગ ૩ જે

પૃ. ક્રોસમ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦	૩૫	મનની	મિનની
૨૦૧	૧૮	રવિતમ	રવિતપ

૨૦૪	૩	અપમ્બુ	અપમ્બુ
૨૦૬	છેલ્લી	પ્રવતી	છતતી
૨૦૮	૫/ મી ક્રિતિના કર્તાનું નામ-ગા. ગા. જાન-મસા'કર મહાસા'કર કુચ ("પાનિત")		
૨૧૧	૧૮	જોડ્ય	જોડ્ય
૨૧૨	૧૦,	માયર, ઉડાઈ .	સામર-ઉડાઈ
૨૧૩	૨૮	બોમસ્તાન	બોમસ્તાન
૨૧૪	૬	કિગોન્વરથાળા	કિરોન્વરથામા
૨૧૭	૭	રુચ.	ગા. રા.
૨૧૮	૨૬	જાણુચ	જાણુચ
૨૧૮	૧૮	આગાફ	અમાફ
૨૨૮	૭	"દુષ્પાઠિધમા	૧ "દુષ્પાઠિધમા
૨૨૯	૬	દુહિતર	દુહિતર
૨૩૧	૧૦	અયા, ચૈ	અયા ચૈ,
૨૩૭	૧૦	રેલાવજે	રેલાવજે
૨૩૯	૨	માત્રી	પદધી
૨૪૧	૬	અંદાપીડ	અંદાપીડ
"	૧૨	રેરા	રેરી
"	૨૧	બાણિ	બાણિ ।
૨૪૨	૭	મન	રુચ
"	૧૧	પાન	પાનિ
"	૧૭	પાનિ જનમ	શી પાનિ જનમ
"	૨૧	ધરી	ધરિ
"	૨૩	ધન	મન
૨૪૭	૨૮	ધરે	ધરે
૨૮૮/૨૮૮	કૃતિ ૭૫ છે તે ૭૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી જોડ્યે.		
૨૪૯	૨	દુરિવાય	દુરિતરગમ
"	૨૪	વિરુચ	વિરુચ
૨૪૧	૨	અગિાનખા	નરિતાનખા

૨૧૦	૧૫	ગંગા	અંગવ
"	૨૧	દિલુ	મુખડ
૨૫૦	૬	મુખડુ-મીમતેથી	મુખ તે -
		થું શું ન મુખું . કળેરાળા ધણુ સામે	
		૧૦ મુખી ચૂમી કરી મુખું મુખી ચૂમી જ મુખું મેં -	
૨૫૮		કૃતિના નામ પત્રી એક લીધી ભેરી થેરી -	
		(કાન્તભાગા માટે મોકલનાર ગા. ગ. જયરાંકર પા વિવેક)	
૨૫૬	૧૦	પુખ્ય	પુખ્ય
૨૬૭	૧૭	ગી	ચી
		જેવી કહી અધી. કે બાહુમર મુજ થેડુ કીધુ હો,	
		મુજને નવ કો રોકો	
૨૬૮	૫	નિરેધા	તિરેધા
૨૭૩		જુલેખા	જુલેખા
૨૭૩	૧૬	જોતે	જો ને
૨૭૬	૮	ખાતે	ખાતે

વિભાગ ૪ થા.

૨૭૬ (પ્રિયા પિતાન આશ્રમન)એ કાન્તમા ૧ લી અને ૨ છ
કહીના હદ જણાવ્યા છે તે જ આખા કાન્તમા અનુક્રમે
આખા હરે છે આ કાન્ત માત્ર છેત્રી બે કહીમા તપાસે ૮

૨૮૦	૧૫	કદ દુ	૨૬ દુ
૨૮૧	૧૬	આ જ બન	આજ બલે
૨૮૩	૬	કોયલ	કોયલ
,	૨૭	ઓ	ઓ
૨૮૪	૨૦	આ પિતા	આ પિતા
૨૮૫	૬	કાગ	કાગ
,	૮	જેસેલમની	જેસેલમની
"	૧૦	કનાયલ	કનાયલ
૨૮૮	૧	૯૩૯	૯૩૯

પૃષ્ઠને અંતે ૧ લા કોણમની છેલ્લી પંક્તિ ઉમેળ કવિ
વર્તમાનમાંથી અવગરણ છે.

૨૮૯	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧.	આવી મળેલો અવસર મને અતુલ છે એ સાક્ષાત્કાર કર છે.	માથે ગુજરેલ આદન [પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ] નલે હું હુબી નવી જાઉં એમ લાગે છે.
	૨	છેલ્લી	one	me
૨૯૦	૨	૩૨	defective	defective
		૨૧	know	know
૨૯૧	—	૭	વધી	બધી
"	૧	૩૨	નિર્દેષ	નિર્દેશ
"	૧	છેલ્લી	વ્યક્તિસચિની	વ્યક્તિસચિની
૨૯૧	૨	૩૦	I am afraid....	પ્રેશાં ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but
૨૯૨	૨	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨	૧૦	development	all developments
૨૯૪	૧	૨૮	વ્યાજન	વ્યાજન
	૨	૨૦	આપણામાં આવે	આપણને મળે છે
૨૯૫	૧	૧૧	લોક્સમૂદમાં છે તે	તે લોક્સમૂદમાં
૨૯૫	૨	૩૧	ઉદ્ભવ	બધા ઉદ્ભવ
૨૯૬	૧	૨૫	પુરુષ	પરુષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધીઓ	સ્નેહસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	ચાંદ	ચાંદ
૨૯૯	૧	૧૧	હે	રે
૩૦૦	૧	૧૨	જતાવી	જતાવી છે.
"	૧	૧૬	થયા	થયું

૩૦૧	૧	૧	તેમને	તમે
૩૦૯	૨	૨૫	આગે	આવે
૩૧૨	૧	૬	અંચ	અંચ
„	૧	છેત્રી	વ્યાપ્ત	વ્યાપ્ત
૩૧૭	૨	૨૩	ધરમાં પણ	ધરમાં જ
૩૧૫	૨	૮	કુદરતની	કુદરતની
„	૨	૧૫	સમજી	સમજી
„	૨	૩૧	દરજી	વરજી
૩૧૬	૧	૨૦	તણ	(૩) તણ
૩૧૭	૧	૧૨	શુભારે	(૪) શુભારે
„	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	૫૩	૩	know I	know, I
૩૨૪	૫૩	૯	તહારા	તહારા
૩૨૫	૫૩	૧૦	પંક્તિ ૭ you	you
૩૨૫	૫૫	૧૧	our	Mr.
૩૨૮	૫૩	૧૪	તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મન
૩૩૨	૧	૨૫-૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાંચ શબ્દ ઉમેરી લેવા.	
૩૩૩	ટિપ્પણ		આવા થાકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	૫૩	૨૩	addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૨૩૯	—	—	મિલિઓ	મિલિઓ
૩૪૨	૨	૨૨	બહાવાંએ પણ	બહાવાંએ પણ
„	૨	૨૮	બીજાનાં છે	બીજાનાં છે ! ”
૩૪૭	૧	૩	standing	staying
„	૨	૨૨	લખવો કંટાળો આવે	લખતાં તો કંટાળો
			એમ છે.	આવે.
૩૪૮	૨	૫	કરવાની	કરે તેવી

	૨	૮	જરૂર	જરૂર
૩૫૪	૨	૬	અને	અને
૩૫૬	ટિપ્પણ ૧ હુ		છે. બેશક,	છે, બેશક,
૩૬૧	પત્ર-૩૭૫ ટિપ્પણ-		ઉપર	જેમના ઉપર
૩૬૨	—	—	“માયા ચક્ર”થી	“ સાચા સ્વર્ગ ” માથી
૩૬૪	૨૧૦ ૧		બાજુ	બાજુ
૩૭૧	૧ - ૬		મોક્ષમાર્ગ	મોક્ષમાર્ગ
૩૭૪	૧ ૪		માટે	માટે
૩૮૩	૨ - ૧૨		પડતી	પડતી
૩૮૪	૨ ૮		પાસિકિના	પાસિકિના
૩૮૫	૧ : ૧૫		મને	અને
૩૮૭	૧ - ૨૬		પ્રમાણે	પ્રમાણે
૩૮૮	— ૧૮		ચેતિ	ચેતિ
”	૧ ૨૧		આપે	આપે
”	૨ ૩		જવાબુ	જવાબુ
૪૦૫	૨ ૧૨		પસે	પસે
૪૦૬	૧ ૩		જાબદા	જાબદા
”	૧ ૨૩		જાગ	જોઈ
૪૦૮	૧ ૧૫		નબજાઈનો	નબજાઈનો
૪૦૯	૧ ૮		પ્રતીપાલન	પ્રતીપાલન
૪૧૧	— ૬		દેહ	મોદે
”	— ૭		અભિપ્રાય	અભિપ્રાય
”	— ૨૫		પદ્ધતિની	પદ્ધતિની